ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ТРУБА ВЯЧЕСЛАВ ІВАНОВИЧ

УДК 347.61/.64

ДИСЕРТАЦІЯ

ПОНЯТТЯ ТА ЗАГАЛЬНА КЛАСИФІКАЦІЯ СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН

12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело. _____ В. І. Труба

Науковий консультант: Кучеренко Ірина Миколаївна, доктор юридичних наук, професор

Одеса – 2020

АНОТАЦІЯ

Труба В. І. Поняття та загальна класифікація сімейних правовідносин. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». – Одеський національний університет імені І. І. Мечникова Міністерства освіти і науки України, Одеса, 2020; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021.

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та нове розв'язання актуальної науково-прикладної проблеми сімейного права України – розроблена системна концепція загальної класифікації сімейних правовідносин, що містить потенціал для ефективної розбудови останніх у процесі сучасної рекодифікації цивільного законодавства.

В роботі зроблено акцент на тому, що проблеми правовідносин є одними з найскладніших у теорії права, проблеми класифікації сімейних правовідносин є ключовими для розвитку сімейного права як самостійного розділу юридичної науки. Зауважено, що в ракурсі досліджуваної проблематики стабільні відносини, пов'язані зі шлюбом, особистими немайновими та майновими правами і обов'язками подружжя, батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів, мають важливе соціальне значення.

З урахуванням проведеного дослідження зроблено висновок про те, що, незважаючи на те, що інститут сім'ї є важливою ланкою національного суспільства, де зростають і виховуються діти, формується особистість людини, задовольняються потреби літніх людей, в Україні досі не переглянуто Концепцію державної сімейної політики, схвалену постановою Верховною Радою України від 17 вересня 1999 р. № 1063-XIV.

Відзначаючи прогресивний зміст згаданої Концепції, положення якої ґрунтуються на нормах міжнародно-правових актів у сфері загальних прав людини, охорони сім'ї та дитинства, водночас визнано, що з моменту її схвалення Україна стала учасником інших міжнародних угод, конвенцій, норми яких потребують якісних імплементації у законодавство і застосування на практиці.

Акцентовано увагу на тому, що саме сім'я визначається у міжнародній і національній правовій політиці основним елементом забезпечення стабільності держави, гарантією побудови громадянського суспільства. Зауважено, що сім'я відіграє велику роль у збереженні і підтриманні духовних традицій народу України. Трансформації у сфері суспільних відносин безпосередньо відображаються у правовому регулюванні сімейних відносин в цілому.

В роботі зроблено висновок про те, що недостатня, а часом вкрай слабка розробка окремих норм сімейного права, диктує нагальну необхідність їх подальшого вдосконалення, а також усунення існуючих прогалин у регулюванні сімейних відносин.

Зауважено, що з ухваленням Сімейного кодексу України поняття «сім'я» припинило бути суто соціальним, соціологічним поняттям, а набуло юридичного значення, має вплив на формування суб'єктного складу сімейних правовідносин, на їх зміст.

На підставі проведеного аналізу сформульовано та обґрунтовано висновок про те, що до визначення окремих видів сімейних правовідносин звертаються дослідники майже всіх сімейно-правових і цивільно-правових наукових розвідок, присвячених вивченню конкретних шлюбно-сімейних правових відносин.

До основних науково обґрунтованих результатів проведеного дослідження належать, зокрема, положення, які вперше виносяться на захист:

– на підставі вивчення наукових досліджень з проблем приватного

права, законодавства періоду входження України до складу інших держав та в добу незалежності виявлено трансформаційні процеси в розвитку інститутів сімейного права. Доведено послідовну змінюваність інститутів сімейного права залежно від звичаєвих, моральних та релігійних норм. Обґрунтовано та доведено існування взаємозв'язку і взаємовпливу соціальних норм у сімейних відносинах.

Продемонстровано зміну правового статусу членів сім'ї починаючи від безмежної влади чоловіка і батька до рівноправності подружжя в сім'ї, від дитини як об'єкта сімейних прав до дитини як суб'єкта сімейних правовідносин;

– здійснено класифікацію сімейних правовідносини за видами залежно від суб'єктного складу правовідносин та їх змісту (взаємних прав і обов'язків учасників).

Систему сімейних правовідносин становлять:

1) правовідносини між подружжям (правовідносини між нареченими (зарученими); правовідносини між подружжям, яке зареєструвало шлюб в органі державної реєстрації актів цивільного стану; правовідносини між жінкою та чоловіком, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою (фактичні шлюбні відносини); правовідносини між колишнім подружжям у разі набуття права на утримання після розірвання шлюбу.

Правовідносини між колишнім подружжям щодо поділу майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, належать до цивільних правовідносин;

2) правовідносини між батьками і дітьми (правовідносини між батьками і дітьми на підставі кровного споріднення; правовідносини між усиновлювачами і усиновленими (штучна спорідненість));

3) правовідносини між іншими родичами (правовідносини між бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками; правовідносини між братами та сестрами; правовідносини між мачухою,

вітчимом і пасинком, падчеркою);

4) квазі-сімейні правовідносини (правовідносини між опікунами/піклувальниками та підопічними; правовідносини між прийомними батьками та підопічними дітьми; правовідносини між батьками-вихователями та підопічними дітьми);

Сформульовано тезу, що правовідносини між патронатними вихователями і дітьми належать до цивільно-правових, які врегульовують адання соціальних послуг;

5) правовідносини з фактичного виховання між особою, яка взяла у свою сім'ю дитину, та такою дитиною щодо її виховання, захисту та утримання;

– обґрунтовано висновок, що міжгалузеві зв'язки елементів системи права проявляються у збігові інтересів приватного і публічного права щодо охорони і захисту сім'ї, прав та інтересів її членів. Обґрунтовано доцільність співвідношення норм публічного і приватного права в механізмі правового регулювання сімейних відносин. Ефективність правового регулювання залежить від співмірності застосування норм, визначається результатом досягненням мети;

– доведено, що під принципами сімейного права слід розуміти основні засади, ідеї, що визначають соціальне призначення сімейного права, та відповідно до яких норми сімейного права регулюють особисті немайнові і майнові відносини між учасниками сімейних відносин;

– обґрунтовується необхідність доповнення Сімейного кодексу України нормами-принципом, що встановлюватимуть межі здійснення сімейних прав;

– доводиться, що зловживання правом може відбуватись не лише батьками щодо дітей, а й дітьми щодо батьків, іншими родичами щодо дітей.

Сформульовано визначення «зловживання сімейним правом», під яким пропонується розуміти правопорушення, під яким слід розуміти

такі дії, вчинки суб'єктів сімейних правовідносин, за яких можливо, не порушуючи загальноприйняті норми поведінки, втілити негідні наміри та заподіяти шкоду іншим. Метою втілення наведеної ідеї є гармонізація власне норм Сімейного кодексу України, а також норм Сімейного кодексу України із нормами Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Наведена пропозиція обґрунтована для подальшого її закріплення у нормах Сімейного кодексу України;

– обґрунтовується необхідність внесення змін до ч. 1 ст. 1 Сімейного кодексу України, яка визначає предмет сімейно-правового регулювання шляхом доповнення нормою про те, що Сімейний кодекс України врегульовує відносин з влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Можливість формування сімейних відносин у прийомній сім'ї підтверджується практикою ЄСПЛ, законодавче визнання такої можливості сприятиме стабільності сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

– окреслено перспективи розвитку сімейного законодавства в процесі рекодифікації цивільного та сімейного законодавства.

Обґрунтовується доцільність здійснення рекодифікації Цивільного кодексу України шляхом декодифікації Господарського кодексу України. Оптимальне поєднання норм кодексів сприятиме ефективному врегулюванню цивільних, у т. ч. підприємницьких, правовідносин.

Наведено перелік аргументів на користь того, що Сімейний кодекс України має бути сформовано як окремий кодифікований акт, що врегульовує приватні відносини у сфері сім'ї та родини.

З урахуванням висновків, отриманих на підставі проведеного дослідження, доводиться логічність структури Сімейного кодексу України за взірцем книги шостої проекту Цивільного кодексу України 1996 р. у доопрацьованій редакції 1999 р.

Ключові слова: класифікація сімейних правовідносин, учасники

сімейних правовідносин, правовідносини між подружжям, правовідносини між батьками та дітьми, правові відносини між іншими родичами; усиновлення, опіка та піклування, влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, рекодифікація цивільного законодавства.

ABSTRACT

Truba V. I. The concept and general classification of family relationships. – Qualifying scientific paper as a manuscript. Thesis for a Doctoral Degree in Law Specialty 12.00.03 «Civil Law and CivilProcedure; Family Law; International Private Law. – Odessa I. I. Mechnikov National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Odessa, 2020; V. N. Karazin Kharkiv National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2021.

The dissertation provides a theoretical generalization and a new solution to the current scientific and applied problem of family law of Ukraine – developed a systematic concept of general classification of family relations, which contains the potential for effective development of the latter in the process of modern recoding of civil law.

Problems of legal relations are one of the most difficult in the theory of law, problems of classification of family legal relations are key to the development of family law as an independent branch of legal science.

Stable relationships related to marriage, personal non-property and property rights and responsibilities of spouses, parents and children, adoptive parents and adopted children, other family members and relatives are of great social importance.

Despite the fact that the institution of the family is an important part of the national society, where children grow up, a person’s personality is formed, the needs of the elderly are met, the Concept of State Family Policy approved

by the Verkhovna Rada of Ukraine on September 17, 1999 has not been revised № 1063-XIV.

Noting the progressive content of the mentioned Concept, the provisions of which are based on the norms of international legal acts in the field of general human rights, protection of the family and childhood, we recognize that since its approval Ukraine has become a party to other international agreements, conventions in legislation and application in practice.

The family is defined in international and national legal policy as the main element of ensuring the stability of the state, a guarantee of building a civil society. The family plays an important role in preserving and maintaining the spiritual traditions of the people of Ukraine. Transformations in the field of public relations are directly reflected in the legal regulation of family relations in general. Insufficient, and sometimes extremely weak, development of certain norms of family law dictates the urgent need for their further improvement, as well as the elimination of existing gaps in the regulation of family relations.

With the adoption of the IC of Ukraine, the concept of «family» has ceased to be a purely social, sociological concept, and has acquired legal significance, has an impact on the formation of the subjective composition of family relations, their content.

Researchers of almost all family law and civil law scientific investigations devoted to the study of specific marital and family legal relations turn to the definition of certain types of family legal relations.

The main scientifically substantiated results of the study include, in particular, the provisions that are first submitted for defense:

– on the basis of the study of scientific research on the problems of private law, the legislation of the period of Ukraine's accession to other states and the era of independence, transformational processes in the development of family law institutions were identified. The consistent variability of family law institutions depending on customary, moral and religious norms has been

proved.

The existence of interrelation and mutual influence of social norms in family relations is substantiated and proved.

It shows the change in the legal status of family members from the unlimited power of husband and father to the equality of spouses in the family, from the child as an object of family rights to the child as a subject of family relations;

– classification of family legal relations by types depending on the subject composition of legal relations and their content (mutual rights and obligations of participants).

The system of family relations consists of:

1) legal relations between spouses (legal relations between brides) marital relations), legal relations between the former spouses in case of acquisition of the right to maintenance after divorce.

Legal relations between the former spouses regarding the division of property, which is the object of the right of joint joint ownership of the spouses, belong to civil legal relations;

2) legal relations between parents and children (legal relations between parents and children on the basis of blood relationship; legal relations between adoptive parents and adopted children (artificial kinship));

3) legal relations between other relatives (legal relations between grandmother, grandfather, great-grandmother, great-grandfather and grandchildren, great-grandchildren; legal relations between brothers and sisters; legal relations between stepmother, stepfather and stepson, stepdaughter);

4) quasi-family legal relations (legal relations between guardians / trustees and wards; legal relations between foster parents and wards; legal relations between foster parents and wards);

The thesis is formulated that the legal relations between foster parents and children belong to the civil law, which will regulate the provision of

social services.

5) legal relations on actual upbringing between a person who has adopted a child and such a child with regard to his / her upbringing, protection and maintenance;

– the conclusion is substantiated that interbranch connections of elements of the legal system are shown in coincidence of interests of private and public law concerning protection and protection of a family, the rights and interests of its members.

The expediency of the ratio of public and private law in the mechanism of legal regulation of family relations is substantiated. The effectiveness of legal regulation depends on the proportionality of the application of norms, determined by the result of achieving the goal;

– it is proved that the principles of family law should be understood as the basic principles, ideas that determine the social purpose of family law, and according to which the rules of family law govern personal non-property and property relations between participants in family relations;

– the necessity of supplementing the IC of Ukraine with norms-principles that will establish the limits of exercising family rights is substantiated;

– it is proved that abuse of rights can occur not only by parents in relation to children, but also by children in relation to parents, other relatives in relation to children.

Abuse of family law is an offense, which should be understood as such actions, actions of the subjects of family law, in which it is possible, without violating the generally accepted norms of behavior, to implement unworthy intentions and harm others.

The purpose of the implementation of this idea is to harmonize the actual norms of the IC of Ukraine, as well as the norms of the IC of Ukraine with the norms of the Law of Ukraine «On Prevention and Counteraction to Domestic Violence». This proposal is justified for its further consolidation in

the norms of the IC of Ukraine;

– the necessity of making changes to part 1 of Art 1 of the IC of Ukraine, which determines the subject of family law regulation, by supplementing the rule that the IC of Ukraine regulates the placement of orphans and children deprived of parental care. The possibility of forming family relations in a foster family is confirmed by the practice of the European Court of Human Rights, the legislative recognition of such a possibility will contribute to the stability of family placement of orphans and children deprived of parental care;

– outlines the prospects for the development of family law in the process of recoding civil and family law. The expediency of recoding the Central Committee of Ukraine by decoding the Civil Code of Ukraine is substantiated. The optimal combination of codes will contribute to the effective settlement of civil, including business, legal relations.

The IC of Ukraine should be formed as a separate codified act that regulates private relations in the field of family and family.

The logic of the structure of the Insurance Code of Ukraine on the model of the sixth book of the draft of the Central Committee of Ukraine in 1996 in the revised edition of 1999 is proved.

Keywords: classification of family legal relations, participants of family legal relations, legal relations between spouses, legal relations between parents and children, legal relations between other relatives; adoption, guardianship and custody, placement of orphans and children deprived of parental care, recoding of civil law.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

монографія:

1. Труба В. І. Класифікація сімейних правовідносин. Одеса: Астропринт, 2020. 350 с.

статті у наукових фахових виданнях України:

2. Труба В. І. До питання про необхідність законодавчого регулювання державної реєстрації шлюбних договорів. *Університетські наукові записки*. 2008. № 3 (27). С. 61–64.

3. Труба В. І. Проблеми правового регулювання та перспективи розвитку встановлення режиму окремого проживання подружжя. *Вісник Одеського національного університету*. Правознавство. 2008. Т. 13, Вип. 10. С. 40–47.

4. Труба В. І. Питання удосконалення інституту примирення при розірванні шлюбу в сімейному праві України. *Правова держава: щорічник наукових праць.* 2009. Вип. 20. С. 296–303.

5. Труба В. І. До питання про визначення сімейних правовідносин. *Вісник Одеського національного університету.* Правознавство. 2009. Т. 14, Вип. 9. С. 87–95.

6. Труба В. І. Проблеми вирішення майнових спорів подружжя при розірванні шлюбу. *Правова держава: щорічник наукових праць*. 2010. Вип. 21. С. 290–294.

7. Труба В. І. Надання допомоги органами опіки та піклування особам у здійсненні ними своїх сімейних прав та виконанні сімейних обов'язків. *Наука і правоохорона*. 2010. № 1 (7). С. 166–171.

8. Труба В. І. Про галузеву належність сімейних правовідносин. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* Серія: Право. Спеціальний випуск. 2010. № 929. С. 404–407.

9. Труба В. І. Визнання шлюбу недійсним і визнання шлюбу неукладеним за СК України. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2011. Вип. № 1. С. 108–111.

10. Труба В. І. Місце сімейного права в системі права України. *Правова держава: щорічник наукових праць.* 2011. Вип. 22. С. 331–337.

11. Труба В. І. Про сумісність приватного і публічного інтересів у

сімейному праві. *Актуальні проблеми держави і права.* 2011. Вип. 57. С. 434–440.

12. Труба В. І. Теоретичні проблеми визначення об'єкта шлюбних правовідносин. *Вісник Одеського національного університету.* Правознавство. 2011. Т. 16, Вип. 19. С. 15–20.

13. Труба В. І. Правовідносини між батьками і дітьми: структура і особливості. *Правова держава: щорічник наукових праць*. 2012. Вип. 23. С. 332–337.

14. Труба В. І. Спільне майно подружжя: проблеми правового регулювання, правозастосування і тлумачення. *Правова держава: щорічник наукових праць.* 2013. Вип. 24. С. 274–278.

15. Труба В. І. Особливості правовідносин з усиновлення повнолітніх. *Наука і правоохорона.* 2014. № 4 (26). С. 265–269.

16. Труба В. І. Проблемні питання визнання шлюбного договору недійсним. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. Вип. № 8. С. 87–91. URL: http://pap-journal.in.ua/2014-8.

17. Труба В. І. Проблемні питання правових підстав позбавлення батьківських прав. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія «Юриспруденція». 2014. Вип. 12, Т. 2. С. 4–7.

статті у наукових фахових виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз (Index Copernicus):

18. Труба В. І. Усиновлення повнолітніх: питання законодавства і практики. *Правова держава*. 2014. № 17. С. 72–75.

19. Труба В. І. Аліментні правовідносини: види та правова природа. *Вісник Одеського національного університету.* Правознавство. 2014. Т. 19, Вип. 3 (24). С. 44–49.

20. Труба В. І. Питання здійснення права на захист сімейних прав та інтересів в судовому порядку. *Правова держава.* 2014. № 18. С. 76–79.

21. Труба В. І. Виконання батьками обов'язку з утримання

повнолітньої дитини, яка продовжує навчання. *Правова держава*. 2018. № 32. С. 146–150.

22. Труба В. І. Забезпечення права дітей на утримання: новели законодавства. *Правова держава.* 2019. № 33. С. 109–115.

23. Труба В. І. Місце норм сімейного права в системі соціальних норм. *Правова держава.* 2020. № 37. С. 117–122.

наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

24. Труба В. И. Права родителей и детей на имущество // Право та економіка: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку: міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 30 травня 2008 р.). Одеса: Астропринт, 2008. С. 562–567.

25. Труба В. І. Окремі проблеми вирішення правового режиму майна подружжя при розірванні шлюбу // Актуальні проблеми юридичної науки: міжнародна наукова конференція «Восьмі осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 13–14 листопада 2009 р.). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2009. С. 358.

26. Труба В. І. Поділ майна подружжя після розірвання шлюбу // Актуальні проблеми цивільного права та процесу: міжнародна наукова конференція, присвячена пам’яті Ю. С. Червоного (м. Одеса, 12 лютого 2010 р.). Одеса: Фенікс, 2010. С. 134–136.

27. Труба В. І. Сутність і зміст поняття «встановлення режиму окремого проживання подружжя» // Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства: міжнародна науково-практична конференція, присвячена пам’яті В. П. Маслова (м. Харків, 25 лютого 2011 р.). Харків: Право, 2011. С. 134–135.

28. Труба В. І. Підстави виникнення шлюбних правовідносин // Перші юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам’яті Є. В. Васьковського*:* міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 15–16 квітня 2011 р.). Одеса: Астропринт, 2011.

С. 399–401.

29. Труба В. І. Момент виникнення шлюбно-сімейних правовідносин // Актуальні проблеми цивільного права та процесу: міжнародна наукова конференція, присвячена пам'яті Ю. С. Червоного (м. Одеса, 16 грудня 2011 р.). Одеса: Фенікс, 2011. С. 16–20.

30. Труба В. І. До питання про правову характеристику правовідносин між батьками та дітьми // Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства: міжнародна науково-практична конференція, присвячена 90-річчю з дня народження В. П. Маслова (м. Харків, 16 березня 2012 р.). Харків: Право, 2012. С. 79–82.

31. Труба В. І. До питання про методи правового регулювання в сімейному праві // Актуальні проблеми цивільного права та процесу: міжнародна науково-практична конференція імені Ю. С. Червоного (м. Одеса, 13 грудня 2012 р.). Одеса: Фенікс, 2012. С. 26–28.

32. Труба В. І. До питання щодо поділу спільного майна подружжя // Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвєєвські цивілістичні читання): міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 19 жовтня 2012 р.). Київ: ТОВ «Білоцерківдрук», 2013. Т. 1. С. 245–248.

33. Труба В. І. Право дитини на виїзд за межі України // Актуальні проблеми науки і практики цивільного, житлового та сімейного права: міжнародна науково-практична конференція, присвячена 91-річчю з дня народження В. П. Маслова (м. Харків, 15 лютого 2013 р.). Харків: Право, 2013. С. 50–52.

34. Труба В. І. Окремі аспекти оспорювання батьківства // Треті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського: міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 17 травня 2013 р.). Одеса: Астропринт, 2013. С. 263–265.

35. Труба В. І.Оціночні поняття сімейного права: з'ясування змісту і значення // Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного

приватного права (Матвєєвські цивілістичні читання): міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 3 жовтня 2013 р.). К.: ТОВ «Білоцерківдрук», 2015. С. 91–94.

36. Труба В. И. О семейном праве Украины // Актуальні проблеми приватного права: міжнародна науково-практична конференція, присвячена 92-й річниці з дня народження В. П. Маслова (м. Харків, 28 лютого 2014 р.). Харків: Право, 2014. С. 47–50.

37. Труба В. І. Приватно-правові і публічно-правові засади сімейно-правового механізму аліментування // Четверті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського: міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 16 травня 2014 р.). Одеса: Астропринт, 2014. С. 128–130.

38. Труба В. І. Обов'язок матері, батька утримувати дитину та його виконання // Актуальні проблеми приватного права: міжнародна науково-практична конференція, присвячена 93-й річниці з дня народження В. П. Маслова (м. Харків, 27 лютого 2015 р.). Харків: Право, 2015. С. 64–67.

39. Труба В. І. Вплив звичаю на розвиток сімейного права // П'яті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського: міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 22 травня 2015 р.). Одеса: Астропринт, 2015. С. 235–237.

40. Труба В. І. Визнання шлюбу недійсним або припинення шлюбу – складнощі вибору // Шості юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського: міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 20-21 травня 2016 р.). Одеса: Астропринт, 2016. С. 322–326.

41. Труба В. І. Суб'єкти цивільних та сімейних правовідносин – спільне, відмінне та взаємозв'язок // Актуальні проблеми приватного права: міжнародна науково-практична конференція, присвячена 94-й річниці з дня народження В. П. Маслова (м. Харків, 19 лютого 2016 р.). Харків: Право, 2016. С. 26–28.

42. Труба В. І. Право спільної власності подружжя // Сьомі юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського: міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 26 травня 2017 р.). Одеса: Астропринт, 2017. С. 142–148.

43. Труба В. І. Правовідносини з примирення в сімейному праві // Восьмі юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського: міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 18 травня 2018 р.). Одеса: Астропринт, 2018. С. 105–108.

44. Труба В. І. Проблеми поділу майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя // Право, економіка та управління: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку: міжнародна науково-практична конференція, присвячена 20-річчю економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (м. Одеса, 14–15 вересня 2018 р.). Одеса: Фенікс, 2018. С. 578–582.

45. Труба В. І. До питання найвищих інтересів дитини при вирішенні спору про визначення її місця проживання // Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав: науково-практична конференція, присвячена пам'яті проф. Ч. Н. Азімова (м. Харків, 19 грудня 2018 р.). Харків, 2018. С. 52–60.

46. Труба В. І. Європейське сімейне право: перспективи для України // Дев'яті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського: міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 17 травня 2019 р.). Одеса: Астропринт, 2019. С. 71–74.

опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

47. Труба В. І. Сімейні правовідносини як вид суспільних відносин.

Сучасні проблеми приватного права: збірник наукових праць, присвячених 80-ій річниці з Дня народження Я. М. Шевченко. Відп. ред. Н. С. Кузнєцова, Р. О. Стефанчук. Київ: ВГО «Асоціація цивілістів України», Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута». 2012. С. 347–356.

48. Труба В. І. Сімейне право в системі галузей приватного права. *Актуальні проблеми приватного права України: збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Н. С. Кузнєцової*. Відп. ред. Р. А. Майданик та О. В. Кохановська. Київ: ПрАТ «Юридична практика». 2014. С. 451–460.

49. Труба В. И. Семейные правоотношения как вид общественных отношений и их место в правовом регулировании. *Альманах цивилистики.* 2015. Вип. 6. С. 312–325.

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень 20

Вступ 21

Розділ 1. Методологічні та теоретичні засади вивчення сімейних правовідносин 36

1.1 Проблеми методології сімейного права 36

1.2 Огляд наукових досліджень з проблем сімейних правовідносин 51

1.3 Сімейне право в системі галузей приватного права 100

1.4 Норми сімейного права в системі соціальних норм 137

Висновки до Розділу 1 171

Розділ 2. Поняття та класифікація сімейних правовідносин 176

2.1 Загальна характеристика проблеми сімейних правовідносин 176

2.2 Передумови та підстави виникнення сімейних правовідносин 204

2.3 Структура сімейних правовідносин 219

Висновки до Розділу 2 235

Розділ 3. Особливості окремих видів сімейних правовідносин 238

3.1 Правовідносини між подружжям 238

3.2 Правовідносини між батьками та дітьми 297

3.3 Правовідносини між іншими членами сім'ї та родичами 328

3.4 Правовідносини, що виникають з приводу влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування 343

Висновки до Розділу 3 352

Розділ 4. Межі здійснення та захисту сімейних прав 356

4.1 Межі здійснення сімейних прав і виконання сімейних обов'язків 356

4.2 Проблеми захисту сімейних прав за законодавством України 369

Висновки до Розділу 4 389

Висновки 392

Список використаних джерел 400

Додатки 460

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Цивільний кодекс України	—	ЦК України
Сімейний кодекс України	—	СК України
Кодекс про шлюб та сім’ю	—	КпШС
Кодекс законів про працю України	—	КЗпП України
Відомості Верховної Ради України	—	ВВР
Верховна рада України	—	ВРУ
Збірник постанов уряду УРСР	—	ЗП УРСР
Міністерство закордонних справ України	—	МЗС України
Союз Радянських Соціалістичних Республік	—	СРСР
Українська соціалістична радянська республіка	—	УСРР
Українська радянська соціалістична республіка	—	УРСР
Єдиний державний реєстр судових рішень	—	ЄДРСУ

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Проблеми правовідносин є одними з найскладніших у теорії права, проблеми класифікації сімейних правовідносин є ключовими для розвитку сімейного права як самостійного розділу юридичної науки. Стабільні відносини, пов'язані зі шлюбом, особистими немайновими та майновими правами і обов'язками подружжя, батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів, мають важливе соціальне значення.

Незважаючи на те, що інститут сім'ї є важливою ланкою національного суспільства, де зростають і виховуються діти, формується особистість людини, задовольняються потреби літніх людей, в Україні досі не переглянуто Концепцію державної сімейної політики, схвалену постановою Верховною Радою України від 17 вересня 1999 р. № 1063-XIV. Відзначаючи прогресивний зміст згаданої Концепції, положення якої ґрунтуються на нормах міжнародно-правових актів у сфері загальних прав людини, охорони сім'ї та дитинства, водночас визнаємо, що з моменту її схвалення Україна стала учасником інших міжнародних угод, конвенцій, норми яких потребують якісних імплементації у законодавство і застосування на практиці.

Саме сім'я визначається у міжнародній і національній правовій політиці основним елементом забезпечення стабільності держави, гарантією побудови громадянського суспільства. Сім'я відіграє велику роль у збереженні і підтриманні духовних традицій народу України. Трансформації у сфері суспільних відносин безпосередньо відображаються у правовому регулюванні сімейних відносин в цілому. Недостатня, а часом вкрай слабка розробка окремих норм сімейного права, диктує нагальну необхідність їх подальшого вдосконалення, а також усунення існуючих прогалин у регулюванні сімейних відносин.

З ухваленням СК України поняття «сім'я» припинило бути суто

соціальним, соціологічним поняттям, а набуло юридичного значення, має вплив на формування суб'єктного складу сімейних правовідносин, на їх зміст.

До визначення окремих видів сімейних правовідносин звертаються дослідники майже всіх сімейно-правових і цивільно-правових наукових розвідок, присвячених вивченню конкретних шлюбно-сімейних правових відносин.

Так, правові відносини між подружжям були предметом досліджень у дисертаціях на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, присвячених питанням правового регулювання укладення та припинення шлюбу, визначення майнових і особистих немайнових прав і обов'язків подружжя: О. М. Калітенко «Особисті відносини подружжя та відносини подружжя стосовно їх майна» (2001 р.), О. О. Ульяненко «Шлюбний договір у сімейному праві України» (2003 р.), О. І. Сафончик «Правове регулювання припинення шлюбу в Україні» (2004 р.), О. Ю. Бикової «Укладення та розірвання шлюбу за законодавством України» (2005 р.), В. К. Антошкіної «Договірне регулювання відносин подружжя» (2006 р.), К. М. Глиняної «Правове регулювання розлучення за сімейним законодавством України» (2006 р.), Я. В. Новохатської «Правове регулювання майнових відносин подружжя (порівняльно-правовий аспект)» (2006 р.), Г. М. Ахмач «Договірні правовідносини членів сім'ї» (2009 р.), А. Б. Болховітінової «Припинення шлюбу за законодавством України» (2009 р.), Л. В. Липець «Врегулювання шлюбних та подібних відносин законом та договором» (2009 р.), О. С. Олійник «Шлюбний договір: порівняльно-правовий аналіз законодавства різних правових систем» (2009 р.), А. Д. Стоянова «Правовий режим нерухомого майна членів сім'ї» (2016 р.), Д. І. Сидоренка «Недійсність шлюбу в сімейному праві» (2019 р.).

Сімейні правовідносини, їх зміст, підстави виникнення та припинення розглядались у дисертаційному дослідженні Л. В. Красицької «Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей» (2015 р.).

Аліментні правовідносини між колишнім подружжям, батьками та дітьми стали предметом досліджень Л. В. Афанасьєвої «Аліментні правовідносини в Україні» (2003 р.), Л В. Сапейко «Правове регулювання аліментних обов'язків батьків та дітей» (2003 р.), М. Б. Мельник «Припинення аліментних зобов'язань набуттям дитиною майна» (2019 р.).

Зміст батьківських правовідносин, питання сімейно-правової відповідальності батьків досліджувались в дисертаційних роботах В. С. Гопанчука «Лишение родительских прав» (1991 р.), В. П. Мироненко «Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України» (2001 р.), М. В. Логвінової «Цивільна та сімейно-правова відповідальність батьків за правопорушення, вчинені неповнолітніми» (2006 р.), О. Ф. Лапчевської «Позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України» (2013 р.).

Окремі питання сімейних правових відносин між усиновлювачами і усиновленими були предметом досліджень Л. М. Зілковської «Правове регулювання усиновлення в Україні» (2002 р.), Н. П. Косенко «Усиновлення як інститут сімейного права» (2014 р.), С. С. Журила «Цивільно-правове регулювання усиновлення дітей-громадян України іноземними громадянами» (2015 р.), К. І. Березовської «Правове регулювання відносин усиновлення з іноземним елементом» (2019 р.).

Питання сімейних правовідносин в контексті встановлення опіки та піклування, а також влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, порушувалися в дисертаційних дослідженнях Н. А. Дячкової «Опіка як спосіб охорони майнових прав фізичних осіб» (2006 р.), Д. С. Прутяна «Опіка за римським приватним правом та сучасним цивільним законодавством України» (2007 р.), С. Є. Морозової «Правове регулювання опіки та піклування за цивільним законодавством України» (2011 р.), І. А. Яніцької «Опіка і піклування як форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2015 р.), І. В. Мамай «Правове регулювання опіки та піклування за цивільним і сімейним

законодавством України» (2016 р.), О. І. Карпенко «Правові засади утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування» (2001 р.), В. Ю. Москалюк «Дитячий будинок сімейного типу як форма улаштування дітей, позбавлених батьківського піклування (цивільно-правовий аспект» (2003 р.), Ю. Ю. Черновалюк «Реалізація права на сім'ю шляхом створення дитячих будинків сімейного типу» (2010 р.), Є. В. Падун «Інститут прийомного виховання у сімейному праві України» (2017 р.), У. В. Романюк «Патронат як форма влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування» (2018 р.).

Теоретичні питання дії принципів сімейного права у правовідносинах стали предметом дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук М. В. Менджул «Теоретичні проблеми дії принципів сімейного права» (2020 р.). У кандидатських дисертаціях досліджувались такі елементи правовідносин, як суб'єкт сімейних правовідносин – В. А. Ватрас «Суб'єкти сімейних правовідносин» (2008 р.) та юридичні факти – В. С. Ковальська «Юридичний факт як підстава зміни та припинення сімейних правовідносин» (2013 р.).

Будучи розробленим в загальній теорії права і низці галузей права, поняття правовідносин не отримало необхідного висвітлення в сімейному праві. Ще менше уваги приділялося, на жаль, спробам класифікації сімейних правовідносин. Комплексних праць, присвячених типізації сімейних правовідносин, небагато, серед них визначною є робота радянського вченого Є. М. Ворожейкіна «Семейные правоотношения в СССР» (1972 р.). У ній наведено загальну характеристику сімейних правовідносин в цілому і окремих їх різновидів, визначене коло суспільних відносин, що лежать в основі сімейних правовідносин, а також коло учасників сімейних правовідносин, умови їх виникнення, зміни і припинення. В Україні періоду незалежності окремо слід відзначити дисертаційне дослідження І. В. Жилінкової «Проблемы правового режима имущества членов семьи» (2000 р.), виконане на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук.

Автором, зокрема, надається визначення сім'ї, її суб'єктного складу, визначено осіб, які можуть виступати у правовідносинах як подружжя в контексті визначення правового режиму майна членів сім'ї. Зокрема, нею уперше після дослідження Є. М. Ворожейкіна в українській науковій роботі застосовано нові підходи щодо визнання сім'єю фактичного подружжя.

Відсутність комплексного підходу у наукових дослідженнях з приватного права до упорядкування системи сімейних правовідносин, процесів рекодифікації національного законодавства, тенденцій і динаміки розвитку законодавства у сфері сімейних правовідносин у країнах Європи та на міжнародному рівні, а також практичні потреби у визначенні змісту конкретних правових відносин у сімейно-правовій сфері суспільних відносин й вплинули на обрання автором теми дослідження.

Крім зазначеного доробку, дисертація ґрунтується також на дослідженнях класиків приватного права, зокрема: Д. І. Азаревича, А. Л. Боровиковського, І. С. Вольмана, О. І. Загоровського, О. С. Невзорова, А. С. Рабиновича, Д. І. Мейєра, С. В. Пахмана, К. П. Побєдоносцева, Й. О. Покровського, В. І. Синайського, Г. Ф. Шершеневича, а також на інших працях вітчизняних та зарубіжних науковців О. М. Бєлякової, Т. В. Боднар, С. М. Братуся, Є. М. Ворожейкіна, А. Б. Гриняка, В. І. Даніліна, Н. М. Єршової, Ю. А. Корольова, Н. С. Кузнецової, Г. К. Матвєєва, Л. Ю. Міхеєвої, С. О. Муратової, О. М. Нечаєвої, О. Й. Пергамент, С. І. Реутова, В. О. Рясенцева, Г. М. Свердлова, В.О. Тархова, Ю. С. Червоного, М. В. Антокольської, В. І. Борисової, В. С. Гопанчука, О. В. Дзери, А. С. Довгерта, І. В. Жилінкової, Ю. М. Жорнокуй, В. М. Коссака, О. В. Кохановської, Л. В. Красицької, Р. А. Майданика, Р. М. Мінченко, С. О. Погрібного, О. А. Пушкіна, З. В. Ромовської, С. О. Сліпченка, І. В. Спасибо-Фатєєвої, Р. О. Стефанчука, Ю. К. Толстого, Є. О. Харитонова, Я. М. Шевченко, С. І. Шимон, Я. М. Шевченко, О. А. Явор.

Для виконання дослідження були використані роботи із теорії та

філософії права, зокрема, таких вчених, як С. С. Алєксєєва, С. В. Бобровник, А. Б. Венгерова, Г. Кельзена, В. О. Котюка, В. С. Нерсесянца, В. А. Ойгензіхта, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, О. В. Петришина, П. М. Рабіновича, Г. Радбруха, Ю. О. Тихомирова, Р. О. Халфіної, М. В. Цвіка, Л. С. Явича.

Емпіричну базу дослідження становлять офіційна статистика та рішення судів різних інстанцій.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є здійснення теоретико-правового обґрунтування класифікації сімейних правовідносин на підставі дослідження поняття та змісту їх елементів.

Відповідно до зазначеної мети сформульовано такі завдання:

– систематизувати наукові знання про види правовідносин в сімейному праві;

– визначити місце сімейних правовідносин в системі суспільних відносин;

– визначити місце сімейного права в системі права;

– розкрити зміст і особливості принципів сімейного права;

– визначити специфіку міжгалузевих зв’язків норм сімейного права з іншими галузевими нормами;

– обґрунтувати класифікацію сімейних правовідносин;

– визначити критерії відмежування сімейних правовідносин від суміжних;

– дослідити системні законодавчі, теоретичні та прикладні проблеми різних видів правових сімейних відносин;

– виявити практичні проблеми класифікації сімейних правовідносин;

– виявити прогалини в законодавстві і невідповідність вимогам практики окремих сімейно-правових норм та запропонувати шляхи їх усунення;

– сформулювати рекомендації, спрямовані на вдосконалення сімейного законодавства та оптимізацію правозастосовної практики.

Об'єктом дослідження є сімейні правовідносини.

Предметом дослідження є поняття та загальна класифікація сімейних правовідносин.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань використовувалися як загальнонаукові, так і спеціальні методи наукового пізнання правових явищ. Діалектичний метод було використано у кожному розділі дослідження; методи дедукції та індукції, аналізу і синтезу допомогли визначити структурно-логічну схему дослідження. Застосування історико-правового методу сприяло вивченню процесу становлення правових інститутів і наукових поглядів щодо сімейних правовідносин (підрозділи 1.1–1.3); системний метод слугував аналізу елементів правовідносин (підрозділи 2.1–2.3), з'ясуванню причин та умов їх виникнення (підрозділи 2.1–2.3). Порівняльно-правовий метод використовувався для вивчення зарубіжного досвіду правового регулювання сімейних правовідносин (підрозділи 3.1–3.4), а також під час опрацювання міжнародно-правових актів щодо ролі і значення сім'ї в суспільних правовідносинах (підрозділ 2.1), розмежування сімейних правовідносин від інших суспільних правовідносин (підрозділ 1.3), визначення характерних ознак окремих видів правовідносин (підрозділи 2.1–2.2). Метод системного аналізу юридичних явищ було використано при поділі правовідносин в сімейному праві відповідно до їх ознак і приведення згідно з цими ознаками в систему сімейних правовідносин.

За допомогою формально-юридичного методу досліджувалися й тлумачилися національні та іноземні нормативно-правові акти, судові рішення, що сприяло чіткому розумінню їх правового змісту. Формально-логічний метод застосовано для визначення змісту таких категорій, як «сім'я», «суб'єкт сімейних правовідносин», «сімейні правовідносини» тощо, для формулювання обґрунтованих теоретичних висновків і пропозицій практичного змісту.

Наукова новизна одержаних результатів. У дисертації здійснено

теоретичне узагальнення та нове розв'язання актуальної науково-прикладної проблеми сімейного права України – розроблена системна концепція загальної класифікації сімейних правовідносин, що містить потенціал для ефективної розбудови останніх у процесі сучасної рекодифікації цивільного законодавства. До основних науково обґрунтованих результатів проведеного дослідження належать, зокрема, такі положення.

вперше:

– на підставі вивчення наукових досліджень з проблем приватного права, законодавства періоду входження України до складу інших держав та в добу незалежності, виявлено трансформаційні процеси в розвитку інститутів сімейного права. Доведено послідовну змінюваність інститутів сімейного права залежно від звичаєвих, моральних та релігійних норм. Обґрунтовано та доведено існування взаємозв'язку і взаємовпливу соціальних норм у сімейних відносинах.

Продемонстровано зміну правового статусу членів сім'ї, починаючи від безмежної влади чоловіка і батька до рівноправності подружжя в сім'ї, від дитини як об'єкта сімейних прав до дитини як суб'єкта сімейних правовідносин;

– здійснено класифікацію сімейних правовідносини за видами залежно від суб'єктного складу правовідносин та їх змісту (взаємних прав і обов'язків учасників).

Систему сімейних правовідносин становлять:

1) правовідносини між подружжям (правовідносини між нареченими (зарученими); правовідносини між подружжям, яке зареєструвало шлюб в органі державної реєстрації актів цивільного стану; правовідносини між жінкою та чоловіком, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою (фактичні шлюбні відносини); правовідносини між колишнім подружжям у разі набуття права на утримання після розірвання шлюбу.

Правовідносини між колишнім подружжям щодо поділу майна, що є

об’єктом права спільної сумісної власності подружжя, належать до цивільних правовідносин;

2) правовідносини між батьками і дітьми (правовідносини між батьками і дітьми на підставі кровного споріднення; правовідносини між усиновлювачами і усиновленими (штучна спорідненість));

3) правовідносини між іншими родичами (правовідносини між бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками; правовідносини між братами та сестрами; правовідносини між мачухою, вітчимом і пасинком, падчеркою);

4) квазі-сімейні правовідносини (правовідносини між опікунами/піклувальниками та підопічними; правовідносини між прийомними батьками та підопічними дітьми; правовідносини між батьками-вихователями та підопічними дітьми);

Сформульовано тезу, що правовідносини між патронатними вихователями і дітьми належать до цивільно-правових, які врегульовують надання соціальних послуг,

5) правовідносини з фактичного виховання між особою, яка взяла у свою сім’ю дитину, та такою дитиною щодо її виховання, захисту та утримання;

– обґрунтовано висновок, що міжгалузеві зв’язки елементів системи права проявляються у збігові інтересів приватного і публічного права щодо охорони і захисту сім’ї, прав та інтересів її членів. Обґрунтовано доцільність співвідношення норм публічного і приватного права в механізмі правового регулювання сімейних відносин. Ефективність правового регулювання залежить від співмірності застосування норм, визначається результатом досягненням мети;

– доведено, що під принципами сімейного права слід розуміти основні засади, ідеї, що визначають соціальне призначення сімейного права, та відповідно до яких норми сімейного права регулюють особисті немайнові і майнові відносини між учасниками сімейних відносин;

– обґрунтовується необхідність доповнення СК України нормами-принципами, що встановлюватимуть межі здійснення сімейних прав;

– доводиться, що зловживання правом може відбуватись не лише батьками щодо дітей, а й дітьми щодо батьків, іншими родичами щодо дітей.

Зловживання сімейним правом – правопорушення, під яким слід розуміти такі дії, вчинки суб'єктів сімейних правовідносин, за яких можливо, не порушуючи загальноприйняті норми поведінки, втілити негідні наміри та заподіяти шкоду іншим. Метою втілення наведеної ідеї є гармонізація власне норм СК України, а також норм СК України із нормами Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Наведена пропозиція обґрунтована для подальшого її закріплення у нормах СК України;

– обґрунтовується необхідність внесення змін до ч. 1 ст. 1 СК України, яка визначає предмет сімейно-правового регулювання, шляхом доповнення нормою про те, що СК України врегулювання відносин з влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Можливість формування сімейних відносин у прийомній сім'ї підтверджується практикою ЄСПЛ, законодавче визнання такої можливості сприятиме стабільності сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

– окреслено перспективи розвитку сімейного законодавства в процесі рекодифікації цивільного та сімейного законодавства. Обґрунтовується доцільність здійснення рекодифікації ЦК України шляхом декодифікації ГК України. Оптимальне поєднання норм кодексів сприятиме ефективному врегулюванню цивільних, у т. ч. підприємницьких, правовідносин.

СК України має бути сформовано як окремий кодифікований акт, що врегульовує приватні відносини у сфері сім'ї та родини. Доводиться логічність структури СК України за взірцем книги шостої проекту ЦК України 1996 р. у доопрацьованій редакції 1999 р.;

удосконалено:

– висновок про поділ сімейних правовідносин на внутрішні (між членами сім'ї) і зовнішні (між членами сім'ї і іншими особами);

– висновок, що сімейні правовідносини є одним із видів суспільних відносин. Правові норми і рішення не є автономними, взаємодіють із суспільними поглядами, правова ідеологія держави залежить від розвитку, свідомості, уявлень про доцільність суспільства;

– висновок щодо наявності специфічних рис сімейних правовідносин, які безпосередньо відмежовують їх від суміжних. Такими рисами є: юридична рівність учасників сімейних правовідносин; самостійність волі учасників сімейних правовідносин; індивідуальне ситуаційне регулювання;

– додаткове обґрунтування необхідності термінового ухвалення закону про медіацію.

набули подальшого розвитку:

– аргументи на користь того, що сучасне сімейне законодавство враховує як публічний, так і приватний інтереси, упорядковуючи суспільні відносини за допомогою імперативних і диспозитивних норм права. Взаємозв'язок між публічним і приватним правом проявляється у встановлених повноваженнях органів опіки та піклування щодо надання підтримки, допомоги та забезпечення контролю за дотриманням умов утримання, навчання та виховання дітей

– висновок про належність сімейного права до приватного права, а також додаткові аргументи щодо виокремлення сімейного права в самостійну галузь.

Апробація матеріалів дисертації. Основні результати та висновки дисертаційного дослідження доповідалися та обговорювалися на засіданнях кафедри цивільно-правових дисциплін Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, а також були оприлюднені на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних та практичних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Право та економіка: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Одеса,

30 травня 2008 р.); Міжнародній науковій конференції «Восьмі осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 13–14 листопада 2009 р.); Міжнародній науковій конференції, присвяченій пам'яті Ю. С. Червоного «Актуальні проблеми цивільного права та процесу» (м. Одеса, 12 лютого 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій пам'яті В. П. Маслова «Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства» (м. Харків, 25 лютого 2011 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Перші юридичні диспути з актуальних проблем приватного права», присвяченій пам'яті Є. В. Васьковського (м. Одеса, 15–16 квітня 2011 р.); Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми цивільного права та процесу», присвяченій пам'яті Ю. С.Червоного (м. Одеса, 16 грудня 2011 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства», присвяченій 90-річчю з дня народження В. П. Маслова (м. Харків, 16 березня 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції ім. Ю. С. Червоного «Актуальні проблеми цивільного права та процесу» (м. Одеса, 13 грудня 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права» (Матвєєвські цивілістичні читання) (м. Київ, 19 жовтня 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми науки і практики цивільного, житлового та сімейного права», присвяченій 91-річчю з дня народження В. П. Маслова (м. Харків, 15 лютого 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Треті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвяченій пам'яті Є. В. Васьковського (м. Одеса, 17 травня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права» (Матвєєвські цивілістичні читання) (м. Київ, 3 жовтня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 92-й річниці з дня народження В. П. Маслова «Актуальні проблеми приватного права» (м. Харків,

28 лютого 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Четверті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права», присвяченій пам'яті Є. В. Васьковського (м. Одеса, 16 травня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми приватного права», присвяченій 93-й річниці з дня народження В. П. Маслова (м. Харків, 27 лютого 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «П'яті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права», присвяченій пам'яті Є. В. Васьковського (м. Одеса, 22 травня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Шості юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвяченій пам'яті Є. В. Васьковського (м. Одеса, 20–21 травня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми приватного права», присвяченій 94-й річниці з дня народження В. П. Маслова (м. Харків, 19 лютого 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сьомі юридичні диспути з актуальних проблем приватного права», присвяченій пам'яті Є. В. Васьковського (м. Одеса, 26 травня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Восьмі юридичні диспути з актуальних проблем приватного права», присвяченій пам'яті Є. В. Васьковського (м. Одеса, 18 травня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Право, економіка та управління: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку», присвяченій 20-річчю економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (м. Одеса, 14–15 вересня 2018 р.); Науково-практичній конференції «Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав», присвяченій пам'яті професора Ч. Н. Азімова (м. Харків, 19 грудня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Дев'яті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права», присвяченій пам'яті Є. В. Васьковського (м. Одеса, 17 травня 2019 р.).

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається з анотації, вступу, чотирьох розділів, що містять тринадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 470 сторінки, з яких основного тексту – 380 сторінок, список використаних джерел – 627 найменувань на 60 сторінках.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Тема дисертації відповідає Національній стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 25 серпня 2015 р. № 501; Стратегії розвитку наукових досліджень НАПрН України на 2016–2020 роки, затвердженої постановою загальних зборів НАПрН України від 03 березня 2016 р.

Дослідження виконане в межах планів науково-дослідних робіт Одеського національного університету імені І. І. Мечникова згідно з планами науково-дослідної роботи кафедри цивільно-правових дисциплін економіко-правового факультету за темами: «Майнові та немайнові права особи в умовах побудови правової держави в Україні: проблеми набуття, здійснення та захисту» (державний реєстраційний номер 0108U003958); «Приватноправове регулювання суспільних відносин: традиції, сучасність, перспективи» (державний реєстраційний номер 0113U002740); «Забезпечення прав і законних інтересів учасників правовідносин, що виникають у сфері приватного права: проблеми теорії та практики» (державний реєстраційний номер 0118U004432).

Тема дисертації затверджена Вченою радою Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (протокол № 5 від 24 січня 2006 р.).

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані та аргументовані у дослідженні положення, висновки та рекомендації можуть використовуватися у таких сферах:

– правотворчій – для подальшого вдосконалення СК України та інших нормативно-правових актів;

– правозастосовній – під час вирішення проблемних питань

визначення виду сімейних правовідносин, а також у процесі вивчення та узагальнення судової практики судами України;

– навчальній – під час підготовки відповідних розділів підручників і навчальних посібників з сімейного та міжнародного приватного права, викладанні сімейного права у вищих навчальних закладах юридичного спрямування та на юридичних факультетах закладів вищої освіти.

РОЗДІЛ 1
МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН

1.1 Проблеми методології сімейного права

Загальновідомо, що слово «наука» походить від старо- і церковнослов'янського «оук'», що означає «наука, вчення, навчання», англійською «*science*» – походить від латинського слова *scientia*, що означає знання, засноване на очевидних і відтворюваних даних. Наука, яка є вірною цьому визначенню, прагне до результатів за допомогою обраних методів наукового пізнання.

Усталеною є позиція, що формою існування й розвитку науки є наукове дослідження [247, с. 6; 314, с. 8; 313, с. 3; 111, с. 208].

У наукових публікаціях, що стосуються методології та організації наукових досліджень, чіткого визначення змісту цього базового поняття не наводиться. Превалює його визначення відповідно до виду діяльності: «наукове дослідження – це діяльність, що направлена на всебічне вивчення об'єкта, процесу чи явища, їх структури і зв'язків, а також отримання і впровадження в практику корисних для людини результатів. Його об'єктом є матеріальна або ідеальна системи, а предметом – структура системи, взаємозв'язок її елементів, різні властивості, закономірності розвитку тощо. …За цільовим призначенням наукові дослідження поділяють на фундаментальні, прикладні, пошукові і розробки» [313, с. 13-14].

П. Я. Папковська визначає наукове пізнання (дослідження) як «свідомо здійснювану пізнавальну діяльність, в основі якої лежить опосередковане і узагальнене відображення властивостей і співвідношень предметів і явищ в їх суперечності і розвитку. Це цілеспрямований процес» [325, с. 9].

Загалом дослідження – це наукова праця, структуроване вивчення

якогось предмета, що ґрунтується на прийнятній науковій методології, для вирішення проблем і створення нових загальноприйнятних знань.

Правове дослідження як спосіб вивчення, пізнання, в першу чергу, спрямоване на встановлення систематичних, надійних і достовірних знань про соціальні відносини, врегульовані законом.

З цих визначень ясно, що дослідження – це процес збору, аналізу та інтерпретації інформації для відповіді на певні питання. Але щоб кваліфікуватися як дослідження, процес повинен мати певні характеристики: він повинен, наскільки це можливо, бути контрольованим, суворим, систематичним, достовірним і таким, що перевіряється, емпіричним і критичним.

Здійснюючи наукове дослідження, ми визначаємо об’єкт, предмет, мету та завдання дослідження, обираємо методи дослідження – прийоми, способи і засоби вирішення поставлених завдань.

У науці використовуються найрізноманітніші засоби і прийоми наукового пізнання. Сукупність методів формує методологію дослідження, особливе вчення про вдосконалення системи способів і прийомів наукового пізнання. Від вибору методу пізнання часто залежить достовірність результату. Для вченого важлива не тільки мета, а й спосіб досягнення мети. Правильність цього висновку особливо наочно демонструють численні правові теорії і доктрини, серед яких є і такі, які взагалі заперечують саму можливість пізнання держави і права (агностицизм) або пояснюють факт їх існування об’єктивним розумом (об’єктивний ідеалізм), або свідомістю людини (суб’єктивний ідеалізм). Як зазначав Б. О. Кістяківський, «У жодній із наук немає стільки суперечливих одна одній теорій, як в науці про право. При першому знайомстві з нею виникає навіть таке враження, ніби вона тільки й складається із теорій, що взаємно виключають одна одну. Самі основні питання про сутність і невід’ємні властивості права вирішуються різними представниками науки про право зовсім по-різному. Спір між теоретиками права виникає вже на початку наукового пізнання права; навіть

більше того, саме з приводу похідного запитання – до якої сфери явищ належить право – починається непримиренний поділ напрямків і шкіл в цікавій для нас науці. Досить згадати найбільш істотні відповіді на це останнє питання, щоб відразу отримати яскраве уявлення про те, в якому невизначеному становищі знаходиться ця сфера наукового знання» [200, с. 374].

Методологія приватного права оперує загальновживаними поняттями методу та методології. Відповідно до тлумачних словників, ме́тод (гр. methodos – дослідження) – 1. Спосіб пізнання явищ природи та суспільного життя. 2. Прийом або система прийомів, що застосовується в якій-небудь галузі діяльності (науці, виробництві тощо) [437, с. 692]. Методоло́гія – 1. Вчення про науковий метод пізнання й перетворення світу, його філософська, теоретична основа. 2. Сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в будь-якій науці відповідно до специфіки об’єкта її пізнання [437, с. 692]. Таким чином, слід розмежовувати методологію як науку про засоби, способи, засади, прийоми, підходи наукового пізнання, за допомогою яких ми набуваємо нові знання, і власне логіку пізнання – обрання дій, їх послідовність для досягнення поставлених завдань та мети дослідження.

Методологія як сукупність способів, засобів пізнання виконує такі функції: «визначає способи здобуття наукових знань, які відображають динамічні процеси та явища; направляє, передбачає особливий шлях, на якому досягається певна науково-дослідницька мета; забезпечує всебічність отримання інформації щодо процесу чи явища, що вивчається; допомагає введенню нової інформації до фонду теорії науки; забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у науці; створює систему наукової інформації, яка базується на об’єктивних фактах, і логіко-аналітичний інструмент наукового пізнання» [544, с. 56].

На вибір методів наукового дослідження впливають обрані фундаментальні дослідницькі підходи, в межах яких будь-який

загальнонауковий або спеціальний метод науки набуває додаткової специфіки, виконуючи свою основну функцію відповідно до галузі науки і обраної проблеми дослідження. Такі підходи також визначають напрямок і загальний характер досліджень. До найбільш усталених і визнаних в науці підходів можна віднести такі: історичний підхід; логічний; підхід визначення якісних і кількісних показників; комплексний; системний, різновидами якого є структурний і функціональний підходи. Застосовувані на основі цих підходів окремі методи наукових досліджень набувають характерної спрямованості і взаємно доповнюють один одного, виявляючи тенденцію до діалектичного взаємопроникнення. Характер застосовуваних методів, склад і зв'язки між ними обумовлені специфікою наукового дослідження, особливостями його об'єктів, умов і завдань, а також логічною послідовністю наукового дослідження, його основними етапами і формами. Загальнонаукові та спеціальні методи дослідження мають свої переваги і обмеження в застосуванні. Кожен з них дає уявлення про якусь сторону, рису пізнавального процесу, тому в чистому вигляді може бути представлений абстрактно. У реальному процесі наукового пізнання всі методи взаємопов'язані, взаємодіють і доповнюють один одного.

Що стосується визначення *методів правового дослідження в праві*, то О. Г. Данильян дає таке: «методи правового дослідження – це система розумових і/або практичних операцій, принципів, прийомів і правил, які націлені на вирішення певних пізнавальних завдань у сфері права з урахуванням певної пізнавальної мети, яка зумовлена методами правового дослідження духовними і матеріальними потребами суспільства і/або внутрішніми потребами самої правової науки. Методи правового дослідження повинні включати в себе: сформульовану мету; описання об'єктивної ситуації, в межах якої вирішується практичне або теоретичне завдання; процедуру або перелік операцій, які необхідно здійснити для досягнення мети в заданих умовах. Методам правового дослідження повинні бути властиві такі ознаки: об'єктивність, відповідність метода об'єкту

дослідження й рівню наукового пізнання; зрозумілість та загальнодоступність; детермінованість та відсутність стихійності і свавілля у застосуванні; здатність забезпечувати досягнення мети; здатність забезпечувати не тільки намічених, але й не менш значущих побічних результатів; надійність (здатність з високим ступенем достовірності забезпечувати бажаний результат); економічність (здатність давати результат з найменшими затратами коштів і часу)» [110, с. 456]. Як бачимо, загальні положення про методи правового дослідження ґрунтуються на загальних засадах методів наукового дослідження. Можна дійти висновку, що абстрактними способами наукового пізнання обґрунтовуються, зокрема і загальні положення про методи правового дослідження.

Відтак для здійснення правового дослідження використовуються філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові (приватно-наукові) методи наукового пізнання.

Філософські методи є загальними, оскільки виражають найбільш універсальні принципи мислення. Серед них виділяють діалектичний (матеріалістична діалектика та ідеалізм) та метафізичний. Повсякденне життя, наука, практика підтверджують істинність діалектики. З особливою переконливістю її життєву силу демонструє сучасний розвиток суспільства.

З позицій матеріалістичної діалектики будь-яке явище розглядається в розвитку, в конкретній історичній обстановці та у взаємозв’язку з іншими явищами. Три закони діалектики, розроблені Гегелем: закон єдності і боротьби протилежностей, закон переходу кількості в якість і закон заперечення заперечення, є тими стовпами, на які спираються наукові дослідження. Діалектика має три стадії розвитку: перша – теза, виклад ідеї; друга – протилежність, реакція, яка суперечить або скасовує тезу (антитеза); третє – синтез, твердження, за допомогою якого вирішуються відмінності між двома попередніми пунктами. Діалектичний матеріалізм – теорія, розроблена в основному К. Марксом і Ф. Енгельсом, які адаптували гегелівську діалектику в аргументи щодо традиційного матеріалізму [245].

Досліджуючи діалектику цивілістичної доктрини, Д. І. Степанов доводить, що «Діалектика має на увазі взаємозумовленість статики і динаміки ідей, а тому в діалектичному синтезі можливо єднання взаємовиключних ознак того чи іншого поняття. Цивілістична доктрина, по суті, завжди використовувала елементарні діалектичні прийоми, часто не підозрюючи про це: прояснення сутності того чи іншого правового феномена, визначення поняття, відокремлення його від суміжних понять, пошук єдності і диференціації, а також багато інших традиційних методологічних прийомів цивілістичного дослідження є нічим іншим, як діалектичним визначенням одного (єдиного, щось – постановка тези) з подальшим протиставленням іншому (багато чому, ніщо) – введення антитези. На цьому найчастіше діамат, точніше догматичний радянський діалектичний матеріалізм в юридичній науці, зупинявся, хоча далі слідували синтез, побудова цілого. Подальший рух діалектичної думки виводить на розгляд правового явища в цілому і по частинах, загального і особливого (з проведенням класифікації), розгляд у статиці і динаміці (як рівноважної, слабо стійкої або нестійкої системи) та інше» [450, с. 13].

Стосовно нашого дослідження, ми продемонструємо як рух до нових визначень у приватному, сімейному праві обумовлений характером більш ранніх визначень. Рух вперед завжди викликаний необхідністю, зокрема, потребами суспільства і окремих індивідів. Необхідність – це те, що спонукає логічно, послідовно перейти від ранніх визначень до нових. Пізніші визначення явищ та предметів заміщують більш ранні визначення, а більш ранні визначення при цьому не скасовуються повністю або частково. Вони зберігаються, на них ґрунтуються наступні визначення або формуються нові, виходячи із досвіду попередніх, успадковуючи їх або відсіюючи. Наприклад, щодо визначення понять сім'ї, сімейних правовідносин, умов шлюбу та його розірвання, відносин батьківства, опіки, усиновлення тощо.

Будь-яка наука прагне до того, щоб відкрити, пізнати конкретну

частину світу. Аналіз того, як досягається ця мета, ми, так би мовити, запозичуємо із філософії. Методи філософії вже не є виключно монополією цієї науки. Застосовуючи такі методи, ми створюємо власний рефлексивний, критичний і прагматичний, але також і суб'єктивний підхід в межах конкретного онтологічного, методологічного і законодавчого фону.

Загальнонаукові методи є проміжними між методами філософії і приватно-науковими. На основі загальнонаукових понять формулюються методи і принципи, які забезпечують зв'язок філософської методології зі спеціально-науковими знаннями та їх методами. Всі загальнонаукові методи для аналізу доцільно розподілити на три групи: логічні, теоретичні та емпіричні [111, с.133-134].

Логічні методи – аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія.

Аналіз – це розчленування, розкладення об'єкта дослідження на складові частини. Він лежить в основі аналітичного методу дослідження. Різновидами аналізу є періодизація та класифікація.

Метод періодизації використовують при послідовному дослідженні явищ у певних часових інтервалах. У праві, зокрема, з метою полегшення вивчення та аналізу історії становлення і закономірностей розвитку інститутів, галузей, розуміння історичних і поточних процесів, а також причинно-наслідкових зв'язків, які можуть їх пов'язувати.

Важливу роль у науковому пізнанні відіграє класифікація – найдавніший і найпростіший науковий метод. «Процес класифікації служить передумовою розробки теоретичних конструкцій, яким властива складна процедура визначення причинно-наслідкових відношень, що поєднують об'єкти, які класифікуються…Наука займається не окремими об'єктами як такими, а узагальненнями, тобто, класами і тими законами, у відповідності до яких упорядковуються об'єкти, що утворюють класи… Визначити деякий клас об'єктів – це значить відшукати такі суттєві та загальні для всіх елементів характеристики, що визначають цей клас елементів» [278, с. 51-52].

«Класифікація – особливий тип поділу поняття, що являє собою систему підпорядкованих і залежних понять, які відображають поділ предметів на класи за найсуттєвішими ознаками» [278, с. 51-52]. Класифікація має здійснюватися із дотриманням визначених правил: 1) проводитись лише на одній основі; 2) кожен об'єкт може попадати лише в один клас; 3) фігуранти класифікації повинні взаємно виключати один одного; 4) поділ на підкласи повинен бути безперервним, тобто, необхідно брати найближчий підклас і не перескакувати у більш віддалений підклас. Саме за допомогою класифікації ми структуруємо об'єкт вивчення та його складові – елементи, підсистеми, функції, зв'язки тощо. Метод аналізу використовується, зокрема для класифікації сімейних правовідносин.

Синтез – метод наукового дослідження предметів, явищ дійсності в цілісності, єдності та взаємозв'язку їх частин. Наприклад, об'єднання в окрему групу юридичних норм, що регулюють однорідні суспільні відносини, формують інститут права (інститути шлюбу, сім'ї, батьківства, опіки та піклування тощо).

Індукція – це рух думки (пізнання) від окремого (фактів, випадків) до загального положення (гіпотези, висновку). Індуктивні умовиводи на базі знань про окреме «наводять» на думку, висновок/заключення про загальне. В юриспруденції метод індукції використовується для встановлення причинних зв'язків між явищами, діяннями, діями і наслідками.

Дедукція – це виведення одиничного, приватного з будь-якого загального положення; рух думки (пізнання) від загальних тверджень до тверджень про окремі предмети або явища. Дедуктивний метод використовується для формування окремих висновків із загальних думок, засад, положень.

Аналогія – це спосіб отримання знань про предмети і явища на підставі того, що вони мають схожість з іншими; міркування, в якому з подібності досліджуваних об'єктів в деяких ознаках робиться висновок про їх подібність і в інших ознаках. такий умовивід, в якому із врахуванням

схожості предметів в певних ознаках можна дійти висновку про їхню схожість і в інших ознаках. Знання, отримані за аналогією, бувають неоднаковими по своїй обґрунтованості: в одних випадках вони можуть бути хибними, а в інших – більш правдивими. Наприклад, прогалини в матеріальному законі можуть бути заповнені застосуванням закону за аналогією. Аналогія закону – це застосування до неврегульованих нормою права суспільних відносин норм закону, що регулюють подібні правовідносини.

Системний підхід – орієнтує на розкриття цілісності об'єкта, на виявлення різноманітних типів зв'язків у ньому.

Функціональний підхід – орієнтує на з'ясування функцій одних соціальних явищ по відношенню до інших. функціональний підхід дає змогу розглядати ціле як результат взаємодії системи та середовища, як властивість взаємозв'язків між системою, що піддається змінам, і середовищем.

Метод соціального експерименту – пов'язаний із з'ясуванням правильності того чи іншого проекту рішення з метою запобігти ймовірним втратам від помилкових варіантів правового регулювання тощо. За допомогою експерименту отримують інформацію, недоступну для інших методів.

Конкретно-соціологічний метод – дозволяє за допомогою анкетування, інтерв'ювання, спостереження та інших прийомів отримати дані про фактичне ставлення суб'єктів правовідносин до певного явища. Конкретно-соціологічний метод стосовно правознавства М. С. Кельман називає методами збору правової інформації та обробки отриманої інформації. Разом із методом вибірковості вони забезпечують репрезентативність та точність соціологічної інформації [192, с. 41].

Статистичний метод – дозволяє отримати кількісні показники того чи іншого суспільно-правового явища. Одним із значень терміна «статистика» є вид інформації, тобто зібрані та узагальнені підсумкові цифрові показники

щодо різноманітних масових явищ суспільного життя, які визначають майбутнє держави. Зазвичай застосовується для дослідження явищ, які характеризуються повторюваністю і масовістю.

Основними методологічними проблемами конкретно-соціологічного та статистичного досліджень слід визнати перетворення відповідних емпіричних фактів у факти науково-теоретичні.

Спеціально-наукові (приватно-наукові) методи – це прийоми, засоби, принципи, що дозволяють найбільш глибоко пізнати закономірності відповідної науки.

Щодо юриспруденції – це методи спеціально-юридичні. Звернемо увагу, зокрема, на системно-функціональний, історико-правовий, формально-юридичний та порівняльно-правовий методи.

Системно-функціональний є одним із аспектів аналізу, за допомогою якого правові явища розглядають як цілісну систему, що має певну структуру, кожен елемент якої має своє призначення і виконує специфічні функції (ролі), спрямовані на задоволення відповідних потреб системи. Діяльність елементів системи ніби запрограмована її структурною організацією, безпосередньо займаними елементами позиціями і виконуваними ними функціями. Лише за допомогою вивчення функцій та їх властивостей можна конкретно визначити систему. Без системно-функціонального аналізу неможливе вивчення будь-якого елемента системи права і законодавства, системи правовідносин тощо.

Історичний метод пізнання «передбачає дослідження виникнення, формування та розвитку об’єктів у хронологічній послідовності, внаслідок чого дослідник отримує додаткові знання про об’єкт або явище, які вивчаються у процесі їх розвитку» [278, с. 51].

Історико-правовий, історико-порівняльний методи пізнання сприяють дослідженню змінюваності поглядів суспільства на певні явища, їх унормування, а також мінливість позицій фахівців, які їх досліджують. Слід зауважити, що, здійснюючи історичне дослідження правових джерел, в яких

було здобуте наукове знання, не слід нав’язувати сучасні стандарти об’єктивності та емпіризму, оскільки вони розвиваються еволюційним шляхом. На думку М. С. Кельмана, «історико-юридичний порівняльний метод дає змогу виявити загальне і особливе в історичних явищах, досягти пізнання різних історичних рівнів одного і того ж явища або двох різних співіснуючих явищ» [193, с. 49].

У іншій праці М. С. Кельман доводить, що історико-порівняльний метод «передбачає дотримання певних вимог: порівнювати пам’ятки, близькі за часом їх створення або існування; зосереджувати увагу на точності виявлених ознак явища у ході реконструкції його сутнісних характеристик; враховувати змістовні відмінності правових і загальновживаних термінів, за допомогою яких здійснювався опис правового явища у конкретно-історичний період. Однією з умов використання цього методу є обов’язковість його синтезу з іншими методами (термінологічним, еволюційним), що дозволяє підвищити ефективність пізнавального процесу» [192, с.40]. До цього слід додати, що складно віднайти чисті методи, «без домішок» інших, під час здійснення досліджень.

Формально-юридичний метод – дозволяє визначати юридичні поняття, виявляти їх ознаки, проводити класифікацію, тлумачити зміст правових приписів, досліджувати взаємозв’язки між ними і т. п. Полягає, зокрема, в аналізі джерел права, форм і компетенцій державних органів та приватних інституцій тощо, є властивим саме юридичній науці.

Порівняльно-правовий метод – дає змогу зіставляти різні правові системи або їх окремі елементи – закони, юридичну практику тощо, з метою виявлення їх загальних та індивідуальних властивостей, налагодження зв’язків між державами. На переконання сучасних дослідників, має стати основою для вироблення глобальних концепцій та юридичних термінів (найменувань) із застосуванням світового правового досвіду [545, с. 25, 28].

Науковці визнають, що «Сучасні теоретичні засади порівняльно-правових досліджень характеризуються різноманітністю методологічних

підходів і теорій розуміння права, причому різного ступеня філософського осмислення, науковості й теоретичній розробленості. Спільне в думках юристів проглядається лише в тому, що юридична наука покликана дати нове пояснення правової реальності, але це здійснюється різними шляхами й на різних філософських, теоретичних і методологічних засадах» [470, с. 36].

Загалом методології права присвячено не так багато робіт вітчизняних науковців. Слід погодитись з думкою О. Д. Крупчана про те, що розробці методологічних проблем правової науки, на відміну від методологічних проблем у їх світоглядному та загальнофілософському значенні, приділялося і приділяється мало уваги. Досі методологічні проблеми правової науки не стали предметом серйозних самостійних досліджень в українській правовій думці, зокрема й методології приватного права та його взаємодії із публічним правом [229, с. 10].

Досліджуючи питання методології сучасної цивілістики, О. П. Дзьобань та В. Л. Яроцький зазначають, що «методологія сучасної цивілістики спирається на розроблену ще в радянські роки для всіх юридичних наук систему прийомів і способів здійснення наукового пізнання. Саме тоді були проведені фундаментальні дослідження основних категорій юридичної науки взагалі й цивілістики, зокрема, визначені базові підходи до вирішення основних наукових проблем. Дослідження сфери цивільно-правового регулювання з використанням розробленої юриспруденцією традиційної методології та апробованого набору методів не забезпечує необхідного рівня повноти наукового пошуку. Адже сфера приватноправового ускладнюється наявністю значного масиву позанормативних регуляторів (звичаїв, односторонніх правочинів, договорів, статутів та інших локальних актів юридичних осіб тощо). Здійснення цивілістичних досліджень без застосування додаткових методів не дозволяє скласти достовірне уявлення про процеси й закономірності, що відбуваються в приватноправовій царині, і, як наслідок, не може дати повноцінний науковий результат, що задовольняє нагальні потреби законодавця,

правозастосовчої практики та суб'єктів правореалізації» [123, с. 7; 121, с. 178].

З цією позицією можна посперечатися. По-перше, при вивченні цивільного права, а також і сімейного права, радянськими науковцями використовувались прийоми і способи наукового пізнання, розроблені філософськими науками. Звичайно, що переважав діалектичний матеріалізм та ортодоксальна марксистсько-ленінська філософія. Однак і вони ґрунтувалися на гегелевських законах діалектики. Порівняймо з наведеним вище марксистсько-ленінське поняття закону – наукова категорія закону є одним із ступенів пізнання людиною єдності і зв'язку, взаємозалежності і цілісності світового процесу… Поняття закону відображає об'єктивні зв'язки і процеси природи і суспільства в мисленні людини [257, с.135]. Незважаючи на проголошену сувору єдність методу, наукові дослідження у цивілістиці здійснювалися все ж із застосуванням історико-правового, системно-формального та інших методів, хоча їх результати залежали від правлячої ідеології в країні і її впливу на науку.

По-друге, незважаючи на те, що приватноправова сфера ускладнюється, пошуки радянськими науковцями закономірностей серед дій та подій залишаються актуальними для подальших спостережень і в кінцевому підсумку не втрачають статусу законів.

Водночас слід погодитись із позицією О. П. Дзьобаня та В. Л. Яроцького, у тому, що здійснення цивілістичних досліджень без застосування додаткових методів не дозволяє скласти достовірне уявлення про процеси й закономірності, що відбуваються в приватноправовій царині. І тут важливу роль відіграють методи порівняльного правознавства, так широко використовувані цивілістами Російської Імперії.

Методи дослідження питань сімейного права діалектично закономірно взаємопов'язані із методами дослідження цивільного права – для їх осягнення використовуються загальнонаукові та приватнонаукові методи наукового пізнання. До загальнонаукових методів дослідження, що

застосовуються «в будь-якій суспільній науці, належать методи філософського характеру, що визначають загальний методологічний напрямок будь-якого дослідження. Зокрема, йдеться про матеріалістичні методи пізнання суспільного розвитку, засновані на визнанні його об'єктивної і відомої закономірності. Наукова філософська методологія пізнання заснована на тому, що самі методи пізнання повинні відображати об'єктивні закономірності реальної дійсності. Отже, наукове правове дослідження повинно базуватися не на абстрактних, догматичних уявленнях про дійсність, а на аналізі конкретних суспільних відносин, дослідженні реальної практики, оцінці конкретної історичної обстановки. Вивчаючи тенденції розвитку тих чи інших суспільних відносин у всьому різноманітті їх взаємозв'язків, розкриваючи наявні і виникаючі протиріччя в процесі їх розвитку, дослідник дотримується наукової, філософської методології пізнання дійсності» [88, с. 68-69].

Сімейне право перебуває у взаємодії з іншими галузями права (як тих, що вивчають як публічно-правову, так і приватно-правову сфери), а також із суспільними науками. Засадничі положення сімейного права тісно пов'язані з фундаментальними поняттями та категоріями, розробленими передусім наукою цивільного права, теорією держави і права, конституційним правом.

Теорія права розкриває уявлення про предмет і метод правового регулювання правових відносин, історія держави і права збагачує нас знаннями про походження і розвиток різних правових інститутів, передусім – походження сім'ї, приватної власності.

Сімейне право перебуває у взаємодії і є взаємозалежним із конституційним та адміністративним правом, із адміністративним та цивільним процедурами та процесами. Дослідження питань сімейних правовідносин неможливе без звернення до висновків і теорій згаданих наук.

Наука сімейного права спирається на висновки інших суспільних наук, в тому числі філософії, соціології, історії, психології. Найбільш тісні зв'язки, звичайно, існують з наукою цивільного права. В рамках нашого наукового

дослідження з’ясування концептуального зв’язку між цивільним правом та сімейним правом є необхідним пріоритетом.

Г. Ф. Шершеневич зазначав, що «науковий метод залежить від того завдання, яке ставить собі дана наука. Тому перш за все необхідно встановити завдання правознавства взагалі і цивільного зокрема. Якщо успіх науки обумовлюється правильно обраним методом дослідження, а вибір методу визначається задачею науки, то важливість і нагальність поставленого питання не може підлягати сумніву. Матеріалом, що підлягає вивченню з боку правознавства, служать юридичні норми. Серед інших явищ соціального життя норми права відрізняються деякими властивими їм і до того ж істотними ознаками. Внаслідок цього вони заслуговують бути предметом особливої галузі знання, особливо якщо взяти до уваги видатне їх життєве значення. Тільки норми становлять об’єкт правознавства. Юридичні відносини, представляючи лише віддзеркалення норм на побутових відносинах, самі по собі таким об’єктом служити не можуть. У повному своєму побутовому складі суспільні відносини становлять предмет вивчення з боку різних наук, політичної економії, етики. Юридична ж сторона їх, створювана дією юридичних норм, повинна вивчатися в своєму джерелі, тобто в нормах права» [550, с. 1].

Залежно від сфери соціального життя різняться й норми права та юридичні відносини, ними врегульовані. Залежно від цього звужується й об’єкт правознавства – від загальних явищ – суспільних відносин, підтримуваних державою і врегульованих правом, до спеціальних – закономірностей становлення, розвитку і функціонування права і закону, що відповідають за певні соціальні відносини – цивільні або сімейні, кримінальні або адміністративні, тощо. Немає сенсу в універсальних узагальненнях при вивченні об’єкта науки правознавства, оскільки більшість наукових законів не мають суворого сенсу для цього критерію. Верифікованість і операціоналізм надто обмежені, щоб охопити стандартні наукові цілі і практику. Залежно від галузей (розділів) правознавства

різняться і завдання та методи їхніх досліджень.

Прагнення розібратися та упорядкувати норми цивільного та сімейного права виявляється особливо важливим з огляду на проблеми галузевої належності останнього та спори науковців, що точаться навколо цього питання.

1.2 Огляд наукових досліджень з проблем сімейних правовідносин

Проблеми сімейних правовідносин протягом багатьох років були предметом дослідження в дожовтневий, радянський і пострадянський періоди розвитку юридичної науки. Було вироблено певний доктринальний підхід до розуміння шлюбно-сімейних правовідносин. Відповідно науковці дожовтневого періоду досліджували історію приватного права і права загалом за такими етапами: римське право, звичаєве право, право Російської Імперії від витіснення звичаєвого права до визнаного і підтримуваного державою, правові реформи кінця XIX – початку XX ст.

Здійснені у дожовтневий час, такі дослідження переплітаються із моральними засадами суспільства, церковним баченням шлюбу та сім'ї.

У працях науковців післяжовтневого часу відображені їх погляди та висновки щодо революційного перелаштування правової системи радянської держави, нівелювання приватного права, посилення втручання держави в сімейні відносини, запровадження засад рівності подружжя та дітей незалежно від народження. Дослідження правових відносин членів сім'ї зумовлені кодифікацією сімейного законодавства.

Предметом дослідження науковців сучасного періоду здебільшого є правове регулювання сімейних правовідносин між подружжям, батьками та дітьми, дітьми та прийомними батьками, рідше – правові відносини між іншими членами сім'ї. Критичне осмислення дожовтневого та радянського законодавства, а також наукових робіт відповідних періодів дало авторові

змогу дійти власних висновків з одночасним формуванням пропозицій щодо унормування відносин у сім'ї, удосконалення ЦК України, СК України та інших нормативно-правових актів. Сучасні дослідження пов'язані з осмисленням цього правового явища в контексті загального вчення про теорію права.

Вивчення наукової спадщини свідчить, що питання шлюбно-сімейних правовідносин висвітлені недостатньо. Ми черпаємо свої знання із робіт К. Д. Кавеліна, Д. І. Азаревича, С. В. Пахмана, М. Ф. Владимирського-Буданова, О. І. Загоровського, Є. В. Васьковського. Певний пласт робіт правознавців у сфері цивільного і сімейного права, цивільного процесу, залишився поза увагою сучасних науковців. На нашу думку, не можна обмежуватися під час дослідження питань розвитку сімейних правових відносин лише роботою із перевиданими публікаціями згаданих авторів. Корисно розглянути й досі маловідомі роботи зазначених та інших дослідників.

Вивчаючи науковий спадок вчених цивілістів, які працювали над проблемами становлення правового регулювання шлюбно-сімейних відносин, ми зробили висновок, що значну роль у формуванні сімейного права відіграв звичай, а також традиції римського та візантійського права. Отож роботи класиків цивілістики ґрунтувались в основному на працях німецьких та французьких дослідників, а також на джерелах звичаєвого права, суспільних поглядах та свідченнях людей.

Цивілісти дожовтневого періоду називали різні умови та обставини, за яких народний звичай міг стати нормою права, визнаною і закріпленою в законі. Так, Н. О. Нерсесов під правовим звичаєм розумів «юридичний погляд, який постійно і одноманітно застосовується в одних і тих же відносинах» [297, с. 52].

К. Н. Анненков на підставі опрацювання позицій Д. І. Мейєра та Г. Ф. Шершеневича виділяв дві умови обов'язковості застосування звичаю: 1) він не повинен суперечити моральності і 2) не повинен бути

протизаконним, тобто не повинен суперечити законам, які захищають громадський порядок, що має значення норм права публічного [9, с. 45].

Сучасні науковці, визнаючи джерелом права звичаєве право, визначають його як «сукупність правових норм, що склалися і стали обов'язковими в певній сфері людської діяльності, суспільної групи або місцевості в результаті багаторазового й однакового повторення відомої поведінки, забезпечених соціальних примусом (авторитетом) і використовуваних для регулювання конкретних суспільних відносин в установленому порядку з санкції держави» [171, с. 117].

Наприкінці XVIII ст. і у першій половині XIX ст. вийшла низка публікацій, у яких висвітлювалися народні звичаї сватання, весілля, церковні вінчання та їх юридичне значення в громаді місця проживання [184; 460, С. 63; 327, С. 358; 522, с. 51-52; 463; 531; 168, с. 49-52]. На сьогодні ці публікації більший інтерес можуть становити для етнографів та істориків. Матеріалом, що підлягає вивченню правознавчою наукою, служать юридичні норми.

Звичаєве сімейне право безпосередньо пов'язане із утворенням держави, визначенням її ролі в утворенні права. Найчастіше ми здобуваємо відомості про походження сім'ї, приватної власності і держави із відомої праці Ф. Енгельса [135]. Спираючись на науковий спадок К. Маркса, здобутки Л. Г. Моргана та свої власні матеріали і висновки, засновані на дослідженнях грецької, римської, давньоірландської, давньонімецької історії родової форми організації суспільства, Ф. Енгельс дав повну картину еволюції сім'ї, суспільства, держави від примітивного суспільства до буржуазно-класового. Науковці завдяки творчим пошукам і досі поповнюють свої знання про відносини і структуру деяких форм примітивної сім'ї, кланову структуру сім'ї, розвиток сімейних і шлюбних відносин в класовому суспільстві тощо. Теорія Ф. Енгельса про те, як становлення, зростання класового суспільства привели до виникнення держави та сім'ї як інституту, за допомогою якого перші правлячі класи

володіли приватною власністю, передавали її спадкоємцям. Значне місце в цій роботі приділене пригнобленню жінок у сім'ї та суспільстві. Ідеєю книги є супротив буржуазним концепціям про державу як силу, що стоїть вище класів, і має на меті державу, в якій захист інтересів всіх громадян повинен відбуватись рівною мірою.

У первісному побуті слов'янських народів також мали своє втілення ті або інші родинні союзи (плем'я, рід, сім'я). Визначення роду потрапило до Зводу законів цивільних – рід є зв'язок всіх членів сім'ї чоловічої і жіночої статі, що походить від одного родоначальника, хоча б не всі з них носили його ім'я або прізвисько (ст. 196 Зводу). Під родинним союзом законодавчо тлумачився винятково зв'язок між кровними родичами. «У первісному стані спорідненість дійсно становить могутній зв'язок саме тому, що при малому розвитку поняття про людську гідність тільки кровний зв'язок і доступна розумінню суспільства, і лише свідомість єдності походження, єдності крові забезпечує людині співчуття ближнього, допомогу і захист в разі нападу з боку інших осіб. Отже, не будь тоді родинних стосунків, панувала б загальна війна, люди стали б винищувати один одного. У той же час міцність родинного союзу більш-менш впливає і на майнові відносини: майно, що належить членам роду, вважається загальним їх надбанням, і тільки розпорядником є одна особа. Таким, наскільки відомо, був стан і нашого найдавнішого юридичного побуту» [270, с. 386].

Вагомий внесок у розроблення проблем найдавніших форм сім'ї, визнання сімейних спільнот з боку держави, а звідси – й формування вихідних положень сімейного права на підставі досліджень найдавніших історичних джерел (церковних, педагогічних, правових), зокрема літопису «Повість минулих літ» Нестора Літописця, Руської Правди, внесли такі знані представники науки приватного права, як П. П. Цитович, К. Д. Кавелін, Д. І. Азаревич, М. Ф. Владимирський-Буданов, С. В. Пахман, К. П. Побєдоносцев та інші [527; 2, с. 83-84; 182; 59; 328; 338].

Наукові пошуки вчених періоду Російської Імперії велись в таких

напрямах: історичне значення сім'ї в стародавньому світі; правові традиції та розвиток шлюбно-сімейного регулювання за германськими, французькими, пруськими законами та на землях Російської Імперії; релігійний характер сім'ї та наступні її видозміни; сутність шлюбу та умови його укладення, пізніше – припинення та розірвання шлюбу, визнання його недійсним; майнові та особисті правовідносини між подружжям; союз батьків і дітей; усиновлення, узаконення дітей; зміст сімейного права.

Ми не будемо зупинятись на аналізі наукових публікацій щодо значення сім'ї у римському праві та у законодавствах давніх країн Європи. Здійснимо огляд джерел юридичної та історичної літератури, де розглядались питання шлюбно-сімейних правових відносин стародавніх часів та періоду Російської Імперії.

Так, відомий історик права М. Ф. Владимирський-Буданов, книга якого «Обзор истории русского права» була не тільки історичним, а й юридичним дослідженням, оскільки базувалася на великій кількості правових документів, розглядає походження держав Київської Русі та Московії у взаємозв'язку із союзами сімейними і родами князівськими. М. Ф. Владимирський-Буданов зазначає, що походження княжої влади доісторичне: вона є і в родових союзах (в народних весільних обрядах князем і княгинею називають наречених – родоначальників майбутнього роду), і в общинних (у південних слов'ян князем називають общинного старшину). У землях східних слов'ян княжа влада існувала до прибуття Рюриковичів: «Кий княжаше в роде своем», тобто в землі полян: «По сих братьи (Кия и его братьев) держати почаша род их княженье в Полях, а в Деревлях свое (княжение), а Дреговичи — свое, а Словени – свое в Новгороде, а другое в Полоте». Інші основні неофіційні титули влади такі: каган, цар, самодержець. Князь Данило Галицький в XIII ст. взяв собі титул короля. Склад князівської влади родовий: влада належить не особі, а цілому роду: «Славяне разделяются на разные роды (races), из которых один владел всеми во времена первобытные...» (Масуді). «Наши князи добри суть, иже

распасли суть Деревьску землю», – говорили древляни княгині Ользі [59, с. 56].

Автор відзначає великий вплив на врегулювання шлюбних відносин князів, государів, які волею своєю могли повінчати і розірвати шлюб своїх підданих, щодо знаті – особисто, щодо іншого населення – через намісників.

М. Ф. Владимирський-Буданов вважає, що слов'янське сімейне право має «м'якші» форми, наводить аргументи на корить переважання договірних засад в давньоруському і взагалі слов'янському сімейному праві, що, на його думку, свідчить про характерні відмінності слов'янської родини від давньоримської і німецької сім'ї, що саме звідси виникає непридатність до слов'янської сім'ї понять *potestas* і *manus (mundium)* [59, с. 478]. З цим можна погодитися лише частково, адже, навіть судячи із цитованої роботи М. Ф. Владимирського-Буданова, у давньослов'янській сім'ї панував патріархально-автократичний уклад з майже безмежною владою батька.

Юридичною підвалиною першого, тобто подружнього, союзу є договірні засади, в основі другого – кровні. Але і в стосунках між батьками і дітьми можуть бути присутніми договірні засади. Саме за допомогою договору стороння особа може отримати значення і права сина (усиновлення або синотворення). У сім'ї в давньослов'янському значенні договірні засади переважають над кровними, як видно з самого терміна «сім'я», який на давньоруській мові означає товариство, засноване на договорі [59, с. 478].

Належність до певного роду і спадкоємність влади зумовили взаємозалежність влади, у подальшому – державної, і сім'ї.

Д. І. Азаревич описує патріархальний уклад сім'ї, роду, мотиви, якими виправдовувалося підкорене становище жінки, засноване основною організацією патріархального побуту, формою шлюбу із викраденням, захопленням або купівлею жінки, родинним співжиттям, статевою свободою, патріархально-автократична [2, с. 88-89].

Розглядаючи окремі елементи шлюбу та форми його укладення, Д. І. Азаревич відзначає відсутність такого елементу, як вільна угода

нареченого та нареченої на шлюб у стародавньому руському суспільстві: «свободнаго соглашенія въ бракахъ древней Руси не замѣчается. А уже это одно даетъ право заподозритъ въ нихъ высокій нравственный характеръ супружескаго общенія» [2, с. 88-89].

Подружнє проживання також не характеризувалося рівністю чоловіка і жінки. Так Д. І. Азаревич зазначає: «…супружескія отношенія въ самомъ брачно патріархально-автократичнамъ сожитіи опредѣлялись снова не нравственнымъ началомъ взаимной привязанности; нѣтъ! – скрѣпляющимъ началомъ брачной связи была подавляющая власть мужа надъ женою» [2, с. 88-89]. Повне майнове та особисте підкорення жінки чоловікові було єдиним началом відносин чоловіка та жінки. Водночас вчений визнавав, що майнові відносини в певних конструкціях шлюбу могли слугувати основою для фактичної рівності між подружжям або взагалі приводити до емансипації жінки. Це не могло бути при викраденні жінки, однак так могли будуватися відносини у шлюбі за викупом чи з приданим. Це два види майна, яке приносила жінка в сім'ю і яке поверталось до роду у разі смерті жінки. Чоловік не відповідав за свої борги майном жінки. Автор доходить висновку, що юридичні відносини між подружжям полягали у роздільності їх майна і це була основна засада шлюбу [2, с. 103-104].

Розірвання шлюбу у стародавні часи могло відбуватися з різних підстав: вільно у формі відпущення жінки; у разі безпліддя жінки; божевілля жінки; незгодного життя подружжя; постриження одного з подружжя в монастир. Останнє давало підстави князям та іншій знаті насильно, всупереч їхній волі, постригати жінок в монастир.

Визнання за домочадцями самостійної особистості веде до применшення сімейної влади і сприяння улаштуванню сімейних відносин на моральній основі любові між рідними: «Такъ этическая основа брака начинаетъ заявлять въ жизни свои требованія. Признается необходимымъ допустить въ основу брака взаимную склонность жениха и невѣсты, а слѣдовательно и самыя супружескія отношенія основать на «совѣтѣ и

согласіи», а не на односторонней мужней власти» [2, с. 136].

На кінець XIX ст. Д. І. Азаревич визнає і описує повне знищення розпусти при укладенні шлюбу, одношлюбність, цнотливість (зневага розпусти) і майже завжди вільне укладення шлюбу. Автор прогнозує, що всі ці якості можуть слугувати умовами для розвитку в майбутньому цих понять, коли значно зміниться сімейний устрій у селян, визнаючи, що на селі язичницькі традиції дуже сильні.

Погляди К. Д. Кавеліна на сімейні відносини просякнуті впливом філософії, етики, моралі, релігії. Автор обстоює закон триступеневого історичного розвитку суспільства – родоплемінний, сімейний або вотчинний і державний періоди. Сім'я – це початкова клітина, з якої виростає громада, вона – основний атом організованого суспільного життя. Сім'я розростається в рід і плем'я, в яких надто довго сімейні відносини слугують взірцем, прототипом для будь-яких взагалі відносин людей між собою. В основі всіх сімейних відносин, особистих і майнових, лежить фізіологічне єднання осіб різної статі і фізіологічні наслідки такого єднання – народження дітей. Ці факти, що перебувають в сфері права, отримують в останньому юридичне визначення відповідно до понять людей в даному суспільстві, за даних обставин, ступеня культури і вимог правил співжиття [183, с. 137-145 та ін.; 182, с. 3-4]. Очевидно, звідси його ставлення до особистих сімейних відносин як відносин особливого роду, які не можуть входити в предмет регулювання права цивільного.

К. Д. Кавелін відзначає складність історичного шляху до становлення інституту врегулювання державою шлюбу. Різні фази, які проходив шлюб в своєму історичному розвитку, відобразились в різних церковних і світських документах про вступ у шлюб. Однак фази ці не здійснювалися цілком послідовно, а є змішаними і в половинчатих формах, які відображають перехідні сходинки, на яких превалює той або інший погляд на шлюбний союз. Світське врегулювання шлюбу вчений пов'язує із розвитком науки у XVIII ст., певним відмежуванням церкви і держави [182, с. 34-35].

Звичайно, найвідомішою серед розглядуваних є праця С. В. Пахмана, присвячена народним правовим звичаям, важливість якої для розуміння історії становлення сімейного права важко переоцінити. Автор описує історичний період, коли більшість населення Російської Імперії жила не за писаними законами, а відповідно до правил, що склалися протягом існування багатьох поколінь у вигляді звичаїв. Частину цих звичаїв державою було визнано в якості усталених правових норм.

Розглядаючи звичаї та законодавче регулювання шлюбного союзу, С. В. Пахман висловив думку, яка панувала у всі часи існування Російської Імперії, що «Личные отношения между супругами, по самой природе своей, не могут быть нормированы подробными юридическими правилами. Оттого и в писаном нашем праве такие правила сводятся к весьма немногим положениям юридического свойства, каковы обязанность жить вместе, обязанность доставлять жене пропитание и содержание, обязанность повиновения и т. п., скудость же чисто юридических норм восполняется некоторыми правилами нравственного характера, лишенными большей частью юридической санкции» [328, с. 436]. «Сфера личных отношений супругов обнимает собой две категории прав и обязанностей: одну из них составляют те правоотношения, которые можно назвать лично-хозяйственными, каковы: обязанность совместного жительства и обязанность давать содержание и жилище; другая же слагается из отношений чисто личных, каковы: обязанность супружеской верности, обязанность повиновения и обязанность уважения личности» [328, с. 437]. Саме з цих позицій – спільне проживання, утримання жінки, підкорення жінки і дітей чоловікові і батькові – розглядають тогочасні шлюбні правові відносини інші дослідники.

Врегулювання усіх правовідносин (укладення та розірвання шлюбу, усиновлення, опіка тощо) у Російській Імперії залежали від становості осіб (селяни, міщани, купці, дворяни) та їхнього віросповідання.

У розділі першому книги 1 «Про права та обов’язки сімейственні»

Зводу законів цивільних містяться загальні норми про шлюбний союз між особами православного віросповідання (про вступ у шлюб, здійснення шлюбу, докази шлюбного союзу, визнання шлюбів недійсними, припинення і розірвання шлюбу), а також спеціальні – щодо шлюбу між християнами неправославного сповідання між собою та православними, розкольниками, шлюби нехристиян між собою і з християнами. Крім цього, цим розділом врегульовувались особисті права та права на майно подружжя.

Розділ другий книги 1 Зводу законів цивільних врегульовував союз батьків і дітей, а також союз родинний. Стосовно дітей слід зазначити, що передбачалося відмінне врегулювання відносин щодо дітей законних, дітей, які народилися від незаконних шлюбів, дітей позашлюбних, дітей усиновлених і узаконених.

Розділ третій книги 1 Зводу законів цивільних врегульовував правовідносини з опіки та піклування у порядку сімейственному.

Залежно від цієї будови Зводу законів цивільних і визначалися наукові інтереси вчених, формувалася наукова доктрина. Вчені і практики розглядали сімейний союз (сімейні правовідносини) як шлюбний союз, як союз батьків і дітей, права опіки та піклування.

У сімейному союзі жінки і чоловіка виділяли такі його характерні правовідносини: спільне проживання та майнові відносини. Ці питання розглядались у роботах, присвячених шлюбу та його розірванню, а також у підручниках з цивільного та сімейного права.

Укладення і розірвання шлюбу в Російській Імперії перебувало у віданні церкви – єпархіального начальства і синоду, згодом розірвання шлюбу стало справою світського і духовного судів. Весілля і вінчання мали юридичне значення. Кожен шлюб мав записуватися в приходську (метричну) книгу, такі книги були основним доказом укладення шлюбу (ст. 31, 34 Зводу законів цивільних). Вимоги щодо укладення шлюбу поділялися на загальні – щодо осіб православного віросповідання, і спеціальні – для осіб, іншого віросповідання, які укладають шлюби між собою та з православними.

До особистих правовідносин подружжя належало: визначення чоловіком прав та переваг для жінки, яка походить з нижчого стану, присвоєння жінці прізвища чоловіка (ст. 100-102 Зводу законів цивільних), спільне проживання подружжя і слідування жінки за чоловіком (ст. 103, 104 Зводу законів цивільних), обов'язок чоловіка любити і утримувати жінку, а жінки – повинуватися чоловікові (ст. 106-108 Зводу законів цивільних).

Водночас жінка мала повинуватися і своїм батькам (ст. 108 Зводу законів цивільних).

Щодо майнових прав подружжя, то шлюб не створював спільності майна (ст. 109, 110 Зводу законів цивільних), однак за настання банкрутства одного з подружжя здійснювався опис всього майна, рухомості, що знаходиться в загальному помешканні, за винятком одягу і білизни другого з подружжя і речей, про приналежність яких особі надані достовірні докази.

Обов'язок спільного проживання подружжя випливає із суті шлюбу. У звичаях, а в подальшому і в законі, однією з основних засад шлюбного союзу визнавалося правило, що подружжя зобов'язане жити разом.

Для припинення шлюбу в ті часи існувала одна підстава – смерть одного з подружжя. Причин для розірвання шлюбу допускалось декілька, але вони постійно змінювалися протягом християнського періоду історії Російської Імперії. Низка опрацьованих нами праць правознавців була присвячена питанням розірвання шлюбу [448; 95, с. 22-32; 242, с. 503-528; 152; 125; 101; 102].

Складність розірвання шлюбу в Російській Імперії призводила до того, що подружжя розлучалося фактично, однак не розривало шлюб у церкві та/або у суді. Науковий інтерес вчених до цієї проблеми втілився у кількох працях. Так, у дослідженій нами роботі К. К. Арсеньєва «Разлучение супругов, как необходимый институт брачного права» (1884 р.) акцентовано увагу на відмінностях між фактичним розлученням подружжя і розірванням шлюбу [15, с. 291-326]. Узаконити розірвання шлюбу за законодавством Російської Імперії було досить складно, що призводило до того, що

подружжя фактично припиняли шлюбні відносини, але не розлучалися. Повтор К. К. Арсеньєв зазначає, що «Розлучення подружжя в смислі припинення, назавжди або на певний час, прав і обов'язків, які витікають із шлюбного союзу, без повного руйнування шлюбних уз розвинулось в особливий юридичний інститут переважно під впливом католицької церкви, яка допустила як компроміс між вимогами життя і проголошеною, в принципі, безумовною нерозривністю шлюбу» [15, с. 291].

К. К. Арсеньєв доводить, що питання розірвання шлюбу і розлучення (разлученіе) відмінні, однак тісно пов'язані, а останнє має бути узаконене. Автор здійснює огляд підстав розлучення і розірвання шлюбу у Франції, Австрії, Голландії, Англії, Швейцарії, і, зазначаючи, що в Італії розірвання шлюбу не передбачене, робить припущення, що це питання вже поставлене в чергу на вирішення*.

К. К. Арсеньєв відзначає значний вплив на заборону розірвання шлюбу з боку православної церкви, і висловлює пропозиції щодо законодавчого врегулювання інституту розлучення подружжя. Крім цього, автор робить такі висновки: розлучення подружжя не може замінити собою розірвання шлюбу, як не може бути замінене примусовим відновленням спільного подружнього життя; розірвання шлюбу має геть світський характер, має входити повністю в сферу світських законодавства і суду; у тих випадках, коли законодавство допускає розірвання шлюбу, не повинно заборонятися просити замість цього розлучення. Водночас підставами розлучення автор пропонує визнавати як ті, що закріплені законодавчо як підстави розірвання шлюбу, так і інші, зокрема, дурне поводження одного з подружжя з іншим або з дітьми, а також методи дій, які ведуть до моральної порчі дітей; порочний спосіб життя одного з подружжя; зловмисне залишення одним з подружжя іншого, яке триває не менше двох років; божевілля одного з подружжя; засудження одного з подружжя до покарання за ганебний злочин тощо [15, с. 325, 326]. Під час закритого судового засідання у мировому суді

* Однак, як відомо, норми про розірвання шлюбу в Італії з'явились лише у 1970 році.

автор пропонував вирішувати питання про утримання жінки, дітей, про залишення дітей у одного з батьків або про передачу їх під опіку. У цих та інших пропозиціях автора і на момент публікації було багато спірного. Адже наслідки розлучення є такими самими, як і наслідки розірвання шлюбу.

Серед переваг розлучення перед розірванням шлюбу К. К. Арсеньєв вбачав порівняну легкість примирення, наступне відновлення спільного подружнього життя. «Оно (примирення) можетъ осуществиться фактически даже безъ посредства суда; простое заявленіе супруговъ, удостовѣренное передъ судьею, должно быть достаточно для прекращенія всѣхъ юридическихъ послѣдствій разлученія. Облегчить примиреніе супруговъ можно еще однимъ путемъ – производствомъ дѣлъ о разлученіи при закрытыхъ дверяхъ и запрещеніемъ оглашать содержаніе ихъ въ печати» [15, с. 324].

Неоціненне значення для дослідження історії врегулювання шлюбних правовідносин, практики його застосування мають роботи О. Л. Боровиковського. Ним видано низку систематичних збірників рішень Цивільного касаційного департаменту Правлячого Сенату (вип. 1–2, 1874–1875 у співавторстві з О. О. Кнірімом), низку збірників «Законы гражданские с объясненіями по решеніям Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената» (1881–1909 р.), «Брак и развод по проекту Гражданского уложения» (1902 р.), «Конституция семьи по проекту Гражданского уложения» (1902 р.). Підсумки багаторічної ретельної дослідницької діяльності узагальнені автором у ґрунтовній роботі «Отчет судьи» (вип. I–III, 1891–1894 р.).

На початку своєї фундаментальної праці «Отчет судьи. Суд и семья» (1892 р.) О. Л. Боровиковський, перелічуючи сімейні спори, які доводиться розглядати суду, відзначає те, що за кожним таким спором стоїть людина зі своїми почуттями, переживаннями, доля дітей, і зазначає, яка безодня юридичних відмінностей у таких спорах існує між однаковими для сторонніх очей фактами [36, с. 212]. Як не згадати тут вислів Л. М. Толстого:

«Все счастливые семьи похожи друг на друга, каждая несчастливая семья несчастлива по-своему» [602, с. 5].

Всі тривалі сімейні війни завжди починаються із судових спорів. О. Л. Боровиковський зазначає, що марно було б шукати у суду порятунку сім'ї від краху, в розпорядженні судової влади немає такого цементу, яким можна було б замінити єдину силу, що пов'язує подружжя – любов, адже не наділений суд силою присудити сім'ї щастя. «Но возможенъ вопросъ: не властенъ ли судъ давать расшатаннымъ отношеніямъ хоть нѣкоторое упорядоченіе, – хотя по стольку, поскольку и семейныя отношенія доступны принужденію? Нельзя принудительными мѣрами помирить враждующихъ, заставить ихъ полюбить другъ друга, – но не невозможно «связать руки» обидчику, хоть отчасти облегчить участь обижаемаго» [36, с. 213-214].

О. Л. Боровиковський послідовно обстоював позицію, що у всіх позовах про відновлення подружнього життя і примушування до спільного проживання має бути відмовлено. Обов'язок спільного проживання подружжя належить до сфери моралі і не може бути предметом позову, вимога про виконання цього обов'язку виходить за межі спорів про право цивільне. Автор відзначає, що лише дві справи про примушування до спільного проживання дійшли до Касаційного сенату, який у задоволенні цих позовів відмовив.

О. Л. Боровиковський, узагальнивши судову практику, також зазначає, що ніщо не може вплинути на дотримання чи порушення принципу «святості шлюбу» – ні багатство чи бідність, ні діти чи бездітність, ні власний маєток чи циганська кочова кибитка [36, с. 226].

Цікавими є роздуми О. Л. Боровиковського про відмінності між позовом про оселення жінки до чоловіка і позовом жінки про утримання. Вчений зазначає, що їх зовнішні оболонки оманливі, а суть – різна. І спільне проживання подружжя, і обов'язок чоловіка утримувати жінку однаково обумовлені наявністю подружнього миру. За відсутності цієї умови спільне проживання неможливо уявити, примушування до нього стало би «не

огражденіемъ святости брака хоть въ возможной мѣрѣ, а прямымъ извращеніемъ, оскорбленіемъ принципа, – тогда какъ присужденіе мужа къ выдачѣ женѣ содержанія есть именно огражденіе принципа въ возможной мѣрѣ; и притомъ, насильственное водвореніе сожительства и фактически невозможно тогда какъ взысканіе денегъ вполнѣ возможно» [36, с. 234].

Знання, великий досвід державницької діяльності О. Л. Боровиковського (на прокурорських посадах різного рівня, зокрема, обер-прокурора Цивільного касаційного департаменту Правлячого Сенату, почесного мирового судді, приват-доцента кафедри цивільного права і процесу Новоросійського університету) відобразився у його монографії «Конституция семьи по проекту Гражданского уложения» (1902). Робота присвячена аналізу положень проекту Цивільного уложення, над яким працювала сформована височайшим повелінням у 1882 р. Редакційна комісія по складанню проекту Цивільного уложення. На цій роботі зупинимось більш детально, оскільки у ній найповніше, на наше ппереконання, розкрито стан правового регулювання сімейних правовідносин і питання його реформування.

Аналізуючи норми особистих сімейних відносин між чоловіком і жінкою та батьківських правовідносин, О. Л. Боровиковський справедливо був обурений, прочитавши у проекті, що «Мужу принадлежитъ рѣшительный голосъ въ семейной жизни» (ст. 109), «При разногласіи между родителями по поводу воспитанія дѣтей или по другимъ предметамъ, рѣшающее значеніе имѣетъ мнѣніе отца» (ст. 288), «*Родительская власть* принадлежитъ *отцу*» (ст. 294), «Отецъ несовершеннолѣтнихъ дѣтей, въ силу родительской власти, может, на случай своей смерти, въ завѣщаніи или иномъ актѣ, дать ихъ матери указанія относительно воспитанія дітей, и отступленіе отъ такихъ указаній дозволяется лишь съ разрішенія высшаго опекунского установленія» (ст. 302). Він констатував, що «Семейныя отношенія фактически в жизни регулируются не законами, а нравами. Громадное большинство семей живетъ, не справляясь съ велѣніями закона.

Мужикъ бьетъ жену, жена плачетъ, пока есть слезы, – и ни тотъ, ни другая не интересуются знать, что по сему предмету значится въ законахъ; законъ напоминаетъ о себѣ лишь въ случаяхъ крайнего «пересола», – являясь въ формѣ «кутузки» и иныхъ мѣрь возмездія и «исправления». И тѣмъ не менѣе, – даромъ что законодательныѣ книги неграмотному люду недоступны, да мало доступны и многимъ грамотнымъ, – далеко не безразлично, что въ тѣхъ книгахъ написано. Мужъ тащить въ кабакъ заработокъ жены; избитая жена покоряется. А все-таки «святое дѣло», что законъ гласить о «раздѣльности имуществъ супруговъ» [35, с. 3-4]. О. Л. Боровиковський обурювався ще й тому, що Редакційній комісії по складанню проекту Цивільного уложення було відомо з етнографічних та юридичних досліджень про тяжке становище жінки в сім'ї, факти жорстокого поводження з жінками та дітьми. Автор доводив, що закон має захищати тих, кого образили, не повинен підтримувати дурні звичаї, чітко встановлювати, що бити жінку не можна. Що ж сказати про закон, який не тільки відмовляє ображеній у захисті, а й надає право сильному пригноблювати слабого – запитує О. Л. Боровиковський.

Так, О. Л. Боровиковський визнає, що чинний закон заповідає рівноправність жінки і чоловіка, однак *de facto* – це рівноправність вовка і вівці. Так само закон визнає рівність прав батьків щодо дітей, хоча на практиці цього правила не дотримуються навіть за такого демократичного регулювання. Пропоновані формулювання норм Цивільного уложення у разі їх запровадження, на переконання дослідника, взагалі звели б нанівець вже досягнуті цивілізаційні процеси і відкинули б сім'ї в патріархальне минуле. І нікчемними він вважав доводи Комісії, які полягали у тому, що під таким формулюванням норм щодо влади батька, вони розуміють спірні випадки у сім'ї, а не повсякденне життя за цими правилами.

О. Л. Боровиковський писав: «Наши законы о власти родительской, какъ и законы о личныхь между супругами отношенияхъ, разсчитаны на мирную, согласную семью, гдѣ даже и немыслима коллизія между

распоряженьями родителей относительно дѣтей, – и не даютъ прямыхъ указаній для разрѣшенія уродливыхъ случаевъ. Но, обращаясь въ такихъ случаяхъ къ интерпретаціи законовъ, судья долженъ исходить изъ вполнѣ ясно выраженнаго въ законѣ, проникающаго всѣ его постановленья по этому предмету, принципа равновластія супруговъ, – а отнюдь не изъ презумпцій о преимущественной, а тѣмъ болѣе объ исключительной, власти отца» [35, с. 11]. На таких правилах і зараз має формулюватися закон. О. Л. Боровиковський заклав підвалини сучасних вимог щодо правової визначеності норм права.

Слід зауважити, що висновки О. Л. Боровиковського, обґрунтовані безліччю прикладів із судової практики, щодо пригнобленого становища жінки в сім'ї, майнової залежності від чоловіка навіть за умови великої кількості належного їй до шлюбу майна, кардинально відрізняються від висновків Г. Ф. Шершеневича, який суто теоретично обґрунтував тезу про рівну цивільну дієздатність жінки і чоловіка, майнову самостійність жінки в Росії порівняно із західними державами. Хоча при цьому протирічив сам собі, наводячи норми Вексельного статуту та Зводу законів цивільних, відповідно до яких жінка не вправі без згоди чоловіки зобов'язуватися по векселю, укладати договір особистого найму [549, с. 73-74].

О. Л. Боровиковський піддавав нищівній критиці й інші положення проекту Цивільного уложення, а також мотиви авторів проекту щодо особистих немайнових прав та обов'язків подружжя (зокрема зберігання вірності), щодо аліментних зобов'язань жінки утримувати чоловіка у разі наявності у неї є доходу, щодо безмежної влади батька, аж до права виправляти норовливих дітей в'язницею.

Розглядаючи врегулювання майнових відносин подружжя за проектом Цивільного уложення, О. Л. Боровиковський відзначав, що у проекті збережено чинний принцип роздільності майна подружжя. «Принцип драгоцѣнный; но если ужъ нужно принести въ жертву (какому-то «невѣдомому богу») женъ и матерей, – то отнимите лучше раздѣльность

имущества; съ этимъ легче помириться, чѣмь съ притѣсненіями женщины въ ея личных отношеніяхь въ сѣмьѣ. … Оправдать отмѣну раздельности имуществъ было бы не хитро: въ громадномъ большинстве случаевъ ея фактически не существуетъ» [35, с. 23-24].

Становість, релігійність та громадянство шлюбу за Зводом законів цивільних були предметами дискусій серед юристів того часу і зумовили появу відповідних публікацій, зокрема щодо проблем укладення шлюбу між громадянами та іноземцями. Так, на сторінках тодішньої юридичної преси зустрічаємо теоретичний спір І. Є. Енгельмана з О. Л. Боровиковським.

О. Л. Боровиковський висловлював позицію, що різнопідданство подружжя є допустимим і критикував судову практику Одеської судової палати, яка цього не допускала [37, с. 114-126]. І. Є. Енгельман піддавав критиці прогресивні погляди О. Л. Боровиковського і обстоював позицію щодо правильності судових рішень, в яких не допускається різнопідданство подружжя, оскільки Звід законів цивільних не допускає таких шлюбів. У разі, коли іноземною громадянкою є жінка, то вона повністю підпадає під владу чоловіка, відбувається злиття особистих прав подружжя, зокрема жінка змінює громадянство [554, с. 187-194].

Слід відзначити, що усі публікації О. Л. Боровиковського передові, високоідейні, характеризуються ґрунтовним знанням теорії, законодавства та практики його застосування.

Необхідно звернути увагу на те, що публікації збірників узагальненої судової практики з розгляду сімейних спорів у той час були поодинокими. Крім О. Л. Боровиковського, слід згадати добірку судової практики, зроблену А. Х. Гольмстеном, яка свідчить про характерні особливості вирішення сімейних спорів, доказову базу у таких спорах, ставлення суддів до проблем дотримання прав жінок та дітей [81, с. 1-35].

У низці праць класика сімейного права О. І. Загоровського висвітлено правові проблеми, властиві сімейним правовідносинам. І це не тільки його класичний підручник сімейного права, а й окремі публікації, зокрема

«О разводе по русскому праву» (1883 р.), «Отношения между родителями и детьми» (1902 р.) [158, с. 28-73; 159, с. 45-84; 160, с. 1-304; 157].

О. І. Загоровський доводить, що система шлюбного права рецепійована в законодавство Російської Імперії із давньоруської звичаєвої, судово-адміністративно-церковної, а до них – із джерел церковно-візантійського права [158, с.61]. Так само, як на врегулювання правових відносин між батьками і дітьми мала вплив Візантія через Кормчі книги. Не виключав вчений також вплив Моісеєвого законодавства на відносини між батьками і дітьми, утвердження батьківської влади в сім'ї.

Відмова від язичництва і прийняття Київською Руссю християнства, яке стало офіційною релігією, було найважливішою історичною подією, що дала поштовх до запровадження на її теренах візантійських норм права, зокрема й щодо шлюбу та сім'ї. О. І. Загоровський висловлює припущення, що саме з Кормчих книг, а не Руської Правди беруть початок норми про заручини, умови і форми шлюбу, ступені кровної спорідненості і свояцтва, правила про духовну спорідненість внаслідок хрещення, усиновлення і братотворення, в яких забороняється шлюб [158, с. 71]. Таким чином, багаторічні історичні спостереження за наслідками шлюбу дали поштовх до вироблення відповідних правил щодо заборони укладення шлюбу між кровними родичами, а завдяки впливу церковної моралі було встановлено обмеження щодо укладення шлюбу між духовною ріднею.

Звичайно, поняття шлюбу не наводиться у згаданих книгах, оскільки всі дослідники керувалися постулатом, що шлюб – це таїнство, а тому правовому врегулюванню майже не підлягає.

Як зазначає В. О. Томсінов, і з цим неможливо не погодитись, головною працею О. І. Загоровського став його «Курс сімейного права». Він відрізнявся від усіх подібних курсів своїм енциклопедичним характером. Передував розгляду кожного з основних інститутів сімейного права короткий нарис його історії і, крім того, О. І. Загоровський не обмежився викладом інститутів сучасного сімейного права Росії, а постарався зіставити

їх з аналогічними інститутами в праві Австрії, Англії, Бельгії, Німеччини, Італії, Франції, Швейцарії» [476, С. XV]. Відтоді і до цього часу ми послуговуємося запропонованим О. І. Загоровським поняттям сімейного права як сукупності норм і як союзу людей. А сімейний союз, за О. І. Загоровським, охоплює три роди відносин: між подружжям, між батьками і дітьми і між опікунами і підопічними. Регульовані правом, вони створюють три інституту сімейного права: шлюб, союз батьків і дітей і опіку [157, С. 1, 4]. Із цих позицій розкривають початкові засади, ази сімейного права усі відомі нам сучасні підручники з сімейного права.

О. І. Загоровський повною мірою усвідомлював, наскільки важким є завдання обґрунтувати відокремленість сімейного права при всій схожості сімейних правовідносин із цивільними, однак йому це вдалось, і цьому ми приділимо увагу у наступному підрозділі.

Окремі частини праву сімейственному присвячували у своїх підручниках із цивільного права Д. І. Мейєр, В. І. Синайський, Г. Ф. Шершеневич.

Серед перших класичних підручників з цивільного права особливе місце займає підручник Д. І. Мейєра. Сам автор не публікував цієї роботи, підручник був зібраний і періодично оновлювався його учнем О. І. Віциним. Вперше він вийшов друком вже після смерті Д. І. Мейєра, у 1858-1859 рр., після чого неодноразово був перевиданий. Д. І. Мейєр вважав, що предмет цивільного права становлять тільки майнові відносини і відокремлював із нього відносини сімейні. Звичайно, підручник Д. І. Мейєра містить багато патріархальних моментів, зважаючи на те, що це був перший підручник з цивільного російського права і оновлення його лекцій учнями мало чого нового привнесло в уклад цієї роботи.

Так, Д. І. Мейєр обстоював думку про те, що сімейне право – «не та почва, на которой развиваются и действуют юридические начала: напротив, применение юридических начал к семейственным отношениям указывает уже на упадок семейного быта» [270, с. 363]. Однак свою наукову позицію

Д. І. Мейєр обстоював більше релігійними та моральними аргументами, аніж правовими, на відміну від О. І. Загоровського. Це пояснюється величезним впливом і владою церкви у тогочасному суспільстві.

В. І. Синайський вважав сімейне право частиною цивільного, а цивільне – частиною приватного нарівні із правом торговим і приватним міжнародним правом, а також обстоював позицію, що сімейне право у різних народів і щодо різних відносин не підлягає уніфікації. В. І. Синайський обґрунтовував, що «існує три основні види (типи) сімейного права – подружнє, батьківське і опікунське. Всі три види існують не заради розширення приватної сфери осіб владних, а заради успішного виконання ними функцій, покладених на них, в сенсі соціального служіння. Але і в сучасному праві сімейне право залишається правом цивільним» [427, с. 56, 484-485]. Виходячи із означених видів сімейного права, вчений виклав у підручнику їх тлумачення відповідно до норм Зводу законів цивільних.

Г. Ф. Шершеневич у кількох працях розглядав питання сімейного права, послідовно вважаючи його частиною цивільного і піддавав критиці праці тих вчених, які відокремлювали сімейне право від цивільного [548, с. 98-110]. У підручнику з цивільного права Г. Ф. Шершеневич відводить для цієї мети окрему главу IV, у якій наводить список рекомендованої літератури для вивчення курсу, а також викладає загальні засади сімейного права відповідно до свого бачення дисципліни. Учений досить лаконічно і водночас змістовно надає поняття сім'ї, ґрунтуючись на нормах законодавства і ніби резюмуючи досліджене його попередниками. «Сім'я являє собою союз осіб, пов'язаних шлюбом, і осіб, які від них походять. Коло осіб, що входять в цей союз неоднакове на різних щаблях розвитку людства. Під впливом індивідуалізму кола більш віддалені від центру, яким є союз подружжя-родоначальників, поступово відпадає, і поняття про сім'ю звужується. Сучасна сім'я складається лише з батька, матері і дітей, причому останні, після досягнення зрілості, в більшості випадків відразу ж відокремлюються в окремі союзи, мало пов'язані з первинним. Бічні родичі,

які не встигли створити власної сім'ї, залишаючись в союзі, не входять до нього органічно» [549, с. 407].

Г. Ф. Шершеневич також найвдаліше від усіх попередників визначив місце моральних, етичних аспектів шлюбу у законі, зауваживши, що «Фізичний і моральний склад сім'ї створюється поза правом. Введення юридичного елемента в особисті відносини членів сім'ї видається здебільшого невдалим і таким, що не досягає мети. При надзвичайному розмаїтті етичних поглядів в різних верствах суспільства норми права, що визначають ставлення чоловіка до дружини і батьків до дітей, представляються в очах вищих інтелігентних сфер суспільства занадто відсталими, в очах нижчих шарів – занадто радикальними, що змінюють вікові погляди. Якщо юридичні норми збігаються з етичними, вони видаються зайвими; якщо вони знаходяться в протиріччі, то боротьба їх нерівна зважаючи замкнутість та психологічну невловимість сімейних відносин» [549, с. 407-408]. Остання теза є надзвичайно актуальною з огляду на спори, що ведуться у сучасному суспільстві навколо запровадження так званих зареєстрованих партнерств та пропозицій вилучити із поняття шлюбу його визначення як «союз жінки і чоловіка».

Порівнюючи наукові доробки Г. Ф. Шершеневича з працями попередніх вчених, напрошується висновок про деяку відірваність від життя сформульованих ним висновків. Учений пише: «Яким би темним не було історичне минуле особистих і майнових відносин між подружжям за російським правом, як не уривчасто дійшли до нас відомості про ці відносини, проте можна сказати, що з самого древнього часу заміжня жінка в Росії користувалася більшою майновою самостійністю, ніж на Заході. Інакше важко пояснити появу в Зводі законів інституту повної роздільності майна між подружжям при пануванні на Заході системи спілкування. За російським правом, майно дружини можна вважати цілком особливою масою, якою їй дозволено розпоряджатися від свого імені, незалежно від чоловіка, не питаючи на те ні дозвільних, ні довірчих листів. Отже, заміжня

жінка вступає в цивільний оборот, укладає цивільні угоди незалежно від чоловіка, без його згоди, як цілком самостійна, цілком дієздатна особа» [547, с. 163].

Так, відповідно до ст. 109 Зводу законів цивільних шлюб не створює спільну власність подружжя, кожен з них може окремо набувати власність. Однак, як свідчить судова практика того часу, а також її огляд і критика з боку науковців, цю норму частіше за все ігнорували. Жінка дуже рідко мала можливість без дозволу чоловіка розпоряджатися належним їй майном.

Водночас Г. Ф. Шершеневич обстоював тезу про неможливість обмеження дієздатності такої категорії осіб, як жінки, і викривав тих юристів, які відстоювали протилежну думку [547, с. 163-164]. Очевидно, що питання майнових відносин у сім'ї вирішувалося більшою мірою на підставі звичаїв, а не писаного права.

Про безправність жінки у правовідносинах за часів Російської Імперії свідчить також той факт, що окремі паспорти жінкам без дозволу чоловіка не видавались. Таке гідне осуду становище жінки у суспільстві неодноразово критикувалося юристами, ними пропонувалося законодавчо запровадити безперешкодну видачу паспортів замужнім жінкам [60, с. 649-653; 551, с. 27-28; 308, с. 4]. Науковці і практикуючі юристи обурювалися, що після реформи 1861 р. все ще діяв Статут про паспорти і втікачів 1832 р., і лише через вісім років відбулися збори комісії для розробки нової паспортної системи, в результаті роботи якої у 1894 р. було ухвалене Положення про види на проживання. Однак паспорти жінкам без дозволу чи згоди чоловіка стали видавати лише у 1914 р.

Так, І. М. Волков зазначає, що безвихідне страждання жіночого населення, несправедливе приниження жінок чоловіками під заступництвом закону роз'їдає інститут шлюбу, усуваючи для чоловіка потребу піклуватися про справедливість для своєї жінки. Чим може підтримуватися таке піклування, якщо у чоловіка в руках така влада над жінкою, яка не визнає над собою будь-якого контролю, така влада, розпорядження якою не можуть

бути перевірені і припинені у разі її несправедливості. Носій такої влади розуміє її на свій недолугий розсуд [60, с. 653]. Очевидно, що з позицій сучасності не просто критикувати наведені прогресивні на той час погляди. Адже пропонувалося видавати паспорти лише заміжнім жінкам і не йшлося про видачу паспортів жінкам незалежно від статусу заміжньої.

Як зазначалося вище, відносини між батьками і дітьми будувалися частіше за все на принципі владарювання батьків і передусім батька, рідше – на принципі блага дітей. Вчені і практики того часу також переймалися проблемами гнітючого ігнорування прав дітей. О. І. Загоровський, розглядаючи історію становлення батьківської влади констатував безправність дітей взагалі у стародавньому суспільстві. У XVII ст. та до середини XVIII ст. батьки вирішували долю своїх дітей щодо укладення шлюбів, давали обіцянку чернецтва від імені своїх малолітніх дітей тощо. І хоча видавались певні нормативні акти, які створювали перепони зловживанню батьківськими правами у цих питаннях, все ж традиції відправляти дітей у монастир були надто живучими [159, с. 50].

Вчений один з небагатьох на той час цілеспрямовано і послідовно відстоював думку про те, що батьки мають не лише права і владу над дітьми, а й обов’язки – піклуватися про дітей, утримувати їх і виховувати в доброті і чесності, представляти їхні інтереси, давати синам освіту і промисел відповідно їх стану, які забезпечать їхнє майбутнє, а дочок готувати з вигодою віддати заміж. Обстоював справжню відокремленість майна дітей після виділу батьками їхньої частини із родового майна і незазіхання батьків на виділене.

О. І. Загоровським видано низку праць, присвячених історії правового становища незаконнонароджених дітей у країнах Європи та Російській Імперії, узаконенню незаконнонароджених дітей через наступний шлюб, їх усиновленню, а також призрінню нещасних дітей у виховних будинках [156, С. 379-404; 161; 162].

О. І. Загоровский був задоволений прийняттям Закону від 03 червня

1902 р. про покращення положення незаконнонароджених дітей, за яким діти незаконнонароджені (поза шлюбом, у шлюбі, визнаному недійсним) стали урівняні в правах із законнонародженими – дітьми, народженими у шлюбі [562, с. 2-46]. Саме від часу прийняття цього Закону починається відлік визнання рівноправності дітей.

Хоча О. І. Загоровський робить цікавий і поодинокий на той час і на сьогодні висновок, що не Закон від 03 червня 1902 р. про покращення положення незаконнонароджених дітей став першим, який визнав рівність дітей. Так, у своєму підручнику вчений зазначає, що слід вказати ті постанови, які були включені в Звід законів, «составленных для Малороссии в 1743 г. при Елизавете Петровне под заглавием: «Права, по которым судится малороссийский народ» (изданном пок. проф. Кистяковским), которые имели силу действовавших прав в Малороссии в XVII и XVIII вв. Согласно этому Своду те незаконнорожденные, которых отец известен, пользуются правом на содержание и воспитание из его имущества. После матери, не оставившей законных детей, они наследуют, как эти последние. Они наследуют после материнского деда и бабки при отсутствии у последних внуков от законных детей. Узаконенные через последующий брак получают право наследования в благоприобретенном имуществе их отца.

Постановления эти показывают, что в нашей истории, несомненно, применялись по отношению к незаконным детям постановления более гуманные, чем те, которые действовали у нас до издания закона 3 июня 1902 г., и заключались в Своде законов гражданских» [157, с. 344].

Загалом публікацій, в яких би висвітлювалися питання прав та обов’язків батьків щодо надання дітям належного виховання, охорони їхнього фізичного і духовного здоров’я як вірної запоруки державного благополуччя, небагато. Найбільше уваги у монографічних дослідженнях приділено питанням усиновлення та узаконення незаконнонароджених дітей. Низка праць Й. В. Гессена присвячена питанням усиновлення і узаконення позашлюбних дітей за законом від 03 червня 1902 р. [66, с. 1315-1327; 67,

с. 1315-1327; 68, с. 753-760]. Слід визнати, що вихід друком праць такого змісту доводить, що розв'язання висвітлених питань було тоді на часі і потребувало державного врегулювання.

Слід також відзначити наукові публікації Є. А. Флейшиць, однієї з перших жінок-адвокатів у Російській Імперії (привілей, який був наданий у той час виключно чоловікам). У статті Є. А. Флейшиць «Внебрачная семья в практике Сената 1912–1913 года» звернімо увагу на сміливий підхід автора до підняття проблем правового статусу позашлюбної сім'ї, а не лише незаконнонароджених дітей. Автор обстоювала невіддільність від інтересів матері інтересів дитини і суспільства. «Інтереси, які спонукають державу до створення законодавчої охорони жіночої праці та страхування материнства, на довгому і важкому шляху поступового їх розширення і розвитку, спонукають законодавця і в сфері приватного права надати матері низку прав незалежно від існування законного шлюбу» [519, с. 665-670]. Крім судової практики щодо призначення утримання матері і дитині з боку батька, Є. А. Флейшиць наводить приклади з європейського законодавства, якими надаються матері та дитині соціальні пільги*.

Завершуючи огляд наукової літератури з сімейного права періоду Російської Імперії, слід зробити такі висновки.

В історії становлення інститутів сімейного права значну роль відігравав звичай, який у подальшому отримував підтримку держави, втілювався у закон. Не дивлячись на загальну тенденцію розвитку права, що полягає в переважанні легітимних форм правотворення (закону, судового прецеденту), панівна роль законодавчої діяльності аж ніяк не означає встановлення її монополії. Незважаючи на помітне ослаблення колишніх

* У дожовтневий період Є. А. Флейшиць з сімейного права видала ще одну публікацію «Новые течения во французском семейном праве» (Право. 1912. № 19. Стб. 1081-1090). У радянські часи Є. А. Флейшиць відійшла від теми сімейного права, до сфери її наукових інтересів входили питання цивільного і торгового права у міжнародних публічних відносинах, юридичні особи, розрахункові та кредитні правовідносини, авторське право, зобов'язання із завдання шкоди і безпідставного збагачення, окремі питання спадкового права.

позицій, звичай продовжує відігравати в праві та суспільстві роль джерела, ресурсу.

Огляд наукової літератури свідчить про те, що недоліки законів щодо укладення та розірвання шлюбу та сила звичаїв впливають на загальний стан шлюбу і відносин у сім'ї. Вплив звичаєвого права проявлявся, зокрема, в тому, що згода осіб, які укладають шлюб, хоча й визнавалася *de jure*, але *de facto* завжди могла бути придушена безмежністю батьківської влади і силою суспільної думки, яка частіше за все була на боці батьків.

Норми права про шлюб та сім'ю розвивалися під впливом історичного розвитку сімейного ладу. Їх розвій цілковито залежав від зміни поглядів на шлюбний союз, права та обов'язки його учасників.

Законодавство, засноване на патріархальних поглядах, відкривало широку сваволю влади чоловіка над жінкою і батьків над дітьми. Роботи науковців з досліджень судової практики дають змогу зробити висновок, що зловживання чоловічою і батьківською владами зумовлені у пізні роки Російської Імперії не стільки законом, скільки неправильним його тлумаченням.

Усі праці згаданих та інших авторів кінця XIX – початку XX ст. містять висновки про необхідність повної реформи законодавства з питань особистих та майнових відносин членів сім'ї.

Огляд наукових робіт, виданих у пожовтневий період, слід починати, вдавшись до дослідження праць О. Г. Гойхбарга.

Розпочавши свою юридичну діяльність напередодні Жовтневих подій, автор видав декілька знакових для спадкового та сімейного права того часу праць [605, Стб. 2023–2030; 72; 73], автор однак швидко сприйняв ідеї революції, перебудову держави і розпочаті у зв'язку з цим реформи та кардинально змінив свої погляди [77, с. 9-20; 76, с. 1-3; 75; 74; 78; 79, с. 70-80]. Вчений був одним із авторів першого цивільного кодексу, укладеного за радянської влади [1].

Однією з найгрунтовніших робіт О. Г. Гойхбарга вважалася

монографія «Сравнительное семейное право» (1925 р.), п’ять розділів якої присвячено питанням шлюбу, розлучення, спорідненості, опіки, а також відносинам між подружжям, батьками і дітьми, що обґрунтовувалися з позицій марксизму, а шостий – короткій характеристиці радянського шлюбного, сімейного та опікунського права з позицій досягнень та ідей пролетарської революції – «негайне очищення авгієвих стаєнь царських шлюбних і сімейних законів геркулесовою мітлою» [78]. Із позицій сьогодення книга видається дещо несистематизованою щодо викладу законодавчого матеріалу та статистичних даних країн Європи та Америки та занадто ідеологізованою. На відповідні дані не міститься посилань, а порівнюючи однотипні явища автор звертається до різних періодів їх існування. Остання глава цієї роботи є переказом окремих положень Кодексу законів про акти громадянського стану, шлюбне, сімейне і опікунське право РРФСР 1918 р. із відповідними коментарями автора та викладенням політичної мотивації реформування сімейного законодавства.

Загалом перші роки радянської влади не відзначились особливим сплеском кількості публікацій щодо проблем сімейного права. Автори коротко викладали сутність шлюбно-сімейних правил за новітнім сімейним законодавством із звеличенням декретів радянської влади про розлучення від 16 (29) грудня 1917 р., про громадянський шлюб, про дітей та введення книг актів громадського стану від 18 (31) грудня 1917 р., про відокремлення церкви від держави та школи від церкви від 23 січня (5 лютого) 1918 р., іноді з просвітницькою метою, іноді з посиланнями на норми Кодексу законів про акти цивільного стану, шлюбне, сімейне і опікунське право, з коментарями, постатейними матеріалами та взірцями документів [252; 44; 461; 46; 189; 553; 207; 410; 39].

Видавались також лекції та посібники [41; 420], брошури з викладенням революційного бачення історії розвитку шлюбно-сімейних відносин, а також пропагуванням нових законів та відносин у суспільстві [54; 70; 195; 305].

Можна стверджувати, що лише починаючи з середини 50-х років минулого століття науковці вдавалися до здійснення порівняно незалежних від авторитарної правової політики досліджень у сфері сімейного права. Більшість із опрацьованих робіт становлять ті, предметом дослідження яких є окремі види сімейних правовідносин.

Монографії, дисертаційні дослідження, інші значущі публікації, в яких висвітлені питання правових відносин між членами сім'ї і які мають важливість для виконання нашого дослідження, можна умовно поділити за предметом вивчення: особисті та/або майнові правовідносини між подружжям; правовідносини між батьками та дітьми; правовідносини щодо опіки над дітьми та з усиновлення; сімейні правовідносини загалом; порушення і відповідальність у сфері сімейних правовідносин.

Науковці більше уваги приділяли питанням особистих сімейних відносин, рідше – майновим відносинам між подружжям.

Питання правового регулювання майнових відносин подружжя були предметом дослідження Н. В. Рабинович, Ю. В. Червоного, Н. М. Єршової, В. І. Даніліна [529; 140; 107].

Питання правового регулювання особистих і майнових відносин у сім'ї між подружжям, між батьками та дітьми розглядались Н. В. Рабінович (1952 р.) [381]. Із визнанням законодавцями існування і закріплення права спільної власності подружжя у сімейних кодексах союзних республік у 20-х роках минулого століття змінили своє ставлення до права власності й науковці. Так, Н. В. Рабінович виправдовувала визнання правил лише про роздільність майна подружжя недостатністю значення майна для тієї спільності життя, інтересів, прагнень, яка характеризує собою шлюб в соціалістичному суспільстві. Водночас автор відзначала, що «Система роздільності, звільнена від того характеру, який вона мала в царській Росії завдяки підпорядкуванню особистості дружини волі її чоловіка, в повній мірі відповідала засадам самостійності жінки, проголошеним в радянському сімейному праві» [381, с. 36-38]. Автор розглядає зміст та об'єкти сімейних

правовідносин через права та обов'язки їх учасників. Теоретичні питання структури таких правовідносин залишились поза увагою автора.

У праці Ю. С. Червоного розглядаються обов'язкові елементи юридичного складу правовідносин з виникнення права спільної сумісної власності подружжя. Доводиться, що такими обов'язковими елементами є придбання майна під час зареєстрованого шлюбу, ведення спільного господарства подружжям, тобто наявність спільної праці подружжя на благо сім'ї. У подальшому, в науково-практичних коментарях СК України та підручниках з сімейного права Ю. С. Червоний завжди обстоював презумпцію права спільної сумісної власності подружжя щодо майна, набутого за час шлюбу [295, с. 100-103; 423, с. 225-229]. Крім цього, Ю. С. Червоний у згаданих публікаціях тлумачить питання правових відносин у сімейному праві між подружжям, батьками та дітьми, іншими членами сім'ї.

В. І. Данілін послідовно обстоював позицію, що стійке функціонування і розвиток суспільних відносин, зокрема і в майновій сфері, шляхом їх правового регулювання забезпечується двома способами: 1) за допомогою регулятивних правових норм (видання регулятивних правових норм із зазначенням правил поведінки суб'єктів майбутніх правовідносин і реалізацією цих правових приписів у правовідносинах, коли поведінка суб'єктів відповідає вимогам норм права); 2) за допомогою охоронних правових норм (встановлення в правових нормах спеціальної системи заходів впливу, заходів захисту, заходів юридичної відповідальності і т. ін. – на осіб, чия поведінка має відхилення від вимог регулятивних правових норм і реалізація зазначеної системи заходів в рамках правовідносин) [107, с. 4; 105, с. 6-7]. Автором зроблено значний внесок у розвиток теорії сімейного права щодо нормативного регулювання відносин подружжя, рівності їх в правах, впливу дієздатності та правоздатності осіб на реалізацію сімейних прав тощо.

Щодо особистих та майнових правовідносин між подружжям серед

доробків радянських авторів слід виокремити працю В. Ф. Маслова щодо майнових відносин в сім'ї [259; 261], його спільну працю з З. А. Підопригорою та О. А. Пушкіним [260] щодо основних законодавчих положень про шлюб, сім'ю, аліментні зобов'язання та усиновлення за радянським законодавством, монографії О. Й. Пергамент [333], Н. М. Єршової та А. М. Нечаєвої [139], Є. Ф. Мельник [273] та інших вчених щодо прав і обов'язків членів сім'ї (подружжя, батьків і дітей, усиновителів і усиновлених, опікунів та піклувальників). І хоча ці роботи не містили вагомих теоретичних викладок, однак вони були актуальними на той час щодо тлумачення та удосконалення норм законодавства у сфері регулювання сімейних правовідносин, не втратили свого значення і на сьогодні – щодо розуміння еволюції сімейного права. У своїх роботах згадані автори вдавалися до цілісного аналізу сім'ї як соціально-правового явища. Із таких досліджень ми пізнаємо загальні засади правового регулювання шлюбно-сімейних правовідносин в СРСР, вплив держави на регулювання сімейних правовідносин, виконання суб'єктами правовідносин своїх прав та обов'язків, змісту кожного із видів сімейних правовідносин, відповідальності в сімейному праві тощо [137; 304; 303; 301].

Погляди автора на шлюб і сім'ю як на нероздільне ціле і на шлюбні правовідносини – як на результат правового регулювання відносин подружжя певною нормою права та засіб правового впливу на фактичні відносини людей обстоюється в роботі М. Т. Оридороги «Брачное правоотношение» (1971 р.) [320; 321]. Згадане дослідження М. Т. Оридороги є одним із тих, що заклали підвалини загальнотеоретичної розробки структури сімейних правовідносин – їх юридичного складу, а також юридичних підстав для виникнення, зміни або припинення шлюбних правовідносин.

Історія розвитку радянського законодавства про шлюб, поняття про нього, порядок укладення та припинення шлюбу, особисті і майнові правовідносини між подружжям, колізійні питання шлюбу і сім'ї в праві

соціалістичних держав були предметом досліджень Н. В. Орлової [323; 322].

У спеціальній та навчальній сімейно-правовій літературі радянського періоду принципи релігійної моралі поступилися місцем ідеології комуністичної моралі. Визначення соціальних потреб у правовому регулюванні відносин подружжя та колишнього подружжя, меж правового регулювання і ступеня втручання (правового впливу) держави у сімейні відносини здійснювалися із врахуванням ідеології радянської держави.

У дисертаційних дослідженнях, монографіях, посібниках, присвячених правовим відносинам між батьками і дітьми, розглядалися питання матеріального і процесуального права щодо відносин з утримання та виховання дітей [120; 411; 141; 472], визнання батьківства [266], позбавлення та поновлення батьківських прав. Досліджуючи погляди вчених в сімейно-правовій літературі з приводу особистих та майнових правовідносин між батьками та дітьми, слід відзначити практичну направленість таких робіт. Висновки теоретичного характеру у таких роботах є поодинокими і частіше за все спірними навіть на час виконання авторами досліджень.

Так, А. М. Рябов, досліджуючи правове регулювання особистих та майнових взаємин батьків і дітей, робить висновок, що найбільш підходящим методом регулювання відносин з виховання є цивільно-правовий метод, характерними ознаками якого є свобода волевиявлення сторін, юридична рівність учасників правовідносин. Автор вважає, що цивільно-правовий метод регулювання відносин з виховання не можна будувати за принципом встановлення правовідносини між батьками і дітьми, в якому уповноваженими є діти, а зобов'язаними лише батьки. Подібна теза призведе до неприйнятного висновку, ніби діти є носіями прав, а батьки – носіями тільки обов'язків. Водночас автор визнає, що в силу норми об'єктивного права і юридичного факту можуть виникнути правовідносини із виховання, але не між батьками і дітьми, а між батьками та іншими особами, батьками і органами держави. Зважаючи на загальну лінію правової

політики держави, автор стверджує, що дитина не може бути суб'єктом правовідносин з виховання [411, с. 5]. Звичайно, з часом, з огляду на розвиток суспільної свідомості і, відповідно, законодавства такий висновок був визнаний неприйнятним.

Дослідження майнових прав по відношенню до дітей у радянський період обмежувалося розглядом питань про аліменти, право успадкування, право на пенсію після смерті дитини чи батьків. Нечасто зустрічаються пропозиції іншого змісту.

Так, К. В. Тихоніна у дисертаційному дослідженні «Семейное правоотношение по воспитанию детей» дає практичні поради, зокрема, щодо: укладення між батьками, які розлучаються, угоди про дітей, в якій встановлюються права і обов'язки батьків; позбавлення батьківських прав осіб, засуджених за злісну несплату аліментів без права поновлення цих прав; посилення відповідальності за зловживання батьківськими правами і жорстоке поводження з дітьми; неможливості визначення місця проживання дітей, які позбавлені батьківського піклування, з особами, обмеженими в дієздатності, засудженими за злочини проти особистості, особливо небезпечними рецидивістами [472, с. 3-5]. Остання пропозиція набуває актуальності сьогодні у зв'язку з деінституціоналізацією і поверненням дітей з дитячих інтернатних закладів у сім'ї різного ступеня неблагополучності.

Основними завданнями сімейного законодавства радянські науковці визначали зміцнення радянської сім'ї, заснованої на принципах комуністичної моралі, попередження необдуманим, легковажним розлученням, і стабілізацію сімейних відносин, і справедливо віддавали належне ролі права у цьому процесі як специфічному і ефективному регулятору суспільних відносин. Визначаючи правові шляхи вирішення окреслених завдань, науковці, звичайно також розглядали питання правових відносин між членами сім'ї. Серед таких робіт слід відзначити дослідження М. С. Матрохіна (1953 р.), М.К. Топольницький (1956 р.), В. І. Тертишнікова (1972 р.), І. В. Жилінкової (1986 р) [267].

Загальні питання сім'ї, соціальне значення і місце сім'ї в державі і суспільстві досліджувались у працях Ю. А. Корольова [2164 217; 218]. Так, Ю. А. Корольов розглядає сім'ю з позицій державного права, застосовуючи соціологічний підхід. Його публікації мають загально-просвітницький, повчальний зміст та просякнуті значним пропагандистським політичним впливом.

Питання правового становища членів сім'ї у радянському сімейному, цивільному праві і праві соціального забезпечення розглядалися Р. П. Мананковою [256]. Автор проаналізувала суб'єктний склад різних за галузевою природою правовідносин за участю членів сім'ї, зокрема щодо визначення складу сім'ї у різних галузях права і визначала ступінь їх узгодженості з основними положеннями сімейного права. Р. П. Мананкова обґрунтовує позицію, що наукове поняття сім'ї повинно бути єдиним для всіх галузей знань. За ступенем узагальнення поняття сім'ї стоїть в одному ряду з такими гранично широкими поняттями, як держава і людина.

Питання колізійного приватного, зокрема й сімейного права, досліджувалися І. К. Городецькою [84], О. Г. Дріжчаною [127; 128, с. 121-124], Г. К. Матвєєвим, В. І. Кисілем [198].

Міжнародне приватне право у радянські часи вважалося частиною міжнародного публічного права. Г. К. Матвєєв дотримувався нехарактерної для його часу точки зору про відокремленість міжнародного приватного права через суб'єктний склад та об'єкт правовідносин. Сучасні вчені, оцінюючи внесок Г. К. Матвєєва в юридичні науки, зазначають: «Г. К. Матвєєв, всупереч домінуючій на той час доктрині, звужує міжнародне приватне право до системи колізійних (відсильних) норм, що регулюють прикріплення до певної правової системи цивільних відносин, обтяжених іноземними елементами. Вагомим внеском у розвиток теорії міжнародного приватного права стали висновки Г. К. Матвєєва про самостійний регулятивний вплив колізійної норми на міжнародні цивільні відносини: по-перше, колізійна норма разом із матеріальною нормою, до

якої вона відсилає, не утворюючи справжнє правило поведінки, виконує свою окрему регулятивну функцію; по-друге, колізійна норма не тільки адресується правореглюючим чи правозастосовчим органам, вона обов'язкова і для самих учасників міжнародних цивільних відносин. Вагомим напрямом досліджень Г. К. Матвєєва у галузі МПП були колізійні проблеми сімейного права» [284, с. 16].

Г. К. Матвєєв був послідовним прихильником самостійності сімейного права як окремої галузі права. Його позицію з цього питання ми розглянемо в наступному підрозділі.

До числа видатних і затребуваних підручників сімейного права того часу необхідно віднести підручники з сімейного права Г. К. Матвєєва [264; 265], в яких доступно викладено основні засади сімейного права не тільки СРСР, а й зарубіжних країн.

Актуальними і досі є дисертаційні дослідження особливостей правового регулювання сімейних відносин за участю іноземних фізичних осіб одного з найавторитетніших фахівців в сфері міжнародного приватного права В. І. Кисіля [198; 199]. На сьогодні більшість положень, в яких викладено зарубіжне правове регулювання сімейних відносин, втратили свою актуальність, оскільки зміни у правовому регулюванні таких відносин торкнулися найсталіших законодавств, однак у свій час ці праці мали вплив на отримання знань і формування власної думки багатьох сучасних науковців. Водночас, деякі положення новизни дисертаційного дослідження В. І. Кисіля і досі є такими, що потребують свого осмислення і втілення в життя. Зокрема, пропозиції щодо використання досвіду сімейних судів, що діяли в зарубіжних соціалістичних державах, і створення особливих складів судів при районних народних судах в СРСР, які б спеціалізувалися на розгляді сімейно-шлюбних справ, щодо обмеження процедури розлучення в ЗАЦС, виключивши з неї процедуру розірвання шлюбів за спільною заявою осіб, які перебувають в шлюбі менше трьох років тощо [198, с. 4]. Очевидно, що перша зі згаданих пропозицій висловлювалась з метою забезпечення

єдності судової практики, а друга – з метою запобігання фіктивним шлюбам.

Окремі питання регулювання колізійних питань відносин між батьками і дітьми, усиновлення, опіки та піклування з врахуванням законодавства зарубіжних країн та міжнародного законодавства розглядались в дисертації та монографії І. К. Городецької [84; 85]. Праці такого рівня були значною рідкістю в СРСР. Звичайно, що і ця праця була значно заполітизованою. Розглядаючи принцип недискримінації дітей в зарубіжних країнах, водночас автор уникав в ній розгляду актуальних для країни питань рівності батьків при визначенні місця проживання дитини, врахування думки дитини при вирішенні питань, що стосуються її долі, тощо. Все ж робота І. К. Городецької дає змогу глибше зрозуміти тенденції прогресивного розвитку і кодифікації міжнародно-правових норм, що регулюють сімейні правовідносини з міжнародним елементом.

Зауважимо, що неможливо здійснювати дослідження жодних правовідносин не розглядаючи значення юридичних фактів щодо їхнього виникнення, зміни та припинення. Звичайно, що усі монографічні дослідження щодо правових відносин між подружжям, батьками, особами, що їх замінюють, та дітьми, з опіки та піклування певним чином розкривають питання відповідних юридичних фактів.

Фундаментальними слід вважати праці радянських вчених, у яких розглядаються питання юридичних фактів та правовідносин у сімейному та цивільному праві. Слід зауважити, що цивілісти у той час досить часто розглядали у роботах з цивільного права сімейно-правові проблеми. Адже на питання права власності, враховуючи його буржуазне походження і негативний вплив на людину і суспільство загалом, було накладено табу, врегулювання та діяльність юридичних осіб були обмежені рамками державних установ, закладів та організацій, тож залишались питання правосуб’єктності фізичних осіб, зокрема й у сімейному праві. Серед таких робіт слід назвати дослідження О. С. Йоффе (1947 р.) [175], О. О. Красавчикова (1958 р.) [224; 226].

На загальнотеоретичному рівні слід відзначити дослідження юридичних фактів у сімейних правовідносинах, правосуб'єктності громадян, на які ми звернули увагу, працюючи з роботами Я. Р. Веберса, В. І. Даніліна, С. І. Реутова [51; 52; 391; 109]. Працями цих авторів закладено підвалини розуміння юридичних фактів в механізмі правового регулювання сімейних відносин. Наслідки, обумовлені юридичними фактами в сімейному праві, є ширшими ніж просто виникнення, зміна та припинення сімейних правовідносин. Сімейні правовідносини, що виникають на їх підставі, стають передумовами для виникнення інших правових відносин.

Зокрема, С. І. Реутов зазначає, що «правові наслідки, що настають на підставі юридичних фактів, не можуть бути зведені тільки до виникнення, зміни або припинення правовідносин. Розуміння юридичних фактів лише як передумови руху правовідносини збіднює їх справжнє значення – найважливішої складової частини механізму правового регулювання. Юридичне значення низки життєвих фактів не вичерпується тим, що вони викликають виникнення, зміну або припинення сімейних правовідносин. Деякі юридичні факти (народження, досягнення певного віку, смерть) тягнуть за собою виникнення, розширення або припинення сімейної правоздатності громадян». На думку дисертанта, «під юридичними фактами в радянському сімейному праві слід розуміти конкретні життєві обставини, з наявністю яких норми сімейного права пов'язують настання будь-яких юридичних наслідків (а не тільки виникнення, зміну або припинення сімейних правових відносин)» [391, с. 5-6]. Вивчення сучасних робіт дає підстави для висновків, що їх автори досі послуговуються цитованим визначенням юридичних фактів, адаптуючи його до відповідних досліджень, або наводять власні, схожі за змістом і суттю.

Найбільш близькими до теми нашого дослідження є теоретичні розвідки сімейних правовідносин С. Ф. Кечек'яна, Ю. К. Толстого, Р. О. Халфіної, Ю. І. Гревцова [196; 474; 517; 98]. Ці роботи відзначаються високим теоретичним рівнем і зверненням до розгляду найширшого спектру

проблем загальної теорії правовідносин, які не втратили актуальність і в даний час, а тому використовувались нами під час здійснення дослідження актуальних питань класифікації сімейних правовідносин.

Питання застосування заходів цивільно-правової та сімейно-правової відповідальності у разі порушення прав та обов'язків у сімейному праві ставали предметом наукових досліджень Н. М. Єршової, А. М. Нечаєвої, Л. Г. Кузнецової, Я. М. Шевченко, В. І. Даніліна, Л. П. Короткової [235; 537; 542; 221]. У кожній із робіт цих авторів теоретично обґрунтовано висновок про те, що держава безпосередньо заінтересована в регулюванні сімейних відносин, створюючи для цього спеціальні правові норми, які наділені певною інформацією про вимоги, що пред'являються до громадян, впливають на розвиток і закріплення сімейних відносин. Слід звернути увагу, що у роботах здійснювалося відмежування негативної відповідальності суб'єктів сімейних правовідносин від відповідальності за відмову від добровільного виконання своїх обов'язків, коли суб'єкт сімейних правовідносин виконує свої обов'язки під впливом державного примусу (у разі примусового стягнення аліментів має місце судове стягнення аліментів як форма виконання обов'язку нарівні з добровільною формою).

Особливості вирішення найбільш поширених категорій шлюбно-сімейних спорів у правовідносинах з розірвання шлюбу, виховання та утримання дітей, поділу майна досліджувались В. І. Тертишніковим [467], спори про дітей – С. О. Івановою, Т. П. Євдокимовою [172; 134], захист сімейних прав у суді – З. В. Ромовською [401; 402], встановлення юридичних фактів судом Г. К. Крючковим, Р. Ф. Каллістратовою, В. В. Ярковим [230; 186; 560]. Ці автори чималу увагу приділяють значенню судового рішення для припинення сімейних правовідносин, відповідній діяльності суду і учасників процесу щодо визначення прав та обов'язків учасників сімейних правовідносин, їх здійснення та реалізації тощо.

Т. П. Євдокимова досліджує юридичну природу батьківських прав на основі загальнотеоретичних досліджень поняття абсолютних і відносних

прав, загального вчення про правовідносини і аналізу існуючих з цих проблем концепцій. З урахуванням сутності та специфіки права на виховання нею обґрунтовується висновок, що це право, будучи абсолютним, виникає поза правовідносинами [134, с. 7-8]. Зауважимо, що такий висновок міг піддаватися критиці і на час виконання автором роботи, і на сьогодні видається сумнівним. На нашу думку, поділ правовідносин на абсолютні та відносні є непереконливим, оскільки будь-які правовідносини за своєю суттю є відносними, зумовленими усвідомленою поведінкою конкретних суб'єктів, що характеризується наявністю схожих за змістом правил суб'єктивного права вимагати і юридичного обов'язку виконувати.

Єдиним і основним дослідженням, у якому системно розглядаються види сімейних правовідносин, слід вважати роботу Є. М. Ворожейкіна «Семейные правоотношения в СССР» (1972 р.) [63; 62]. Поняття і сутність, юридичні факти і суб'єктний склад сімейних правовідносин, методи правового регулювання, статика і динаміка сімейних правовідносин дали змогу автору визначити характерні особливості сімейних правових відносин і скласти їх у систему. Усі дисертаційні дослідження з сімейного права послуговуються класифікацією сімейних відносин, запропонованою Є. М. Ворожейкіним.

Загалом, творчі дослідження радянських науковців були проникнуті ідеями зміцнення сім'ї, добросовісного виконання учасниками правовідносин своїх обов'язків і сприяння реалізації їхніх прав, створення належних умов для сімейного виховання підростаючого покоління.

На початку минулого століття публічні інтереси в підтримці сім'ї як соціального інституту зумовлювали втручання держави в шлюбно-сімейні правовідносини, що неминуче відбивалося на загальній канві досліджень. Органи державної влади виконували роль ледь не учасників сімейних відносин, особливо, коли йшлося про розірвання шлюбу, про опіку, піклування та усиновлення.

Наукова проблематика правового регулювання сімейних

правовідносин стає особливо привабливою для представників приватного права з активізацією кодифікаційних процесів, розробкою ЦК України та СК України, законодавства про охорону прав дітей.

Через призму умовного поділу досліджень за предметами вивчення окремих правових форм сімейних відносин слід розглядати наукову спадщину не тільки радянських вчених, а й наших сучасників.

Питанням правового регулювання укладення та припинення шлюбу, а також трансформації прав і обов'язків подружжя, батьків щодо дітей у зв'язку з цим присвячено дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук О. І. Сафончик (2004 р.) [417; 418], О. Ю. Бикової (2005 р.) [24;25], А. Б. Болховітінової (2009 р.) [31], К. М. Глиняної (2006 р.) [71], питанням недійсності шлюбу – Д. І. Сидоренка (2019 р.) [426].

Науковці досліджують зміст відповідних сімейних правовідносин опосередковано, через суб'єктивні права і юридичні обов'язки, які демонструють зв'язок між суб'єктами (учасниками) правовідносини.

Серед досліджень, об'єктом яких стали теоретичні питання правовідносин щодо визначення правового режиму майна членів сім'ї, передусім слід назвати дисертаційне дослідження І. В. Жилінкової, виконане на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Автором розглянуті питання визначення сім'ї і її суб'єктного складу, надано характеристику правових режимів майна подружжя, батьків і дітей, членів селянського (фермерського) господарства, а також членів сім'ї, які об'єдналися для спільної праці [145; 143]. Вперше після дослідження Є. М. Ворожейкіна в українських наукових роботах застосовано нові підходи до визначення членів сім'ї, а саме щодо визнання сім'єю фактичного подружжя.

Серед дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, об'єктом яких стали майнові правовідносини членів сім'ї, висновки яких заслуговують на увагу, слід назвати роботи: О. М. Калітенко

«Особисті відносини подружжя та відносини подружжя стосовно їх майна» (2001 р.) [185], Т. О. Ариванюк (2002 р.) [14], О. О. Ульяненко «Шлюбний договір у сімейному праві України» (2003 р.) [511], В. К. Антошкіної «Договірне регулювання відносин подружжя» (2006 р.) [13; 14], Я. В. Новохатської «Правове регулювання майнових відносин подружжя (порівняльно-правовий аспект)» (2006 р.) [307], Г. М. Ахмач «Договірні правовідносини членів сім'ї» (2009 р.) [17], Л. В. Липець «Врегулювання шлюбних та подібних відносин законом та договором» (2009 р.) [243], О. С. Олійник (2009 р.) [317], О. М. Нікітюк «Охорона та захист права спільної власності подружжя у цивілістичному процесі» (2016 р.) [306], А. Д. Стоянова «Правовий режим нерухомого майна членів сім'ї» (2016 р.) [457], М. Б. Мельник «Припинення аліментних зобов'язань набуттям дитиною майна» (2019 р.) [274]. Ознакою часу у згаданих та інших дослідженнях з сімейного та цивільного права стали зміни, що відбулися у законодавстві періоду незалежності України, та що дали можливість членам сім'ї на договірних засадах будувати свої сімейні відносини. Досліджуючи суспільні відносини, які виникають, змінюються і припиняються у зв'язку із застосуванням правової конструкції договору в сімейних відносинах, теоретичні та практичні проблеми укладення, реалізації та припинення різних видів сімейно-правових договорів, автори більшою або меншою мірою торкаються питань поняття сімейних правовідносин, визначення їх учасників.

Проблематикою визначення правового режиму подружжя відзначені наукові публікації, в т. ч. дисертаційні роботи, ряду цивілістів, пов'язані з удосконаленням цивільно-правового регулювання відносин власності. Серед таких робіт, зокрема, слід назвати наукові публікації І. М. Кучеренко [236, с. 101-102, с. 165-166; 237, с. 66-70], І. В. Спасибо-Фатєєвої щодо права спільної власності подружжя, корпоративних прав подружжя [445, с. 197-202; с. 202-209], О. В. Розгон щодо визначення правового режиму спільної власності подружжя та відповідних обмежень права власності [397,

с.83, 122-124 та ін.]. Окремі питання корпоративних прав подружжя розглядались в дисертаційних дослідженнях О. В. Бігняк (2018 р.) [26], Н. Д. Вінтоняк (2019 р.) [57].

Гармонізація законодавства України із законодавством ЄС спонукала науковців до нових пошуків у сфері врегулювання майнових відносин подружжя. Серед актуальних новітніх робіт слід назвати дисертаційні дослідження О. В. Мельниченко «Поділ майна подружжя за законодавством України та країн Європейського Союзу» (2015 р.) [275], О. С. Простибоженко «Гармонізація законодавства України із законодавством держав-членів Європейського Союзу щодо правового режиму спільності майна подружжя» (2017 р.) [376].

Низка праць українських авторів присвячена дослідженню окремих аспектів особистих немайнових прав та обов'язків членів сім'ї, зокрема, про це йдеться у роботах Б. К. Левківського, Р. О. Стефанчука, Г. Я. Тріпульського [241; 452; 478]. Так, правові питання права на сім'ю як особистого немайнового права, що забезпечує природне існування фізичної особи, а також змісту права на сімейне життя досліджувалися у роботах В. І. Бобрика [27], Р. О. Стефанчука [452; 453]. Роботи згаданих та інших авторів корисні для нашого дослідження через безпосередній зв'язок права на сім'ю із сімейними правовідносинами, суб'єктами сімейного права.

Зміст особистих немайнових і майнових правовідносин батьків і дітей досліджено у дисертаціях Л. А. Савченко «Особисті права та обов'язки батьків і дітей за сімейним законодавством України» (1997 р.) [413], Г. О. Резнік «Особисті немайнові права дитини (цивільно-правовий та сімейно-правовий аспекти)» (2015 р.) [389] та ін.

Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей досліджено Л. В. Красицькою у дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук (2014 р.) [227; 228]. Автор дослідила питання галузевої належності сімейного права, поняття та зміст особистих немайнових прав у теорії цивільного права та стосовно учасників сімейних

правовідносин, поняття та форми правового захисту особистих та майнових прав батьків і дітей, навела докази щодо пріоритетності немайнових прав батьків і дітей та похідного характеру від них майнових прав, а також інші питання змісту прав та обов'язків учасників сімейних правовідносин.

Розробці питань відносин з надання утримання членам та колишнім членам сім'ї присвячено роботи у галузі сімейного права.

Так, Л. В. Афанасьєва у дисертаційному дослідженні «Аліментні правовідносини в Україні» (2003 р.) обрала предметом дослідження сімейно-правові аспекти регулювання суспільних відносин із утримання подружжя, родичів, свояків, фактичного вихователя (вихованця). Серед висновків автора є загальні, зокрема, автор стверджує, що уперше обґрунтовує «необхідність вдосконалення поняття «сім'я» у новому Сімейному кодексі України, що передбачає уточнення кола членів сім'ї», а також, що «уперше робиться висновок, відповідно до якого слід розрізняти поняття «суб'єкт аліментного зобов'язання» та «член сім'ї», оскільки особи, наділені аліментними правами та обов'язками, не обов'язково складають сімейну спільність» [16, с. 8].

Л. В. Афанасьєва робить схожий висновок із зробленим Л. П. Коротковою про те, що «примусове стягнення аліментів не є юридичною відповідальністю, тому що на правопорушника не покладаються додаткові обмеження» [16, с, 9].

Для нашого дослідження могло бути цікавим визначення Л. В. Афанасьєвою поняття сімейних правовідносин, однак воно не виходить за межі загальноприйнятого. Відповідно до висновку автора, «Сімейні правовідносини слід розглядати як особливий вид правовідносин, що суттєво відрізняються від цивільно-правових та регулюються сімейним правом як самостійною галуззю права» [16, с. 61, 164].

Загальновизнаними також є положення її роботи про те, що «Коло сімейних відносин як таких є значно ширшим за коло сімейних правовідносин, тобто суспільних сімейних відносин, врегульованих нормами

права. Зокрема, не регулюються сімейним правом сімейні відносини поміж двоюрідними братами та сестрами, тіткою, дядьком та племінницею, племінником і між іншими родичами за походженням» [16, с. 61]. По-перше, безпосередньо у ч. 4 ст. 2 СК України зазначено, що він «не регулює сімейні відносини між двоюрідними братами та сестрами, тіткою, дядьком та племінницею, племінником і між іншими родичами за походженням». По-друге, все ж регулює, називаючи серед негативних умов укладення шлюбу таку, відповідно до якої у шлюбі між собою не можуть перебувати двоюрідні брат та сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця, а шлюб, зареєстрований між двоюрідними братом та сестрою; між тіткою, дядьком та племінником, племінницею, може бути визнано недійсним за рішенням суду (ч. 3 ст. 26, п. 2 ч. 1 ст. 41 СК України).

Дослідженню аліментних правовідносин між членами сім'ї, сторін договору про сплату аліментів присвячена наукова робота Л. В. Сапейко (2003 р.) [415]. Серед висновків та пропозицій цієї розвідки відзначимо запропоноване автором визначення аліментного зобов'язання – «це правовідносини по наданню утримання, в основі якого лежить родинний зв'язок між членами сім'ї та ряд обставин, які впливають на виникнення, існування та припинення цих правовідносин» [415, с. 33]. Із наведеного визначення та змісту роботи видно, що головною умовою виникнення аліментного обов'язку автор вважає родинний зв'язок між батьками та дітьми. Очевидно, що такий підхід є хибним, оскільки поза визначенням залишились відносини з усиновлення, з фактичного виховання.

У дослідженні Л. А. Ольховик «Особисті немайнові права дитини за цивільним законодавством України» (2006 р.) наведено класифікацію особистих немайнових прав дитини за їх цільовою направленістю та запропоновано авторське розуміння змісту немайнових прав дітей [318].

Сучасний період характеризується пожвавленням наукового інтересу дослідників до проблем правовідносин батьків та осіб, що їх замінюють (усиновлювачів, опікунів та піклувальників, прийомних батьків, батьків-

вихователів). Серед досліджень, виконаних протягом останнього десятиліття, можна зосередити увагу на наступних, присвячених правовим питанням належного виконання батьками своїх обов'язків, сімейно-правовій відповідальності батьків, зокрема позбавлення батьківських прав.

Виникнення та припинення батьківських правовідносин, їх зміст розглянуто у роботі О. Ф. Лапчевської (2013 р.). Автором також досліджуються чинники, що впливають на сутність батьківських прав та обов'язків, межі здійснення батьківських прав, співвідношення суб'єктів сімейного права із суб'єктами сімейного правопорушення тощо [240].

Правові питання здійснення батьками прав та виконання ними обов'язків досліджувались, зокрема, у роботах з сімейного права В. С. Гопанчуком (1991 р.) [83], М. В. Логвіновою (2006 р.) [246], з теорії права – В. П. Мироненко (2001) [281].

Для нашого дослідження цікавими у названих роботах є положення, у яких розглядаються юридичні факти, що є підставою для позбавлення батьківських прав, трансформації сімейних правовідносин.

З початку двотисячних років активізувалися наукові розробки в напрямку розвитку правового регулювання адекватних форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Звичайно, що у таких роботах увага приділялась поняттям правовідносин між усиновлювачами та усиновителями [170; 222; 150; 22], опікунами/піклувальниками та підопічними [133; 379; 287; 255], прийомними батьками, батьками-вихователями, патронатними вихователями та дітьми [190; 288; 530; 324; 400].

Проблеми теорії юридичних фактів неодноразово ставали предметом досліджень українських науковців. Так, Г. В. Кикоть дослідила юридичні факти в системі правовідносин, розвиток поняття юридичного факту та класифікації юридичних фактів за складом, юридичними наслідками, тривалістю у часі, за відношенням до волі суб'єкта правовідносин у дисертаційному дослідженні «Юридичні факти в системі правовідносин»

(2006 р.) [197].

Безпосередньо юридичні факти у сімейному праві стали предметом дослідження В. С. Ковальської «Юридичний факт як підстава зміни та припинення сімейних правовідносин» (2013 р.). На підставі аналізу значного масиву робіт радянських вчених з теорії права та сімейного права автор пропонує розмежовувати юридичні факти у сімейному праві за ознакою правових наслідків на правоутворюючі, правозмінюючі, правоприпиняючі, правовідновлюючі, правоперешкоджаючі та правозупиняючі [203].

Встановлення у порядку цивільного судочинства фактів, що мають юридичне значення, визначено предметом дослідження Б. В. Саніна [414]. Серед фактів, які можуть бути встановлені у порядку окремого провадження, автор розглядає, зокрема, такі, від яких залежить виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав фізичних осіб у сфері сімейних правовідносин. Здійснюючи класифікацію учасників у справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення, залежно від виду того чи іншого факту, що має юридичне значення та який підлягає встановленню, автор передусім виділяє учасників у справах про встановлення фактів, що тягнуть за собою виникнення, зміну чи припинення сімейних правовідносин (справи про встановлення фактів родинних відносин, батьківства, материнства, реєстрації шлюбу, розірвання шлюбу, усиновлення, проживання однією сім’єю чоловіка та жінки без шлюбу тощо) [414, с. 4-5]. Висновки і пропозиції автора мають практичне значення та застосування, спрямовані на удосконалення процесуальної процедури визнання фактів, що мають юридичне значення.

О. Є. Бурлай у дисертації «Правовідносини подружжя в міжнародному приватному праві» (2007 р.) досліджує історичний досвід нормативно-правового регулювання відносин подружжя, практику і проблеми регулювання відносин подружжя з іноземним елементом нормами міжнародного приватного права, сформульованими в національних законодавствах та міжнародних договорах. Для виконання роботи автору

також необхідно було дослідити природу і поняття правовідносин між подружжям. На підставі наукового аналізу дослідженого автором зроблено спостереження, що жоден із міжнародних договорів не поділяє правовідносини між подружжям на майнові та немайнові. «Це пов'язане з тим, що правовідносини подружжя складають собою цілісний комплекс, який доцільно регулювати за єдиним правом. Текстуально це виражається в тому, що правовідносини подружжя регулюються однією статтею, яка у більшості договорів має назву «Особисті і майнові правовідносини подружжя» або просто «Правовідносини подружжя» [45, с. 150].

Суб'єкти сімейних правовідносин як елемент сімейних правовідносин, а також питання сімейної правосуб'єктності стали об'єктом дослідження В. А. Ватраса [49]. Автор пропонує власні визначення ознак сімейної правосуб'єктності, поняття сімейного правовідношення, класифікацію сімейних правовідносин за критерієм їх суб'єктного складу.

Серед вітчизняних наукових розвідок слід виокремити дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук М. В. Менджул, присвячене теоретичним проблемам дії принципів сімейного права. Автор вивчає вплив принципів сімейного права на здійснення суб'єктами сімейних правовідносин їхніх прав та виконання ними своїх обов'язків. М. В. Менджул досліджує низку принципів сімейного права, пов'язаних з правовим інтересом, на підставі чого робить такий висновок: «інтерес у сімейному праві має такі ознаки: спонукає до виникнення, зміни та припинення сімейних правовідносин; має об'єктивний характер і не обов'язково має бути зафіксованим у писаному праві; існує в рамках сімейних відносин; є індивідуалізованим, оскільки належить конкретному учаснику сімейних відносин; охороняється сімейним законодавством; має форму дозволу діяти у спосіб, не заборонений законом; має добровільну реалізацію. Інтереси можуть виникати у всіх учасників сімейних відносин» [277, с. 351]. Відмітною ознакою інтересів у сімейному праві є те, що вони відображають найбільш істотні, з точки зору

загальноприйнятих цінностей і гуманітарних стандартів гідного існування, моменти людського життя в суспільстві. Визначення таких інтересів виходить поза межі конкретної норми певної галузі права, є нормою-принципом – нормою більш високого рівня, що знаходить своє закріплення у Конституції України, міжнародних нормативно-правових актах, загальних засадах галузевих законодавств та має враховуватися в процесі правозастосування.

Підсумовуючи, слід зазначити, що науковим фундаментом для вивчення науковцями дожовтневого періоду правових відносин у сім'ї стали правові пам'ятки, праці правознавців та етнографів, у яких досліджувалися правові властивості сформованих звичаїв, свідчення місцевих жителів, збірники звичаїв, документи компетентних установ, в т. ч. суду. У державах, які існували на території сучасної України, обов'язкова сила звичаєвого права пояснювалася через надання йому сили закону законодавцем (*consensus imperantis*).

У наукових дослідженнях дожовтневого періоду спостерігається модифікація поглядів щодо змісту правових відносин у сім'ї з позиції влади чоловіка і батька до ролі визнання рівності прав жінки і чоловіка у шлюбі та сім'ї, а також врахування інтересів дитини та визнання рівноправ'я дітей незалежно від їх народження у шлюбі чи поза ним. Наукові тези, висунуті вченими у публікаціях і навіть підручниках, мають прогностичний характер. Вони сприяли передбаченням наступними дослідниками шляхів розвитку державної політики у сфері сім'ї та дитинства, а також прогнозувати невідомі на той час суспільству і законодавству явища.

Наукові знання довговічні, однак наука – це процес виробництва знань, який залежить як від спостереження за явищами, так і від винаходу теорій для пояснення явищ та осмислення спостережень. Зміни в знаннях неминучі, адже нові спостереження можуть і мають бути викликом теоріям, що вважаються доведеними і переважають. У юридичній науці перевірка і удосконалення, а іноді й відмова від нових або старих теорій тривають

постійно. Ми припускаємо, що навіть якщо немає способу забезпечити повну і абсолютну істину в правових теоріях і течіях, можна зробити точніші і більш наближені формулювання для пояснення явищ, системи явищ і того, як вона працює.

Наступність і стабільність так само характерні для науки, як і зміни, а впевненість науковців у своїх поглядах та переконаннях так само переважає, як і невпевненість. Такий висновок можна зробити виходячи з досліджень публікацій вчених дожовтневого періоду на етапі розробки проекту Цивільного уложення, а також ранніх робіт вчених радянського періоду, розробників перших сімейних кодексів.

У наукових публікаціях радянського періоду ми спостерігаємо формування законодавства і поглядів науковців щодо поняття та змісту сімейних правовідносин як відносин рівноправності чоловіка і жінки. Причому науковці тоді не мали повної свободи у виборі тем досліджень і оформлення їх результатів у вигляді пропозицій з удосконалення сімейного законодавства, оскільки їхня діяльність обмежувалась чітко визначеним сектором приватно-правових відносин і тогочасною політичною ідеологією.

Результати теоретичних і прикладних досліджень, виконаних радянськими вченими, почасти не втратили своєї актуальності. Більш того, на наш погляд, для розв’язання окремих наукових запитів значення цих робіт навіть зросло. Адже сучасні фахівці, досліджуючи сімейні правовідносини, до цього часу спираються на теоретичні конструкції та вироблений радянськими вченими категоріальний апарат.

Дослідження у сфері сімейних правовідносин завжди пов’язані із практичними проблемами і можливістю використати результати попередніх розробок. Це і є тим основним мотивом, що спонукає науковців продовжувати свою роботу, ставити і розв’язувати все нові питання, що ґрунтуються на викликах сучасності.

Усе викладене дає змогу дійти висновку про необхідність комплексного підходу до дослідження проблем правового регулювання

сімейних відносин, заснованого на органічній єдності історичного, теоретичного і практичного аспектів.

1.3 Сімейне право в системі галузей приватного права

Дослідження правових проблем сімейних правовідносин неможливе без попереднього належного вирішення питання про місце сімейного права в системі галузей приватного права.

Питання місця сімейного права в системі права непокоїло і продовжує непокоїти вчених ще із часів римського права. Поділ права на приватне і публічне пов'язують з римським юристом Доміцієм Ульпіаном. Приватне право обслуговує окремих осіб, публічне – належить до держави, відмінними є засоби захисту публічних і приватних прав. Такий поділ зберігається і досі.

Серед вчених дореволюційного періоду велися суперечки щодо належності сімейних правовідносин до права приватного чи до права публічного, або ж щодо неетичності унормування окремих аспектів сімейних відносин. Цивілісти сходились на тому, що сімейне право є правом приватним і приватноправовий метод регулювання повинен в ньому переважати, але не виключали застосування у випадках, передбачених законодавством, заходів впливу публічного права (кримінального, адміністративного). Щодо місця сімейного права в системі права у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. єдності у поглядах також досягнуто не було, зокрема через превалюючий немайновий зміст сімейних правовідносин, а також у зв'язку укладенням церковного, а не світського шлюбу.

Класики цивілістичної думки у той період вважали, що поділ права на публічне і приватне історично має значення для процесу розвитку права приватного, для визначення напрямів розвитку приватноправової політики

держави – визначати мету і прийоми, якими мають керуватися цивільні закони і судді [131, с. 31; 291, с. 14-15].

Н. Л. Дювернуа включав в систему цивільного права інститути особи, речі, власності, зобов'язань, спадкове право, цивільний процес [131, с. 103]. Вчений доводив, що залежно від виду правових відносин слід вирізняти комплекс відповідних норм, що їх врегульовують, а отже і визначати інститути публічного та приватного права. «Як юридичні відносини поєднуються в типові родові групи, публічно-правні, приватноправні, і в останній групі сімейні, майнові з нижчими їх поділом на сімейно-майнові, за приданим, зі спільністю майнових відносин подружжя і т.д., майново-речові і зобов'язальні, договірно-зобов'язальні різної структури, деліктно-зобов'язальні і т. д.; так точно і норми, що визначають ці відносини, групуються в комплекси інститутів публічного та приватного права, а в останній – в інститути права сімейного і майнового, і нижче – в інститути приданого, спільності володіння тощо» [131, с. 234].

Д. І. Мейєр наводить такі міркування: «А чи є місце установам родинного союзу в цивільному праві, якщо характеризувати його наукою про майнові права? Справедливо, що і в стосунках сімейних є майнова сторона; але по суті своїй родинному союзу чужа сфера цивільного права. Так, шлюб з точки зору християнської релігії є установою релігійною: умови укладення шлюбу, саме вчинення його і розірвання визначаються постановами церкви. Тому і місце вчення про шлюб – в системі канонічного права. Юридична сторона відносин між батьками і дітьми полягає переважно в батьківській владі, і отже, пристойно помістити вчення про неї в державному праві. Або, якщо мати на увазі, що відносини між батьками і дітьми – прямий наслідок шлюбного союзу, то можна розглядати їх в канонічному праві. Союз родинний насамперед – це установа морально-релігійна, отже, і йому місце – в системі канонічного права. Сутність опіки полягає в піклуванні держави про долю осіб, які самі не можуть піклуватися про себе. Держава діє тут, як і завжди, через присутні місця і посадових осіб,

діяльність їх не приватна, а опікун – посадова особа. Тому і вчення про опіку слід віднести до державного права» [271, с. 33-34].

К. Д. Кавелін кардинально підійшов до перебудови цивільного права, вважаючи його у свій час «старою храміною», запропонував виключити з цивільного права всі особисті правовідносини і включити до нього з різних систем права юридичні відносини щодо майна (майновий склад цивільного права, податки, мито, акцизи, інші збори та повинності, пенсії, конфіскації і грошові стягнення). Свою позицію автор обґрунтовував, зокрема, тим, що: за соціальним впливом всім правам властивий публічний зміст; весь порядок, що диктується суспільним благом – публічний, а тому все право – публічне; приватна воля у встановленні і припиненні цивільних прав допускається лише в межах, які вважаються розумними з точки зору державного і суспільного блага [181, с. 2-17, с. 72-104]. Така аргументація видавалась на той час неспроможною, і на сьогодні залишилася такою.

Звичайно, що позиція Д. І. Кавеліна не знаходила розуміння серед цивілістів і піддавалася критиці, зокрема, з боку Н. Л. Дювернуа [131, с. 40-42] і С. А. Муромцева.

Так, С. А. Муромцев, прибічник належності сімейного права до права цивільного, піддавав нищівній критиці пропозиції Д. І. Кавеліна, зазначаючи, що якби автор розглядав кожен інститут права окремо, то не дійшов би такого висновку. На думку С. А. Муромцева, з якою складно не погодитись, «Все право слугує спільному благу. Звичайно, юридична свідомість суспільства, визначаючи той або інший порядок, не в змозі передбачити всіх відносин, які йому доведеться захищати на підставі цього порядку. Тому юридичний захист розраховує не на окремі відносини, а на інститути. Може статися так, що в окремих випадках захищені відносини будуть ворожі спільному благу, але цілий інститут узгоджується з ними… Оскільки в поняття спільного блага входять всі приватні інтереси, які, за визнанням даного часу і місця, здатні до спільного розвитку, то ми повинні сказати, що призначення і природа всього права визначається загальним

благом. Щодо так званого публічного права це очевидно само собою. Але і весь цивільно-правовий порядок існує тільки як форма спільного існування приватних інтересів. Це – порядок, рекомендований суспільною свідомістю переважно перед іншими порядками, з точки зору загального блага» [291, с. 187-188].

Г. Ф. Шершеневич зазначав: «Якщо ми надаємо рішуче значення ознаці приватності на противагу публічності відносин, то необхідно ставити сім'ю, шлюб на одній стороні з власністю, договором, заповітом, а не з організацією центральних або місцевих органів управління. Тому ми думаємо, що сімейне право, не тільки майнове, а й приватне, має увійти до складу цивільного права... Не зайвим тільки буде мати на увазі, що майнові відносини відіграють переважну роль в цивільному праві і що особисті відносини наділені деякими юридичними особливостями порівняно з майновими, а саме меншим ступенем свободи розпорядження і невідчужуваністю» [549, с. 13].

Ю. С. Гамбаров визнавав, що «цивільні права особи, незважаючи на свою нечисленність порівняно з захистом особистості в публічному порядку, повинні скласти собою особливий інститут цивільного права. Що стосується виключення з цивільного права сімейних відносин, то, допускаючи ще виправдання для найдавніших станів, що передують відокремленню сім'ї з публічного права, воно суперечить явно наступним і сучасним станам цивільного права, коли сім'я, звільнена від своїх елементів публічного права, виходить рішуче з цієї сфери і розташовується в рамках цивільного права» [65, с. 87].

До лав прибічників самостійності сімейного права як права приватного належав О. І. Загоровський, зазначаючи, що «Сучасне сімейне право розвивається при досить активній участі держави, яка, вилучивши з рук церкви шлюбне право, будує його на засадах загальнокультурних, не пов'язаних із віросповідальними відмінностями, а в інших розділах сімейного права прагне провести принципи рівноправності, покровительства

і захисту слабких членів сімейного союзу» [155, с. 2].

Визнаючи сімейні відносини подібними до інших відносин цивільного права – майнових, внаслідок приватноправового характеру тих і інших, О. І. Загоровський зазначав, що все ж сімейні істотно відрізняються від останніх такими рисами: «в основу майнових відносин покладені господарсько-економічні потреби, основа правовідносин сімейних – потреби фізичної природи і морального почуття. Майнові відносини породжують майнові права, які слугують джерелом панування над майном. Сімейні відносини породжують сімейні права, що ставлять в певну особисту залежність одного члена сімейного союзу від іншого, і створюють певне юридичне становище (status) для таких членів. Відносини майнові та відповідні їм права майнові легко вимірні. У відносинах сімейних міра і рахунок прав ускладнені в силу особливих властивостей цих відносин, більше моральних, ніж юридичних. Через це і регулювання правом відносин сімейних набагато важче, ніж відносин майнових. Зміст майнових відносин вільний: в межах, визначених законом, вони звичайно надані особистій волі та розсуду, тому майнові права вкрай різноманітні. Зміст відносин сімейних в більшості випадків даний самою природою, веління якої право тільки висвітлює і пристосовує до потреб співжиття. Виникнення і припинення майнових відносин вільне, виникнення відносин сімейних, – іноді вільний (шлюб), іноді ні (союз батьків і дітей), а припинення їх поставлено поза розсудом приватної волі; майнові права відчужувані і можуть переноситися на інших; сімейні є невідчужуваними та пов’язані з реальною особою; від майнових відносин можна відмовитися, в сфері сімейних відносин зречення немислиме; майнові відносини доступні для будь-якого суб’єкта права, сімейні можливі тільки для фізичних осіб; майнові відносини звичайно тимчасові, сімейні не обмежені в часі. Нарешті, зважаючи на особливу важливість відносин сімейних для співжиття, приписи права, що стосуються їх, мають характер абсолютних, незмінних на приватний розсуд, норм на противагу відносинам майновим, де приватна автономія має повний простір.

Тому норми сімейного права містять в собі значною мірою елемент публічний, тоді як норми права майнового відображені характером приватним» [155, с. 3].

Вирішення спорів, що виникали із сімейних правовідносин за часів Російській Імперії, відбувалось за правилами розділу третього «Про судочинство у справах шлюбних і про законність народження» Книги третьої Статуту цивільного судочинства «Винятки із загального порядку цивільного судочинства» (ст.ст. 1337–1356-9). Виокремлення процедури вирішення сімейних спорів пояснювалося, зокрема А. Х. Гольмстеном тим, що держава надає велике значення сімейному ладу, встановлення засад сімейного життя та родинного союзу обумовлені суспільними інтересами держави, а також тим, що у вирішенні справ сімейних є значний вплив держави [81, с. 5]. Автор піддавав критиці недостатність врегулювання процедури розгляду сімейних спорів в частині строків та доказів за Статутом цивільного судочинства [81, с. 5-7].

Є. В. Васьковський, аналізуючи Статут цивільного уложення в частині вирішення сімейних спорів, відзначав, що приватні права визначають відносини між громадянами в їх приватному житті, і характер цих прав не допускає застосування принципу слідства. Втручання органів державної влади, до яких належить суд, у приватні відносини, небажане. Приватне, особливо сімейне життя повинно бути недоторканним, оскільки якщо дати суду право самостійно проводити в цій царині розшуки, то громадяни в багатьох випадках волітимуть не звертатися до суду, а вирішувати юридичні спори іншими способами – третейським судом, мировою угодою і навіть застосовуватимуть самоправство [47, с. 357].

О. Л. Боровиковський, аналізуючи проект Цивільного уложення Російської Імперії 1902 р. відзначав, що спір щодо належності права сімейного має вестися між тим, чи належить воно до канонічного права чи до права публічного через різноманітність релігійних поглядів на шлюб і сім'ю, а тому при написанні законів слід розібратися між релігією, вченням

панівної церкви та іновірців і інтересами державними, світськими, «кесаревими» [34, с. 1-2, 23].

У ґрунтовній праці «Звіт судді» О. Л. Боровиковський наводив власні міркування щодо правової природи сімейного права, вважаючи інститути сімейного права унікальною правовою конструкцією. Спори про окремі сімейні правовідносини, на його переконання, складно віднести до спорів про право цивільне, хоча право сімейне і за кодексами, і за системниками звичайно належить до права цивільного. «При цьому залишається сумнівним, що не дивлячись на таку належність, сімейні правовідносини, принаймні відносини особисті, за властивостями своєї природи істотно відрізняються від всіх інших цивільних правовідносин. На тому ступені культури, коли сім'я ґрунтується на принципі абсолютної влади глави сім'ї над жінкою і дітьми, інститут сім'ї має багато ознак інституту цивільного права: глава сім'ї – суб'єкт прав, інші члени сім'ї – об'єкти цього права, а саме право є близьким до права власності на речі. Однак юридична будова сім'ї християнської надає цьому інституту такі риси *sui generis*, які взагалі не йдуть в лад з принципами, що становлять основні засади приватного права. Особистим сімейним відносинам настільки притаманні елементи релігійні і моральні, що сумнівно взагалі зараховувати їх до відносин юридичних» [36, с. 264].

Розглядаючи практичне застосування норм матеріального права при розгляді спорів в сімейних правовідносинах, автор писав: «Як би хто не розмежовував сфери приватного від публічного, всі сходяться на тому, що спори про приватно-майнові правовідносини безсумнівно є ядром спорів про право цивільне» [36, с. 264].

Маючи великий досвід роботи в судах, зокрема, працюючи в Одеській судовій палаті і викладаючи в Новоросійському університеті, О. Л. Боровиковський узагальнив власний досвід і відповідну судову практику загалом. Він вважав, що цивільному суду підвідомчі: 1) всі спори про право цивільне, із відомства суду не вилучені; 2) вимоги, які до сфери

спорів про право цивільне не належать, але особливим велінням закону належать до компетенції суду. А це означає, що спори, що витікають із сімейних відносин підвідомчі цивільному суду, якщо вони або а) спори про право цивільне, або б) спеціально віднесені до компетенції суду. До останніх вчений відносив справи про шлюби і про законність народження, про вселення жінки до чоловіка, спори батьків про дітей, про утримання дітей. Водночас визнавав, що спори про дітей, про вселення жінки до чоловіка складно віднести до спорів цивільних через складність визначення ціни спору. Адже тоді слід вважати дітей і жінку не суб'єктами, а об'єктами прав. Але так не має бути. Примушування жінки до співжиття з чоловіком – це не дотримання законів про шлюб, а повне порушення їх змісту. Що ж стосується дітей, то тут має бути суд перебудований і процес прилаштований на стільки, наскільки це відповідає інтересам дітей, має бути терміновість розгляду таких справ і повна ініціатива суду щодо безпосереднього опитування батьків, за можливості – дітей, друзів сім'ї, треба бачити життєву обстановку, потрібні не стільки знання юриспруденції, скільки педагогіки [36, с. 266-267, 270-271]. До практичної реалізації таких прогресивних думок суди йшли багато років.

Піддаючи критиці проект Цивільного уложення, О. Л. Боровиковський зазначав, що «Законодавство ніколи не відігравало істотної ролі в розвитку цивілізації, воно – її плід, а не творець. Однак підтримувати дурні схильності, потураючи і не протидіючи їм, закон безсумнівно здатен» [35, с. 4-5]. Такі думки висловлював О. Л. Боровиковський, аналізуючи положення проекту, якими було встановлено: чоловіку належить вирішальний голос в сімейному житті; при незгоді між батьками щодо виховання дітей і з інших предметів, вирішальне значення має думка батька; батьківська влада належить батьку[35, с. 5]. Звичайно, що таке патріархальне врегулювання сімейних відносин на початку XX ст. не могло не непокоїти правознавців.

Отже, виконане нами дослідження ґрунтовних наукових праць

класиків цивілістики дає підстави для висновку, що вчені дотримувались концепції, за якою сімейне право є правом приватним, однак, чи є воно відокремленим від права цивільного, чи є його частиною – у цьому питанні єдності не було.

Жовтневі події початку XX ст., що передували створенню радянської держави, ознаменувалися реформуванням правової системи, відходом від практики поділу права на публічне та приватне і формуванням галузевої структури права.

Із небагатьох публікацій 20-х років XX ст. з питань сімейного права слід відзначити позицію С. І. Раєвича, який пропонував вважати сімейне право самостійною галуззю. Основною ознакою, що відрізняє сімейне право від цивільного, є те, що майже всі його норми мають імперативний, примусовий характер. Сімейне право при соціалізмі пройняте публічно-правовими елементами. Норми сімейного права виключають «можливість існування супротивної їм волі уповноважених осіб і ставлять в основу інтерес суспільний. Норми цивільного права також застосовуються до сімейних відносин» [388, с. 420].

У першій половині XX ст. більшість науковців радянського періоду вважали сімейне право самостійною галуззю [438; 280, с. 49; 177, с. 14-15].

Зокрема, Г. М. Свердлов, який, критикуючи віднесення цивільного і сімейного права до права приватного, зазначав, що створюється уява про такі відносини, за яких активне втручання держави, якщо воно не зводиться нанівець, в будь-якому разі займає якесь другорядне місце, поступаючись волі, вільному розсуду якоїсь незалежної особи, яка самовизначається. Що, на думку Г.М. Свердлова, є неприйнятним для радянського права. «Держава кровно зацікавлена в кожному індивідуальному відношенні, вона диктує, владно вказує, визначає умови, які гарантують інтереси колективу, забезпечують виконання обов’язку по відношенню до колективу» [421, с. 58].

За визначенням В. О. Тархова, «Відділення від цивільного права права

сімейного було підготовлено ще дореволюційними висловлюваннями і отримало законодавче оформлення в перший же рік радянської влади в вигляді окремого кодексу. Утворення сімейного права як галузі в умовах буржуазного суспільства наштовхується на ті ж перешкоди, що і виділення трудового права» [464, с. 62].

Із формуванням сімейних кодексів відбулось становлення сімейного права з усіма його складовими: необхідним понятійно-категоріальним апаратом, теоретичними засадами, методологією, змістом.

Учені радянського часу і сучасності ведуть спір щодо місця сімейних правовідносин у системі права з точки зору самостійності сімейного права як галузі чи залежності сімейного права від права цивільного [506, с. 451-460].

Поступово науковці в основу поділу права на галузі та інститути почали закладати метод правового регулювання. Так, С. С. Алєксєєв зазначав, що система права складається з багатьох елементів, найбільшим і основним з яких є галузь, яка відрізняється специфічним режимом юридичного регулювання і охоплює цілі частини, комплекси однорідних суспільних відносин. Ознаками, які дозволяють виділяти окремі галузі, є: «свій предмет» – особлива частина суспільного життя, комплекс однорідних суспільних відносин, «своє законодавство» – як правило, самостійні кодекси, інші кодифіковані законодавчі акти, «метод регулювання» – особливого юридичного режиму, який багато в чому орієнтований на способи правового регулювання – дозволу, заборони, зобов’язування [7, с. 145–146]. Сімейне право С. С. Алєксєєв відносив до спеціальних галузей, де правові режими модифіковані, прилаштовані до особливих сфер життя суспільства [7, с. 148]. У подальшому С. С. Алєксєєв не змінив свою позицію щодо самостійності сімейного права [3, с. 22].

В. П. Грибанов, досліджуючи питання про розмежування форм захисту прав, вважав, що недостатньо «розмежовувати галузі радянського права виключно за методом правового регулювання, виходячи лише із методу правового регулювання, зважаючи лише на його специфічні особливості, без

з’ясування того, який вплив на метод правового регулювання має сам характер регульованих даною галуззю суспільних відносин, і тих закономірностей і потреб суспільного розвитку, які визначають використання в даних конкретних умовах того чи іншого правового методу» [100, с. 109].

О. Й. Пергамент послідовно відстоювала самостійність сімейного права як галузі права, наводячи на обґрунтування своєї позиції такі аргументи. Майнові відносини в родині підпорядковані особистим, а це означає, що в основі сімейно-правових норм повинні лежати власні, відмінні від інших галузей права, принципи, і виключає побудову сімейного законодавства на тих же положеннях, що і цивільне законодавство, яке регулює майнові відносини, зумовлені використанням товарно-грошової форми. Сімейне законодавство в радянський період відокремилося від цивільного і не повинно розглядатися як його частина [331, с. 171]. До сімейно-правових відносин не застосовуються норми цивільного права, в тому числі за аналогією закону [330, с. 238]. Має особливості також застосування позовної давності в сімейних відносинах [331, с. 182].

Р. П. Мананкова розглядала сімейне право як галузь і як науку [256, с. 4-5, 61 та ін.].

На думку В. І. Тертишнікова, «змістом сімейного права, як галузі, є певна сукупність норм сімейного права, що закріплюють волю радянського народу, а формою є структура галузі, система розташування норм і інститутів радянського сімейного права» [467, с. 12].

О. А. Красавчиков зазначав: «Незважаючи на те, що питання «самостійності» науки сімейного права і не ставилося, проте передбачалося, що така наука існує». Автор обґрунтовував свою позицію так: «Характер радянської сім’ї і сімейних відносин істотно відрізняється від тих відносин, які є предметом регулювання цивільного права. Якщо в буржуазному праві сімейне право на повних підставах включається в цивільне право, то основна причина полягає в тому, що буржуазний шлюб – це, в першу чергу, грошова

угода, і майнові відносини сім'ї посідають домінуюче становище. У радянському праві немає необхідності «залишати» сімейне право в складі права цивільного, так само як і науку сімейного права в складі цивілістики. Наука сімейного права досліджує не тільки особливий вид норм, але, що найістотніше, особливий вид суспільних відносин – сімейні відносини. Якщо в науці цивільного права повинні бути використані і застосовуються такі категорії, як «власність», «господарський розрахунок», «планові передумови» і ін., то, природно, що для науки сімейного права ці категорії не мають того ж значення. У ній широко використовуються дані таких наук, як фізіологія, демографія, педагогіка та ін.» [225, с. 423-424]. Звичайно, що таке обґрунтування на той час було закономірним, адже за відсутності товарно-ринкових відносин, при майже цілковитому запереченні права власності та інших речових прав, увага науковців була прикута до питань сімейного права.

Викладеним вище і завершимо історичний екскурс в наукові лабіринти праць вчених дожовтневого періоду, спори радянських дослідників щодо правової природи сімейного права з точки зору поділу права на приватне і публічне, галузевої належності і розглянемо превалюючі серед нинішніх науковців точки зору щодо місця сімейного права в системі права, елементами якої є норма, інститут, галузь.

Лише із розпадом СРСР науковці колишніх його республік звернулися до сформованої в дожовтневій правовій науці цивілістичної традиції, яка має своїм джерелом ідею поділу права на приватне і публічне.

Основні позиції сучасних науковців мають два вектори. Перший – сімейні правовідносини за своїм змістом є цивільними, приватними, а сімейне право є підгалуззю цивільного права. Другий – сімейне право є самостійною галуззю.

І апологети думки, що «сімейне право – частина (підгалузь) цивільного», і прибічники позиції, що «сімейне право – окрема галузь права» виходять з будови системи права. Ми приєднуємося до тих учених, які

доводять, що система права – це будова права, його поділ на норми, інститути, галузі [7, с. 145; 387, с. 488–489; 18, с. 268–269].

Науковці по-різному обґрунтовують самостійність галузі сімейного права, ми вважаємо, що самостійність сімейного права як галузі зумовлена власними предметом і методом правового регулювання, відмінними спеціальними засадами і функціями, наявністю кодифікованого акта, що врегульовує сімейні правовідносини, здатністю сімейного права взаємодіяти з іншими галузями права.

Слід погодитись із С. С. Алєксєєвим, який обґрунтовує важливість поділу права на публічне та приватне тим, що він важливий для класифікації правових явищ, для їх укрупнення, угруповання. «Поділ права на «публічне» і «приватне» в сучасній юриспруденції є свого роду вихідним пунктом і загальним місцем – фактом, який хоча і потребує пояснення, але сам по собі очевидний. У той же час звертає на себе увагу та обставина, що на відомих етапах історичного розвитку (в умовах середньовіччя, в радянському суспільстві) вказаний поділ ніби пішов в тінь, а часом і прямо заперечувався. І по-друге, публічне та приватне право – це не галузі, а цілі сфери, зони права. Іноді кажуть – супергалузі. Вони за сучасними науковими уявленнями охоплюють (повністю або частково) певні групи галузей» [3, с. 23-24].

Водночас С. С. Алєксєєв стверджує, що поділ права на приватне і публічне жодним чином не пов’язаний із поділом права на галузі [3, с. 29-30]. Цю тезу цілком справедливо піддає критиці М. К. Сулейменов: «Дійсно, це не галузі права в їх загальновживаному сенсі. Але цей поділ прямо пов’язаний з поділом права на галузі, бо все право ділиться на право публічне і право приватне. Цей поділ в основній, головній структурі права. Потім вже кожна частина ділиться на галузі» [459, с. 459]. Водночас, дотримуючись позиції, що сімейне право – окрема галузь права і науки, ми не можемо погодитися з думкою М. К. Сулейменова, що «Приватне право включає в себе цивільне право (системоутворююча галузь), сімейне право, трудове право, арбітражне (третейське) право, міжнародне приватне право»

[459, с. 459].

Так, В. А. Бєлов вважає, що «Проблема ж галузевої структури приватного права стала наслідком предметного розмаїття суспільних відносин, які з плином часу підпадають під дію його принципів і, отже, норм, що заново створюються для цієї мети. Очевидною є якісна різнорідність витоків обох проблем. Цивільне право протиставляється торговому тому, що останнє не вписується в його принципи і живе за своїми особливими законами. Сімейне ж (трудове, земельне, житлове і т. і.) право зовсім не протиставляється цивільному, а навпаки з ним поєднується, бо базується (принаймні в значній своїй частині) на загальних із цивільним правом засадах. Тому супідрядність проблеми дуалізму приватного права і проблеми галузевої структури права ніяк не може бути визнано обґрунтованою» [19, с. 70].

На думку Я. М. Шевченко, «І цивільно-правові, і сімейно-правові відносини є відносинами приватного права, тобто дуже близькими, проте вони генетично і за підставами виникнення – різні, це має визначальне значення для правового регулювання і тих, і інших, для системи правовідносин, для визначення статусу сімейних правовідносин і цивільних правовідносин – кожного виду зокрема, і, зрештою до підвалин сукупності життєвих обставин, які визначають поведінку суб’єктів кожного виду правовідносин. За своїм положенням суб’єкти цивільних правовідносин є сторонніми між собою людьми, суб’єкти ж сімейно-правових відносин пов’язані між собою особливим сімейно-правовим зв’язком, який в якості фактичних обставин передбачає спільність життя і інтересів осіб» [536, с. 10-11].

В іншій публікації Я. М. Шевченко зазначаючи, що цивільно-правові відносини є близькими до сімейно-правових, водночас відзначає, що відмінністю сімейно-правових відносин від цивільних є відсутність у майнових сімейно-правових відносинах вартісної ознаки і значною мірою сімейно-правовий характер визначення їх учасників критерії розмежування

цивільних та сімейних правовідносин [534, с. 129].

Послідовною прихильницею самостійності сімейного права як галузі є З. В. Ромовська, яка визначає сімейне право як систему соціальних регуляторів сімейних відносин [403, с. 20; 409, с. 63-69], послідовно обстоює позицію, що місце кодифікаційного акта, що врегульовує сімейні правовідносини в окремому кодексі або в ЦК, як його частини не впливає на відокремленість сімейного права від цивільного і їх спільність як права приватного [401, с. 38; 406, с. 120-137].

Є. О. Харитонов, розглядаючи питання субсидіарного застосування норм ЦК України до сімейних правовідносин, зазначає, що «Це обумовлює також необхідність спеціального підходу до тлумачення і застосування норм СК, який полягає в тому, що вони повинні розглядатися в контексті загального правового регулювання становища приватної особи, з урахуванням норм ЦК, а також особливостей морально-етичних переконань щодо суті та призначення шлюбу і сім'ї в нашій державі» [521, с. 555; 520, с. 6-7].

А. В. Слєпакова, обстоюючи позицію, що саме до сфери цивільного законодавства мають належати норми про шлюбний контракт, констатуючи, що відносини подружжя з приводу належного їм майна, як і такі ж відносини батьків та дітей, становлять предмет цивільного права, все таки стверджує, що навіть в сучасних умовах представляється невірним заперечувати самостійність сімейного права як галузі права [436, с. 34].

Самостійність сімейного права як галузі обстоюють також Л. М. Пчелінцева і О. А. Явор.

Л. М. Пчелінцева і О. А. Явор виділяють такі специфічні риси відносин, врегульованих сімейним законодавством: 1) суб'єктами сімейних відносин можуть бути тільки фізичні особи; 2) сімейні правовідносини (як особисті, так і майнові) виникають із своєрідних юридичних фактів: шлюбу, спорідненості, материнства, батьківства, усиновлення, прийняття дитини на виховання в прийомну родину 3) сімейні відносини, як правило, є

триваючими і зв’язують між собою не сторонніх один для одного людей (як у цивільному праві), а близьких: подружжя, батьки і діти, інші родичі (брати й сестри, діди, бабці, онуки та ін.); 4) для сімейних відносин є характерною сувора індивідуалізація їх учасників, неможливість їх заміни в таких відносинах іншими особами, в тому числі й іншими членами сім’ї, і, як результат, невідчужуваність сімейних прав і обов’язків; 5) за змістом сімейні відносини є переважно особистими, і лише потім майновими. Причому майнові відносини в сімейному праві завжди безпосередньо пов’язані з особистими й ніби походять від них, мають підпорядковане щодо них значення, тоді як у цивільному праві переважають майнові відносини; 6) для сімейних відносин є характерним особливий, особисто довірчий характер, оскільки головне місце в них займають саме особисті зв’язки членів сім’ї; 7) існування низки спеціальних принципів, які є характерними виключно для галузі сімейного права; 8) сімейне право має свій особливий метод правового регулювання, який характеризується поєднанням диспозитивності й імперативності із превалюванням диспозитивного елементу; 9) напівбланкетний характер сімейного договірного права, оскільки свобода договору в сімейному праві дещо обмежена; 10) специфічність санкцій у сімейному праві [380, с. 6-7, 10-11, 17, 35; 557, с. 24-27].

Л. В. Красицька, досліджуючи особливості здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей, також вважає за доцільне виходити з положення про те, що сімейне право є самостійною галуззю права, оскільки воно має свій предмет та метод правового регулювання [227, с. 14-15 та ін.]. Свою позицію автор обґрунтовує, зокрема, тим, що «Особливість методу сімейного права проявляється у перевазі диспозитивних засад регулювання сімейних відносин, у специфіці розгляду сімейно-правових спорів, санкцій у сімейному праві, юридичних фактів як підстав виникнення сімейних відносин… між батьками і дітьми виникають різні усталені правові зв’язки, які регулюються сімейним правом. Зокрема, існують права та обов’язки матері, батька і дитини, крім того, між матір’ю і

батьком дитини складаються відносини щодо її виховання, розвитку та утримання. Саме всі ці правові зв'язки й охоплюються терміном «батьківські правовідносини» або «відносини між батьками і дітьми» [227, с. 15, 17]. До цього слід додати, що й між іншими учасниками сімейних правовідносин виникають і існують унікальні правовідносини, за своїм змістом не схожі ні на цивільні, ні на адміністративні.

Є. О. Харитонов на підставі аналізу предмета і цивільно-правового методу регулювання сімейних відносин, вважає, що їх недостатньо для виокремлення самостійного методу правового регулювання сімейних правовідносин, і пропонує визначати сімейне право «як розділ приватного (цивільного) права, норми якого одночасно і визначають статус приватної особи, і спеціально регулюють низку сімейних та пов'язаних з ними відносин за участю останньої» [518, с. 61]. При цьому автор стверджує, що «Цивільно-правовий метод регулювання сімейних відносин – це сукупність специфічних засобів впливу на учасників сімейних відносин, що характеризується, передусім, юридичною рівністю сторін, використанням імперативного підходу для забезпечення прав та інтересів учасників цих відносин, а також наданням останнім можливості врегулювання цих відносин на засадах їхнього вільного розсуду за винятками, встановленими законом» [518, с. 58-59]. З наведеним складно погодитись. Навіть у сфері приватного (цивільного) права далеко не всі правовідносини виникають, змінюються і припиняються за волевиявленням їх учасників, а тим паче не всі будуються на принципі рівноправності. Небагато правовідносин у царині сімейного права виникають і існують за волевиявленням їх учасників, хоча юридично вони й вважаються рівними. Безумовно рівними можна вважати лише відносини, що виникають із сімейно-правових договорів. Ціла низка правових відносин у сімейному праві виникають на підставі сукупності юридичних фактів, основним серед яких є факт-подія і незалежно від волі учасників правовідносин. Водночас правовідносини між батьками і дітьми, між усиновлювачами і усиновленими, між особами, в сім'ю яких

дитина влаштована на сімейне виховання складно визнати рівноправними, хоча їх суб'єкти формально й мають взаємні права і обов'язки. Рівність сторін у сімейних правовідносинах, хоча і закріплена законодавчо, має певні винятки, особливо щодо дітей, їх участі у вирішенні питань, що стосуються їхньої долі, а також підстав неврахування думки дитини. Здійснення сімейних прав учасниками правовідносин майже завжди обумовлене обмеженнями, які не є характерними для здійснення суто цивільних прав.

Акцентування автором на тому, що врегулювання сімейних правовідносин відбувається на засадах «вільного розсуду за винятками, встановленими законом» якраз і свідчить про те, що цивільно-правовий метод не завжди є прийнятним для регулювання сімейних відносин. Багато норм сімейного права мають ситуативний зміст, що надає право учасникам сімейних правовідносин діяти залежно від конкретних життєвих обставин.

Окремі норми сімейного права мають оціночний і моральний зміст, яких немає і не може бути серед норм цивільного права (наприклад, «аморальна поведінка нареченої, нареченого»). Окремі з норм СК України взагалі містять невизначеності (наприклад, «Дружина та чоловік відповідальні один перед одним, перед іншими членами сім'ї за свою поведінку в ній»).

Р. О. Стефанчук, розглядаючи питання про місце особистих немайнових прав в структурі цивільного законодавства, обґрунтовує регламентацію особистих немайнових прав фізичних осіб в сфері сімейних правовідносин існуванням Сімейного кодексу України [451, с. 178]. Навіть якби цей кодекс не існував окремо, а був би частиною ЦК України, то особисті немайнові сімейні права все ж таки були б і відрізнялись від тих, що класично вважаються цивільними немайновими правами. Визнаючи, що «однозначності при визначенні питання правової інституціональності та галузевої належності відносин, що виникають у сфері сім'ї, немає», автор наполягає на цивільно-правовій природі такого виду відносин [451, с. 179].

Пропонуючи власне бачення системи особистих немайнових прав в

сфері сімейних відносин, Р. О. Стефанчук поділяє їх на: особисті немайнові права, що виникають у фізичних осіб до створення сім'ї і пов'язані з таким створенням (право на створення сім'ї, право на укладення та державну реєстрацію шлюбу, право на усиновлення тощо); особисті немайнові права, що виникають у фізичних осіб під час перебування в сім'ї (особисті немайнові права подружжя, особисті немайнові права батьків та дітей, особисті немайнові права усиновлювачів та усиновлених, особисті немайнові права інших членів сім'ї тощо); особисті немайнові права, що виникають після припинення (призупинення) сімейних відносин (право на поновлення шлюбу після його розірвання, право фізичної особи, яка була оголошена померлою, у разі її появи на поновлення шлюбу з іншою особою, право матері і батька, які позбавлені батьківських прав, на побачення з дитиною, право матері і батька, які позбавлені батьківських прав, на поновлення батьківських прав тощо) [451, с. 179].

Очевидно, що до жодного із виділених типів особистих немайнових прав не можна віднести право особи не створювати сім'ю, хоча за ч. 3 ст. 3 СК України й одинока особа має права члена сім'ї. Реєстрація шлюбу є правом особи, а не обов'язком, а фактичне проживання чоловіка і жінки як подружжя має відповідні правові наслідки. Материнство та батьківство теж є правом. Невже у разі, якщо особа не бажає згадані права реалізувати або не може в силу різних причин, то й сім'я не створюється, то й особистих немайнових прав особа не має?

Сімейне право передбачає створення для особи певного юридичного статусу. І такий статус, хоча і можна віднести до приватного, однак до цивільного права у розумінні цивільних особистих немайнових відносин – аж ніяк. Висловлена раніше Р. О. Стефанчуком думка виглядає більш аргументованою. Так, автор зазначав, що «…закріплене в ст. 291 ЦК України як особисте немайнове право, що забезпечує природне існування фізичної особи – право на сім'ю … радше слід віднести до окремих (спеціальних) особистих немайнових прав, що виникають у сфері сімейних

відносин. Адже дане право тісно пов’язане із сімейними правовідносинами, і, здебільшого, не виникає та не існує поза ними» [452, с. 261-262].

М. В. Менджул уникає прямої відповіді на питання про місце сімейного права в системі права, зазначаючи, що «сімейне право є підгалуззю приватного права, що на сутнісному рівні тісно пов’язано із цивільним правом і є системою правових норм, які на основі рівності, справедливості та інших засадах регулюють особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, батьками та дітьми, партнерами у фактичному союзі, усиновителями та усиновленими, дітьми без батьківського піклування і особами, що їх виховують, іншими членами сім’ї та родичами» [277, с. 42]. Однак висновки автора щодо принципів сімейного права, їх сутності та дії, мінливості у суспільстві відповідно до його розвитку ґрунтуються на тому, що сімейне право є самостійною галуззю і додатково це підтверджують.

На нашу думку, самостійність сімейного права як галузі обумовлюється всією сукупністю шлюбно-сімейних відносин, якими є відносини щодо укладення шлюбу і відносини між подружжям у шлюбі, сімейні відносини між батьками і дітьми, між усиновлювачами і усиновленими, між родичами встановлених нормами сімейного права ступенів спорідненості та між іншими членами сім’ї. Предмет сімейного права характеризує те, що відносини, які підпадають під його регулюючий вплив, між названими особами є шлюбно-сімейними. Вони покликані обслуговувати інтереси, які виникають із шлюбу, сім’ї, інтереси її членів, які випливають із здійснення сім’єю її функцій, інтереси учасників правовідносин як членів сім’ї.

Тісно пов’язаний з предметом правового регулювання його метод. Під методом правового регулювання розуміють сукупність прийомів і способів, через які норми права опосередковано впливають на суспільні відносини, що цими нормами врегульовуються, а також способи захисту цих суспільних відносин.

Метод сімейного права, на думку науковців, які відносять його до

самостійної галузі права, зумовлений превалюючим значенням у сфері шлюбу та сім'ї особистих відносин їх учасників, залежність майнових відносин від особистих немайнових, відсутність вартісних, відплатних рис у шлюбно-сімейних відносинах, специфічний склад учасників відносин, необхідність захищати передусім інтереси дітей, довірчий характер відносин [169, с. 5; 260, с. 20, 24; 21, с. 8-9; 332, с. 47; 139, с. 4–5; 42, с. 27; 265, с. 37; 412; с. 20–22; 91, с. 9, 22; 302, с. 72–73; 299, с. 31 та ін.; 432, с. 14; 429, с. 13–14; 409, с. 63–69; 524, с. 7, 11, 12; та ін.]. Ми схиляємося до думки про те, що метод правового регулювання сімейних відносин є імперативно-дозвільним. Більшість норм сімейного права – це владні приписи, заборони і зобов'язання. Диспозитивний метод – метод рівноправності учасників правовідносин, координації їхніх дій, заснований на дозволі, виявляється в тому, що сімейне право наділяє громадян правовими засобами для задоволення їхніх потреб та інтересів, зміст яких визначається імперативно. «Імперативний характер приписів, що використовуються, дозволяє сімейному праву однозначно визначати основи побудови сімейних відносин, виключаючи залежність цих основ від довільних рішень або угод учасників сімейних відносин» [423, с. 37].

Зіставлення методу цивільного права з методами інших галузей права, зазначає В. Ф. Яковлєв, виявляє значно більшу його схожість з методами трудового, до певної міри – сімейного права, ніж з методами адміністративного, фінансового, кримінального права. Автор вбачає схожість в спільності процесуальної форми захисту цивільних та сімейних прав [558, с. 232]. Погоджуючись з останньою тезою, водночас слід відзначити відмінність форм захисту сімейних прав у суді. Схожість у захисті цивільних і сімейних прав у суді існує при розгляді майнових спорів, однак всі спори, що стосуються прав та інтересів дітей, мають визначену законом специфіку. Свою специфіку має і розгляд справ щодо розірвання шлюбу під час вагітності жінки або до досягнення дитиною одного року, про стягнення аліментів на дитину, про надання судом дозволу на тимчасовий

виїзд дитини за межі України, про встановлення опіки та піклування, про усиновлення тощо.

Сьогодні в науковій літературі зустрічаються думки про те, що зі зміною соціально-економічної і правової структури суспільства зазнало змін і сімейне право, а ці зміни зумовили зміну його місця в системі права. Так, М. В. Антокольська вважає, що метод сімейного права в сучасних умовах – це метод, яким оперує цивільне право, метод, який можна охарактеризувати як диспозитивний і ситуаційний, оскільки сучасне законодавство порівняно з радянським надає сторонам більше можливостей вирішення тих або інших питань за взаємною згодою, а також вимагає індивідуального підходу правозастосовних органів до відносин, що виникають у конкретній сім'ї. При цьому вона вимушена визнати збереження і велике значення в сучасному правовому регулюванні сімейних відносин імперативних засад [10, с. 7–9, 25–35; 11, с. 2–19, 27–31]. На нашу думку, з розширенням меж договірної ініціативи членів сім'ї, з поглибленням диспозитивних засад у процесі регулювання майнових відносин між членами сім'ї, норми сімейного права не втратили свого імперативного характеру. Дія диспозитивності забезпечується приписами, які категорично «диктують» відповідну поведінку у всіх сімейних правовідносинах.

Що стосується ситуативного характеру норм сучасного сімейного законодавства, то тут необхідно зауважити таке. Так, справді, сучасне сімейне законодавство містить більше ситуаційних норм, які дають право учасникам сімейних правовідносин обирати права та обов'язки, на відміну від скасованих нормативно-правових актів (Кодекс про шлюб та сім'ю України), які містили ситуаційні норми для суду. Однак чинне сімейне законодавство порівняно із скасованим містить значно більше таких норм не лише для учасників сімейних правовідносин, а й для державних органів, а саме для органів опіки та піклування.

Чітка відмінність між цивільним та сімейним правом є і в частині визначення учасників відповідних правовідносин.

Так, учасниками сімейних відносин є: подружжя, батьки та діти, усиновлювачі та усиновлені, баба, дід, прабаба, прадід та внуки, правнуки, рідні брати та сестри, мачуха, вітчим та падчерка, пасинок, інші члени сім'ї, визначені СК України.

Учасниками цивільних відносин є фізичні особи та юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права.

Учасники цивільних правовідносин не завжди можуть бути чітко індивідуалізовані, на відміну від сімейного права, де правове регулювання обмежується лише точно визначеними учасниками сімейних правовідносин.

Погоджуючись з висловленою І. В. Жилінковою думкою про те, що межі між цивільним та сімейним правом завжди були пересувними (рухомими) і до сімейних відносин нерідко застосовувалися норми цивільно-правові [143, с. 78–79; 149, с. 154], водночас наполягаємо на тому, що ці межі мають свою виразність та визначеність.

Так, предмети регулювання сімейних і цивільних правовідносин є різними. Щодо предмета сімейного права вже було сказано, а предметом регулювання цивільного права є майново-вартісні та особисті немайнові відносини, які мають взаємнооціночний характер, який, у свою чергу, і зумовлює застосування до них єдиного методу правового регулювання – методу юридичної рівності сторін [92, с. 4–12]. Саме засадами рівності положення учасників цивільних та сімейних відносин обстоюють дослідники належність сімейного права до права цивільного. Однак рівність у цивільному та рівність у сімейному праві має різне смислове навантаження.

Рівність учасників цивільних правовідносин полягає в тому, що всі суб'єкти цивільного права беруть участь у цивільних правовідносинах як особи рівноправні, жодна із них не може мати переваги та привілеї, які суперечать закону.

Водночас рівність не властива більшості сімейно-правових відносин,

зокрема у відносинах між батьками і дітьми, між особами, які замінюють батьків, і влаштованими в сім'ю дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. З одного боку, діти «підпорядковані» батькам та особам, які їх замінюють, з іншого – права дітей є привілейованими відповідно до законодавства і мають бути такими безпосередньо в сім'ї та суспільстві.

Акти реалізації прав і обов'язків у цивільному та сімейному праві зазвичай здійснюються добровільно, без участі держави. Наслідком невиконання цивільних зобов'язань передусім є застосування відповідних видів забезпечення виконання зобов'язання, втручання держави тут не передбачене. Наслідком же невиконання обов'язків і порушення прав у сімейному праві є втручання державних органів з метою усунення порушень і застосування в необхідних випадках примусу для належного виконання учасниками сімейних відносин своїх обов'язків. Значною тут є роль органів опіки і піклування, служб у справах неповнолітніх.

Майновий стан учасників сімейних правовідносин, а також їхній правовий статус (зокрема громадянство) не можуть впливати на ступінь їхньої участі в таких відносинах, натомість як майновий стан учасників цивільних відносин та їхній правовий статус в окремих цивільних правовідносинах має неабияке значення, наприклад, в акціонерних, у земельних правовідносинах тощо.

Різні критерії покладають у розмежування майнових відносин, які врегульовуються цивільним правом, від майнових відносин, які входять до предмета інших галузей права, зокрема й сімейного. Так, С. М. Братусь специфічну ознаку майнових відносин, які входять до предмета цивільного права, вбачає у майновій самостійності їхніх суб'єктів [43, с. 126–127]. С. С. Алексєєв – у майновій розпорядчій самостійності учасників майнових відносин [6, с. 121]. Ю. К. Толстой у якості відповідного критерія застосовує рівність учасників майнових відносин [475, с. 6]. У сімейному праві майнова самостійність може бути відсутня або обмежена. Так, для укладення одним

із подружжя договорів, які потребують нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації, а також договорів стосовно цінного майна, згода другого із подружжя має бути письмовою (ч. 3 ст. 65 СК України), управління майном малолітньої дитини здійснюють її батьки (ст. 177 СК України) тощо.

Отже, матеріальність шлюбно-сімейних правовідносин є кардинально іншою, ніж матеріальність відносин цивільно-правових. Потрібно погодитися з І. В. Жилінковою, що в майновому аспекті основним у відносинах між членами сім'ї є те, що сімейні відносини, як правило, є тривалими, їм властивий особливий особисто-довірчий характер і відсутні еквівалентно-відплатні начала [143, с. 94]. До цього треба додати, що досить часто підставами виникнення сімейних правовідносин, зокрема й майнового характеру, є не юридичні факти – дії, а юридичні акти – події.

Дискутуючи довкола проблеми визначення місця сімейного права в системі права, науковці не звертаються безпосередньо до норм, які врегульовують певні сімейні відносини. Особливо нехтують прикладами цивілісти – прихильники концепції «сімейне право – підгалузь цивільного права». Ганебними, на нашу думку, є спроби окремих науковців обґрунтувати єдність цивільного і сімейного права умовами ринкової економіки і майново-вартісними відносинами між членами сім'ї. Так, М. Д. Єгоров стверджує, що майнові відносини між членами сім'ї в умовах ринкової економіки неминуче набувають вартісного характеру. Підтвердженням тому, на його думку, є зміни в сімейному законодавстві, пов'язані з розширенням сфери цивільно-правового інструментарію в регулюванні сімейних відносин (можливість укладення шлюбного контракту, переходу від спільної сумісної до спільної часткової власності подружжя тощо). Вартісним характером майнових відносин між членами сім'ї, на думку М. Д. Єгорова, зумовлено також переведення низки правових норм із шлюбно-сімейного законодавства до цивільного (норми про опіку та піклування, реєстрацію актів цивільного стану, спільну власність подружжя).

На підставі цього автор робить висновок, що «сімейне право утворює найбільший структурний підрозділ цивільного права» [92, с. 15-16]. До речі, схожі думки висловлював і С. Н. Ландкоф, який писав, що «відтворення життя людини є кінець кінцем метою майнових відносин (купівлі-продажу, підряду та ін.), а не тільки сімейних» [238, с. 6].

Доводи С. Н. Ландкофа і М. Д. Єгорова є неспроможними, а втілення в законодавство правової ідеології щодо вартісності сімейних відносин є шкідливим. Виходячи з тези М. Д. Єгорова про вартісний характер сімейних відносин у зв'язку з укладенням шлюбного контракту, можна зробити припущення про існування як вартісних, так і безвідплатних відносин у сім'ї, оскільки шлюбний договір (контракт) не є обов'язковим при укладенні шлюбу. Специфіка майнових відносин у сім'ї є менш вираженою, ніж у цивільному праві, не можна порівнювати відносини, що виникають у сім'ї, навіть з урахуванням шлюбного контракту, з підприємницькими чи господарськими відносинами. Хоча шлюбний договір (контракт) відповідає загальним ознакам, притаманним цивільно-правовим правочинам, мотивами, які спонукають до укладення таких договорів, є не потреба у здійсненні на свій ризик діяльності, спрямованої на отримання прибутку (підприємницької діяльності), а зокрема, впорядкування майнових відносин з метою запобігання зайвим спорам на випадок розлучення. Тим більше важко уявити вартісність у відносинах, що випливають з реєстрації актів цивільного стану, опіки та піклування. Щодо думки С. Н. Ландкофа, то тут можна відповісти словами його сучасників (також цивілістів): відносини між подружжям, між батьками і дітьми у жодному випадку не можуть бути здебільшого зведені до майнових. Не можна аліментні зобов'язання підкорити загальним положенням цивільного права про зобов'язання. Не можна шлюб розглядати як цивільно-правовий правочин [440, с. 15].

Якщо віддавати перевагу економічним питанням та ігнорувати такі складові суспільного життя, як мораль, духовність і особисті відносини, законодавство піде інволюційним шляхом, майнові відносини

розглядатимуться через призму соціальних груп, критерієм поділу яких стане соціальна та майнова нерівність.

Первинним для виникнення сімейних правовідносин є немайновий інтерес. Так, в момент укладення шлюбу, реєстрації народження дитини, усиновлення дитини виникають особисті (немайнові) правовідносини і лише потім – майнові правовідносини між подружжям, між батьками і дітьми. Майнові сімейні правовідносини не можуть виникати без особистих або раніше них. Отже, щодо сімейного права слід говорити про пріоритет особистих відносин і про похідний від них характер майнових відносин.

Крім предмета і методу правового регулювання, для вирішення питання про самостійність будь-якої галузі права слід виокремити її функції та принципи (засади).

Функції сімейного права як галузі ґрунтуються на положеннях теорії права, які визначають функції права загалом. Слід виокремити такі функції сімейного права: регулятивну – регулювання сімейних відносин здійснюється відповідно до законодавства; охоронну – охорона та захист прав і законних інтересів учасників сімейних відносин; виховну – сімейно-правові норми містять варіанти поведінки, схвалювані державою і суспільством, а також передбачають несприятливі наслідки (примус) у разі скоєння дій і вчинків, які порушують права, свободи і законні інтереси інших учасників правовідносин.

Під принципами сімейного права слід розуміти закріплені сімейним законодавством основні засади, ідеї, відповідно до яких норми сімейного права регулюють особисті і майнові відносини. СК України не містить окремої статті, яка б визначала такі засади (іноді плутають засади сімейного права із загальними засадами правового регулювання сімейних відносин, закладеними у ст. 7 СК України). Такі засади розпорошені по усьому СК України і випливають із його завдань, встановлених у ст. 1 Кодексу:

«1. Сімейний кодекс України визначає засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права і обов’язки подружжя, підстави виникнення,

зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів.

2. Регулювання сімейних відносин здійснюється цим Кодексом з метою: зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб; утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї; побудови сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки; забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку».

Кожна частина наведеної статті має своє продовження в інших стаття СК України. Наприклад, засади шлюбу передбачені у розділі ІІ Кодексу, що визначає права та обов'язки подружжя: шлюб визнається світський, зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану; шлюб є добровільним; шлюб є моногамним; припинення шлюбу є вільним. Засада рівності прав та обов'язків подружжя ґрунтується на конституційних положеннях про рівність прав і свобод чоловіка і жінки, нормах СК України про рівність прав і обов'язків батьків щодо своїх неповнолітніх дітей. Принцип пріоритету сімейного виховання дітей, турботи про їхній добробут і розвиток, забезпечення пріоритетного захисту їх прав та інтересів відображений у розділах СК України, в яких врегульовуються права та обов'язки батьків щодо дітей, влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, тощо.

Є. М. Ворожейкін писав: «Під принципами в праві розуміють ті керівні ідеї, що характеризують сутність даної галузі права, підкреслюють соціальне призначення її норм, слугують керуючими засадами при проведенні кодифікаційних робіт, при застосуванні законодавства, при відмежуванні його від суміжного і тощо. Принципи – це положення, які властиві або галузі права в цілому, або найважливішим, провідним її інститутам» [443, с. 14]. Вчений виділяв низку принципів сімейного права. Якщо з їх визначення видалити слова «радянське» (щодо сімейного права), «комуністичне» (щодо

виховання»), то ці принципи є актуальними і для сучасного сімейного права і законодавства. Так, Є. М. Ворожейкін виділяв такі принципи: 1) рівноправність жінки і чоловіки у вирішенні всіх питань сім'ї; рівноправність громадян у сімейних відносинах незалежно від їх національності, раси і ставлення до релігії; охорона і заохочення материнства; комуністичне виховання неповнолітніх дітей і забезпечення їх інтересів; одношлюбність або моногамія; свобода і добровільність шлюбного союзу; відсторонення церкви від вирішення всіх питань шлюбу і сім'ї; свобода розірвання шлюбу під контролем держави; моральна і матеріальна підтримка учасників сімейних відносин і взаємна турбота один про одного [443, с. 14-21]. Співставлення наведених принципів із засадами, закладеними в СК України виявляє їх схожість.

Серед сучасних дослідників слід відзначити дослідження М. В. Менджул, а також визначенню нею принципів сімейного права, яке, на нашу думку, є прогресивним. Так, М. В. Менджул пропонує розуміти принципи сімейного права як «зумовлені змістом сімейних відносин ідеї про певні цінності, що відображають об'єктивні закономірності розвитку таких відносин, характеризуються імперативністю, універсальністю, найвищою стабільністю, об'єктивністю та загальнообов'язковістю, а також визначають соціальне призначення й сутність сімейного права, є основою для вдосконалення сімейного законодавства» [277, с. 30]. Автор наповнює систему принципів сімейного права не лише засадами, закладеними у сімейному законодавстві України, а й принципами європейського сімейного права.

Вважаємо, що теорія сімейного права та законотворча практика і правозастосування не можуть ігнорувати досягнення європейської спільноти щодо визначення принципів приватного права загалом і сімейного зокрема.

Протягом останніх двадцяти років значно поширились транскордонні сімейні відносини. Власне навіть термін «транскордонні» здавна вживався для позначення міжнародних публічних відносин і поступово набув нового

змісту – відзначення характерної особливості приватних відносин, учасниками яких є громадяни різних країн. Істотні відмінності національного законодавства від законодавства європейських держав, які регулюють інститут сім'ї, значно ускладнюють процес урегулювання транскордонних сімейних відносин. Тож ефективне функціонування ЄС неможливе без уніфікації та гармонізації сімейно-правових норм.

Як зазначає О. В. Розгон, гармонізація сімейного права є доцільною та цілком реальною. Водночас слід погодитись з автором, що «гармонізація (зближення, уніфікація) з урахуванням норм міжнародного сімейного права не повинна приводити до повної єдності (ідентичності). Можна стверджувати, що уніфікація національного законодавства спрямована на формування вже узгоджених підходів для гармонізації національного законодавства з чинними міжнародними договорами та рішеннями органів ЄС і його практикою та створення на цій основі загального правового простору в межах ЄС» [399, с. 67]. На нашу думку, враховуючи загальноєвропейські засади розвитку сімейного права, все ж слід зважати на традиції формування і розвитку основних засад сімейних правовідносин у нашій державі. Сімейне право є найближчим до людей, звичного для них звичаєвого та життєвого устроїв, релігійних традицій, моральних засад суспільства.

Уніфікаційні та гармонізаційні процеси національного права відбуваються постійно та безперервно. Найпоширенішими стали документи міжурядової організації – Гаазької конференції з міжнародного приватного права. Починаючи з 1955 р., Гаазькою конференцією з міжнародного приватного права розроблено 38 міжнародних конвенцій і протоколів, які встановлюють правила щодо юрисдикції, застосовуваного права, визнання та виконання рішень іноземних судів, а також правового та судового співробітництва. Україна приєдналась і ратифікувала деякі з них. Так, Конференцією було прийнято п'ять конвенцій, предметом яких стало врегулювання відносин у сферах: утримання дітей (Конвенція про право, що

застосовується до аліментних зобов'язань стосовно дітей 1956 р., Конвенція про визнання та виконання рішень про утримання щодо дітей 1958 р., Конвенція про право, що застосовується до аліментних зобов'язань 1973 р., Конвенція про визнання і виконання рішень стосовно зобов'язань про утримання 1973 р. та Конвенція про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інших видів сімейного утримання 2007 р.); усиновлення з іноземним елементом (Конвенція про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення 1993 р.); визначення місця проживання дитини (Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей 2006 р.). Норми згаданих конвенцій стали послідовними та всеохоплюючими засадами для уніфікації норм законодавства різних країн.

З вересня 2001 р. в межах ЄС діє Комісія з європейського сімейного права (Commission on European Family Law – CEFL), метою створення якої є робота з гармонізації сімейного права у Європі. До складу CEFL входять 26 експертів у сфері сімейного та порівняльного права з усіх держав-членів ЄС, а також з інших європейських держав. На жаль, українських експертів серед них немає [497, с. 71-74].

Одним із основних завдань комісії стало створення комплексу спільних принципів у сфері сімейного права за результатами дослідження національного законодавства європейських держав.

На сьогодні розроблені Принципи європейського сімейного права щодо розлучення та утримання між колишніми подружжям, Принципи європейського сімейного права стосовно батьківської відповідальності і Принципи європейського сімейного права стосовно відносин власності між подружжям [626].

Як зазначають секретар CEFL Катаріна Боле-Воелкі і Дітер Мартін, напрацьовані принципи засновані на всебічному порівняльному дослідженні, яке проводилось міжнародними експертами. Що стосується прийнятих результатів, то CEFL вважає одним із своїх основних завдань виявити критерії, на яких ґрунтується вибір. У результаті велика увага була

приділена поясненню того, чому було прийнято певний принцип. Ці пояснення слугують керівництвом для політичних міркувань, що лежать в основі вибору, в якомусь сенсі вони є домінуючими рисами укладачів, що говорить про те, яке правило є «кращим», більш «функціональним» або більш «ефективним». У цьому процесі застосовувалися як загальні методи, так і підхід, заснований на виборі кращого права. У результаті принципи CEFL можуть слугувати орієнтиром і джерелом натхнення для законодавчих органів європейських країн у їх прагненні модернізувати свої сімейні закони [622].

Загальний підхід до формування згаданих принципів полягав у тому, що на підставі анкети, яка містила багато питань щодо законодавчого регулювання відповідних сімейних відносин, експерти готували національні доповіді, які стали засадами для підготовки інтегрованої версії всіх доповідей. На підставі цього порівняльного матеріалу і були сформульовані відповідні принципи.

Наприклад, Принципи європейського сімейного права стосовно батьківської відповідальності визначають засади батьківських обов'язків, осіб, які можуть мати батьківські обов'язки; прав дитини, зокрема й правила щодо визначення найкращих інтересів дитини і уникнення конфлікту інтересів дитини і осіб, які мають батьківські обов'язки; поваги до дитини відповідно до здатності і потреби дитини діяти самостійно; недискримінації дитини; права дитини бути почутою; управління майном дитини тощо.

Принципи європейського сімейного права щодо розлучення та утримання між колишніми подружжям визначають засади цивілізованого припинення шлюбу, зокрема: припинення шлюбу за згодою і у разі неможливості дійти згоди; припинення шлюбу в адміністративному та судовому порядку; значення наявності у подружжя дітей та їх віку для розірвання шлюбу; час для роздумів, який має передувати вирішенню питання про розірвання шлюбу; зміст і форму договору при розірванні шлюбу; утримання дітей і один одного після розірвання шлюбу тощо.

Стосовно відносин власності між подружжям, крім засади утримання подружжям один одного, принципи європейського сімейного права визначають також правоздатність подружжя; зміст договору про утримання, часові межі дії такого договору; внесок кожного подружжя в спільне господарство і розмежування особистих потреб подружжя; внесок подружжя в утримання, виховання і освіту дітей; правила узгодження дій щодо спільного майна подружжя тощо.

Вивчення згаданих Принципів європейського сімейного права та доповідей міжнародних експертів щодо законодавчого регулювання сімейних відносин в їхніх країнах, дає змогу дійти висновку, що, незважаючи на відмінності між національними сімейними законодавствами, спостерігається зближення законів різних держав, а законодавство України загалом слід оцінити як таке, що відповідає майже усім заявленим Принципам європейського сімейного права.

Реалізуючи бажання зробити свій внесок у загальні європейські цінності у сфері регулювання сімейних відносин, слід підготувати і надати Комісії з європейського сімейного права доповідь щодо стану національного законодавчого регулювання відносин власності подружжя, розірвання шлюбу і утримання подружжя, батьківських обов’язків, а також розглянути та за можливості позбутися принципових розбіжностей між відповідними вітчизняними нормами і засадами, закладеними у Принципах європейського сімейного права.

З огляду на вищевикладене, принципи сімейного права можна визначити як керівні положення, основні ідеї, провідні засади, що характеризують сутність, зміст і соціальне призначення сімейного права, що відображають закономірності і тенденції його розвитку, які безпосередньо чи опосередковано закріплені в нормах законодавства.

Щодо такої риси, яка впливає на визнання галузі права, як наявність кодифікованого акту, слід сказати наступне. Як видно із вищенаведеного, спори про місце сімейного права в системі права відбувались серед

правознавців в різні історичні часи.

І. В. Жилінкова цілком обґрунтовано визначала декілька (далеко не завжди послідовно пов'язаних між собою) етапів обговорення питання щодо сутності сімейно-правових норм: «а) дискусії цивілістів дореволюційної Російської імперії; б) спори теоретиків і практиків післяреволюційного періоду, до вирішення яких в подальшому включилися юристи радянського часу; в) дискусії останніх років, що виникли в цивілістиці пострадянських країн після розпаду СРСР, в період переходу до ринкових перетворень і здійснення нової кодифікації цивільного та сімейного законодавства» [149, с. 146]. Зараз ми спостерігаємо і є учасниками чергового етапу масштабної кодифікації законодавства, що врегульовує правовідносини у сфері приватного права.

У передмові до проекту ЦК України, прийнятому Верховною Радою в першому читанні 05 червня 1997р., зазначається, що «Проект ЦК побудовано за узвичаєною в багатьох країнах світу так званою пандектною системою, відповідно до якої норми, які регулюють загальні питання усіх цивільних правовідносин, винесені за дужки та представлені у проекті (з урахуванням його нової, збільшеної внутрішньої структури, яка також відповідає світовим стандартам) окремою книгою під назвою «Загальна частина». Далі, у повній відповідності до об'єктивно існуючої взаємозалежності відносин, що регулюються цивільним законодавством, норми, які вирішують специфічні питання цих відносин, представлені у книгах «Особисті немайнові права фізичних осіб», «Речеве право», «Право інтелектуальної власності», «Зобов'язальне право», «Сімейне право», «Спадкове право», «Міжнародне приватне право»» [335, с. 10].

Пояснювати будову проекту ЦК України пандектною системою, на нашу думку, не зовсім вірно, оскільки пандектна та інституційна системи викладу римського приватного (цивільного) права з моменту їх створення і обґрунтування у XVIII ст. значно видозмінилися. Складно стверджувати, що сучасні кодифіковані акти, навіть найстаріші і витримані часом, цілком і

повністю ґрунтуються на одній з них. Принаймні цивільні кодекси Франції, Канади, Нідерландів розпочинаються розділами, присвяченими громадянству, актам цивільного стану, особам та шлюбу, а також у структурі цивільних кодексів згаданих та інших країн загальні положення передують особливим.

Слід пригадати, що колектив розробників ЦК України відзначався професіоналізмом і високою правовою культурою. Робота над проектами ЦК України здійснювалася найвидатнішими вченими-цивілістами з великим практичним досвідом у законотворчій і правозастосовній сферах: А. С. Довгертом, О. А. Підопригорою, О. А. Пушкіним, Д. В. Бобровою, Н. С. Кузнєцовою, В. В. Луцем, З. В. Ромовською, В. Л. Мусіякою, М. М. Сібільовим, Я. М. Шевченко, С. П. Головатим. Окремо працювала робоча група з підготовки проекту нового Сімейного кодексу. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 червня 1994 р. № 466-р керівником цієї групи було призначено заступника Міністра юстиції С. Р. Станік, а заступником керівника групи – Я.М. Шевченко. До складу робочої групи увійшли також Г. І. Давиденко, І. В. Жилінкова, Л. О. Кузьмічова, С. О. Скурінська, Т. М. Ніколенко, В. В. Петренко, З. В. Ромовська, О. І. Саенко, Е. М. Сич [370].

За визначенням розробників, «Книга, в якій вміщено нормативний матеріал, що стосується сімейного права, має на меті відобразити особливості правового регулювання сімейних відносин, показати їхню внутрішню глибоку єдність з відносинами майновими і немайновими, які регулюються цивільним правом» [335, с. 21].

На завершальному етапі роботи над проектом ЦК постало питання про доцільність включення до нього норм сімейного права. Доопрацьований проект Сімейного кодексу увійшов до проекту Цивільного кодексу Книгою шостою [335, с. 27].

Прагнення розробників забезпечити в країні єдине приватно-правове регулювання суспільних відносин не вдалося повністю втілити в життя.

Книги «Сімейне право» і «Міжнародне приватне право» так і не стали частинами ЦК України.

Проект СК України у дещо видозміненому вигляді було винесено на розгляд Верховної Ради України ініціатором законопроекту народним депутатом З. В. Ромовською (реєстр. № 4001 від 21.12.2001 [574]), яка називала себе автором законопроекту, хоча визнавала, що «співавторами цього проекту в повній мірі є численні науковці, думки яких були мною використані й перетворені у формулу закону. Співавтором цього проекту кодексу є судова практика, зокрема Верховного Суду України. Співавтором цього проекту кодексу є конкретна практика життя» [572].

Авторка пояснювала вилучення СК України з ЦК України тим, що «традиційним у системі законодавства колишнього Радянського Союзу, а також у системі пострадянського законодавства є регулювання сімейних відносин окремим законодавчим актом. Таким є Кодекс про шлюб та сім'ю, який було прийнято в 1969 р.» [572]. Таке пояснення виглядає досить дивним і не могло і на той час і на сьогодні не може сприйматись всерйоз.

По-перше, Україна мала законотворчий досвід розробки кодифікованих актів, зокрема таких як Права, за якими судиться малоросійський народ (1743 р.) і Цивільний кодекс Східної Галичини (1797 р.), в яких саме на початку розміщувалися норми про сімейне право.

По-друге, не може шлейф радянщини тягнутися за геть новим кодифікованим актом, який містив небагато удосконалених відповідно до часу норм КпШС УРСР і ґрунтувався на нових засадах, включав новітні інститути, невідомі радянському періоду.

По-третє, будуючи державу, формуючи її законодавство, розробники ЦК України та СК України брали за взірець найкраще зарубіжне законодавство, зокрема, ЦК Нідерландів, яке розпочинається книгою про фізичних осіб і сімейне право.

Визначальним у галузі приватного права слід визнати саме Цивільний кодекс України як акт, що відображає загальні тенденції розвитку

цивільного законодавства в умовах постійного реформування суспільних відносин. За словами розробників, «Проект нового Цивільного кодексу і розроблено саме в такому напрямі, щоб він був також Кодексом ринкової економіки, своєрідною Економічною Конституцією України. Спроби порушити єдиність та універсалізм Кодексу неминуче призведуть до правового хаосу» [80, с. 7].

На сьогодні, коли обговорюються питання рекодифікації ЦК України, ГК України та СК України, знову постає питання місця СК України у процесі систематизації законодавства, що врегульовує приватно-правові відносини. Ми бачимо два шляхи систематизації. Перший – включення СК України до ЦК України. Другий – збереження СК України окремим кодексом. Незалежно від обраного шляху, наявність окремого кодифікованого акта, чи включення його норм окремою частиною в ЦК України, сімейне право як галузь права залишатиметься.

На нашу думку, рекодифікація законодавства, що сьогодні відбувається, є не тільки важливим теоретичним завданням, а й інструментом втілення найважливіших практичних засад, що визначають правовий статус сім'ї у суспільстві, права та свободи людини і громадянина. Звичайно, що удосконалення і цивільного, і сімейного законодавства повинно здійснюватися шляхом систематичного поповнення його новими нормами, з врахуванням розвитку суспільства, відображаючи потреби суспільного розвитку. Часто виникає потреба у скасуванні або частковій зміні тих або інших норм, розробці і встановленні нових правил поведінки, без яких не може нормально здійснюватися правозастосовча діяльність. Сімейний кодекс України як Конституція сім'ї, як основний законодавчий акт, що врегульовує відносини у сім'ї, має бути тим, «який працює», юридичним документом, що дає точну інформацію людині, всім посадовим і службовим особам про чинні нормативні приписи, має бути доступним для сприйняття його змісту, надійним і зручним для практичного використання.

Зважаючи на заявлену ідею включення в ЦК України окремих норм ГК

України і скасування останнього, ЦК України справді повинен стати Кодексом ринкової економіки або Економічною Конституцією України. Очевидно, що в такому законі не місце нормам, що врегульовують сімейні правовідносини.

Зважаючи на наведене, необхідною є оптимально продумана система підтримки Сімейного кодексу України як окремого кодифікованого акта.

Підсумовуючи, варто зазначити, що соціальне призначення двох галузей права – цивільного і сімейного – істотно різниться. Перебуваючи між собою в тісному взаємозв'язку, цивільне право є основою для усіх приватно-правових відносин, сімейне право – для правовідносин шлюбу, особистих немайнових та майнових прав і обов'язків подружжя, батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів. Сімейне право має свій предмет і метод правового регулювання, засади і функції, відмінні від цивільного права. Послуговуючись цим комплексом особливостей, можливо не лише виокремити сімейне право із єдиної системи права, а й виявити такі його особливості, яких цілком достатньо для того, щоб склалася чітка уява про сімейне право як окрему галузь.

1.4 Норми сімейного права в системі соціальних норм

Сприйняття сімейного права як винятково важливого соціального інструмента регулювання суспільних відносин неможливе без осмислення його місця та співвідношень в загальній системі соціальних норм. На цей час існує нагальна потреба в осмисленні місця норм сімейного права в системі соціальних нор та їх взаємодії з іншими соціальними нормами. Здійснення класифікації сімейних правовідносин слід розглядати з позицій загальної теорії права про систему права, взаємодію права з іншими соціальними нормами. Сімейні правовідносини як предмет правового регулювання безпосередньо пов'язані із соціальною нормативністю права.

У попередньому підрозділі, здійснюючи огляд дослідженої літератури за темою наших розвідок, ми могли спостерігати генетику норм права для регулювання суспільних відносин, пов'язаних зі становленням, розвитком та зміною форм шлюбно-сімейних відносин, духовного і соціального існування сім'ї в суспільстві. Змістом суспільних відносин є взаємозв'язок, взаємодія їх суб'єктів. Очевидно, що такі взаємозв'язок і взаємодія відбуваються відповідно до правил і норм, що діють в суспільстві, зокрема, норм звичаєвого права, моралі, релігійних норм, корпоративних та технічних норм, норм права. Норми класифікуються за різними критеріями: 1) способами встановлення (створення) (схвалені більшістю; ті, що існують об'єктивно, незалежно від волі особи); 2) способами забезпечення їх дотримання та дії (виконуються добровільно чи примусово, їх дотримання забезпечується внутрішнім переконанням, загальноприйнятою суспільною думкою, із застосуванням позитивних та негативних санкцій); 3) за способом регулювання (формальні, неформальні); 4) за ступенем обов'язковості (заборонні, спонукаючі, рекомендовані, імперативні); 5) за поширеністю дії (міжособистісні, групові або колективні, національні, загальнолюдські).

Соціальні норми не здатні існувати у вакуумі, відокремлено одні від одних. У процесі регулювання суспільних відносин одні види соціальних норм доповнюються, зазнають впливу інших. Культура сучасної людини радикально відрізняється від архаїчних її форм, і тим більше відрізняється сучасне уявлення про моральність від архаїчного. Наприклад, закріплена у звичаях, а згодом і в законодавстві презумпція безмежної влади чоловіка, батька у XIX – на початку XX ст. пройшла шлях до засад рівноправності подружжя і обох батьків у сім'ї, свободи укладення і розірвання шлюбу тощо.

Соціальна норма не тільки відображає соціальний досвід, а й окреслює світ належного, необхідного, очікуваного. У соціальних нормах відображаються тип поведінки, відносин, необхідних для певної ціннісно-нормативної системи, сформовані або відхилені певною соціальною

спільнотою.

Взаємодія конкретних норм і їх груп в єдиній системі соціальних норм розкриває комплексні властивості складових своєї внутрішньої будови, що становлять систему. Ефективність дії соціальних норм знаходить своє вираження у підтриманні суспільної злагоди у громадянському суспільстві, належному громадському порядку, атмосфері справедливого соціального партнерства, свідомій поведінці громадян, у загальнообов'язкових правилах соціальної відповідальності тощо [480, с. 117-122].

Питання про співвідношення і взаємозв'язок соціальних норм і норм права, зокрема й сімейних, не нове, однак сучасні науковці беруться за його дослідження, на жаль, нечасто [69; 142]. Дослідженню соціальної нормативності права на різних етапах розвитку присвячені праці Платона, Арістотеля, Цицерона, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтескьє, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Р. ф. Єринга, Л. Дюгі, Г.В.Ф. Гегеля, Г. Кельзена. Розумінню права як соціальної норми присвячені праці вчених Російської Імперії, зокрема, М. А. Гредескула, С. А. Муромцева, Л. Й. Петражицького, Й. О. Покровського, Г. Ф. Шершеневича, а також роботи радянських і сучасних фахівців теорії права, в яких розглядаються нормативні засади функціонування суспільства, фундаментальні питання суспільствознавства, у т. ч. С. С. Алєксєєва, С. В. Бобровник, А. Б. Венгерова, В. О. Котюка, О. Е. Лейста, П. О. Недбайла, В. С. Нерсесянца, П. М. Рабіновича, О. Н. Садікова, Л. С. Явича. І сьогодні питання норми як складової соціального регулювання привертають увагу й фахівців різних соціальних наук, зокрема, соціології, соціальної психології [567], а також філософії права [315; 566; 337].

Розуміння соціальних норм залежить від формування соціальних цінностей, статусів та переваг, громадської думки та інших явищ, з яких складається те, що ми звикли називати «соціальним життям».

За точним визначенням Л. С. Явича «Критерієм юридичної науки, зокрема й загальної теорії, є вся суспільна практика» [556, с. 15-16].

У додержавний і державний період існували різні соціально-регулятивні засоби, які поступово складались в систему. На сьогодні найпоширенішою є позиція, прибічники якої вважають, що систему соціальних регуляторів складають: система релігійних норм; система звичаєвих норм; система норм моралі; система юридичних норм. Звичайно, що згадану регулятивну систему наповнюють й іншими нормами (наприклад, естетичними, політичними, корпоративними), змінюють місця елементів, що її складають, однак безсумнівним є одне – всі стандарти поведінки і соціальні норми, в тому числі й правові, є узагальненням найбільш вдалої і необхідної практичної діяльності людей у певний історичний виток розвитку суспільства. Однак саме на розвиток сімейного права мали і досі мають вплив звичаєві, релігійні норми і норми моралі.

Л. Дюгі джерелом обов'язковості об'єктивного права вважав не державу, а вищу норму соціальної солідарності, яка, крім усього іншого, зумовлює призначення і самої держави як організації служіння загальному благу, передбачає «межі» державної влади. За його твердженням, «люди вже внаслідок того, що вони є частиною соціальної групи і навіть всього людства, підпорядковані обов'язковому для них правилу поведінки… всі індивіди зобов'язані підкорюватися соціальній нормі, оскільки вони істоти соціальні, і будь-який соціальний акт, який порушує цю норму, неодмінно викликає соціальну реакцію, яка проявляються в різноманітних формах залежно від часу і місця, і що всякий індивідуальний акт, що відповідає цій нормі, отримує соціальну санкцію, також неоднакову відповідно до епохи і країни» [132, с. 6-7]. Соціальна норма, за Дюгі, не дає ні колективу, ні індивіду суб'єктивних прав, тобто влади протиставляти іншим свою особистість як таку, особистість колективну або індивідуальну. Вона тільки створює всякому індивіду відоме становище в суспільстві, тісно обмежене становищем інших. Таким чином, ніхто в соціальному світі не має іншої влади, як виконувати те, до чого зобов'язує його соціальна норма, або, якщо завгодно, до чого зобов'язує його становище, займане ним в системі

взаємозалежності, що з'єднує членів однієї соціальної групи. «У даний час, – підсумовує Л. Дюгі, створюється суспільство, з якого виключається метафізична концепція суб'єктивного права, щоб дати місце поняттю об'єктивного права, яке містить в собі соціальний обов'язок кожного виконувати певну місію і владу, вчиняти акти, які є необхідними для виконання цієї місії». При цьому джерелом обов'язковості об'єктивного права є не держава, а вища норма соціальної солідарності, яка, крім іншого, зумовлює призначення і самої держави як організації служіння загальному благу, передбачає «межі» державної влади [132, с. 8-9].

Концепцію Л. Дюгі про об'єктивну нормативність суспільних відносин, що формується в процесі життєдіяльності людей, про заснованість соціальної норми на принципі соціальної солідарності підтримано і розвинено багатьма соціологами права. Хоча, на нашу думку, Л. Дюгі надто абсолютизував обов'язки, дійшовши в своїх судженнях до повного заперечення суб'єктивних прав і замінивши їх поняттям соціальних функцій.

Відомий теоретик правового позитивізму Г. Кельзен зазначає, що «Зовнішні обставини справи за їхнім об'єктивним значенням можна кваліфікувати як акт права або не-права. У кожному випадку цей акт – оскільки він розгортається у часі та просторі й сприймається свідомістю як певна подія – є елементом природного процесу, а отже, підлягає причинно-наслідковим законам. Якщо ця подія відбувається сама по собі, як елемент природної системи, вона не є об'єктом специфічно юридичного пізнання і взагалі не належить до сфери права. Що робить ці обставини справи актом права або не-права, юридичним або не-юридичним актом, то це не їхнє фактове навантаження, не їхнє природниче буття – себто буття, що визначається причинно-наслідковими законами й належить до природної системи зв'язків, – а об'єктивний сенс, що пов'язаний з цим актом, його значення. Обставини справи, про які йдеться, набувають специфічного юридичного сенсу, притаманного лише їм правового значення завдяки нормі, яка охоплює ці обставини своїм змістом і надає їм цього правового

значення. Як наслідок, дія може тлумачитися відповідно до норми, котра й виступає тут схемою аналізу… Норма, яка надає актові юридичного чи не-юридичного характеру, сама виробляється іншим юридичним актом, що, своєю чергою, отримує власне юридичне значення від іще іншої норми» [191, с. 13-14].

«Саме на норми, – продовжує Г. Кельзен, – які мають юридичний характер і впливають на певні обставини справи, надаючи їм статусу юридичних (або не-юридичних) подій, і спрямоване юридичне пізнання. Річ у тім, що право, яке є предметом цього пізнання, — це нормативне впорядкування людської поведінки, себто система норм, що регулюють людську поведінку. «Норма» — це те, що має бути чи статися — з акцентом на тому що людина має поводитися у визначений спосіб. Це те значення, яке мають певні дії людини, цілеспрямовано зорієнтовані на поведінку інших людей. Дії тоді є цілеспрямовано зорієнтованими на поведінку інших людей, коли — залежно від свого значення — вимагають цієї поведінки чи скеровують її. Ці дії також можуть дозволяти поведінку й зокрема, дають право іншій людині поводитись саме так, а не інакше себто іншій людині надаються певні повноваження – насамперед повноваження самій встановлювати норми. У такому розумінні ці дії є вольовими актами» [191, с. 14-15]. Позиція Г. Кельзена і сьогодні є актуальною і крім цього має своїх прихильників і продовжувачів у визначенні соціальної норми, позитивного й негативного регулювання (розпорядження, наділення повноваженнями), співвідношенні норми і цінності, норми і моралі тощо.

Г. Ф. Шершеневич відзначав, що «будь-яка соціальна норма звернена до істоти, здатної сприйняти веління і узгодити відповідно до нього свою поведінку. Соціальні норми діють відносно істот, обдарованих розумом і волею. Необхідно, щоб істота, яка сприймає норму поведінки, могла оцінити значення зверненої до неї загрози невигідних наслідків у випадку невиконання, і могла силою своєю волі направити свої дії в бік від наслідків, що їй загрожують» [546, с. 139]. Його позиція дуже схожа із міркуваннями і

умовиводами Р. ф. Єринга в його праці «Ціль в праві», де він порівнює волю, пам’ять і мету дій людини і тварини, їх уяву і розуміння сьогодення і майбутнього, оцінити мету, засоби і наслідки вчиненого [173, с. 1-8 та ін.].

Як зазначає Ю. І. Гревцов, «У соціальних нормативах концентрується людський досвід, отримують стисле відображення різні принципи, засади і умови соціальної життєдіяльності. Все це в нормах модифікується в своєрідні моделі домагань, вчинків, очікувань» [96, с. 30]. В іншій роботі вчений обґрунтовує тезу, що «Соціальні норми, будучи результатом розвитку соціальної практики людей, виявляються (правда, в різному ступені) продуктом свідомої діяльності людей» [97, с. 144]. Таким чином, соціальні норми ґрунтуються на пізнаних цінностях і усвідомлених інтересах безпосередньо людьми. Трансформація нормативного регулювання поведінки людей в суспільстві є процесом об’єктивно обумовленим і прогресивним. У результаті цього процесу ми спостерігаємо формування норм, їх структурованість, виокремлення їх типовості і складання в певну систему. Насправді дуже складно виокремити із того кокону, яким оповита в процесі своєї появи на світ суспільної життєдіяльності, де вирують соціальні пристрасті та баталії, правило поведінки, яке в подальшому стає нормою права з усіма її ознаками.

П. Є. Недбайло визначає соціальні норми як правила загального характеру, які відображають потреби суспільного життя та мають вирішальне значення для практичної діяльності людей [296, с. 5].

В. М. Кудрявцев відзначав, що соціальна норма в широкому сенсі цього слова включає три аспекти: правило (припис), що виступає як «належна», об’єктивна поведінка і суб’єктивне уявлення про належне як елемент суспільної та індивідуальної свідомості [232, с.17].

Слід погодитись з Ю. І. Гревцовим, що «Соціальні норми – засіб (спосіб) доведення до громадян інформації не тільки про зразок поведінки (спосіб досягнення бажаної мети) в соціальному середовищі, а й про можливі його результати і наслідки, в силу чого вони здатні полегшити

орієнтування в суспільному середовищі і сприяти вибору рішення щодо оптимального шляху досягнення бажаного» [96, с. 30].

«Соціальна норма – це правило поведінки або узагальнена інформація про найбільш типову життєву ситуацію або явище, створені людьми і звернені до них з метою встановлення і підтримки умов людського співжиття. Соціальні норми – один з основних засобів орієнтації поведінки особистості або соціальної групи в певних умовах і засіб контролю з боку суспільства за їх поведінкою» [40, с. 127].

«Соціальна норма – це правило співіснування людей, правило соціально значимої поведінки членів суспільства. Правила, що регулюють поведінку людей, дії соціальних груп, колективів, організацій, у своїй сукупності і складають систему соціальних норм» [311, с. 87].

С. В. Бобровник пропонує розуміти під соціальною нормою «правило загального характеру, що характеризує певну сферу життєдіяльності суспільства, встановлюється державою, суспільством, об'єднаннями громадян чи окремими суб'єктами з метою чіткого формулювання прав та обов'язків суб'єктів суспільних відносин» [28, с. 269].

О. А. Лукашева вважає, що «соціальна норма є результатом взаємодії об'єктивних і суб'єктивних факторів природно-історичного процесу і її сутність розкривається через об'єктивні і суб'єктивні характеристики. Об'єктивний характер соціальних норм – один з важливих факторів соціального розвитку, одна з форм фіксації закономірних форм людської діяльності. Він визначається наступними обставинами: а) соціальні норми виникають з об'єктивної потреби соціальних систем у саморегуляції, у підтримці стабільності і порядку; б) норма виникає в процесі діяльності людей, об'єктивно обумовленої сформованим життєустроєм; в) норма невіддільна від відносин обміну, характер яких також детермінований «мережевими зв'язками» спільності; г) матеріальні і духовні блага, які виступають об'єктом обмінних відносин, не довільні, а задані існуючими економічними і соціально-культурними умовами» [249, с. 68-69]. Звідси

автор робить висновок, що «об'єктивні соціальні норми – це повторювані і стійкі соціальні зв'язки, що виникають в процесі соціальної діяльності людей по обміну матеріальними і духовними благами і що виражають потребу соціальних систем в саморегуляції» [249, с. 69].

На думку О. А. Лукашової, соціальна норма ґрунтується на солідарних засадах певної спільності людей. «…свідомість людей дуже тісно пов'язана з формуванням норм, обов'язковість яких зумовлюється не тільки їх колективною оцінкою як потрібних і доцільних, а й індивідуальною свідомістю індивіда, який отримує ці правила, які складалися тисячоліттями, і в силу цього підпорядковується їм. Таке підпорядкування випливає і з почуття солідарності, і зі страху перед покаранням, і в силу пасивної адаптації до встановлених правил. Однак на будь-якій стадії формування або реалізації соціальних норм до цих процесів незмінно підключаються суспільна та індивідуальна свідомість, відбувається суб'єктивна модифікація правових норм, що виникають об'єктивно в соціонормативних культурних комплексах, які цілеспрямовано регулюють діяльність товариств, поведінку класів, соціальних груп, індивідів» [249, с. 69]. Погоджуючись з автором, слід водночас заперечити, що індивід отримує соціальні норми у вигляді правил, що складалися тисячоліттями. У епоху інформаційного суспільства, що характеризується розвитком технологій і їх впливом на розвиток людини і суспільства, явища, які вважаються нормами, складаються швидко. І це стосується не лише технічних норм, а й правових.

На думку В. М. Ляшенка, «Норма права завжди є такою конструкцією, певним «повинно бути», тим, що людина в процесі діяльності втілює в життя. «Належне» означає буття певної обставини, яка має для нас значення мети, а "належне" виражене в нормі – це і результат, і еталон оцінки поведінки. Мова права і логічна форма викладу правової норми мають вигляд більш концентрованого виразу належного, але разом із цим, правова норма, як соціальна норма, – це не тільки веління, а й інформація про суще. Структуру належного можна представити у вигляді системи прав і

обов'язків, без яких неможлива дія ціннісних регуляторів (до яких відноситься право). Належне – це не тільки вимога певної поведінки, це і домагання суб'єктів соціальної взаємодії на певний порядок відношень. Норми права – цінності, які не існують абстрактно, а органічно вплетені в життєву практику індивідів» [250, с. 106].

Схоже визначення надає І. С. Канзафарова, яка вважає, що «Соціальна норма виступає як характеристика, як своєрідна якість певного масового процесу людської поведінки, людських вчинків чи дій, послідовно пов'язаних між собою й спрямованих на досягнення певного результату. Результат цей по суті програмує структуру, характер, а також найбільш оптимальні форми діяльності; він сам вказує на те, що необхідно зробити, а чого не потрібно робити для його досягнення» [188, с. 243].

Соціальні норми в соціології визначають як загальні стандарти всередині соціальної групи щодо соціально прийнятної або належної поведінки в певних соціальних ситуаціях, порушення яких має соціальні наслідки. Сила цих норм варіюється від необґрунтованих очікувань до неписаних правил. Норми інтерналізуються в процесі соціалізації [627].

Соціологи права при визначенні співвідношення соціальних норм і норм права «виходять з примату суспільних відносин над правовідносинами та юридичною нормою. Характер суспільних відносин визначає і систему правових норм, і ступінь їх порушення (додержання), і «форму» реагування суспільства на правопорушення» [444, с. 7].

Так, Амір Ліхт зазначає, що «Соціальні норми визначають поведінку, яка вважається бажаною або законною з точки зору спільного погляду членів суспільства і порушення яких викликає принаймні неформальне несхвалення... Я стверджую, що дотримання правових норм – це соціальна норма, яка функціонує як інтерфейс між неформальною системою норм і формальною (правовою) системою норм. Це соціальна норма верховенства права – норма, яка закликає людей, які шукають поради щодо правильної поведінки, віддавати перевагу правовій нормі, а не традиціям, порадам літніх

людей або наказам начальства. Норма верховенства права узгоджується з культурними цінностями індивідуальної автономії і егалітаризму; вона менше узгоджується з культурними поглядами на людину як на сутність, вбудовану в щільну соціальну тканину, і з акцентом на ієрархічному упорядкуванні суспільства. Люди в суспільствах, які демонструють колишні орієнтації, автономію і егалітаризм, з більшою ймовірністю також вважатимуть твердження «це закон» морально переконливим. Таким чином, такі соціальні переваги підтримують добровільне дотримання закону. Однак люди в інших суспільствах можуть відповісти на цю заяву, знизавши плечима, або навіть обуритися» [608]. Верховенство права має фундаментальне значення для врегулювання сімейних правовідносин, при дотриманні норм сімейного права, а також при вирішенні сімейних спорів, особливо тих, що стосуються прав та інтересів дітей.

Манс Свенссон, досліджуючи питання норм в праві і суспільстві в межах визначення соціально-правової концепції норм зазначає, що соціологія права оперує такими термінами, як: «суспільні норми» (або просто норми) при позначенні всіх різновидів норм; «правові норми» (як соціальні норми); і «соціальні норми» (фактично всі неправові форми соціальних норм) [625, с. 39, 44]. «Різні дисципліни сформулювали свої власні погляди, тому концепція норм не перетворилася в об’єднуючу силу, яка є її потенціалом». Автор обґрунтовує необхідність визначення поняття норм, виходячи із міждисциплінарної сфери соціології права, зважаючи на те, що чиста юридична наука має тенденцію зосереджуватися на нормативному аспекті норм, а соціологія права стурбована питаннями, що стосуються відносин і взаємодії між законом, суспільством і поведінкою, що, як правило, включає безліч вимірів (атрибутів) норм [625, с. 40]. Автор наводить аргументи на користь того, що соціально-правова концепція норм має вирішальне значення при спробі зрозуміти відносини між законом і суспільством.

Слід погодитись з Мансом Свенссоном у тому, що «Ймовірно, ніколи

не вдасться повністю подолати класичну прірву між двома домінуючими академічними поглядами на право, а саме соціологією і юридичною наукою. Однак концепція норми, яка визначається через істотні атрибути, говорить нам, що всі норми (правові та інші соціальні норми) мають три загальні властивості: вони є імперативами («має»), але соціальні факти («є») і, врешті-решт це завжди суб'єктивні переконання [625, с. 41, 49]. Водночас додамо, що первинними є соціальний зв'язок та фактичні суспільні відносини. А соціальна норма, правовідносини (якщо норма правова), вторинні, що свідчить про те, що зміст (соціальний зв'язок) зумовлює форму (нормативність в тому чи іншому її прояві), не може бути беззмістовної форми.

Р. О. Кабальський доводить, що «відповідь на питання про те, чому та яким чином соціальна норма є обов'язковою, або, іншими словами, у чому полягає нормативна сила соціальних норм (чому суб'єкт має виконувати норму?) слід шукати у площині зв'язку категорій «належне», «норма», «нормативність». Автор приєднується до позиції тих науковців, «які розглядають соціальну норму як авторитетний припис належного та ототожнюють її з логічним судженням нормативного характеру, тобто з судженням, що містить сформульоване правило поведінки» [180, с. 7]. Остання теза виглядає дещо суперечливою.

Не завжди соціальна норма є авторитетним приписом і не завжди вона може ототожнюватися з логічним судженням нормативного характеру, оскільки сформульоване правило поведінки не завжди є логічним. Наведемо кілька прикладів нелогічності норм права як соціальних норм.

Слід згадати внесення у 2011 р. змін до СК України, якими передбачалось, що «Об'єктом права спільної сумісної власності подружжя є житло, набуте одним із подружжя під час шлюбу внаслідок приватизації державного житлового фонду, та земельна ділянка, набута внаслідок безоплатної передачі її одному з подружжя із земель державної або комунальної власності, у тому числі приватизації» [360]. Ця норма діяла

більше року і поставила з ніг на голову і розуміння права власності загалом, і спільної сумісної власності зокрема, і застосування норм ст. 61 СК України при вирішенні спорів між подружжям. Адже приватизація – це відчуження майна, що перебуває в державній власності, на користь фізичної або юридичної особи, і її значення полягало саме в отриманні частки державного майна визначеною особою, а не подружжям загалом. Тому логічним стало скасування ч. 5 ст. 61 СК України, а не подальша чинність цієї норми [358].

Іншим прикладом можна вважати давню норму під час укладення шлюбу жінці брати прізвище чоловіка. Такий патріархальний звичай був однією із ознак чоловічої влади і підкорення жінки. При цьому навіть Звід законів цивільних безпосередньо такої норми не передбачав, а лише опосередковано врегульовував проблеми ієрархії в сімейних відносинах. Відповідно до ст. 101 Зводу жінка іменується по званню чоловіка і не втрачає права цього і тоді, коли він за злочин буде позбавлений права свого стану. Ст.ст.107, 108 Зводу передбачали, що жінка зобов'язана повинуватися чоловіку своєму, к главі сімейства, бути до нього в любові, повазі і в безмежній слухняності, надавати йому будь-яке догоджання і прихильність, як господиня дому. Жінка зобов'язана підкорятися волі свого чоловіка [422, с. 39].

Незважаючи на те, що і ст. 19 КпШС України було передбачено, і ст. 35 СК України встановлено право наречених обрати прізвище одного з них як спільне прізвище подружжя, або надалі іменуватися дошлюбними прізвищами, згаданий звичай і досі поширений серед українців, що свідчить про перевагу традиції ментальної над встановленою законом нормою.

Л. І. Заморська підійшла до розуміння поняття соціальної норми через поняття нормативності, яке походить від поняття «норма». Визначаючи сутність нормативності, автор розглядає його в двох аспектах – нормальність і нормованість. «Нормальність означає прийнятність певних соціальних відносин, а нормованість соціальної матерії означає її упорядкованість, встановлення моделей відносин, що класифікуються, рамок, масштабів,

заходів поведінки. Нормативність є властивою всім соціально-правовим явищам. Суспільні відносини, суспільна свідомість, соціальні норми усе це прояви соціальної нормативності. …Нормативність як соціальне явище об'єктивізується через систему соціальних норм, призначення і характеристики яких є похідними від соціальної нормативності в цілому. Іншими словами, вони (нормативність та соціальна норма) мають прояв як взаємозалежні, нерозривно діючі, взаємообумовлюючі явища соціальної дійсності» [164, с. 12].

Дотримання соціальних норм відбувається через відповідальність, громадський осуд, певні негативні втрати для їх порушника. Як зазначає Є. Б. Кубко, «Позитивна відповідальність тісно пов'язана із соціальною активністю особи, яка формується на основі вимогливості особистості, що викладена в соціальних нормах. Соціальна норма в цьому відношенні є свободою, яка своїми вимогами зв'язує соціального суб'єкта й водночас обмежує його поведінку» [231, с. 164].

На думку В. К. Грищука «Соціальні норми безпосередньо чи опосередковано визначають суспільно корисні, суспільно прийнятні, суспільно шкідливі та суспільно небезпечні діяння людей в системі суспільних відносин, виконуючи роль важливої детермінанти людської поведінки. Таке визначення здійснюється через дозвіл, заохочення творчого ставлення до суспільних вимог або ж зобов'язання до певної поведінки чи її заборони. У двох останніх варіантах потенційною є загроза відповідного осуду антинормативної поведінки суб'єкта та його особи» [103, с. 120-121].

Очевидно, що наведені позиції (Є. Б. Кубка, В. К. Грищука) стосуються саме правової норми як соціальної. Порушення інших норм, зокрема технічних, може мати негативні наслідки для того, хто їх порушує, лише у вигляді втрати корисних технічних якостей предмета та шкоди для порушника технічних норм. У разі завдання шкоди оточуючим задіяними будуть норми права і моралі.

Так, Ю. О. Тихомиров виділяє соціальну норму і соціальні відхилення

– «Соціальна норма і соціальні відхилення – два полюси на одній і тій же осі соціально значущої поведінки індивідів, соціальних груп, класів та інших соціальних спільнот. Нормативна поведінка (тобто така, що відповідає нормі), а також соціальне відхилення (порушення цієї норми) – не єдині види поведінки, в тому числі тієї, що має суспільне значення. Багато вчинків не підпадають під норми і разом з тим не є відхиленнями від них – просто тому, що вони лежать в сфері відносин, не врегульованих певними нормами. Якщо соціальну норму прийняти за еталон вчинку, то відхилення від цього ідеалу можуть відбуватися в будь-яких напрямках» [471, с. 106].

Нормальність, на нашу думку, це колективний здобуток, який підтримується в суспільстві самообмеженням, нормативністю, дозволяє зберігати соціальний порядок передбачуваним, надійним і зрозумілим, забезпечується заохочувальними санкціями і санкціями-покараннями. У соціальному просторі покладені на людину обов'язки повинні розглядатися не тільки як обов'язки стосовно до інших конкретних осіб, а й загалом як обов'язки по відношенню до інших людей та суспільства.

Оскільки соціальні норми в основному розглядаються як такі, що стримують поведінку, деякі ключові відмінності між моральними, соціальними та правовими нормами можуть бути дещо розмиті. Для того, щоб виокремити їх одна від одної, слід звернути увагу на умови, за яких дотримуються норм. І тут питання про санкції займає першорядне місце.

Якщо це норми моралі, то санкціями є громадський осуд, критика, докір (санкції покарання) або схвалення, похвала (заохочувальні санкції).

Якщо це норми релігії, то сьогодні санкції можуть бути у вигляді дозволів і заборон на укладення і розірвання вінчання, хоча в світському житті вони не мають сімейно-правових наслідків, в стародавні часи – звільнення від податків тих, хто звертався до християнської віри, чинив добрі справи. «Особливістю церковних санкцій є те, що навіть найтяжчі з них застосовуються не тільки заради підтримки церковного порядку, а й, в не меншій мірі, заради духовної користі самого порушника церковних

законів» [528, с. 9].

У теорії права усталеним є виділення таких рис соціальних норм, які є притаманними й правовим. Перша – соціальна норма є правилом поведінки людей, що означає, що вона, маючи визначені об'єктивні засади, уявляє собою усвідомлено-вольове судження про необхідну, належну поведінку. Норма звернена до людей, до їх практичної діяльності. Вона направляє поведінку людей, слугує критерієм для того, щоби визначати, якими повинні бути людські вчинки з точки зору визначеного колективу людей – організації, класу, суспільства в цілому.

Друга риса – соціальна норма є правилом доведення спільного змісту. Це означає, що вона є неперсоніфікованою, спрямованою на спільну регламентацію того чи іншого виду суспільних відносин [5, с. 7-8].

П. М. Рабінович так визначає норму права – це формально обов'язкове правило фізичної поведінки, яке має загальний характер і встановлюється або санкціонується державою з метою регулювання суспільних відносин та забезпечується відповідними державними гарантіями його реалізації. Ознаки загального характеру норми права полягають у тому, що вона: а) регулює групу кількісно невизначених суспільних відносин; б) адресована колу неперсоніфікованих суб'єктів; в) діє у часі безперервно; г) не вичерпує свою обов'язковість певною кількістю її застосувань; д) її чинність припиняється, скасовується за спеціальною процедурою [384, с. 189–190; 385, с. 76].

Розглядаючи процес «народження» норми права, А. Б. Венгеров зазначає, що «норма має складну структуру, перш за все ядро – правило поведінки, навколо якого «обертаються» її елементи, з'являються її ознаки. Норма права може видозмінюватися, ділитися, укрупнюватися, і її не так-то просто «витягти» з тієї словесної оболонки, в яку вона оповита в процесі своєї появи на світло, де вирують соціальні пристрасті, політичні баталії, словом, на світ суспільної життєдіяльності. …Разом з тим норма права – це і особлива соціальна норма, що має свої соціокультурні характеристики, свої специфічні ознаки» [53, с. 360].

«Норми права (типові) – це особливий вид соціальних правил поведінки загального характеру, що встановлені, визнані чи санкціоновані компетентним органом держави або в іншому, передбаченому нею порядку, які мають загальнообов'язкову силу, регулюють суспільні відносини в інтересах громадян і суспільства, виражаються публічно у формально визначених приписах, як правило, в письмовій формі та передбачають можливість застосування державно-примусових заходів, включаючи відповідальність перед державою у разі порушення цих норм з метою їх підтримки та неухильного виконання» [163, с. 159].

У наведених визначеннях підсумовані загальні ознаки, властиві всім соціальним нормам, і виокремлено специфічні ознаки, властиві тільки нормам права.

Вивчаючи наукові дослідження сімейних правовідносин, здійснювані протягом XIX-XX ст., ми відзначаємо значний вплив на них соціальних норм. Саме у цих нормах найчастіше втілюється належний, бажаний варіант поведінки людей, певний допустимий стандарт такої поведінки. Виконуючи такі свої функції, вони, беззаперечно, певною мірою окреслюють межі осуджуваних суспільством дій, визначаючи межі добра і зла, гарного і поганого, встановлюючи заборони на окремі вчинки і схвалюючи інші.

У процесі впливу на сім'ю правові норми, присвячені шлюбу, материнству, батьківству, дитинству і загалом сім'ї тісно взаємодіють з правилами моралі.

Моральні норми орієнтовані на такі категорії, як честь, совість, правда і кривда, добро і зло, справедливість тощо.

«Мораль можливо назвати етнічносоціальною, народно-духовною творчістю поколінь, порівняти її з життєво-народною мудрістю, в якій визначені уявлення людей про добро, справедливість, гідність, честь, працелюбність, благородство, милосердя та інші доброчинності, і це перший крок до усвідомлення відповідальності за свої думки, слова, внутрішні мотиви, вчинки, дії або бездіяльність, в цьому, мабуть, і полягає суспільне

розуміння моралі» [244, с. 93].

Необхідність задоволення власних потреб кожної людини сприяє дотриманню культурних традицій народу та відповідної системи цінностей. Саме завдяки цьому формуються загальноприйняті правила поведінки та соціальні норми – основні регулятори суспільних відносин. Саме ці норми, традиційні або закріплені юридично, сприймаються наступними поколіннями через, в тому числі інститут виховання та інші, забезпечують продовження традиційних форм існування суспільства.

Норми моралі, і з цим погоджуються практично всі правознавці, – є продуктом історичного розвитку людства; на розвиток моралі впливають соціальні відносини, форми суспільної свідомості і, як це не прикро усвідомити, – моральні принципи і норми визначаються рівнем економічного розвитку суспільства, ідеологічною надбудовою, а також матеріальними умовами життя конкретних людей та їх об’єднань.

О. Г. Дробницький розглядав мораль як цілісну систему поглядів на соціальне життя, сутність (призначення, зміст, цілі) суспільства, людини та її буття. Тому традиції, що панують у суспільстві, можуть бути оцінені мораллю з точки зору її загальних принципів, ідеалів, критеріїв добра і зла [129, с. 17].

Мораль – універсальний регулятор, її вплив поширюється на усі або майже усі сфери вчинків та дій людини. Теоретики правознавці визнають, що мораль (моральність) – це особливий тип нормативного регулювання, який існує у формі сукупності норм і принципів, що поширюють свій вплив на всіх і кожного, втілюють у собі моральні цінності. Більше того, мораль втілює у своїх нормах абсолютні цінності, в силу чого моральні норми і цінності є вищим критерієм поведінки. Саме тому мораль, на думку юристів, правомочна оцінювати право з точки зору його відповідності вимогам справедливості і моральним очікуванням [312, с. 115-116].

На думку П. М. Рабіновича, мораль – як соціальна норма, зумовлена об’єктивними закономірностями – правило фізичної поведінки, яке має

загальний характер виражає волю певної частини і забезпечується різноманітними засобами соціального впливу [386, с. 86]. А. М. Колодій і В. В. Копєйчиков закріплюють за мораллю нормативне регулювання поведінки людей шляхом її оцінки відповідно до категорій добра і зла і вважають, що моральним є те, що приносить людям добро, і навпаки – дії, що тягнуть за собою зло, оцінюються як аморальні [466, с. 175]. М. В. Кравчук зазначає, що мораль, яка зумовлена об'єктивними закономірностями, оцінює поведінку людей під кутом зору категорій добра і зла, справедливого і несправедливого, гуманного і негуманного тощо та забезпечується, перш за все, внутрішнім переконанням та силою громадської думки [373, с. 120].

О. А. Лукашева розглядає мораль як систему, що має широке поле дії, як систему історично визначених поглядів, норм, принципів, оцінок, переконань, що відображаються у поведінці та вчинках людей, регулюють їх відносини один до одного, відношення до суспільства, визначеного класу, держави та які підтримуються особистими переконаннями, традицією, вихованням, силою громадської думки як суспільства взагалі, так і визначеного класу або соціальної групи. Критеріями таких норм, оцінок, переконань виступають категорії добра, зла, чесності, благородства, порядності, совісті [248, с. 15]. В. М. Сирих зауважує, що мораль являє собою правила поведінки, які засновані на уявленнях суспільства чи окремих соціальних груп про добро і зло, погане чи добре, справедливе і несправедливе, чесне і безчесне і такі інші етичні вимоги і принципи [462, с. 96].

Г. Ф. Шершеневич на підставі ґрунтовного дослідження співвідношення права і моралі зробив такий висновок: «Право і моральність лежать в одній площині. Обидва нормують поведінку людини по відношенню до інших людей з соціальної точки зору. Обидва беруть до уваги як соціальний результат поведінки, так і мотиви поведінки. Обидва мають соціальне походження і соціальну підтримку. Але моральність

виробляється тільки суспільством, тоді як право хоча і може вироблятися тим же шляхом (звичайне право), але здатне вироблятися і особливими громадськими органами (закон). Основна відмінність права і моралі виявляється в тих санкції, якими підтримуються норми кожного з них» [546, с. 286].

У всі часи прослідковується прагнення права відокремитися від моралі. За визначенням Г. Ф. Шершеневича «Ця мета досягається тим легше, чим досконалішим стає законодавчий апарат, який набуває здатності працювати без морального двигуна. Суспільство і держава відповідно впливають одне на одного. І ця відмінність права від моралі не стирається від того, що державна влада, стаючи все більш підконтрольною громадській думці, змушена у своїй правовій творчості дотримуватися моральних вимог суспільства. Мораль все більш впливає на право, яке утворюється, але новостворене право діє незалежно від моралі. Такою є диференціація права в процесі розвитку права серед інших правил співжиття. При цьому усередині права водночас із його розвитком відбувається новий процес диференціації. Спочатку єдине, право надалі ділиться на частини, які мають досить великі розбіжності в своїх основних рисах. Насамперед право розділяється на дві великі царини – на публічне та приватне право, – що наділені чіткими відмінностями. В межах кожної із них відбувається подальший процес диференціації» [546, с. 445].

Г. Кельзен у своїй фундаментальній праці «Чисте правознавство» зазначав: «Якщо питання про зв’язок між правом та мораллю розуміти як питання про зміст права, а не як питання про його форму, якщо стверджувати, що право за своєю суттю має моральний зміст чи створює моральну цінність, то цим самим потверджується, що право входить до сфери моралі, що правовий порядок – це складова частина морального порядку, що право моральне, а отже – за своєю суттю – справедливе. Оскільки таке твердження має на меті виправдати право (а саме в цьому й полягає сенс твердження), то слід припустити, що є лиш одна дійсна, себто

абсолютна мораль і одна абсолютна моральна цінність, і що лише норми, які відповідають цій абсолютній моралі, а тому й утворюють абсолютну моральну цінність, можуть розглядатись як «право». Себто ми відштовхуємося від того визначення права, котре характеризує його як частину моралі, що ототожнює право та справедливість» [191, с. 78].

Таким чином, мораль пов'язана з такою важливою соцієтальною величиною правопорядку, як цінності. Соціальні цінності здатні істотно корегувати зміст нормативних текстів, оскільки категорії «право», «мораль» і «закон» не завжди збігаються, а загальна ідея справедливості ідентична сукупності написаних законів. Наприклад, щодо фундаментальних прав і свобод, рівності, людської гідності, автономії особистості («право бути залишеним наодинці з собою»), благополуччя суспільства, власності, боргу, життя, щастя тощо. Правове забезпечення норм сімейного права за допомогою моральних цінностей слід визнати надважливим завданням держави, адже збереження високоморальних сімейних традицій матиме безпосередній сприятливий вплив на наступні покоління.

Неможливо не погодитись з роздумами Г. Кельзена щодо відносності моральної цінності: «Якщо – виходячи з позицій наукового пізнання – не визнавати гіпотези про абсолютні цінності взагалі й про абсолютну моральну цінність зокрема (адже абсолютну цінність можна прийняти лише на основі релігійної віри в абсолютний і трансцендентний авторитет божества, й тому слід погодитися, що за такого погляду не існує абсолютної, себто єдино чинної моралі, котра б виключала будь-яку можливість дії іншої моралі); якщо заперечувати, що, коли щось – згідно з моральним порядком – є добро і справедливість, то воно залишатиметься добром і справедливістю за будь-яких обставин (і навпаки, якщо воно, згідно з нормами цього морального порядку, є злом, то й буде злом за будь-яких обставин); якщо визнати, що в різні часи у різних народів – бо навіть і в одного й того самого народу серед різних станів, класів та професій – чинними є дуже різні й такі, що суперечать одна одній, системи моралі; а ще якщо визнавати, що за

різних обставин різні речі можна ототожнювати з добром і зі злом, зі справедливістю і з несправедливістю, і ніщо за всіх можливих обставин не мусить розглядатися лише як добро чи як зло, справедливість чи несправедливість; якщо визнавати, що існують лише відносні моральні цінності, то твердження, що соціальні норми повинні мати моральний зміст і бути справедливими, аби вважатися нормами права, може означати лиш одне: ці норми мусять містити щось таке, що буде спільним для всіх систем моралі та правосуддя» [191, с. 79].

Г. Кельзен визнавав, що ніхто не візьметься визначати елемент, спільний для змісту різних моральних порядків, зокрема, враховуючи значні розбіжності, які існують у різні часи і в різних місцях між тим, що люди вважають за добре чи зле, за справедливе чи несправедливе.

Роздуми про відносність моральних цінностей є актуальними для оцінки злободенної проблеми сучасності – соціальних норм (моральних і правових) щодо визначення місця нетрадиційних (альтернативних) форм шлюбу і сім'ї.

Очевидно, моральні цінності відносні, установлюються через соціальну норму, що визначає певну людську поведінку як обов'язкову. «Обов'язково спільним для всіх можливих моральних систем є те, що вони є соціальними нормами, себто нормами, які безпосередньо чи опосередковано визначають певну поведінку одних людей щодо інших, себто встановлюють цю поведінку як обов'язкову» [191, с. 80].

Трансформація моральних норм поведінки людей в правові норми (як соціальні) відбувається поступово. Моральні норми, що визначають основні цілі, форми і умови поведінки суб'єктів в найбільш значущих для суспільства сферах життя, формуються як соціальні норми – правила поведінки, а згодом і в правові, санкціоновані державою норми. Моральні норми на початку мають вияв норм природного права, що склалися внаслідок їх застосування протягом тривалого часу, в формі звичаю, а згодом існують і розвиваються як правові суспільні відносини –

правовідносини.

На нашу думку, норми моралі є тим результатом, що історично склався в погляди, оцінки, переконання, принципи і норми, які відбиваються у вчинках людей, у їх відносинах між собою, у ставленні до держави, суспільства, певної соціальної групи та класу. Норми моралі підживлюються і підтримуються особистими переконаннями, традиціями, вихованням, силою суспільної думки. Моральні норми, переконання та оцінки оперують такими категоріями, як добро і зло, чесність і нещирість, брехливість, благородство і підлість, порядність і вульгарність, непристойність, совість і безсовісність.

Аби зрозуміти технологію трансформації правового звичаю в норму права, слід згадати, що існуючи в суспільстві, яке не досягло певного рівня цивілізації, звичай не може вважатися правовою нормою, тому що там, де немає держави, немає й створеної нею сукупності обов'язкових норм, що мають назву право. Проте звичаєві норми не завжди можна вважати й моральними нормами, бо суспільство спонукало до їх додержання не менш жорстко, аніж згодом держава – до додержання норм права.

Всі сучасні правові системи мають в своєму складі правові норми, вплив на становлення яких мали правовий звичай та релігійні норми, санкціоновані державою. Не є винятком і українське законодавство. З моменту виникнення держави певні правила, що були до того звичаями і правилами первісного суспільства, стають правовими нормами, а відповідні відносини перетворюються на правовідносини. Чи не найбільшого впливу звичаєвого права зазнали норми сімейного права. Сьогодні про особливості цих правил ми дізнаємося з пам'яток стародавньої писемності, різноманітних повчань, церковних правил, наукових ґрунтовних праць вчених тощо [486, с. 235-237].

Еволюція звичаєвого права пов'язана з проблемою співвідношення держави і права, яке неможливо охарактеризувати за допомогою пріоритету держави або права. Так, С. С. Дністрянський, проаналізувавши світову

історію розвитку державності та історію розвитку української державності, доводив, що для належного праворозуміння важливе значення відіграє розуміння звичаю та звичаєвого права. Першими соціальними нормами в суспільстві є звичай, традиція, обряд, а вже згодом виникає звичаєве право, закон та інші правові норми. С. С. Дністрянський виділяв три головні соціальні основи права, а саме: 1) звичай; 2) авторитет суспільного зв'язку; 3) воля членів зв'язку. Причому під звичаєм автор пропонував розуміти традиції, за яких різні члени окремих суспільних зв'язків роблять при подібних випадках те саме або поводяться так само, щоб осягнути спільну мету всіх членів зв'язку для утворення порядку у суспільстві. Так у індивідів утворюється переконання, що воно повинно бути так, а не інакше [124, с. 38].

«Питання про правовий звичай як джерело має тісний зв'язок з визнанням як джерела права не тільки «стародавніх звичаїв», а й нових правил, які не встановлюються законом, а створюються безпосередньо на підставі практики діяльності державних організацій щодо застосування норм права. Особливістю звичаєвого права є те, що норми, які є його змістом, не встановлюються рішенням правотворчих органів держави, а виникають у процесі суспільної практики і спочатку існують у вигляді соціальних норм, які не мають юридичного значення. Звичай як соціальна норма є своєрідною формою регуляції поведінки людей у суспільстві, яка в результаті багаторазового повторення в часі і просторі набуває певної стійкості, закріплюється в практичному досвіді й психології, а також в ідеології тієї чи іншої соціальної групи. Його основою є елементи суспільної необхідності…» [326, с. 93-94].

На думку С. О. Погрібного, «Перш за все, звичай – це правило поведінки, тобто соціальна норма, що встановлює необхідну, бажану або можливу поведінку учасників суспільних відносин за визначених умов. Цією ознакою він подібний до інших соціальних регуляторів цивільних відносин – актів законодавства, договору та моральних засад суспільства. Як і інші

соціальні регулятори цивільних відносин, звичай (встановлене ним правило поведінки) є загальнообов'язковим. Проте звичаєве правило поведінки за своєю юридичною силою поступається законодавчому та договірному» [340, с. 363]. У цьому полягає й значення та ієрархія звичаєвих норм та норм права.

Згадаймо норми, що врегульовують суспільні відносини в родоплемінний, додержавний період. Зрозуміло і логічно, що багато зі звичаїв глибокої давнини відійшли, наприклад, звичаї вступу в шлюб за допомогою сватання, купівлі нареченої у її родичів, привід нареченої її родичами в будинок до нареченого, благословення батьками шлюбів, звичай викрадати на ігрищах наречених, звичай поховання померлих знатних чоловіків разом з їх живими дружинами тощо. Навіть звичай вступати в довічні шлюби, який після тривалого усталеного державного примусу і норм закону, що ускладнювали розірвання шлюбу, теж вже маловідомий сучасникам [59, с. 480-484].

Слід зауважити, що багато з норм, які складалися в процесі життя, були тривалий час звичаєвими й сьогодні залишаються такими, наприклад, звичаї сватання (шлюбний зговір) і заручини (принесення передшлюбного дарунка), що передували вінчанню і весіллю, звичай відзначати весільні ювілеї тощо. Виникнувши в умовах життя і на підвалинах язичництва, овіяні століттями звичаї та обряди сватання і заручин продовжують своє існування в церковних канонах. Деякі із звичаїв знайшли своє відображення в законодавстві, зокрема заручини.

І. В. Жилінкова звертала увагу на те, що інститут заручин виник як звичай у багатьох народів майже одночасно і незалежно, визначався правовими звичаями, згодом – релігійними, трансформувавшись пізніше в правовий інститут, а іноді зберігався і як традиційний обряд [148, с. 131]. Мета заручин полягала в тому, їх укладення позбавляло людину можливості вступити в шлюб з іншою, ніж заручена, особою.

Певне послаблення врегулювання шлюбного зговору відбулось за

Петра І, який іменним указом від 3 квітня 1702 р. скасував так звані рядні і зговірні записи про шлюби. Вони представляли собою договір батьків нареченого і нареченої про те, що їхні діти одружаться у визначений термін, зазначався розмір приданого нареченої, а також іноді робилось застереження про розмір неустойки в разі недотримання договору. Для знайомства майбутнього подружжя один з одним встановлювався термін в шість тижнів від заручення до вінчання і, як сказано в Указі, якщо наречений нареченої взяти не захоче, або наречена за нареченого заміж йти не захоче, то в тому має бути свобода. Таким чином, влада батьків влаштовувати подружнє життя дітей істотно обмежувалася.

Інститут заручин відродився у СК України. Причому у проекті ЦК України відповідна стаття з'явилась у вигляді пропозиції, а згодом була закріплена як стаття 29 у проекті СК України, поданому З. В. Ромовською до Верховної Ради України. Стаття неодноразово обговорювалась розробниками ЦК України і народними депутатами. Спочатку передбачалось, що жінка і чоловік можуть самі оголосити себе зарученими, однак виникнення факту заручення пов'язувалося із поданням ними заяви про реєстрацію шлюбу [569, с. 442]. Однак в ухвалений СК України норми про оголошення чоловіком і жінкою зарученими не увійшли.

Частиною 1 ст. 31 СК України встановлювалось, що зарученими вважаються особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу. Частиною 2 цієї статті передбачалось, що заручини не створюють обов'язку вступу в шлюб. Ці норми неодноразово піддавалась критиці через запровадження терміну «заручені» поряд із термінами «наречені» і у 2006 р. були виключені зі статті. Було змінено й назву ст. 31 СК України зі «Заручини» на «Зобов'язання наречених у разі відмови від вступу в шлюб» [359].

Міністерство юстиції неодноразово інформувало громадськість щодо запровадження церемонії заручин, набуття заручинами широкої популярності [578; 579].

На підставі оперативних даних роботи органів реєстрації актів цивільного стану (РАЦСів) у 2006 році, Міністр юстиції відзначив, що з 1 січня по 21 грудня 2006 р. в Україні заручилося 2,402 тис. пар, з них 1,429 тис. – на Одещині. За словами Міністра, це єдина область в Україні, де, починаючи від 2004 року, РАЦСи щорічно повідомляють про заручення від 1 тис. до 1,5 тис. пар.

У 12 регіонах відсутня статистика щодо кількості пар, які виявили бажання заручитися, починаючи від 2004 року. Зокрема, це Крим, міста Київ та Севастополь, а також Волинська, Івано-Франківська, Київська, Луганська, Миколаївська, Тернопільська, Черкаська, Чернівецька та Чернігівська області.

За даними Міністерства юстиції, хоча відновлення давньої української традиції заручин можна вважати таким, що відбулося (у 2004 році в Україні заручилися 1,057 тис. пар, у 2005 році – 1,289 тис. пар), проте фактично інститут заручин поки не набув популярності в Україні в цілому. Крім того, досить нерівномірними є тенденції до проведення цього обряду в розрізі регіонів. Невеликий, але стабільний ріст популярності цього обряду спостерігається на Житомирщині. Зокрема, у 2006 р. в Житомирській області виявили бажання заручитися 243 пари (11 пар – у 2004 р., 44 пари – у 2005 р.). Крім того, по 20–30 офіційних заручин щороку відбувається у Дніпропетровській та Рівненській областях. Сплеск популярності цього обряду зафіксований у 2006 р. в Запорізькій області, де заручилося 114 пар, Харківській області – 192 обряди заручин та Полтавській області – 349 заручин. У усіх інших регіонах «з перемінним успіхом» реєструється від 0 до 10 церемоній офіційних заручин щороку [310].

Що стосується норми ч. 2 ст. 31 СК України, то вона мала би залишись. Слід погодитись із І. В. Жилінковою, яка теж висловлювала жаль, що цю норму було виключено. «Така норма не була б зайвою в сімейному законі. Вона могла би стати деталізацією ч. 1 ст. 51 Конституції, в якій закріплено, що шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка» [434,

с. 109]. До того ж на наслідки відмови від шлюбу вилучені норми точно не впливали.

Стаття 31 СК України передбачає відшкодування витрат у разі відмови від шлюбу, а також встановлює умови, за яких таке відшкодування може відбутись, що робить інститут заручин схожим з його регламентацією в стародавні часи і наближає до законодавчих традицій окремих країн Європи.

Р. О. Стефанчук відносить право на заручини до особистих немайнових прав, що виникають у фізичних осіб до створення сім'ї та пов'язані із таким створенням. Крім цього, автор до згаданої категорії прав відносить: право на створення сім'ї, право на укладення шлюбу, право на усиновлення [455, с. 31]. З огляду на наслідки, які зумовлює відмова заручених від вступу в шлюб, право на заручини скоріше можна віднести до особистих немайнових прав, пов'язаних з особистими.

Слід також згадати стародавній звичай прихистку (рос. – призрение) всією громадою дітей і тих дорослих, які потребували допомоги з боку суспільства. Із часом цей звичай було закріплено законодавчо, а норми схожого змісту дійшли й до наших часів. Виховні будинки при земствах і губерніях змінилися закладами охорони здоров'я, навчальними та іншими дитячими закладами, які перебувають у віданні органів місцевого самоврядування та громадських організацій.

Зауважимо, що чинний СК України передбачає можливість врахування місцевих звичаїв, звичаїв національних меншин, до якої належать сторони або одна з них, при вирішенні судом сімейних спорів за заявою заінтересованої сторони, якщо вони не суперечать вимогам цього Кодексу, інших законів та моральним засадам суспільства (ст. 11). Причому щодо деяких із звичаїв СК містить певні застереження. Так, відповідно до ч. 2 ст. 35 СК України складення більше двох прізвищ не допускається, якщо інше не випливає із звичаю національної меншини, до якої належить наречена і (або) наречений, а згідно з ч. 2 ст. 146 Кодексу дитині може бути дано не більше двох імен, якщо інше не випливає із звичаю національної

меншини, до якої належать мати і (або) батько.

Суди керуються ст. 11 СК України при розгляді справ про надання права на шлюб особам, які не досягли шлюбного віку, у порядку ч. 2 ст. 23 СК України, відповідно до якої за заявою особи, яка досягла шістнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам. Як правило, із заявами звертаються неповнолітні жінки у разі настання вагітності. Справи про надання права на шлюб у разі недосягнення жінкою шлюбного віку із посиланням на звичаї місцевості непоодинокі, однак складно стверджувати, що це є звичаєм (див., напр.: Рішення Жовківського районного суду Львівської області від 15.01.2016 у справі № 444/2935/15-ц; Рішення Сихівського районного суду м. Львова від 01.10.2015 у справі № 464/7279/15-ц).

Стаття 11 досить часто цитується в судових рішеннях у справах, які прямо або опосередковано стосуються поділу майна, зокрема подружжя, і частіше за все посилання на неї недоречні (див., напр.: Рішення Першотравневого районного суду м. Чернівці від 27.01.2011 у справі № 2-185/11; Рішення Болградського районного суду Одеської області від 28.04.2015 у справі 497/569/15-ц; Рішення Кагарлицького районного суду Київської області від 13.06.2017 у справі № 368/582/16-ц; Рішення Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 23.02.2017 у справі № 308/939/16-ц). Це відбувається у зв'язку з технічним відтворенням п. 24 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя» № 11 від 21.12.2007, в які наведено положення ст. 11 СК України [352].

Не слід недооцінювати вплив релігії на розвиток держави і права, зокрема й на регламентацію сімейних відносин. Укладення і розірвання шлюбу, умови його дійсності вважалися справами духовними. До шлюбних

справ, крім того, належали не тільки згадані, а й справи про заручини, про придане та шлюбні дари, про законність народження. Том X Зводу законів цивільних складався головним чином із церковних норм про шлюбне право (про укладення шлюбу і його розірвання).

Відповідно до ст. 61 Зводу законів цивільних особам всіх взагалі християнських віросповідань не дозволено вступати між собою в шлюби за правилами і обрядами їх церков, не запитуючи на це від цивільного правительства особливого дозволу, але із дотриманням обмежень, встановлених законом для їх віросповідання. Г. Ф. Шершеневич з цього приводу зазначав, що «Церковні закони мають інтерес для цивільного права, наскільки вони регулюють групу приватно-правових відносин, саме шлюбне право, засноване на шлюбі, як таїнство. Духовному, консисторському суду підлягають шлюбні справи, наскільки справа стосується дійсності або недійсності шлюбу, а також розірвання шлюбу» [549, с. 44].

За висловом М. С. Суворова, «В Росії державою підтримується церковний загалом, і взагалі релігійний шлюб, який тому і є разом і церковним і цивільним. Держава підтримує своїми законами церковні постанови про укладення і припинення шлюбів, але з іншого боку і церква приймає до виконання встановлені державою вимоги відносно шлюбу» [458, с. 106]. До речі, заборони щодо укладення шлюбу за законодавством та церковними приписами збігались – не укладати шлюб за примусом, не вступати в шлюб без згоди батьків, опікунів або піклувальників, без дозволу начальства по службі, не вступати в інший шлюб при існуванні попереднього (укази Святійшого синоду [528, с. 545] і ст. 62 Зводу законів цивільних [422]).

Водночас слід було визнати й несприятливий, навіть деколи гальмівний, вплив церкви на сімейні правовідносини. Недостатність законодавчо і церквою визначених підстав для розлучення, недосконаліть консисторських судів все більше викликали протести в суспільстві.

У період обговорення необхідності реформ Зводу законів цивільних

фахівці критично підходили до змішання законодавчих норм і церковних канонів при регулюванні шлюбу. Зокрема, відзначали, що ідеї патріархату, розвинені в римському праві і продовжені в церковному, не дали можливості розвиватися інституту шлюбу на засадах чисто християнських, викликали і викликають постійні протести в суспільстві. Визнаючи в шлюбі дві сторони – цивільну, до якої належать всі правові норми, що врегульовують інститут шлюбу, і духовноморальну, що обіймає внутрішнє життя індивідуумів в шлюбному союзі, слід першу надати закону цивільному, другу – церкві. Оскільки укладення шлюбу зумовлює a) цивільні відносини і b) духовно-моральні і крім того, церква бере участь при укладенні шлюбу, то і питання про розлучення неминуче повинно вирішуватись за участю церкви. Слід лише з'ясувати ролі цивільної і духовної влади та їх взаємні відносини у цьому питанні [377, с. 40].

Лише з вилученням шлюбних справ з відомства духовних судів стало налагоджуватися більш менш рівноправне становище жінки і дітей у сім'ї, зменшився вплив влади батька на вирішення їх долі, а іноді і життя. Однак ще до початку XX ст. релігійні норми вважались регулятором окремих шлюбно-сімейних правовідносин.

Г. Ф. Шершеневич, аналізуючи відокремлення правових та релігійних норм у процесі розвитку права в європейських країнах, зазначав, що «право все більше прагне відокремитися, відстояти свої специфічні риси. Тісно пов'язане з релігією спочатку, право надалі скидає з себе релігійні покрови, виявляє тенденцію стати чисто державним... Найдовше і наполегливіше за все тримається релігійний вплив в сфері шлюбного права, де релігійна форма юридичного акта продовжує досі зберігатися в деяких країнах, як, наприклад, в Росії. Навпаки, інші країни з більш розвиненим державним устроєм і правовим порядком поставили шлюбне право на суто юридичний ґрунт. ...З відділенням держави від церкви торжествує принцип секуляризації права. У розбіжності права і релігії виявляється істинний, непримиренний характер кожної з цих сфер» [546, с. 444-445].

Лише з відділенням церкви від держави кардинально змінилося врегулювання відносин з укладення та розірвання шлюбу. Хоча в публікаціях раннього радянського періоду запровадження цивільної реєстрації шлюбу було зумовлене не бажанням зміцнити інститути шлюбу і сім'ї, а тим, що церква підтримувала владу царя. Обидва цих інститути мали взаємний вплив, обидва утискали права народу. Церква наставляла народ бути сумирним, терплячим, не бунтувати, зносити всі несправедливості, шанувати царя і боятися Бога. Саме тому церква мала вплив і на шлюбні стосунки, і на сімейне життя загалом [44, с. 4-5]. Обґрунтовувались необхідність максимального послаблення позицій церкви і її впливу на суспільство [356, с. 4], позбавлення церков від прибутків, пов'язаних, зокрема, зі шлюбом та його розірванням [39, с. 4].

Не можна погодитись з тими (сучасними!) авторами, які вважають, що норми церковного права, засновані на християнських канонічних принципах, регулювали шлюбно-сімейні відносини, гармонійно поєднуючи правові норми та релігійні приписи [289, с. 190].

Неможливо також сприйняти пропозицію І. В. Міми, що «релігійна норма, як важливий соціальний регулятор суспільних відносин, повинна бути орієнтиром для нормотворця. Релігійні і правові норми є однопорядковими соціальними явищами, об'єктивними регуляторами поведінки індивідів у суспільних відносинах. Релігійні норми мають визначати у нормотворчій сфері позитивного права основні цілі та нормативно-ціннісні орієнтири, що обумовлені моральними задачами, на які держава має орієнтуватись у сьогоденні та майбутньому» [286, с. 33].

На сьогодні немає держави, населення якої дотримувалось би однієї, нехай навіть і пануючої в країні, релігії. Важливу роль для відповіді на питання про значення релігії в державі відіграє не лише те, що церква і релігійні організації відокремлені від держави, і жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова, а й гарантії свободи віросповідання і принципу рівності людини і громадянина. Згадаймо регулювання шлюбно-

сімейних правовідносин за Зводом законів цивільних, відмінність у правовому регулюванні залежно від християнських і нехристиянських віросповідань тощо, шлюбних заборон або перешкод до шлюбу. У церковних приписах і традиціях ці принципи існують і сьогодні і дотримуватись їх або не дотримуватись є власною волею віруючої людини.

І у наш час досить поширеним залишається звичай церковного шлюбу, що, однак, не змінює його характеру як національного звичаю і не заміщує державну реєстрацію шлюбу. Це підтверджується й положеннями СК України, якими встановлено, що релігійний обряд шлюбу не є підставою для виникнення у жінки та чоловіка прав та обов'язків подружжя, крім випадків, коли релігійний обряд шлюбу відбувся до створення або відновлення органів державної реєстрації актів цивільного стану (ч. 3 ст. 21).

Слід погодитись з Р. О. Кабальським, який зазначає, що «Нормативність моралі та релігії існує переважно в індивідуальній сфері та направлена на скеровування внутрішньої поведінки суб'єкта. Нормативність права ж направлена на скеровування взаємодій соціальних суб'єктів у найбільш потенційно конфліктних ситуаціях, і тому, вказуючи належну поведінку, вимагає її зовнішнього виразу. У зв'язку з цим правова норма, на відміну від інших соціальних норм, завжди двостороння: її усвідомлення або переживання завжди супроводжується приписуванням тих чи інших правомочностей одним, а обов'язків іншим суб'єктам права, та опосередковується певним незалежним інститутом, зокрема судом» [180, с. 7-8].

Враховуючи наведене, слід зробити такі висновки.

Правові норми належать до соціальних норм, тобто тих, що складаються між людьми, їх групами, соціальними утвореннями/спільнотами.

Соціальні норми можна визначити як своєрідні формули, в яких сконцентрована суспільна необхідність певної поведінки особи (людини, юридичної особи, зокрема й держави), а також взаємовідносини особи з

іншими людьми, соціальними утвореннями, спільнотами. Суб'єктивним аспектом соціальних норм є те, що в них сконцентрована суспільна необхідність певної поведінки, визначені обсяг, зміст, межі можливих і допустимих дій. Об'єктивним аспектом соціальних норм є те, що вони абстрактні, звернені до всіх, завжди відображають існуючі умови суспільного буття і вистраждані потреби суспільства. Норма права як соціальна норма передбачає конкретний, як правило детально встановлений, порядок дій (поведінки).

Безпосереднім джерелом соціального регулювання суспільних відносин є соціальна норма. Правова норма є її юридичним втіленням. У встановлених правовою нормою правах і обов'язках суб'єктів суспільних відносин виражена воля держави, яка, відображаючи інтереси домінуючих в суспільстві верств населення, спрямована на втілення їх уявлень про соціально справедливу поведінку людей у тих чи інших умовах в конкретній сфері суспільних відносин.

Норми, що врегульовують сімейні правовідносини, сформувались в результаті еволюції звичаєвих, моральних і релігійних норм.

Віддавна і до сьогодні норми права врегульовують суспільні відносини не ізольовано, а в системі з іншими соціальними нормами – мораллю, звичаями, релігійними та іншими регуляторами, при цьому правові норми займають домінуюче і інтегруюче положення в цій системі.

Нарівні із правовими нормами інші соціальні норми входять до механізму правового регулювання суспільних відносин.

Висновки до розділу 1

1. Методологія приватного права оперує загальновживаними поняттями методу та методології. При вивченні проблем приватного права, зокрема й сімейного, науковці використовують прийоми і способи наукового пізнання, розроблені філософськими науками.

2. На вибір методів наукового дослідження впливають обрані фундаментальні дослідницькі підходи, в межах яких будь-який загальнонауковий або спеціальний метод науки набуває додаткової специфіки, виконуючи свою основну функцію відповідно до галузі науки і обраної проблеми дослідження. Такі підходи також визначають напрямок і загальний характер досліджень.

Застосування згаданих у вступі та підрозділі 1.1 методів наукових досліджень дало підстави для визначення відмінностей у правовому забезпеченні сімейних відносин залежно від функцій і цілей законодавства, від потреб і пріоритетів в конкретних історичних, політичних і соціальних контекстах, від точки зору різних суб’єктів тлумачення норм права і застосування правових традицій, типів державного устрою тощо.

3. Правове наукове дослідження не може зводитись до аналізу винятково теоретичного матеріалу. Емпірична база дослідження повинна містити акти законодавства та нормотворчості, матеріали судової практики та рішення ЄСПЛ.

4. Наукові дослідження сучасних проблем сімейних правовідносин ґрунтуються на науковому доробку юридичної науки дожовтневого, радянського і пострадянського періодів розвитку України, під час перебування у складі інших держав і у період незалежності.

5. У роботах класиків цивілістики було вироблено певний доктринальний підхід до розуміння шлюбно-сімейних правовідносин, шлюбу та сім’ї.

Наукові пошуки вчених періоду Російської Імперії велись в таких напрямах: історичне значення сім'ї в стародавньому світі; правові традиції та розвиток шлюбно-сімейного регулювання за германськими, французькими, пруськими законами та на землях Російської Імперії; релігійний характер сім'ї та наступні видозміни; сутність шлюбу та умови його укладення, пізніше – припинення та розірвання шлюбу, визнання його недійсним; майнові та особисті правовідносини між подружжям; союз батьків і дітей; усиновлення, узаконення дітей; зміст сімейного права.

6. Необхідність запровадження принципу рівноправності дітей та жінок у законодавство, що врегульовує сімейні відносини, закладено у працях О. Л. Боровиковського, О. І. Загоровського, Г. Ф. Шершеневича та інших вчених. Аналіз робіт згаданих та інших авторів, проектів Зводу законів цивільних дає підстави для висновку, що відлік часу визнання рівноправності дітей та жінок слід починати від прийняття Закону про поліпшення становища незаконнонароджених дітей (03 червня 1902 р.). Перші пожовтневі законодавчі настанови радянської влади ґрунтувались на висновках, зроблених на основі наукових публікацій стосовно проекту Зводу законів цивільних.

7. Обґрунтовано висновок про традиційно широке застосування звичаїв у сімейних відносинах у додержавний період. Відзначене зроблене науковцями дожовтневого періоду спостереження, що фізичний і моральний склад сім'ї формується поза правом, переважний вплив на ці процеси мають соціальні норми – норми моралі та релігії.

Еволюція суспільства зумовила необхідність систематизації звичаєво-правових норм, що у подальшому вплинуло на формування і розвиток правових інститутів в сімейному праві.

8. В історії становлення інститутів сімейного права значну роль відігравав звичай, який у подальшому отримував підтримку держави, втілювався у закон. Звичай і сьогодні продовжує відігравати в праві та суспільстві роль джерела, ресурсу. Сучасна судова практика, ґрунтуючись на

положеннях ст. 11 СК України, надає легітимності звичаям.

9. Науковий доробок радянських науковців складають дослідження, предметом яких стали юридичні факти в сімейному праві, питання охорони і захисту прав та інтересів дітей, шлюбно-сімейні відносини між подружжям і дітьми. Можна виділити два напрями наукових пошуків: 1) коментарі законодавства; 2) формування пропозицій до законодавства і трансформація поглядів науковців щодо поняття та змісту сімейних правовідносин як відносин рівноправності чоловіка і жінки. Слід відзначити певну обмеженість творчої свободи у виборі тем досліджень і оформлення їх результатів у вигляді пропозицій з удосконалення сімейного законодавства, оскільки діяльність науковців радянського періоду обмежувалась чітко визначеним сектором приватно-правових відносин і тогочасною політичною ідеологією.

10. Наведено додаткові аргументи щодо визначення місця сімейного права в системі права України. Сімейне право належить до права приватного. За ознаками, що відрізняють відокремлену сукупність норм права, які врегульовують якісно однорідну групу суспільних відносин, від іншої, сімейне право слід вважати самостійною галуззю права, законодавства і юридичною наукою.

11. Додатково обґрунтовано, що між учасниками сімейних правовідносин виникають і існують унікальні правовідносини, за своїм змістом не схожі ні на цивільні, ні на адміністративні. У динаміці міжгалузевих зв’язків, в оптимальному формулюванні і поєднанні при застосуванні норм права проявляється найбільш ефективне правове регулювання сімейних правовідносин.

Для сімейних правовідносин характерними є юридичні факти-події і юридичні факти-статуси. Саме вони є підставами для виникнення сімейних правовідносин особистого немайнового змісту і відправними для виникнення правових відносин майнових (речових).

Вирішуючи питання про співвідношення особистих і майнових

відносин в сімейному праві, слід визнати примат особистих немайнових правовідносин над майновими. Більшість особистих немайнових відносин у сім'ї непідвладні правовому регулюванню, однак охороняються нормами законодавства.

12. Відзначається взаємозв'язок і взаємовплив соціальних норм у сімейних відносинах і у суспільстві. На розвиток сімейного права мали і мають вплив звичаєві, релігійні норми і норми моралі.

Норми, що врегульовують сімейні правовідносини, сформувались в результаті еволюції звичаєвих, моральних і релігійних норм.

У системі з іншими соціальними нормами – мораллю, звичаями, релігійними та іншими регуляторами, – норми права врегульовують суспільні відносини, займаючи домінуюче і інтегруюче положення в цій системі. Нарівні із правовими нормами інші соціальні норми входять до механізму правового регулювання суспільних відносин.

13. Підтримується концепція Г. Кельзена про відносність моральних цінностей і їх роль у трансформації соціальних норм (моральних і правових). Наведено додаткові аргументи на користь висновку, що моральні цінності відносні, установлюються через соціальну норму, що визначає певну людську поведінку як обов'язкову.

Норми моралі є тим результатом, що історично склався в погляди, оцінки, переконання, принципи і норми, які відбиваються у вчинках людей, у їх відносинах між собою, у ставленні до держави, суспільства, певної соціальної групи та класу. Норми моралі підживлюються і підтримуються особистими переконаннями, традиціями, вихованням, силою суспільної думки.

14. Наведено додаткові аргументи щодо обґрунтування нормальності як філософської категорії, колективного здобутку, який підтримується в суспільстві самообмеженням, нормативністю, дозволяє зберігати соціальний порядок передбачуваним, надійним і зрозумілим, забезпечується заохочувальними санкціями і санкціями-покараннями.

15. У соціальному просторі покладені на людину обов'язки повинні розглядатися не тільки як обов'язки стосовно до інших конкретних осіб, а й загалом як обов'язки по відношенню до інших людей та суспільства. Цей висновок обґрунтовується тим значенням, яке надається міжнародною спільнотою сім'ї як природному і основному осередку суспільства.

16. Правові норми належать до соціальних норм, тобто тих, що складаються між людьми, їх групами, соціальними утвореннями/спільнотами.

17. Соціальні норми можна визначити як своєрідні формули, в яких сконцентрована суспільна необхідність певної поведінки особи (людини, юридичної особи, зокрема й держави), а також взаємовідносини особи з іншими людьми, соціальними утвореннями, спільнотами. Суб'єктивним аспектом соціальних норм є те, що в них сконцентрована суспільна необхідність певної поведінки, визначені обсяг, зміст, межі можливих і допустимих дій. Об'єктивним аспектом соціальних норм є те, що вони абстрактні, звернені до всіх, завжди відображають існуючі умови суспільного буття і вистраждані потреби суспільства. Норма права як соціальна норма передбачає конкретний, як правило детально встановлений, порядок дій (поведінки).

18. Безпосереднім джерелом соціального регулювання суспільних відносин є соціальна норма. Правова норма є її юридичним втіленням. У встановлених правовою нормою правах і обов'язках суб'єктів суспільних відносин виражена воля держави, яка, відображаючи інтереси домінуючих в суспільстві верств населення, спрямована на втілення їх уявлень про соціально справедливу поведінку людей у тих чи інших умовах, в конкретній сфері суспільних відносин.

Результати дослідження, які викладені у Розділі І, відображено у наступних публікаціях автора: [480, с. 117-122], [486, с. 235-237], [497, с. 71-74].

РОЗДІЛ 2
ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН

2.1 Загальна характеристика проблем сімейних правовідносин

У цьому розділі ми маємо намір розглянути фундаментальні питання сімейного права – поняття і класифікацію сімейних правовідносин. Поняття сімейних правовідносин є спірним в науці, питання класифікації сімейних правовідносин ґрунтовно не розглядалось сучасними науковцями. Розглядаючи окремі види сімейних правовідносин або досліджуючи види сімейних правовідносин у навчальній літературі, науковці послуговуються градацією сімейних правових відносин, запропонованою Є. М. Ворожейкіним. Однак з моменту видання його фундаментальної праці пройшло вже багато років, отримали свою правову регламентацію інші відносини у сфері сім'ї, що також потребують детального аналізу.

Поняття сімейних правовідносин є одним із фундаментальних, і водночас спірних понять теорії сімейного права. Будучи різновидом суспільних відносин і правовідносин в загальнотеоретичному розумінні, вони мають особливу, притаманну тільки їм специфіку [483, с. 312–325].

Визначаючи поняття правовідносин, слід виходити з їх сутності, одночасно розглядаючи в органічному взаємозв'язку з іншими видами суспільних відносин, в діалектичній єдності з іншими процесами, які відбуваються в суспільстві, і з врахуванням якісної своєрідності правовідносин як виду суспільних відносин [540, с. 77]. На це нами зверталась увага у розділі 1, зокрема було продемонстровано, як зі зміною суспільних процесів в державі відповідно змінюються соціальні правові норми, бачення законодавцем і науковцями правової регламентації видів сімейних правовідносин, їх суб'єктного складу, змісту суб'єктивних прав і юридичних обов'язків учасників сімейних правовідносин.

Таким категоріям юридичної термінології, як «правовідносини», «юридичний факт» властивий, на перший погляд, високий ступінь абстрактності. Водночас ці «юридичні категорії дивно конкретні: як правило, їм можна з достатньою впевненістю протиставити конкретні дії і обставини, що становлять зміст даної категорії» [178, с. 86].

Сучасні науковці, формуючи свої позиції з певних питань, досить часто відмовляються від висловленого колегами раніше. Однак накопичений досвід становлення основоположних інститутів сімейного права полягає в тому, що раніше висловлені думки і видані праці проклали шлях до сьогоднішнього розуміння явищ і процесів, що відбуваються в правовій науці і законодавстві. Це зауваження стосується багатьох спірних й на сьогодні проблем. Однією з таких є проблема правовідносин загалом і сімейних правовідносин зокрема [507, с. 347-356].

Поняття «правовідносини» займає особливе місце в системі понять теорії права. У науковій літературі так і не вироблено єдиного підходу до поняття правовідносин, його елементів, об’єкта правовідносин, підстав класифікації тощо. Проблема правовідносин – одна із найбільш складних і водночас найменш розроблених проблем правової науки. Ці слова були сказані професором О.С. Іоффе ще у 1949 р. [176, с. 31], однак, є актуальними й на сьогодні.

Правові відносини класифікують за різними критеріями:

– відповідно до галузей законодавства – конституційні, цивільно-правові, сімейно-правові, адміністративно-правові, кримінально-правові, правовідносини цивільного процесуального права тощо;

– залежно від функцій, які виконують норми права, – регулятивні, охоронні, виховні, попередження, примусу тощо;

– за змістом правовідносин – речові (майнові) та особисті немайнові;

–за кількісним складом їх учасників – прості, що виникають між двома суб’єктами, та складні, що виникають із невизначеною кількістю осіб;

– за способом індивідуалізації суб’єктів у правовідносинах –

абсолютні, відносні і загальнорегулятивні.

Кожен з критеріїв є актуальним при теоретичному аналізі будь-яких суспільних правовідносин. Для нашого дослідження не тільки для теоретичних висновків, а й для практичної кваліфікації правовідносин, найважливішим є поділ за критеріями галузевої належності, способом індивідуалізації суб'єктів правових відносин і змістом правовідносин (сукупністю суб'єктивних прав та юридичних обов'язків суб'єкта конкретних правовідносин).

Під галузевими правовідносинами, на нашу думку, можна вважати лише ті, що відповідають основним галузям права, яким властивий визначений правовий режим і які відрізняються власними методами регулювання. Питання зводиться до того, щоб визначити, до якої категорії належить право, щодо якого виникли спірні правовідносини. Звідси слід зробити висновок, що особливості галузевих правовідносин залежать від відповідних норм права і зосереджені в правових зв'язках, що визначають правовий статус суб'єктів у правових відносинах.

Залежно від такої ознаки, як спосіб індивідуалізації суб'єктів правових відносин, правовідносини можуть бути поділені на три основні групи: 1) абсолютні, 2) відносні і 3) загальні (загальнорегулятивні). Ю. І. Гревцов коротко і змістовно їх описує, зазначаючи, що перші і треті види правовідносин можна виділити вкрай рідко.

Абсолютними визнають такі «відносини, в яких уповноваженому (носію права) протистоїть невизначене коло, безліч пасивно зобов'язаних суб'єктів права. Як класичний приклад називають зазвичай правові відносини власника і всіх осіб, зобов'язаних не посягати на об'єкти, що знаходяться відповідно до закону в його власності» [311, С. 417; 82, с.44]. Таким чином, на виокремлення абсолютних правовідносин від інших впливає ступінь конкретизації суб'єктів правовідносин.

Під відносними правовідносинами розуміють «такі відносини, в яких уповноваженій протистоїть конкретна зобов'язана особа (обидві сторони в

таких відносинах конкретно визначені)» [311, с. 417-418]. Чітко визначене коло суб'єктів правовідносин є характерною рисою відносних правових відносин. Згадані правовідносини є найпоширенішими. Саме правовідносини, які ми сьогодні називаємо відносними, досліджували цивілісти дожовтневого періоду. Наприклад, М. М. Коркунов визначав правовідносини як побутові відносини, врегульовані юридичною нормою. Під юридичним побутом вчений розумів сукупність юридичних відносин. Але саме коло цих відносин він істотно обмежував. Розглядаючи правовідносини як відносини двох суб'єктів, пов'язаних один з одним взаємними правами і обов'язками, основним елементом у правовідносинах М. М. Коркунов вважав обов'язок [215, с. 51]. Саме через взаємний правовий обов'язок і претензії розглядав правовідносини Г. Ф. Шершеневич [546, с. 285-286].

Загальнорегулятивними правовими відносинами вважають ті «відносини, в яких носіями прав і обов'язків є в принципі всі. Іншими словами, такі відносини не мають точної «поіменної» індивідуалізації за суб'єктами. Із системи загальнорегулятивних відносин неможливо виділити конкретні правові відносини. Ці відносини всіх і для всіх. Для виникнення подібних відносин не потрібно інших обставин (зокрема юридичних фактів), крім самого суб'єкта права» [311, с. 418]. До загальнорегулятивних правовідносин можна віднести, наприклад, конституційні гарантії.

За визначенням Л. С. Явича, «цінність поняття правовідносини полягає в тому, що останнє характеризується конкретними, реальними суспільними відносинами, що регулюються правом» [556, с. 207].

Ми приєднуємось до позиції, яка склалася у теорії права, та відповідно до якої правовідносини (відносні) визначаються як суспільні зв'язки, що виникають на підставі норм права, учасники яких мають суб'єктивні права і юридичні обов'язки, забезпечені державою (або сторони яких пов'язані взаємними юридичними правами і обов'язками, які охороняються державою). Правовідносини є головною ланкою механізму правового

регулювання, основним способом реалізації права [465, с. 279-281; 374, с. 268-270; 53, с.390-391; 386, с.82; 523, с.306-307].

Так, С. С. Алєксєєв виділяв такі специфічні ознаки правовідносин. Правовідносини це: 1) зв'язок між особами, що виникає на основі норм права. Правовідносини є особливими суспільними зв'язками саме тому, що складаються на базі юридичних норм. Через правовідносини вимоги юридичних норм реалізуються, втілюються в поведінці людей; 2) зв'язок між особами через їх суб'єктивні юридичні права і обов'язки, що виникають на основі норм права; 3) зв'язок між особами, що виникає на основі норм права, підтримується (гарантується) примусовою силою держави; 4) зв'язок між особами, що виникає на основі норм права, більшою або меншою мірою індивідуалізований, має визначений зміст [5, с. 49]. Аналіз цього визначення та інших, зроблених на підставі запропонованого С. С. Алєксєєвим, дає підстави для висновку, що для визначення суспільних відносин як правових мають бути: 1) законодавчі підстави, 2) їх учасники повинні мати певну правоздатність, 3) вони повинні мати намір бути юридично пов'язаними, а їх права та обов'язки можуть бути захищені в суді, 4) для виникнення правовідносин не має бути спотворених, неправдивих фактів. Це загальнотеоретичне бачення поняття правовідносин. Стосовно сімейних правовідносин слід зазначити, що не завжди їх учасники можуть мати намір бути юридично пов'язаними, зокрема це стосується таких учасників сімейних правовідносин, як дітей.

Ю. І. Гревцов до основних ознак правових суспільних відносин відносить наступні: 1) правові відносини – це вид соціальних відносин в суспільстві, механізм виникнення і реалізації яких підпорядковується загальним закономірностям встановлення і здійснення суспільних відносин; 2) сторонами юридичних відносин можуть бути тільки особи, що наділені якостями суб'єкта права; 3) змістом правових відносин є взаємодія їх сторін: форма таких відносин регламентована зазвичай юридичним нормативом; 4) мета взаємодії сторін правових відносин полягає в досягненні бажаного і

законного результату; 5) тільки в рамках даного різновиду суспільних відносин відбувається використання суб'єктивних прав, виконання юридичних обов'язків, захист порушеного права; 6) у сучасному суспільстві правові відносини є одним з легітимних шляхів досягнення людиною мети, реалізації інтересів і намірів в межах існуючого правопорядку і законності; 7) правові відносини відрізняє тісний зв'язок з юридичним нормативом, який може вказувати на способи і заходи захисту правових відносин від зазіхань [97, с.163-164]. У наведеному визначенні згруповані ознаки правовідносин, які дають підстави відрізняти правові відносини від інших видів суспільних відносин.

Поняття правовідносин розглядається фахівцями різних галузей права з урахуванням специфіки кожної конкретної галузі і спрямованості правового регулювання суспільних відносин. До визначення поняття правових відносини науковці підходять по-різному. Найпоширенішим є підхід, за якого під правовими відносинами розуміють співвідношення права і юридичного обов'язку, їх специфічний зв'язок. У результаті такого підходу розуміння правових відносин досліджується не як абстрактне співвідношення суб'єктивного права і юридичного обов'язку, а згідно із нормами відповідного законодавства, яке й визначає права і обов'язки учасників правовідносин.

Для сімейних правовідносин характерними є загальні ознаки правовідносин. Водночас є й низка рис, які вирізняють сімейні правовідносини серед інших.

Як свідчить наведене, загальна теорія права розробляє проблему правовідносин через категорії суб'єкта, об'єкта і змісту [374, с. 268; 8, с. 100; 90, с. 37]. Прийнято вважати, що згадані категорії є необхідними структурними елементами будь-яких правовідносин, зокрема й сімейних. Крім того, саме через них сімейні правовідносини відрізняють від правовідносин, суміжних з сімейною галуззю права [540, с. 77-79].

У дореволюційному сімейному праві Росії сім'ю розглядали і як «союз

осіб, пов'язаних шлюбом, і осіб, які від них походять», і як основний осередок державного організму, наділений певною автономією, і як «одну із форм господарського побуту», і як «групу осіб, пов'язаних шлюбом чи споріднених, які спільно проживають» [549, с. 406-407; 339, с. 1-2; 328, с. 369; 155, с. 1].

У радянському сімейному праві визначення сім'ї наводилося у вигляді перерахування підстав її виникнення (заснована на шлюбі або спорідненості) і властивих їй ознак (об'єднання осіб, пов'язаних між собою взаємними правами і обов'язками, взаємною моральною та матеріальної спільністю і підтримкою) [265, с. 46-48].

В. О. Рясенцев виділяв загальне (соціологічне) і спеціальне (юридичне) поняття сім'ї. В юридичному сенсі, визначаючи сім'ю як «коло осіб, пов'язаних правами і обов'язками, що випливають із шлюбу, споріднення, усиновлення або іншої форми прийняття дітей на виховання та покликаними сприяти зміцненню та розвитку сімейних відносин» [442, с. 42-43]. В. С. Толстой звертав увагу на існування свого поняття сім'ї «чи не в кожній із галузей права» [473, с. 5].

На сьогодні, однак, існують певні складнощі у визначенні поняття сімейних правовідносин. Однією з причин є складність формулювання поняття «сім'я» загалом і такого елемента правових відносин, як «суб'єкт сімейних правовідносин». Відомо, що за СК України поняття сім'ї та її складу трактується досить широко і неоднозначно. Так, ч. 2 ст. 3 СК України встановлено, що сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Я. М. Шевченко неодноразово піддавала критиці це визначення в цілому і окремо кожну із його складових [533, с. 5-6; 536, с. 7-11].

Одночасна наявність усіх трьох елементів, покладених в основу правового визначення поняття «сім'я», а саме: 1) особи, які спільно проживають, 2) пов'язані спільним побутом, 3) мають взаємні права та обов'язки, в реальному житті не завжди може бути втіленою. Так, особи, які

спільно проживають, можуть не складати сім'ю, наприклад, у разі проживання в одному житловому приміщенні матері чоловіка, який помер, і жінки цього померлого чоловіка. Проживаючи спільно, вони можуть вести окремо побутове господарство, а взаємних прав взагалі не мають. І навіть у разі, якщо й пов'язані спільним побутом, сім'єю можуть не бути як самі для себе, так і відповідно до норм галузевого законодавства. До того ж у ч. 3 ст. 3 СК України закріплено, що права члена сім'ї має одинока особа.

Положення ч. 3 ст. 3 СК, однак, піддавалось критиці з боку Є. О. Харитонова, який вважає, що «Сім'я, як «осередок суспільства» має складатися щонайменше з двох осіб. Положення ч. 3 ст. 3 СК, згідно з яким права члена сім'ї має одинока особа, було б невірно розуміти як визнання можливості існування сім'ї, що складається з однієї особи. Зазначена норма лише надає права члена сім'ї одинокій особі з метою забезпечення рівності її становища у суспільстві та уникнення дискримінації на цій основі. Таке наділення правами члена сім'ї може мати значення, наприклад, при наданні кредиту, визначенні рівня доходів тощо» [519, с. 296]. На нашу думку, крім визначення, що міститься у ст. 3 СК України, гарантії права на сім'ю, закріплені у ст. 32 Конституції України та у ст. 291 ЦК України, дають можливість особі реалізовувати це право на свій розсуд, зважаючи лише на моральні засади суспільства. І суспільство має з повагою ставитись до особи, яка саме таким чином визначилась зі складом своєї сім'ї.

До ухвалення СК України поняття «сім'я» не було закріплене законодавчо. Загалом науковці пояснювали відсутність законодавчого визначення поняття «сім'я» тим, що «його наповнення конкретним змістом залежить від безлічі факторів, які настільки індивідуальні, що будь-який формальний підхід до сім'ї неминуче вступив би в протиріччя з реальними життєвими ситуаціями» [89, с. 221-222]. «Каменем спотикання, через який виникають основні спори при визначенні сім'ї, – зазначала І. В. Жилінкова, – є питання про суб'єктний склад сім'ї. Проблема полягає у тому, що поняття «член сім'ї» – це «наскрізний» суб'єкт декількох галузей права. При цьому в

різних галузях права, а нерідко й в окремих нормативних актах у межах однієї галузі, коло членів сім'ї визначається по-різному. У свою чергу, залежно від рішення питання про суб'єктний склад сім'ї визначається коло учасників сімейних відносин носіїв комплексу сімейних особистих та майнових прав й обов'язків» [146, с. 119].

Так, КпШС України не містив визначення поняття «сім'я», водночас у його статтях використовувались терміни «родинний», «сімейний», «сімейні відносини». На початку 90-х років минулого століття з'явились норми законодавства, у яких поняття «член сім'ї» трактувалося по-різному. На практиці поняття «сім'я», «член сім'ї» викликають багато спорів, оскільки є відмінними у нормах галузевого законодавства. Такі суперечки й зумовили у 1999 р. розгляд цього питання Конституційним Судом України [395].

У рішенні КСУ від 3 червня 1999 р. № 5-рп/99 зазначено, що підставою для розгляду справи згідно зі статтею 93 Закону України «Про Конституційний Суд України» стала практична необхідність у з'ясуванні або роз'ясненні, офіційній інтерпретації термінів: «член сім'ї» військовослужбовця, працівника міліції, особового складу державної пожежної охорони (п. 6 ст. 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», ч. 4 ст. 22 Закону України «Про міліцію», ч. 6 ст. 22 Закону України «Про пожежну безпеку»), «член сім'ї», який проживає разом з працівником міліції (ч. 5 ст. 22 Закону України «Про міліцію»), «член сім'ї», який перебуває на утриманні військовослужбовця (п. 6 ст. 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»).

У рішенні КСУ, зокрема зазначається, що, зважаючи на загальний зміст КпШС України, можна дійти висновку про такі важливі ознаки сім'ї, членства в сім'ї, як кровна спорідненість, родинні зв'язки, шлюбні відносини, а положення про встановлення батьківства, викладені у ч. 3 ст. 53, дають підстави для визнання ознаками сім'ї фактичних шлюбних відносин. Статтею 17 цього нормативного акта введено до правового обігу

поняття «родичі по прямій висхідній і низхідній лінії», «повнорідні і неповнорідні брати і сестри», а в ст. 95 вжито термін «інші родичі», до яких віднесено діда, бабу, брата, сестру, а також вітчима і мачуху дитини та осіб, які постійно виховували дитину і утримували її як члена своєї сім'ї, надаючи їй систематичну матеріальну допомогу.

У рішенні КСУ окремо відзначено специфіку вживання терміна «член сім'ї» у нормах спеціальних законів, які врегульовують питання пільг та соціальної допомоги. Очевидно, що існує відмінність у розумінні поняття «член сім'ї» стосовно суто сімейних правових відносин, цивільних правовідносин, відносин соціального забезпечення та податкових правовідносин. Аналізуючи наведене рішення КСУ, І. В. Жилінкова зазначала: «Зрозуміло, що різне тлумачення поняття «член сім'ї» не дає підстав для розробки єдиного поняття сім'ї в праві» [146, с. 120].

У рішенні КСУ від 20 січня 2012 р. № 2-рп/2012 наведене тлумачення терміна «сімейне життя» відповідно до норм СК України. Сімейне життя – це особисті майнові та немайнові відносини між подружжям, іншими членами сім'ї, яке здійснюється на засадах, визначених у СК України: кожна особа має право на повагу до свого сімейного життя (ч. 4 ст. 4); ніхто не може зазнавати втручання в його сімейне життя, крім випадків, встановлених Конституцією України (ч. 5 ст. 5); регулювання сімейних відносин здійснюється з урахуванням права на таємницю особистого життя їх учасників, їхнього права на особисту свободу та недопустимості свавільного втручання у сімейне життя (ч. 4 ст. 7) та інше. У рішенні також висловлено позицію, що «неможливо визначити абсолютно всі види поведінки фізичної особи у сферах особистого та сімейного життя, оскільки особисті та сімейні права є частиною природних прав людини, які не є вичерпними, і реалізуються в різноманітних і динамічних відносинах майнового та немайнового характеру, стосунках, явищах, подіях тощо. Право на приватне та сімейне життя є засадничою цінністю, необхідною для повного розквіту людини в демократичному суспільстві, та розглядається як

право фізичної особи на автономне буття незалежно від держави, органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб» [394].

Частиною 1 ст. 3 СК України встановлено, що «Сім'я є первинним та основним осередком суспільства». Це положення піддавалось критиці вже з самого початку чинності СК України. Його вважали радянським архаїзмом.

Слід згадати, що й на початку XX ст. гасло «сім'я – основний осередок суспільства» також піддавалось критиці, вважалось підступною ідеєю буржуазії. Соціолог С. Я. Вольфсон стверджував, що соціалізм несе з собою відмирання сім'ї, критикував ідею сім'ї як осередку суспільства, зокрема тим, що саме через сім'ї одурманюють буржуазні маси [61]. Робота автора, як і інші публікації того часу з соціології та права, ґрунтувалась на працях К. Маркса «Капітал» та Леніна «Розвиток капіталізму в Росії», в яких буржуазні і дрібнобуржуазні сім'ї при капіталізмі розглядали як засіб експлуатації жінок, дітей та незаможних, а шлюб – як звичайну економічну угоду.

Навіть у В. О. Рясенцева знаходимо, що «Природне біологічне життя сім'ї, яким визначається зростання народонаселення (у взаємодії з іншими факторами), нерозривно пов'язане з продуктивними силами суспільства; господарсько-побутові відносини, в яких сім'я виступає головним чином як споживчий осередок суспільства, входять в базис, нематеріальні – у надбудову суспільства. Така природа сім'ї дозволяє регулювати в певних межах сімейні стосунки, впливати на поведінку членів сім'ї за допомогою правових норм. Цим пояснюється велика роль права в забезпеченні розвитку сім'ї при соціалізмі» [412, с. 7].

Лише згодом стали вважати, що «Розвиток радянського сімейного права на всіх етапах було спрямовано па зміцнення сім'ї. Сім'я – основний осередок суспільства. Вона є тим природним середовищем, в якому розвивається людина, формується особистість… Інститут сім'ї пережив багато історичних епох і проявив життєстійкість і пристосовність до різних суспільних умов» [138, с. 154].

З огляду на важливу роль сім'ї в розвитку держави і суспільства, підтримання миру і стабільності у світі міжнародна спільнота приділяє особливу увагу унормуванню охорони сім'ї. Саме тому міжнародним надбанням слід вважати положення міжнародних нормативно-правових актів, відповідно до яких сім'я вважається основним осередком суспільства.

Найперше про те, що сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства і держави зазначено у ч. 3 ст.16 Загальної декларації прав людини у 1948 р. [153].

Ст. 10.1 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. проголошено, що сім'ї, яка є природним і основним осередком суспільства, повинні надаватися по можливості якнайширша охорона і допомога, особливо при її утворенні і поки на її відповідальності лежить турбота про несамостійних дітей та їх виховання. Шлюб повинен укладатися за вільною згодою тих, хто одружується [285].

Гарантії рівності прав заміжніх та незаміжніх жінок з чоловіками в галузі цивільного права проголошено у ч. 1 ст. 6 Декларації про ліквідацію дискримінації щодо жінок [112], в сім'ї та суспільстві – у ст. 5 Мексиканської декларації 1975 р. про рівність жінок та їх вклад в розвиток та мир [272], у сфері реалізації права на працю – у ч. 1 ст. 44 Міжнародної конвенції про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей 1990 р. [283].

Низкою міжнародних документів ООН передбачено створення гармонійного середовища в сім'ї, основному осередку суспільства, для зростання і розвитку дітей та молоді, забезпечення державами безпечного материнства, збереження цілісності сім'ї, зокрема ст. IV Декларації соціального прогресу та розвитку від 11.12.1969 [114], преамбулою і статтями Конвенції про права дитини 1989 р. [211], ч. 14 Всесвітньої декларації про забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей 1990 р. [64], ст. 12 Керівних принципів запобігання злочинності серед неповнолітніх Організації Об'єднаних Націй (Ер-Ріядські керівні принципи) від 14 грудня

1990 р. [194]; п. 15 Декларації та Плану дій «Мир, придатний для життя дітей» 2002 р. [115].

У згаданих та інших міжнародних актах наголошується на тому, що збереження і укріплення сім'ї має відбуватись із врахуванням традицій і звичаїв кожної країни. Так, зокрема, це передбачено у принципі «f» Віденського Міжнародного плану дій з проблем старіння від 1982 р. Крім цього, цим планом дій передбачено державам та недержавним організаціям докладати зусиль щодо підтримки сім'ї, як основного осередку суспільства, захисту та зміцнення її відповідно до системи культурних цінностей кожного суспільства і потреб його старіючих членів [56].

З метою розвитку соціального прогресу, забезпечення справедливості і поліпшення умов життя Копенгагенська декларація про соціальний розвиток 1995 р. закликає держави до дій, зокрема шляхом визнання, що сім'я є основним осередком суспільства і відіграє ключову роль в соціальному розвитку і як така має бути укріплена з урахуванням прав, можливостей і обов'язків її членів. У різних культурних, політичних і соціальних системах сім'я існує в різних формах. Вона має право на всебічний захист і підтримку (п. «h» ст. 26) [214].

У п. 25 Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Подальші ініціативи в інтересах соціального розвитку» закріплено, що «Дедалі більшого визнання отримує той факт, що сім'я є основним осередком суспільства, і що вона грає ключову роль в соціальному розвитку, будучи важливим фактором забезпечення соціальної згуртованості та інтеграції. У різних культурних, політичних і соціальних системах існують найрізноманітніші форми сім'ї» [390].

Навіть при обговоренні перспектив розвитку населених пунктів в ООН передбачається їх розвиток виходячи із позиції, що «сім'я є основним осередком суспільства і як така має зміцнюватися» (п. 30 Декларації про міста та інші населені пункти в новому тисячолітті [113]).

Рівність чоловіка і жінки при укладенні шлюбу, сприяння державами-

учасницями економічному, правовому і соціальному захисту сімейного життя, сім'ї як основного осередку суспільства і природного середовища для виховання дітей і молоді надаються необхідні захист і сприяння – про це проголошується і в документах СНД (ст.13 Конвенції Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини 1995 р., ст.19 Модельного закону СНД про виховання дітей та молоді) [212; 583].

Рада Європи ухвалила низку документів щодо забезпечення благополуччя сімей в Європі, рівності учасників сімейних правовідносин. Так, Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. проголошено право на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8) і право на шлюб, що означає, що «Чоловік і жінка, що досягли шлюбного віку, мають право на шлюб і створення сім'ї згідно з національними законами, які регулюють здійснення цього права» (ст. 12) [595].

Статтею 16. Європейської соціальної хартії РЄ встановлено, що «Сім'я як головний осередок суспільства має право на відповідний соціальний, правовий та економічний захист, який забезпечує її всебічний розвиток» [568].

Аналіз наведених норм міжнародних нормативно-правових актів дає підстави для висновку, по-перше, про сталість ставлення міжнародної спільноти до соціальної цінності сім'ї як основного осередку суспільства. У конституціях багатьох країн сім'я характеризується як природний союз, основа, осередок суспільства, в них існують норми, що заохочують шлюб, встановлюють взаємні права і обов'язки батьків і дітей, гарантують державну підтримку та охорону сім'ї, материнства, батьківства і дитинства. Так, у ст. 6 Конституції Німеччини встановлено, що шлюб і сім'я знаходяться під особливим захистом. Турбота про дітей і їхнє виховання є природним правом батьків і їх переважним обов'язком. За їх реалізацією стежить державна спільнота [621]. Статтею 18 Конституції Польщі гарантовано, що шлюб як союз жінки та чоловіка, сім'я, материнство і батьківство перебувають під охороною і заступництвом Республіки Польща

[623].

В Україні схожі норми встановлено у ст. 51 Конституції – «Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї. Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою» [213]. Частина 1 ст. 3 встановлює, що первинним і основним осередком суспільства є сім'я.

По-друге, у останніх із наведених міжнародних нормативно-правових актах очевидною є зміна міжнародно-правових орієнтирів у розумінні поняття «сім'я». При цьому не тільки у Конвенціях РЄ, а навіть у документах ООН, яка є організацією з консервативною політикою, спостерігається інше тлумачення поняття шлюбу як підстави створення сім'ї. Якщо у ранніх документах ООН передбачається, що сім'я створюється на підставі шлюбу чоловіка і жінки, то в останніх, а також у документах РЄ зазначається, що існують найрізноманітніші форми сім'ї у різних культурних, політичних і соціальних системах. Положення ст. 12 ЄКПЛ викликають суперечки у країнах Європи, стосовно того, що мається на увазі під «найрізноманітнішими формами сім'ї» – полігамні, нетрадиційні (альтернативні) тощо?

Дотримання і виконання норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод забезпечується рішеннями ЄСПЛ. Якщо на початку ухвалення ЄКПЛ ст. 12 тлумачилась на користь шлюбу між чоловіком і жінкою, то наприкінці XX ст. – на початку XXI ст. у рішеннях ЄСПЛ вже по-іншому тлумачаться норми згаданої статті ЄКПЛ.

Так, у рішенні в справі *Sheffield and Horsham v. the United Kingdom*, яка стосувалась спору щодо перереєстрації даних про народження людей, які змінили стать, та заборони на вступ в шлюб транссексуалам після операції, зазначається, що право на вступ у шлюб, гарантоване ст. 12 Конвенції, відноситься до традиційного шлюбу між особами протилежної біологічної

статі. Це також випливає з формулювання статті, яка прояснює, що ст. 12 в основному стосується захисту шлюбу як основи сім'ї. Крім того, ст.12 встановлює, що здійснення цього права регулюється національним законодавством Договірних Держав. Введені таким чином обмеження не повинні обмежувати або зменшувати право таким чином або до такої міри, що порушується сама суть права. Однак не можна сказати, що юридичні перешкоди в Сполученому Королівстві щодо шлюбу осіб, які не належать до протилежного біологічної статі, мають такий ефект [614].

Мікеле де Сальвіа зазначає щодо згаданої справи, що прив'язка до традиційної концепції шлюбу, яка лежить в основі ст. 12 Конвенції, забезпечує достатній мотив, щоб продовжувати застосовувати біологічні критерії для визначення статі особи з метою шлюбу, причому ця сфера підкреслює повноваження, якими користуються Договірні Держави, з регулювання за допомогою законів здійснення права на вступ в шлюб [279]. Суд дійшов висновку, що відмова у заміні свідоцтва про народження і реєстрації шлюбу у цій справі не були порушенням прав людини.

У справі *Schalk and Kopf v. Austria* заявники стверджували, що ст. 12 не може розглядатися ізольовано від інших статей Конвенції, які надають права і свободи кожному, або заявляють, що нікого не може бути піддано певним видам дискримінаційного поводження. Формулювання статті 12 може бути витлумачене так, щоб не виключати шлюб між двома особами однієї статі. Крім того, необхідно враховувати історичний контекст, в якому була прийнята Конвенція: в 1950-х роках шлюб чітко бачили в традиційному значенні як союз між партнерами різної статі.

Однак суд ці доводи не переконали. Одна із суддів зазначила, що, справді, інститут шлюбу зазнав серйозних соціальних змін з моменту прийняття Конвенції, однак суд зазначає, що в Європі немає єдиної думки щодо одностатевих шлюбів. У ситуації, що склалася, питання про те, дозволяти одностатеві шлюби чи ні, залишене для регулювання національним законодавством Договірної Держави. У зв'язку із цим суд

зазначив, що ст. 12 тлумачиться на користь шлюбу між чоловіком і жінкою. Шлюб має глибоко вкорінені соціальні і культурні конотації, які можуть сильно відрізнятися від одного суспільства до іншого. Суд повторює, що він не повинен поспішати замінювати своїм власним рішенням рішення національних органів влади, які найкраще можуть оцінити і відреагувати на потреби суспільства [619].

Однак згодом практика ЄСПЛ дещо змінилася, про що йтиметься далі.

Чинним Сімейним кодексом закріплено досить широке коло учасників сімейних відносин (ст. 2 СК України), адже ним врегульовуються сімейні особисті немайнові та майнові відносини між подружжям; батьками та дітьми; усиновлювачами та усиновленими; між матір'ю та батьком дитини щодо її виховання, розвитку та утримання; між бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками; рідними братами та сестрами; мачухою, вітчимом та падчеркою, пасинком; іншими членами сім'ї, визначеними у ньому. А поряд із переліченими та іншими членами сім'ї, з огляду на ч. 4 ст. 3 СК України, якою встановлено, що сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства, може бути будь-хто.

Щодо наведеного положення ч. 4 ст. 3 СК України Я. М. Шевченко писала, що воно встановлює «безмежно розмите і невиразне поняття для шляхів створення сім'ї, вказуючи, що вона створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом, і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства. Які це можуть бути підстави, можна лише здогадуватися, але, безумовно, до справжніх сімейних відносин (шлюб, кровна спорідненість, усиновлення) вони ніякого відношення не мають» [533, с. 6]. Сама ж З. В. Ромовська пояснює, що поняття сім'ї, наведене в СК України, виходить з основних ознак сім'ї, якими вона вважає спільне проживання, а також наділення членів сім'ї цілою системою прав та обов'язків, які зумовлені саме

їхнім спільним проживанням [407, с. 19-20]. Як відомо, класичними підставами для визначення поняття «сім'я» в сімейному праві вважається шлюб, кровна спорідненість, усиновлення.

Складнощів у визначенні членства в сім'ї, а отже, й поняття сімейних правовідносин додає те, що за чинним сімейним законодавством правові наслідки майнового характеру має також спільне проживання чоловіка та жінки, які не перебувають у шлюбі між собою (статті 74, 91 СК України). До прийняття СК України фактична поведінка чоловіка та жінки, безвідносно до норм права, не вважалася сімейними або шлюбними правовідносинами. Слід погодитися з І.В. Жилінковою, яка стверджує, що запроваджуючи такі норми «законодавець намагається надати юридичного визначення відносинам, які реально існують і більш того – мають широке розповсюдження… це спроба нормативного упорядкування відносин, які до цього часу розвивалися стихійно» [434, с. 19]. Слід також погодися з автором, що в СК України ця ідея все ж не набула завершеного вигляду.

На нашу думку, таке розширене тлумачення змісту терміна «сім'я» видається необґрунтованим, призводить до втрати науковим терміном належної йому суворості, однозначності у розкритті поняття, визначеності і, як наслідок, – до проблем і суперечок під час правозастосування. Зауважимо, що автор не підтримує необґрунтоване розширене тлумачення змісту терміна «сім'я» саме в сімейному праві. Що стосується інших галузей права та законодавства (наприклад, фінансового, житлового, права соціального забезпечення тощо, прикладом є згадані вище рішення КСУ), де членство в сім'ї безпосередньо пов'язане із соціальним і правовим захистом членів сім'ї працівників окремих професій, де за основу беруться інші, ніж у сімейному праві, критерії віднесення до членів сім'ї (зокрема, місце і час проживання того чи іншого члена сім'ї, джерела утримання тощо), то тут зміст поняття «сім'я» є іншим, і коло осіб, що становлять сім'ю, відповідно, є значно ширшим. Ознаки, притаманні учасникам сімейних відносин в інших галузях права, є відмінними від загальних характеристик суб'єктів власне сімейного

права.

В юридичній літературі до розуміння сімейних правовідносин підходять по-різному. Так, І. В. Жилінкова зазначає, що «традиційним є широке розуміння поняття «сімейні правовідносини». Воно включає: а) правовідносини між членами сім'ї (внутрішні сімейні правовідносини); б) правовідносини, які визнаються сімейними, хоча вони виникають за межами сім'ї (зовнішні сімейні правовідносини)» [147, с. 47]. При цьому внутрішніми сімейними правовідносинами вважаються ті, що виникають між членами однієї сім'ї, наприклад, відносини між подружжям, батьками та дітьми, які проживають однією сім'єю, пов'язані спільним побутом та взаємними правами та обов'язками. Зовнішніми – правовідносини між особами, які складали сім'ю раніше, або взагалі не були членами однієї сім'ї, однак пов'язані такими правами та обов'язками, які за своєю суттю є сімейними. Це аліментні правовідносини колишнього подружжя, правовідносини між дитиною та одним із батьків, з яким дитина разом ніколи не проживала, правовідносини між онуками та бабою, дідом, які не проживають разом, тощо [147, с. 47-48]. Ми приєднуємося до висловленої І. В. Жилінковою думки про те, що сімейними в повному розумінні можна назвати лише першу групу правовідносин — правовідносини членів сім'ї. Відносини, які виникають за межами сім'ї, можна вважати сімейними певною мірою умовно [147, с. 47].

Я. М. Шевченко зазначала, що «Сімейні правовідносини як ніякі інші пов'язані з особистістю особи, тому цілком закономірно, що сімейно-правове регулювання в Сімейному кодексі ґрунтується на тих правових інститутах, які пов'язані з особистістю людини і її поведінкою відповідно до сімейно-правових прав і обов'язків». Зважаючи на це професор виділяла три групи сімейних правовідносин, які охоплюють три великі групи фактичних обставин, що обумовлюють життєві сімейні відносини певного виду, так чи інакше пов'язані з суб'єктами сімейних правовідносин. Я. М. Шевченко виділяла «відносини, що ґрунтуються на шлюбі як спеціальному

юридичному факті, який за змістом означає сімейний союз жінки і чоловіка, зареєстрований у державному органі актів цивільного стану; кровне споріднення осіб; усиновлення. Інші підстави, не заборонені законом і такі, що не суперечать моральним засадам суспільства, про які йдеться в п. 4 ст. 3 Сімейного кодексу як про підстави створення сім'ї, дуже ачасті і не здатні слугувати для юридичного визначення поняття сім'ї» [536, с. 9-10].

В. А. Ватрас пропонує «власну класифікацію сімейних правовідносин за критерієм їх суб'єктного складу: правовідносини між подружжям, особами, що перебувають у фактичних шлюбних відносинах, та колишнім подружжям (подружні і прирівняні до них правовідносини); правовідносини між батьками та дітьми (батьківське правовідношення); правовідносини між близькими родичами та особами, що до них прирівнюються (родинні правовідносини); правовідносини між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною (правовідношення з приводу усиновлення); правовідносини між суб'єктами сімейного права, що пов'язані із влаштуванням дітей, позбавлених батьківського піклування у сім'ю (опіка, піклування, патронат, прийомна сім'я)» [48, с. 4]. Запропонована класифікація, на нашу думку, має певні вади, оскільки опіка та піклування є не лише формою влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Метою опіки та піклування як міжгалузевого інституту цивільного, сімейного та адміністративного права є охорона і захист прав та інтересів фізичних осіб, визнаних недієздатними або дієздатність яких обмежена. Крім того, патронат складно визнати формою влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, через його тимчасовий характер, а також через наявність у ньому ознак інституту соціальних послуг, про що йдеться у підрозділі 3.4.

І. М. Проценко визначає сімейні відносини як «відносини, що виникають між фізичними особами, які перебувають чи перебували у родинних відносинах, є обумовленими значною мірою біологічною потребою людини в продовженні роду і націлені перш за все на отримання

сімейних благ нематеріального характеру. Вони виникають з факту шлюбу, народження дитини, усиновлення чи існування інших родинних відносин. Вони регулюються як нормами права, так і великою мірою релігійними, звичаєвими нормами. Сімейні відносини можна поділити на внутрішні та зовнішні, на ті, що виникають між подружжям, між батьками та дітьми, між усиновлювачами та усиновленими, між бабою/дідом та онуками, між братами та сестрами» [378, с. 15-16]. Як бачимо, автор включає у поняття сімейних правовідносин і зовнішні правовідносини. На нашу думку, зовнішні правовідносини із особами, яких пов'язує спорідненість, однак не спільне проживання, слід визнавати родинними в розумінні відносин між родичами, а не членами сім'ї. Для прикладу слід згадати застосування режиму окремого проживання для подружжя у зв'язку з фактичним припиненням шлюбних відносин. Навіть суд у разі застосування згаданого режиму може визнати особистою приватною власністю дружини, чоловіка майно, набуте нею, ним за час їхнього окремого проживання (ч. 6 ст. 57 СК України).

Сімейні правовідносини залежно від притаманних їм ознак можна класифікувати на декілька груп.

Власне класифікація у всіх науках і у практиці є поширеним способом наукових досліджень та організації практичної діяльності. При цьому для дослідження різних явищ використовуються відмінні способи виокремлення видів явищ, складання їх в систему за відповідними ознаками для кращого їх розуміння.

При дослідженні сімейних відносин у науковій та навчальній літературі з сімейного права з метою систематизації сімейних правових відносин використовуються категорії «види», «типи», «класи». Передусім необхідно звернутися до осмислення класифікації та суміжних понять, що простіше зробити із розкриттям сенсу слів і словосполучень мови.

Звернімося до тлумачення слів, що означають діяльність, процедуру з упорядкування певних явищ, наведених у найсучаснішій онлайн-бібліотеці

українських словників.

Так, групувати означає – об’єднувати в групу (в групи), розміщувати групами. Розділяти на групи за якими-небудь ознаками; синоніми – класифікувати, систематизувати, гуртувати [104].

Слово «вид» тлумачиться як різновид, тип і означає загальне поняття, яке входить до складу іншого – ширшого, родового поняття. Синоніми цієї лексеми – різновид, різновидність. Різновид – окремий вид якої-небудь загальної категорії, типу, явища і т. ін. [392]

Тлумачні словники визначають поняття «типологізація» як метод наукового пізнання, суть якого полягає в тому, що певна досліджувана сукупність об’єктів поділяється на впорядковані і систематизовані групи з певними властивостями за допомогою ідеалізованої моделі чи типу [469].

Класифікува́ти – розподіляти кого-, що-небудь на класи, розряди, групи за спільними ознаками, властивостями. Синоніми – впорядковувати, упорядковувати, систематизувати, групувати [202].

Класифікація – система розподілу предметів, явищ або понять на класи, групи і т. ін. за спільними ознаками, властивостями [201].

Систематизувати – приводити в систему; розподіляти предмети, явища, поняття на класи за певними ознаками, властивостями [428].

Таким чином, процедури класифікації, типологізації і систематизації є важливими методологічними проблемами. Процес розчленовування складного предмета на його складові частини, визначення істотних ознак або підстав поділу цілого на окремі складові є важливим етапом розкриття закономірностей формулювання понять та видів і категорій.

Серед інших, науковці використовують багаторівневий поділ основного поняття на супідрядні поняття.

Водночас слід погодитися з думкою, що найбільше значення в науці має природна класифікація, заснована на розподілі об’єктів і відповідних їм понять на основі спільності і суттєвості ознак, які їм притаманні.

Сімейні правовідносини відрізняються з-поміж інших низкою

особливостей. Для них характерний чітко визначений суб'єктний склад. Учасниками сімейних правовідносин можуть бути лише фізичні особи. Як правило, сімейні правовідносини мають триваючий у часі характер. У сімейних правовідносинах відсутня така риса, як вартісність, яка має певне значення, хоча і не визначальне, у відносинах при влаштуванні дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, якщо такі правовідносини вважати сімейними.

Як зазначає З. В. Ромовська, «учасниками (суб'єктами) сімейних відносин є виключно люди. Різноманітні державні інституції (орган реєстрації актів цивільного стану, орган опіки та піклування, суд) можуть брати участь у виникненні, зміні чи припиненні сімейних прав та обов'язків, але ніколи не стають учасниками сімейних відносин» [403, с. 43].

У цьому контексті важливим є окреслення нашого ставлення до ролі органів опіки та піклування в сімейних правовідносинах.

СК України передбачає участь органу опіки та піклування у захисті сімейних прав та інтересів. Захист полягає у попередньому (передсудовому) зверненні осіб за захистом своїх сімейних прав та інтересів до органу опіки та піклування (ч. 1 ст. 19 СК України), у обов'язковій участі органу опіки та піклування в судових засіданнях при розгляді спорів щодо участі одного з батьків у вихованні дитини, місця проживання дитини, позбавлення та поновлення батьківських прав, побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав, відібрання дитини від особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду, управління батьками майном дитини, скасування усиновлення та визнання його недійсним (ч. 4 ст. 19 СК України), у підготовці та поданні до суду письмового висновку щодо розв'язання спорів (ч. 5 ст. 19 СК України) тощо.

Функція органів опіки та піклування в сфері сімейних правовідносин зводиться до захисту прав та інтересів їх учасників. Правовий вплив органів опіки та піклування обмежений їх повноваженнями, передбаченими адміністративним законодавством, і зумовлений необхідністю дотримання

суспільного порядку. У міжгалузевому врегулюванні окремих сімейних правовідносин, у взаємодії органів опіки та піклування та суб'єктів сімейних правовідносин виявляється баланс приватного і публічного інтересу в суспільних відносинах. Тож органи опіки та піклування не є учасниками сімейно-правових відносин, а є учасниками адміністративно-правових відносин у сфері сімейного права.

Відповідно до підстав, з якими законодавство пов'язує виникнення сімейних правовідносин, вирізняють правовідносини, які виникають зі шлюбу, спорідненості, усиновлення. Деякі автори сюди відносять й інші підстави, наприклад С. О. Муратова – інші форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування [290, с. 39-40], Б. М. Гонгало – відносини з опіки та піклування, прийняття дітей на виховання [424, с. 11], Ю.С. Червоний – опіку та піклування і, навіть, патронат [295, с. 9, 22, 376], що видається досить спірним. На обґрунтування цього зазначимо таке.

Підґрунтям відносин в сімейному праві можна назвати взаємність прав і обов'язків, але це також не має визначального значення. Законодавець покладає обов'язки з утримання батьків тільки на повнолітніх дітей, і тільки за наявності спеціальних умов. Тим часом обов'язки батьків існують завжди і мають безумовний характер. Що стосується взаємності прав та обов'язків між дітьми, з одного боку, і повнолітніми особами, які взяли на виховання та утримання в свої сім'ї дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з іншого, то тут таких «взаємозаліків» не існує. У відносинах з опіки та піклування, а також таких формах влаштування дітей, як дитячий будинок сімейного типу, прийомна сім'я, патронат тільки одна сторона є зобов'язаним суб'єктом, тільки опікуни, піклувальники, батьки-вихователі, прийомні батьки, патронатні вихователі у цих відносинах своєю поведінкою можуть порушити або ж виконати обов'язок. Натомість підопічні їм особи, стосовно яких має відбутися названа поведінка, виступають тільки об'єктами такої поведінки, наділені тільки правами. У підопічних відсутній обов'язок утримання (аліментування) осіб, які ними опікувалися в результаті

виконання покладених на них державою повноважень.

Таким чином, віднесення правовідносин з влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування (крім, звичайно, усиновлення), а також відносин з опіки та піклування до сімейних є дещо сумнівним, що опосередковано доводять автори зазначених положень (С. О. Муратова, Б. М. Гонгало), зазначаючи, що сімейні правовідносини мають триваючий характер, їх строк не визначається, вони не мають чітко визначених часових меж [290, с. 19; 424, с. 11]. Як відомо, опіка та піклування по відношенню до дітей триває, відповідно, до досягнення дітьми певного віку або одужання, по відношенню до дорослих – до одужання, інші форми влаштування дітей (дитячий будинок сімейного типу, прийомна сім'я, патронат) – до досягнення дітьми повноліття, або до закінчення строку дії договору. Призначаючи опікунів та піклувальників, укладаючи договір з батьками-вихователями, прийомними батьками, патронатними вихователями, держава в особі органів державної влади або місцевого самоврядування встановлює суб'єктам зазначених правовідносин час для певних активних дій, спрямованих на виконання покладених на них обов'язків, здійснення певних прав тощо. При цьому в цих правовідносинах суб'єкт, як правило, може вільно обирати строки. З досягненням дитиною, яка пов'язана з сім'єю кровною спорідненістю, усиновленням, певного віку пов'язуються зміни в правах і обов'язках батьків і дітей, але сімейно-правові відносини не припиняються (наприклад, продовжуються або можуть виникнути правовідносини з взаємного утримання, спадкування).

Зважаючи на це, відносини, що складаються в процесі влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, з використанням будь-якої форми, закріпленої в Розділі IV Сімейного кодексу України, крім усиновлення, не можна беззаперечно вважати сімейно-правовими відносинами. Ці відносини будуються на засадах домовленості між державою та особами, які беруть дитину в сім'ю на виховання та утримання. Ці відносини мають визначений термінами характер – тривають до

досягнення особою певного віку, до поновлення батьківських прав або до появи батьків дитини, зумовлюються станом здоров'я підопічних дітей та осіб, які замінюють батьків, а також можуть припинятися у разі, коли виникли несприятливі умови для виховання дітей та спільного проживання з особами, які замінюють батьків. Особи, які беруть на себе обов'язки з утримання та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як правило, виконують їх на оплатних засадах.

Це ж стосується відносин, які виникають у зв'язку із встановленням опіки та піклування щодо підопічних – повнолітніх фізичних осіб. Їх також не можна вважати безумовно сімейно-правовими – вони мають обмежений певними термінами характер і пов'язуються з такими подіями, як видужання підопічної особи, поліпшення її психічного стану, припинення зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо.

Умовою, за якої можна віднести правові відносини з влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (крім усиновлення – це безумовно сімейні правовідносини, та крім патронату – це відносини з надання соціальних послуг), встановлення опіки чи піклування над повнолітніми особами до сімейних, можна вважати лише таку, коли між влаштованою, підопічною особою і сім'єю, яка опікується, існують родинні відносини.

Стосунки між особами, які взяли в свої сім'ї для утримання та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також між підопічними – повнолітніми фізичними особами та опікунами/піклувальниками насправді можуть складатися на кшталт сімейних. В їх основу зазвичай покладені доброзичливість, любов, піклування, формування глибоких теплих емоційних відносин з членами сім'ї, які самі по собі не тягнуть правових наслідків. Створюються так звані «квазі-сім'ї» [282. с. 110]. Квазі-сімейні відносини певною мірою можуть опосередковувати відносини сімейно-правові, наприклад, у разі переходу від таких форм влаштування дитини-сироти або дитини, позбавленої

батьківського піклування, як опіка та піклування, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, патронат до усиновлення. За своїм змістом такі сімейні відносини є не правовими, а соціальними, такими, що зумовлюють соціальну спорідненість між особами.

З точки зору підстав, з якими законодавство пов'язує виникнення сімейних правовідносин, слід також розглянути питання правового регулювання фактичних шлюбних відносин. З прийняттям СК України законодавець зробив спробу надати юридичного значення фактичним шлюбним відносинам. Як зазначає І.В. Жилінкова, «Вперше за багато років фактичне подружжя набуло прав та обов'язків, які практично співпадають за обсягом з правами та обов'язками подружжя. Принаймні така ситуація склалася в майновій сфері» [434, с. 19]. Слід погодитися з І. В. Жилінковою в тому, що в СК України ідея нормативного упорядкування фактичних шлюбних відносин повною мірою не сформульована. Складається враження, що законодавець не «ризикнув» назвати речі своїми іменами і в ст. 3 СК України прямо визнати, що сім'ю складають особи, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу. Однак, це було б краще, ніж запроваджувати в Закон таке вкрай нечітке визначення, як «інші підстави, не заборонені законом і такі, що не суперечать моральним засадам суспільства» [434, с. 19].

На нашу думку, сучасна деформалізація шлюбу є негативним явищем. Правове визнання фактичних шлюбів знала наша країна ще за радянських часів, і це справедливо критикували сучасні науковці, зокрема М. В. Антокольська, яка зазначає: «Паралельне існування фактичного і зареєстрованого шлюбу ні до чого, крім правової невизначеності, плутанини і підриву принципу моногамії, привести не могло. Зокрема виникла необхідність вирішити проблему «конкуренції» між фактичним і зареєстрованим шлюбом. Невирішеним залишалося також питання про паралельне існування декількох фактичних шлюбів» [11, с. 70]. Це ж саме стосується й правового регулювання фактичних шлюбних відносин за

сучасним законодавством України з одним лише додатковим зауваженням, що конкуренції між фактичним і зареєстрованим шлюбом не може бути. Першість все ж таки має надаватися зареєстрованому шлюбу. Ще Г. М. Свердлов у свій час зазначав, що мета та призначення реєстрації шлюбу зводиться не тільки до того, що є доказом наявності шлюбу, а й до того, що за допомогою такої реєстрації досягається державне визнання шлюбу [419, с. 14]. Конкуренція може також існувати у разі наявності декількох фактичних шлюбів.

Однак тривале проживання жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою, а також проживання з ними їхньої дитини, не можна відносити до підстав, з якими законодавство пов'язує виникнення сімейних правовідносин. Суспільні відносини набувають форми правовідносин тільки тоді, коли вони регулюються правовими нормами. Очевидним є те, що фактичні шлюбні відносини не мають належного співвідношення з нормами права. Наявність факту тривалого проживання зазначених осіб є підставою для виникнення майнових наслідків, подібних тим, що настають у разі розірвання зареєстрованого в законному порядку шлюбу, а саме – права на утримання (відповідно до ст. 91, 76, ч. 2–4 ст.84 ст. 86, 88 СК України).

Відповідно до змісту прав та обов'язків, які пов'язують суб'єктів сімейних правовідносин, правовідносини поділяють на особисті немайнові та майнові сімейні правовідносини. Хоча така позиція заперечувалася Є. М. Ворожейкіним, який стверджував, що думка про одночасне існування між подружжям цілої серії правовідносин – особистих немайнових, майнових є помилковою, і вважав, що між подружжям існують лише одні, шлюбні (подружні) правовідносини, які включають сукупність прав і обов'язків подружжя: особистих, з приводу спільної власності, зі взаємного матеріального утримання. Шлюбні (подружні) правовідносини виникають з укладенням шлюбу і припиняються з припиненням шлюбу. Вони є різновидом сімейних правовідносин [63, с. 94-95]. Не заперечуючи проти того, що шлюбні (подружні) правовідносини є різновидом сімейних

правовідносин, водночас вважаємо, що це не виключає їх поділу на особисті немайнові та майнові.

Наведена позиція Є. М. Ворожейкіна щодо невизнання існування між подружжям особистих немайнових, майнових правовідносин пояснюється, зокрема, сучасною йому політико-правовою ідеологією, яка, заперечуючи право власності, закріплювала безумовну рівноправність подружжя і не передбачала існування шлюбного договору. На цю та інші слабкі сторони такої позиції звертають увагу автори сучасних публікацій [436, с. 18].

Враховуючи наведене, сімейними правовідносинами слід вважати правовідносини, врегульовані нормами Сімейного кодексу України, а також іншими нормами сімейного законодавства.

Ознаками сімейних правовідносин є: 1) зв'язок між суб'єктами, що виникає на підставі норм сімейного права; 2) зв'язок між фізичними, індивідуально визначеними особами; 3) пов'язаність осіб через їх суб'єктивні права та обов'язки, що ґрунтуються на нормах сімейного права; 4) підтримання таких зв'язків примусовою силою держави.

З практичною метою визначити належність правовідносин до сімейних можливо лише співставивши відповідні юридичні факти із змістом прав і обов'язків суб'єктів, передбачених певними юридичними нормами.

2.2 Передумови та підстави виникнення сімейних правовідносин

Правовідносини – це різновид реальних суспільних відносин. Від інших відносин вони відрізняються тим, що передбачені юридичними нормами. Для розуміння сімейних правовідносин необхідно дослідити теоретичне обґрунтування сутності юридичних передумов та підстав виникнення правовідносин.

Виникнення, розвиток і припинення сімейних правовідносин залежить від умов, які в юридичній науці називають підставами або передумовами

виникнення правовідносин.

У розділі 1 ми продемонстрували взаємопов'язаність соціальних чинників з правовим регулюванням сімейних відносин, у більшості випадків правова форма надається вже існуючим, сформованим в процесі суспільної практики відносинам. Для виникнення юридичних правовідносин необхідна наявність передумов – норми права, юридичні факти і правосуб'єктність.

Потрібно розрізняти соціальні та юридичні передумови правовідносин [223, с. 73-74]. Соціальні передумови – це фактичні обставини і зв'язки, що виникають в суспільстві на основі розвитку відносин між людьми і об'єктивно вимагають юридичного закріплення.

Юридичні передумови – це норми права і правосуб'єктність.

Існують винятки, коли держава в особі її правотворчих органів, зважаючи на тенденції розвитку суспільних відносин в тій чи іншій сфері, встановлює іноді ще не існуючі моделі поведінки. Тим самим стимулюється формування суспільних відносин. У деяких випадках виникнення правовідносин виявляється безпосередньо обумовленим юридичною нормою. Такі правовідносини цілеспрямовано формуються державою і витікають з норм права. Прикладом правових норм, які передували соціальним правовідносинам у нашій державі, є запровадження шлюбного договору. Можна заперечити, що схожі домовленості між нареченими існували з XVI століття і називались «зговір» або «змовини», і мали вигляд усного, а згодом, з XVII століття, письмового договору (шлюбних листів) щодо укладення шлюбу. За нормами звичаєвого права шлюбні листи укладалися між батьками і родичами молодих. Однак наприкінці XIX ст. такі угоди ставали все менше популярними серед різних прошарків населення. Лише з прийняттям постанови Кабінету Міністрів України від 16 червня 1993 р. № 457 «Про Порядок укладання шлюбного контракту» [368] стало можливим упорядковувати шлюбні правовідносини за договором. На момент ухвалення згаданої постанови у суспільстві ще існувало негативне ставлення до договірного врегулювання шлюбно-сімейних відносин.

Вважалося, що там, де відносини засновані на любові, не може бути домовленостей щодо майна, а якщо такі були, то вважалося, що виникали вони із корисливих інтересів. Однак згодом думка щодо значення шлюбного договору у суспільстві почала змінюватися. Це пов'язано не лише з появою прошарку людей зі значними статками, які за допомогою договору мали намір убезпечити свої статки від втрат через поділ майна при розлученні, а й з усвідомленням того, що вирішенню майнових питань краще приділити увагу до укладення шлюбу, ніж у період погіршення стосунків між подружжям.

Таким чином, з точки зору соціальних передумов виникнення правовідносин може відбуватися: шляхом надання юридичної форми вже сформованим суспільним відносинам; ґрунтуючись на пізнанні тенденцій суспільного розвитку, право може закріплювати ще не сформовані повністю відносини, активно сприяючи їх становленню та утвердженню в суспільній практиці; іноді безпосередньою основою для виникнення правовідносин може бути тільки юридична норма.

Радянські науковці вбачали в якості загальних передумов конкретних правовідносин, з одного боку, юридичні норми, а з іншого – правосуб'єктність [226, с. 3-46; 474, с. 9; 532, с. 46], або ж правові норми, що утворюють нормативну основу механізму правового регулювання, і правовий статус. Беззаперечним є умовивід С. С. Алєксєєва «…якщо взяти за відправну точку конкретні правовідносини і подивитися, які елементи механізму правового регулювання їм передують, то ясно розрізняються дві ланки – правові норми, що утворюють нормативну основу механізму, і правовий статус – перший «шар» правових відносин, невіддільних від самих суб'єктів» [4, с. 147].

О. А. Красавчиков виділяв нормативні і правосуб'єктні передумови, а також юридично-фактичні підстави виникнення правовідносин. На його думку, нормативні передумови – це правові норми, які регламентують конкретний різновид відносин в суспільстві. До правосуб'єктних передумов

автор відносив здатність осіб до участі в цивільно-правових відносинах, до юридико-фактичних підстав – конкретні і реально існуючі факти, у зв'язку з якими відбувається зміна, виникнення або припинення обов'язків і прав суб'єкта. Нормативні передумови та правосуб'єктність створюють можливість руху правовідносин, а втілення їх в життя можливо за рахунок юридичних фактів [601, с. 82-83]. Таким чином, у своїй сукупності норми права, правосуб'єктність і юридичні факти складають юридико-фактичні підстави виникнення, зміни та припинення правовідносин.

В. Б. Ісаков, визнаючи досягнення теоретиків дореволюційного періоду, висловив думку, що «Весь механізм правового впливу так чи інакше ґрунтується на розгалуженій системі фактичних передумов – юридичних фактів і фактичних складів. Глибина проникнення права в життя суспільства, його перетворюючі можливості багато в чому залежать від того, наскільки точні і диференційовані фактичні передумови правовідносин» [179, с. 4].

Сучасні науковці доводять, що «передумовами правовідносин є норми права, юридичні факти і правосуб'єктність (правоздатність та дієздатність суб'єктів права). Тільки за наявності всіх трьох передумов можуть виникнути і функціонувати правовідносини» [523, с. 319].

О. В. Малько виділяє два види передумов виникнення правовідносин:

«1) матеріальні (загальні) – це життєві інтереси і потреби людей, під впливом яких вони вступають у відповідні правовідносини. У найширшому значенні під матеріальними передумовами розуміється система соціально-економічних, культурних та інших обставин, що обумовлюють об'єктивну необхідність правового регулювання тих чи інших суспільних відносин. До матеріальних передумов можна віднести також наявність об'єкта правовідносини (те, з приводу чого особи вступають у певні юридичні зв'язки), не менше двох суб'єктів (бо сама з собою особа вступити у правовідносини не зможе), і відповідну поведінку учасників правовідносин;

2) юридичні (спеціальні) – норма права; правосуб'єктність; юридичний факт (як реальна життєва обставина). Без названих передумов

правовідносини неможливі.

Таким чином, правовідносини – це форма реалізації норми права. Правова норма і правовідносини співвідносяться як причина і наслідок» [210, с.204; 254, с.164].

Аналогічно зазначає і О. Ф. Скакун [435, с. 527-528].

За визначенням А. Б. Венгерова «Норма права зі своєю гіпотезою, юридичний факт, правосуб'єктність – це передумови виникнення правовідносини. Їх наявність дозволяє суб'єкту вступити в правовідносини, створити їх. Але при деяких юридичних фактах правовідносини виникають і незалежно від волі й бажання суб'єкта» [53, с. 406]. Це визначення найточніше характеризує передумови виникнення сімейних правовідносин, адже багато сімейних правовідносин виникають на підставі такого юридичного факту, як подія, а не дія.

Зрозуміло, що правова форма і фактичний зміст суспільних відносин перебувають у нерозривній єдності. Норми права для того і створюються, щоб врегулювати, надати юридичну форму цим відносинам. Однак правовідносини, як індивідуалізований прояв норм права, об'єктом свого впливу має поведінку людей, спрямовану на досягнення благ, для чого люди і вступають в правові зв'язки [523, с. 319].

Таким чином, виникнення правовідносин пов'язане не тільки з соціальними (конкретними життєвими обставинами), а й з юридичними передумовами. По-перше, до них належать норми права. Значення юридичних норм у виникненні правовідносин полягає, перш за все, в тому, що вони закріплюють за фізичними і юридичними особами саму можливість вступу в правовідносини. По-друге, в гіпотезах юридичних норм вказується на необхідні умови, за наявності яких можливість участі в правовідносинах стає реальністю. Друга юридична передумова – правоздатність, тобто визнана законом спроможність особи виступати носієм юридичних прав. Правова норма, закріплюючи за суб'єктами можливість вступу в правовідносини, тим самим фіксує у них наявність своєрідної юридичної

якості, іменованої «правоздатність». Правоздатність фізичної особи, за загальним правилом, виникає з моменту народження.

За визначенням М. В. Антокольської, відносини між суб'єктами сімейних правовідносин врегульовуються нормами сімейного права, а також, у разі необхідності, – цивільного права, визначаючи сімейні права і обов'язки. Сімейні правовідносини виникають в результаті впливу сімейно-правових норм на суспільні відносини, що ними регулюються. Виникненню сімейних правовідносин передує видання норм, які регулюють дані суспільні відносини (нормативні передумови); наділення суб'єктів правоздатністю, що дозволяє їм бути носіями прав і обов'язків, передбачених в правових нормах (правосуб'єктні передумови); наявність відповідних юридичних фактів, з якими норми пов'язують виникнення даних правовідносин (юридико-фактичні передумови) [11, с. 81].

Таким чином, норми сімейного права є найважливішими передумовами виникнення сімейних правовідносин. Їх головна роль серед інших передумов визначається тим, що саме вони надають правовий зміст, правове значення поведінці людей в суспільстві. Норми сімейного права є загальними правилами поведінки особи в сімейних відносинах, розраховані на повторювані тотожні випадки поведінки їх суб'єктів. Вони регулюють типові ситуації, що виникають у процесі здійснення і реалізації фізичними особами сімейних прав і обов'язків.

Наступною передумовою виникнення правовідносин є юридичний факт, тобто такі життєві обставини, з якими норма права пов'язує виникнення, зміну або припинення правовідносин.

Теорія юридичних фактів має давню історію. Поняття «юридичний факт» бере свої витоки з римського права, де розрізнялося кілька підстав виникнення правовідносин, серед них – підстави укладення шлюбу. Припускають, що вперше поняття «юридичний факт» вжив Савіньї в роботі «Система сучасного римського права», зазначаючи: «Я називаю події, які приводять до виникнення або закінчення правовідносин, юридичними

фактами» [311, с. 421].

Очевидно, що загальним поняттям юридичного факту охоплюються найрізноманітніші явища зовнішнього світу, які з урахуванням властивих їм ознак і особливостей можуть бути класифіковані.

Головним видовим поділом юридичних фактів є їх диференціація на події та дії [441, с. 55-56; 432, с. 35, 39-40; 429, с. 37-38; 431, с. 38-39; 552, с. 23-24; 423, с.130-132; 403, с. 52-56]. Відмінність між ними проводиться за джерелом походження.

Події відбуваються незалежно від волі людей, дії відбуваються відповідно до волі людини. Події – це природні явища, яким надається юридичне значення в силу того, що вони мають певний вплив на суспільні відносини, що регулюються нормами права. Від подій залежить власне існування людини, яка є суб'єктом права (факти вагітності, народження, смерті). Події можуть зумовлювати певну спрямованість регульованої правом поведінки людей (наприклад, факт вагітності – термінову реєстрацію шлюбу, смерть подружжя – припинення шлюбу).

На відміну від подій дії є явищами суспільного порядку, оскільки вчиняються, здійснюються людьми і організаціями. Цілком природно, що, оскільки право регулює суспільні відносини, основне і вирішальне місце серед юридичних фактів займають вольові акти, тобто індивідуальні або колективні дії людей.

Будучи різновидом юридичних фактів, дії, в свою чергу, можуть бути диференційовані на правомірні і неправомірні. Правомірні дії відповідають вимогам закону і тягнуть за собою певні юридичні наслідки, які зазвичай виражаються у виникненні, зміні чи припиненні правовідносин.

Класифікація правомірних дій здійснюється з урахуванням їх юридичної спрямованості. Одні з них відбуваються без спеціального наміру породити правові наслідки, які проте наступають в силу прямих вказівок закону. Так, чоловік і жінка набувають батьківських прав, хоча, зустрічаючись, вони, можливо, не тільки не ставили перед собою такої мети,

а й взагалі не думали про правові наслідки своїх дій.

Інші ж правомірні дії відбуваються зі спеціальним наміром – породити певний юридичний результат. У разі, наприклад, коли чоловік і жінка подають заяву до державного органу реєстрації актів цивільного стану, вони діють з чітко вираженим наміром породити правові наслідки – укласти шлюб, створити сім'ю, або подають до органів опіки та піклування і суду заяву про усиновлення, маючи намір взяти в сім'ю дитину на правах дочки або сина.

Першу групу дій прийнято називати юридичними вчинками, другу – юридичними актами. Відмінність між ними набуває найбільш істотного значення в тих випадках, коли момент виникнення правоздатності особи не збігається з моментом настання дієздатності. Юридичні акти можуть бути здійснені тільки дієздатними особами, в іншому випадку їх дії юридично нікчемні й ніяких наслідків породити не можуть, тобто їх дії взагалі не є юридичними фактами, тоді як здійснення юридичних вчинків можливо і недієздатними особами.

Неправомірні дії (правопорушення) суперечать вимогам правових норм і тягнуть за собою притягнення правопорушника до юридичної відповідальності. Класифікувати правопорушення можна відповідно до ступеня їх суспільної небезпеки на злочини і проступки.

А. Б. Венгеров звертає увагу на те, що, визначаючи дію як юридичний факт, теорія має на увазі і бездіяльність як юридичний факт. Наприклад, коли суб'єкт замість дій не діє, не виконує своїх зобов'язань, заподіює бездіяльністю шкоду. Тобто правовідносини можуть породжувати і неправомірну поведінку [53, с. 406].

Юридичні факти передбачаються гіпотезою правової норми, а їх настання викликає передбачені нормою наслідки. Однак для того, щоб відповідні наслідки визнавалися іншими особами, ці особи повинні бути переконані в тому, що юридичні факти дійсно настали. У переважній більшості випадків така переконаність базується на очевидності або

доведеності існування факту, але іноді юридичний факт не тільки не очевидний, а часом його практично неможливо довести. У такій ситуації переконаність інших осіб може ґрунтуватися тільки на припущенні про те, що якщо існує правовий наслідок, то, отже, мав місце і юридичний факт.

Припущення про існування юридичного факту, який зумовив настання певних правових наслідків, називається презумпцією. Презумпція, отже, замінює або є юридичним фактом і тому має таке ж правове значення, як і самі юридичні факти.

За термінами існування юридичні факти поділяються на короткострокові і триваючі.

Короткострокові юридичні факти існують нетривалий час і одноразово породжують юридичні наслідки (народження дитини, смерть когось із членів сім'ї).

Триваючі юридичні факти (так звані факти-стани) існують тривалий час і при цьому періодично породжують правові наслідки. Серед юридичних фактів-станів в сімейному праві найбільш поширеними є стани спорідненості та подружжя.

Спорідненість – це кровний зв'язок осіб, заснований на походженні однієї особи від іншої або різних осіб від загального пращура.

Соціальна спорідненість – зв'язок між членами сім'ї, заснований на усиновленні, фактичному вихованні дитини та в інших випадках, коли сімейні відносини засновані не на біологічному походженні дитини тощо.

Свояцтво – відносини між людьми, що виникають із шлюбного союзу одного з родичів: відносини між чоловіком чи жінкою і родичами другого з подружжя, а також між родичами подружжя. Ознаками свояцтва є те, що такі відносини виникають із шлюбу, не ґрунтуються на кровній близькості; виникають за наявності в живих родичів чоловіка і (або) дружини на момент укладення шлюбу. У сімейному праві врегульовуються тільки відносини свояцтва між вітчимом (мачухою) і пасинком (падчеркою). Свояцтво є однією з підстав виникнення правовідносин з

утримання між вітчимом (мачухою) і пасинків (падчерок) (ст. 268, 270 СК України).

Сімейно-правові стани в багатьох випадках тотожні сімейним правовідносинам. Так, стан шлюбу означає наявність шлюбних правовідносин, стан спорідненості між батьками і дітьми – існування батьківських правовідносин (у разі, якщо батьки не позбавлені батьківських прав).

Інші стани існують незалежно від сімейних правовідносин, але за певних обставин мають значення для настання сімейно-правових юридичних фактів. Наприклад, повнолітня особа може перебувати у стані непрацездатності та потребувати матеріальної допомоги, що може стати елементом юридичного складу для виникнення аліментних правовідносин.

Окремі юридичні факти не часто зумовлюють правові наслідки. Частіше за все для того, щоб юридичні наслідки настали, необхідна наявність декількох передбачених законом юридичних фактів. Так, для виникнення відносин з усиновлення необхідними є сукупність фактів – надання дитині статусу дитини-сироти (якщо йдеться про сироту), висловлення волевиявлення усиновлювачів, у відповідних випадках і усиновленої дитини, перебування усиновлювачів на обліку осіб, які бажають бути усиновлювачами, а дитини – на обліку дітей, які можуть бути усиновленими, кандидати в усиновлювачі повинні підтвердити, що не мають захворювань, які перешкоджають їм бути усиновлювачами, інших перешкод, передбачених законодавством щодо потенційних усиновлювачів, підтвердити наявність постійного місця проживання та постійного заробітку тощо, згоду батьків на усиновлення дитини, а також рішення суду про усиновлення.

Сукупність юридичних фактів, настання яких необхідно для виникнення передбачених законом правових наслідків, називається юридичним складом. Причому останній може бути утворений поєднанням не тільки дій, а й дій і подій.

У тих випадках, коли юридичні факти являють собою сукупність неправомірних дій, їх називають складом правопорушення.

Неправомірні дії, а іноді і правомірні, у сімейному праві тягнуть настання сімейно-правових санкцій. Однак реалізацію сімейно-правових санкцій не слід ототожнювати з юридичною відповідальністю. «Юридична відповідальність виникає в момент вчинення особою винної протиправної дії, застосування ж примусових заходів до правопорушника не завжди вважається санкцію правової відповідальності. Наприклад, визнання фіктивного шлюбу недійсним слугує санкцією за порушення сімейного законодавства, але тут відсутні ознаки юридичної відповідальності, оскільки сторони не зазнають ніяких поневірянь, а навпаки, рішення суду нерідко для них є благом» [106, с. 20].

Передбачається, що добровільно висловлюючи намір на вчинення відповідних дій, учасники сімейних відносин вчиняють обдумано і маючи на меті чітко виражені наміри. Однак так буває не завжди. Наприклад, укладення шлюбу жінкою та чоловіком або одним із них без наміру створення сім'ї та набуття прав та обов'язків подружжя є підставою для визнання шлюбу фіктивним.

Всі ми пам'ятаємо епізод книги і фільму влаштування О. Бендером весілля з однією лише метою – вилучення стільця у «спекотної» жінки – мрії поета, мадам Грицацуєвої:

«– Я одружуся на ній.

– На кому?

– На мадам Грицацуєвій.

– Навіщо ж?

– Щоб спокійно, без шуму покопатися в стільці».

О. Бендер не приховує свого бажання укласти фіктивний шлюб з громадянкою Грицацуєвою виключно з тією лише метою, щоб ніби без зайвої метушні дослідити вміст гамбсівського стільця, який перебував у її власності.

Наслідки вчинення дій з укладення шлюбу без наміру отримати юридичний результат передбачені ч. 2 ст. 40 СК України. Спонукальний мотив укладення фіктивного шлюбу проявляється в корисливому інтересі, зокрема, в прагненні набути право на житло чи інше майно. У радянські часи поширеними мотивами укладення фіктивних шлюбів було отримання житла, прописки. На сьогодні до укладення фіктивного шлюбу вдаються з метою виїзду на постійне проживання за кордон [165], отримання житлової площі в гуртожитку [586]. Часто укладення фіктивних шлюбів зумовлене шахрайськими діями з метою заволодіння спадковим майном, для отримання посвідки на постійне або тимчасове проживання на території України іноземними громадянами, отримання громадянства, незаконного переправлення осіб через державний кордон України [593; 594; 55; 600; 573].

В окремих випадках наслідки вчинення юридичних дій без наміру отримати юридичний результат не мають злочинної мети, однак є досить нетиповими.

Так, 20 травня 2016 р. Святошинським районним судом міста Києва було розглянуто справу про визнання усиновлення, здійсненого у 1981 р., недійсним.

Судом встановлено, що рішенням виконавчого комітету Новгород-Сіверської районної ради народних депутатів від 19 травня 1981 року № 257 надано подружжю дозвіл на удочеріння неповнолітньої. На підставі вказаного рішення 20 травня 1981 р. усиновлювачам видано свідоцтво про удочеріння.

Усиновлювач є дядьком неповнолітньої дитини, а саме рідним братом її матері. Після смерті матері дитини три брати матері вирішили, що племінницю візьме на виховання, влаштування у місті Києві та надання допомоги у отриманні освіти старший брат. При цьому брати вирішили, що будуть всі брати участь у її утриманні та вихованні, що ними і було зроблено, оскільки відповідачка в певний період часу проживала у кожного з них.

Судом встановлено, що при усиновленні усиновлювачі не бажали настання наслідків, які виникають у результаті усиновлення, а саме прийняття дитини у сім'ю на правах дочки, а пов'язували цей факт з необхідністю тимчасового надання допомоги неповнолітній племінниці, яка опинилась в складних життєвих умовах у зв'язку зі смертю матері та від'їздом з України батька.

До досягнення повноліття усиновлена періодично проживала у сім'ях дядьків, а також у діда і баби у селі Ломанка Чернігівської області. Після приїзду до України біологічного батька вона постійно підтримувала з ним стосунки, а після отримання разом з усиновлювачем у 1988 р. квартири та здійснення родинного обміну припинила будь-яке спілкування з сім'єю усиновлювачів.

Усиновлена, заявляючи позов, посилалася на те, що усиновлювачі не мали наміру створювати з нею сім'ю, що державою Україна в особі Новгород-Сіверської районної державної адміністрації Чернігівської області порушено процедуру усиновлення, зокрема, не з'ясовано її волевиявлення щодо усиновлення, не з'ясовано існування умов проживання у усиновлювачів для майбутньої усиновленої дитини, не роз'яснено наслідків усиновлення, не проведено бесіди з дитиною, усиновлювачами перед усиновленням для встановлення справжньої її (їх) волі, не вжиті всі можливі дії для розшуку батька майбутньої усиновленої дитини, не здійснено обстеження умов життя усиновлювачів, не передано майно на зберігання (за наявності) усиновленої дитини, не збережено документи про усиновлення (термін зберігання яких не менше 75 років) тощо. Усиновлювачка проти позову не заперечувала і підтвердила, що вони з чоловіком вирішили забрати дівчину в Київ, влаштувати на навчання, надати необхідну допомогу, тобто взяти опіку над неповнолітньою племінницею чоловіка. Факт опікунства, а не усиновлення був підтверджений подальшими діями сторін, відповідачка прожила у них нетривалий час, періодично проживала у двох інших дядьків.

Усиновлення було визнано недійсним щодо усиновлювачки і

усиновленої. На момент розгляду справи усиновлювач вже помер, за свого життя вимог про визнання усиновлення недійсним не заявляв, дане право нерозривно пов'язано з його особою, оскільки є особистим немайновим правом, а тому законних підстав для визнання недійсним удочеріння у суду немає [589].

Рішення Святошинського районного суду міста Києва від 20 травня 2016 р. переглядалось у судах апеляційної та касаційної інстанцій і було залишене без змін [590; 353].

Зустрічаються також дивні судові спори щодо визнання шлюбу недійсним. Так, 03 липня 2018 року Великоновосілківський районний суд Донецької області розглянув позов про визнання шлюбу недійсним, в якому позивач обґрунтовувала, що шлюб було укладено з боку відповідача з корисливих мотивів – уникнути покарання, оженившись на адвокаті, щоб, використовуючи її ім'я та соціальний статус, не сплачувати гонорар адвокату, використовувати її доходи для власної підприємницької діяльності. У задоволенні позову було відмовлено судами першої і апеляційної інстанцій [393].

Очевидно, що мета шлюбу – створення сім'ї. Це є суттєвою ознакою поняття шлюбу. Відсутність такої мети є підставою для визнання шлюбу фіктивним. Саме з огляду на це, а також на судову практику як щодо розірвання фіктивних шлюбів, так і щодо розгляду кримінальних справ, слід відмовитись від характеристики шлюбу як угоди, яка опосередковує переважно майнові відносини між подружжям.

Фахівці в сімейному праві сходяться на тому, що суб'єкти сімейних правовідносин повинні мати сімейну правоздатність, тобто здатність мати права та нести обов'язки, передбачені сімейним законодавством. Серед таких – право на одруження, на виховання своїх дітей, обов'язок піклуватися про членів сім'ї, які потребують допомоги (дружину, дітей тощо) [52, с. 8; 300, с. 14; 423, с. 127]. Таким чином, сімейна правоздатність цілком збігається із цивільною правоздатністю і означає здатність громадянина

мати особисті немайнові та майнові права і нести обов'язки. Сімейною правоздатністю наділений кожен із суб'єктів сімейних правовідносин. Сімейна правоздатність, як і цивільна, виникає з моменту народження.

Водночас дослідниками висловлюється й інша позиція – у змісті сімейної правоздатності першість віддають саме здатності особи мати суб'єктивні сімейні права та обов'язки, тобто абстрактній можливості особи мати сімейні права та обов'язки [11, с. 82; 187, с. 20; 227, с. 170].

Слід погодитись з тим, що сімейній правоздатності властива абстрактність – для реалізації окремих сімейних прав і виконання обов'язків необхідною умовою є досягнення певного віку. Так, можливість бути усиновлювачем настає з досягненням двадцяти одного року (ч. 1 ст. 211 СК України). Здатність вступати в шлюб, бути опікуном, піклувальником пов'язується з досягненням повнолітнього віку, тобто 18 років (ч. 1 ст. 22, ч. 1 ст. 244, СК України).

Особливо абстрактність сімейної правоздатності виявляється у законодавчому регулюванні квазі-сімейних форм влаштування дітей-сиріт дітей, позбавлених батьківського піклування. Адже законодавством не висуваються вікові вимоги або умови для того, щоб стати опікунами, батьками-вихователями, прийомними батьками, патронатними вихователями, про що буде зазначено у розділі 3.

Особливості реалізації дитиною права бути вислуханою також мають певну абстрактність у нормах СК України. Так, ст. 171 СК України передбачено врахування думки дитини при вирішенні питань, що стосуються її життя, не обумовлюючи це віком, але обумовлюючи вимогою щодо можливості висловити дитиною свою думку.

Частиною 2 ст. 160 СК України передбачено, що місце проживання дитини, яка досягла десяти років, визначається за спільною згодою батьків та самої дитини. Причому безпосередньо вимог щодо можливості висловити свою думку дитиною не встановлено. Як правило, органи опіки та піклування і суди виходять з того, чи може дитина висловити свою думку, чи

досягла вона необхідного для цього рівня розвитку.

Таким чином, норми щодо визначення та врахування думки дитини неоднозначні, що дозволяє по-різному їх тлумачити залежно від розсуду осіб чи органів, які їх застосовують.

2.3 Структура сімейних правовідносин

Як зазначалося вище, структуру сімейних правовідносин складають: суб'єкти (учасники), об'єкт, зміст правовідносин.

Суб'єктів сімейних правовідносин можна поділяти за різними критеріями: відповідно до громадянства, відповідно до віку, відповідно до статі, відповідно до ступеня спорідненості.

Суб'єктами сімейних правовідносин можуть бути лише фізичні особи, а саме – громадяни України, особи без громадянства та іноземні особи.

Конституція України передбачає рівність усіх людей у своїй гідності та правах (ст. 21, 22, 23), рівність громадян у їх конституційних правах і свободах та перед законом, рівність прав жінки і чоловіка (ст. 24), рівність прав і обов'язків подружжя у шлюбі та сім'ї (ст. 51), рівність дітей у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним (ст. 52).

Держава видає норми права, які є правилами поведінки, що мають загальний характер і поширюються на всіх громадян, іноземців, осіб без громадянства, які підпадають під її регулюючий вплив. «Більшість населення пов'язана з державою стійкими відносинами громадянства. На відміну від іноземних громадян або осіб без громадянства, які теж можуть проживати на території держави, громадянин держави має найширший правовий статус і найбільш стійкі правові зв'язки з нею. Він також має права і мусить виконувати всі обов'язки, передбачені законодавством держави, тоді як інші мешканці позбавляються деяких з них» [154, с. 75]. Однак

сімейне право є тією сферою суспільних відносин, де рівність усіх людей є певною мірою умовною і обмеження є відмінними від тих, які, наприклад, встановлюються у конституційному, виборчому праві. Передусім нерівність стосується правової регламентації окремих сімейних правовідносин щодо громадян і іноземців (включаючи біпатридів), а також осіб без громадянства. Причому так закладено не лише у законодавстві України, а й у законодавстві інших країн.

Приналежність людини до відповідної держави та її території виражається в таких термінах, як «громадянин», «підданий». На своїй території держава підтримує свою суверенну владу і має право захищати її від зовнішнього вторгнення з боку інших держав і приватних осіб. Народ (нація), що населяють територію відповідної держави – це соціальна група людей, які мають почуття спільності і приналежності до держави завдяки загальним рисам історичної свідомості, традиціям, мові, культурі.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про громадянство України»: 1) громадянство України – це правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках; 2) громадянин України – особа, яка набула громадянство України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України; 3) іноземець – особа, яка не перебуває в громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав; 4) особа без громадянства – особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

У цивільному законодавстві для позначення людей як суб'єктів права застосовується термін «фізичні особи» (ч. 1 ст. 2 ЦК України). У цивільному законі поняття фізичної особи дозволяє відмежувати цих суб'єктів приватноправових відносин від осіб юридичних. Суб'єктами сімейного права є лише люди, тож норми сімейного права можуть містити певні уточнення лише щодо фізичних осіб, зокрема вирізняють не лише дітей (малолітніх, неповнолітніх), подружжя, бабу, діда, інших родичів, а й

належність учасників сімейних правовідносин до громадянства України та інших країн.

З позицій міжнародного приватного права до фізичних осіб належать всі учасники відповідних правовідносин незалежно від їх громадянства – і громадяни України, і громадяни інших держав та особи без громадянства.

Для окремих видів сімейних правовідносин громадянство не має значення.

На території України правила, встановлені нормативними правовими актами, що містять норми сімейного права, поширюються на сімейні відносини іноземних громадян, осіб без громадянства, якщо інше не передбачено законодавством або міжнародними договорами. Шлюбно-сімейні правовідносини за участі іноземного елемента, які мають міжнародний характер, врегульовуються як СК України, так і Законом України «Про міжнародне приватне право».

Так, для реалізації права на шлюб, батьківство, материнство за законодавством України громадянство не має значення. Відповідно до ч. 9 ст. 14 Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» державна реєстрація шлюбу проводиться у присутності нареченої та нареченого з пред'явленням для посвідчення їх особи і віку паспортів громадянина України або паспортних документів іноземця чи документа, що посвідчує особу без громадянства.

Водночас, відповідно до ст. 55 Закону України «Про міжнародне приватне право» право на шлюб визначається особистим законом кожної з осіб, які подали заяву про укладення шлюбу. Недійсність шлюбу, укладеного в Україні або за її межами, визначається правом, яке застосовувалося відповідно до ст. 55 і 57 цього Закону. Таким чином, у разі укладення шлюбу особами, які досягли шлюбного віку за законодавством України, однак не досягли за законодавством держави, громадянином якої є один з наречених (подружжя), у разі обрання права останньої, шлюб може бути визнано недійсним. На сьогодні залишилось небагато країн, де шлюбний вік (без

надання дозволу батьків на шлюб) встановлено більше, ніж 18 років, зокрема, Алжир – 19 років, Ботсвана, Єгипет, Гренада, Гондурас, Китай, Гонконг, Фіджі – 21 рік [624]. Норми Закону України «Про міжнародне приватне право» щодо застосування іноземного права адресовані суду і підлягають використанню, по-перше, у разі, коли український суд при розгляді конкретного спору звертається до іноземного права, керуючись українськими колізійними нормами, і, по-друге, в разі, коли йдеться про визнання і приведення до виконання рішень щодо сімейних спорів, ухвалених іноземними судами.

Згідно з п. 8 розділу І Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні, затверджених наказом Міністерства юстиції України 18.10.2000 № 52/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України 24.12.2010 № 3307/5) державна реєстрація актів цивільного стану за заявами іноземців, осіб без громадянства проводиться за законодавством України [366]. Очевидно, що ця засаднича норма повинна міститися не у підзаконному нормативно-правовому акті, або не тільки у ньому, а й у Законі України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану».

Водночас ч. 1 ст. 135 СК України передбачено правила щодо запису про батьків дитини, якщо батьківство, материнство не встановлене. Так, запис про батька дитини у Книзі реєстрації народжень провадиться за прізвищем та громадянством матері, а ім’я та по батькові батька дитини записуються за її вказівкою, у разі, якщо дитина народжена матір’ю, яка не перебуває у шлюбі, і немає спільної заяви батьків, заяви батька або рішення суду.

Громадянство має значення для усиновлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування – громадяни України мають переважне право на усиновлення дитини (ч. 1 ст. 213 СК України). Це положення цілком відповідає міжнародним стандартам, встановленим Конвенцією ООН про права дитини. Статтею 21-b Конвенції визначено, що усиновлення в іншій країні може розглядатися як альтернативний спосіб

догляду за дитиною, якщо дитина не може бути передана на виховання або в сім'ю, яка могла б забезпечити її виховання або усиновлення, і якщо забезпечення якогось придатного догляду в країні походження дитини є неможливим.

У наведених нормах немає дискримінації за ознаками громадянства чи національності. Вони викликані складністю звикання дитини до нового мовного, культурного середовища, необхідністю збереження культурної приналежності дитини, її самоідентифікації як людини, що належить до певної нації. Звичайно, що мало хто із усиновлювачів-іноземців зберігають усиновлених дітей щодо зв'язків з країною народження дитини і її культурою. Частіше за все вони й самі мають досить поверхневе уявлення про культуру країни, з якої усиновлюють дітей. Зазвичай усиновлювачі керуються іншими цілями – втамувати своє бажання допомогти дитині, забезпечити її сімейним оточенням, надати дієве лікування, яке забезпечить у подальшому якісне життя.

Не можуть бути усиновлювачами особи без громадянства, що передбачено п. 12 ч. 1 ст. 212 СК України. І це цілком пояснювано, адже усиновлення дитини особами без громадянства ускладнює або унеможливлює здійснення контролю за умовами проживання і виховання дітей у подальшому.

Водночас, формулювання абз. 2 ч. 1 ст. 282 СК України дає підстави для висновку про можливість особам без громадянства бути усиновлювачами: «*Якщо усиновлювач не є громадянином України*, для усиновлення дитини, яка є громадянином України, потрібен дозвіл центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері усиновлення та захисту прав дітей». Крім цього, вирішення питання про усиновлення громадян України особами без громадянства можливе відповідно до ст. ст. 1, 16, 56, 69, 73 Закону України «Про міжнародне приватне право». На ці шпарини у законодавстві у своєму дослідженні звертала увагу К. І. Березовська [22, с. 91, 109-110, 139]. І якщо

усиновлюється повнолітня особа або дитина, яка має одного рідного з батьків, то підстав для занепокоєння немає. Однак очевидно, що захистові прав та інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, така суперечність норм може значно зашкодити у випадку зловживань посадовими особами, які працюють у сфері усиновлення.

Наступна ознака учасника сімейних правовідносин, яка потребує висвітлення – вік осіб, який, безумовно пов'язаний із правоздатністю і дієздатністю учасників сімейних правовідносин.

Сімейною правоздатністю наділений кожен із суб'єктів сімейних правовідносин. Сімейна правоздатність, як і цивільна, виникає з моменту народження. З досягненням певного віку її обсяг збільшується. Так, здатність укладати шлюб, бути опікуном, піклувальником, усиновлювачем з'являється тільки з повнолітнього віку. Зміст сімейної правоздатності – це сукупність прав і обов'язків, які може мати особа відповідно до сімейного законодавства.

У сімейному законодавстві, на відміну від цивільного, немає окремої статті, присвяченій змісту правоздатності. Перелік прав і обов'язків, що входять в її зміст, можна скласти виходячи з аналізу сімейно-правових норм.

Суб'єкти сімейних правовідносин вирізняються за віком – діти та повнолітні.

Діти є об'єктом особливого захисту національного та міжнародного законодавства в силу їх уразливості, через . Відповідно до ст. 6 СК України особа має правовий статус дитини до досягнення нею повноліття. Малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років. Неповнолітньою вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. Межі дієздатності малолітньої та неповнолітньої дитини встановлено цивільним законодавством.

У сімейних правовідносинах малолітня дитина не має сімейної дієздатності, водночас малолітній вік дитини має вплив на здійснення окремих сімейних прав та виконання обов'язків учасниками сімейних

правовідносин. Так, наявність малолітніх дітей враховується при вирішенні судом питання про розірвання шлюбу між подружжям (ст. 112 СК України).

Малолітня дитина не може визначати власне місце проживання (ч. 3 ст. 29 ЦК України). У ст. 161 СК України, яка визначає порядок вирішення спорів між батьками щодо місця проживання дитини не передбачено врахування думки дитини. Таке правило міститься у ч. 2 ст. 171 СК України, яка серед питань, що стосуються життя дитини, передбачає врахування думки дитини при визначенні місця її проживання. Дана стаття не містить вікових обмежень щодо врахування думки дитини, однак передбачає, що дитина може висловити свою думку. Причому «висловити» у даному разі, означає не тільки словами, а й малюнками, знаками, у інший зрозумілий спосіб. Ст. 14 Закону України «Про охорону дитинства» передбачає врахування думки і побажань дитини без уточнення її віку.

Майном, належним малолітній дитині, управляють батьки без спеціального на те повноваження (ст. 177 СК України). Батьки у такому разі діють як законні опікуни дитини, однак витрачати доходи від майна вони можуть не лише на дитину-власника, а й на виховання та утримання інших дітей та на невідкладні потреби сім'ї.

Норми глав 21 і 22 розділу V СК України, що визначають особисті немайнові права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів, передбачають утримання повнолітніми родичами (бабою, дідом) та іншими особами (мачухою, вітчимом) своїх малолітніх, неповнолітніх онуків, прийомних дітей та захист їх прав. Однак розмежування дітей у даному разі на малолітніх і неповнолітніх не має смислового значення, оскільки загальні засади цивільної дієздатності встановлено ЦК України, тому інші родичі мають діяти у встановлених межах дієздатності для дітей відповідного віку. Їхні повноваження розглядаються як юридичний факт, який заповнює брак дієздатності.

Залежно від віку особи, відрізняється й процедура усиновлення. Для усиновлення повнолітньої особи суд з'ясовує, чи є матір, батько у особи, що

усиновлюється, чи була вона позбавлена їхнього піклування, бере до уваги сімейний стан усиновлювача, зокрема відсутність у нього своїх дітей, враховує мотиви, на підставі яких особи бажають усиновлення, можливість їхнього спільного проживання, їхній сімейний стан та стан здоров`я, а також інші обставини, що мають істотне значення (ч. 2 ст. 208, ст. 223, 4 ст. 224 СК України). Повнолітнім особам не потрібно перебувати на обліку кандидатів в усиновлювачі та дітей, які можуть бути усиновлені, виконувати інші формальні дії, що вимагаються для усиновлення дітей [495, с. 265–269].

Залежно від віку особи відрізняється і процедура укладення шлюбу. Так, шлюбний вік за законодавством України настає з досягненням 18 років (ст. 22 СК України). Водночас, право на шлюб може бути надане особі рішенням суду, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам (ч. 2 ст. 23 СК України).

Таким чином, законодавчо встановлений шлюбний вік збігається із передбаченим законом віком повноліття, а з ним – і повної цивільної дієздатності особи.

Повна дієздатність в сімейному праві, як і в цивільному, виникає з 18 років. До 18 років повна дієздатність виникає при зниженні шлюбного віку за рішенням суду (ч. 2 ст. 23 СК України, ст. 34 ЦК України).

Слід звернути увагу на те, що правові наслідки розірвання шлюбу неповнолітньою особою за ЦК України і СК України різні. Згідно з ч. 2 ст. 341 ЦК України у разі припинення шлюбу до досягнення фізичною особою повноліття набута нею повна цивільна дієздатність зберігається. Що стосується сімейної дієздатності, то вона поширюється і зберігається лише щодо конкретного випадку реєстрації шлюбу та укладення шлюбного договору, а також на права та обов’язки неповнолітніх батьків (ст. 156 СК України). У разі розірвання шлюбу і потреби в укладенні нового шлюбу, має бути інше судове рішення щодо надання права на шлюб.

У сімейних правовідносинах, безумовно, має значення стать осіб. Так, СК України передбачає рівність прав жінок і чоловіків у сімейних

відносинах (ч. 6 ст. 7), визначає шлюбом союз жінки і чоловіка (ч. 1 ст. 21) та передбачає відповідні правові наслідки саме для такого шлюбу, надає можливість визнання фактичного проживання і застосування правових наслідків щодо проживання однією сім'єю без шлюбу саме жінки та чоловіка (ст. 74, 91).

СК України містить низку норм, направлених на захист материнства (ст.ст. 5, 49, 131 та ін.).

Водночас, останнім часом зросло значення правового статусу чоловіка як батька. Якщо відносини між чоловіком і жінкою, які проживають однією сім'єю з чи без реєстрації шлюбу, стають все більш крихкими і підходять до завершення, то відносини між батьками і дітьми підлягають чіткому доказуванню і зберігаються. Правові наслідки батьківського статусу мають набагато більшого практичного значення (особливо з точки зору аліментів на дитину), ніж наслідки шлюбу чи його розірвання.

Відповідно до ступеня спорідненості учасників сімейних правовідносин СК України виділяє: членів сім'ї (як правило, це подружжя, батьки, діти, усиновлювачі, усиновлені), близьких родичів (баба, дід, онуки, правнуки), інших родичів, інших осіб (мачуха, вітчим), дітей, влаштованих в сім'ї.

Правовідносини між колишнім подружжям відносити до учасників сімейних правовідносин не слід. Між ними можуть існували лише цивільно-правові відносини.

СК України не виділяє таких осіб, які можуть перебувати в сімейних відносинах, як свояки, фактичні вихователі та фактичні вихованці, однак у розмовній мові ці найменування набули поширення.

Спорідненість у сімейному праві може впливати, передусім, на відносини з укладення шлюбу. У ст. 26 СК України наведено перелік осіб, які належать до родичів за спорідненням, шлюб між якими не може бути укладено.

Виходячи з аналізу наукової літератури та законодавства під

спорідненістю слід розуміти зв’язок між особами, заснований на кровному походженні, який дає підстави вважати осіб родичами.

Досліджуючи питання сім’ї, шлюбних порядків, системи спорідненості, німецьки вчени Ф. Мюлер-Ніер зазначав, «Відносини спорідненості – зв’язки між особами, що пов’язані спільністю походження, узами крові. Як статеві відносини знаходять для себе найважливіше вираження в шлюбі, відносини між поколіннями – в родині, так в роді знайшли вираз відносини спорідненості, які зіграли видатну роль в історії людства, особливо на нижчих щаблях культури» [292, с. 15].

Заборона шлюбу між родичами має давні корені, всі країни і релігії засновують свою шлюбну систему на забороні шлюбу і сексуальних відносин між членами нуклеарної сім’ї (сім’я, що складається з батьків та їхніх дітей, що не перебувають у шлюбі), а також між членами розширеної сім’ї (сім’я, що складається з кількох поколінь людей, що проживають разом). Така заборона не містить сімейно-правових санкцій, крім тої, що шлюб, зареєстрований між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою, є недійсним (ч. 2 ст. 39 СК України). Держава і суспільство надає важливе значення забороні укладати шлюби між близькими родичами, а також визначенню походження дитини саме для відображення реальної біологічної дистанції між людьми, а також зумовлена необхідністю збереження здоров’я нації.

Саме тому неможливо погодитись із позицією Я. Р. Веберса та інших вчених, що спорідненість, в тому числі кровна спорідненість, є не біологічним, а громадським зв’язком між людьми. Автор зазначав, що «У законодавстві, правовій практиці і науці під «кровною спорідненістю» фактично мається на увазі не тільки зв’язок, який виключно випливає зі спільності крові, а також і чисто громадський зв’язок. Зважаючи на це є недоцільним у правовій науці користуватися терміном «кровна спорідненість». Більш обґрунтованим з наукової точки зору є поняття «спорідненість»» [50, с. 4].

На нашу думку, доцільним є застосування поняття «кровна спорідненість» щодо родичів за походженням і «соціальна спорідненість» – щодо усиновлених і усиновлювачів, а також, в окремих випадках, щодо підопічних дітей та батьків-вихователів або прийомних батьків тощо. Якими б прихильними не складались відносини між особами, яких можна вважати соціально спорідненими, надійної прив'язаності між ними недостатньо, щоб вважати таких осіб кровними родичами. «Природно, що найбільш бажаною є ситуація, в якій юридичні висновки щодо батьківства та материнства відповідають реальності. Тобто чоловік і жінка, які змішали свої статеві клітини, народили дитину – стають їхніми батьками та природними опікунами» [136, с. 126]. Такі ситуації на сьогодні, на радість, найпоширеніші, однак, наукові досягнення в репродуктивні сфері дійшли того рівня розвитку, що дають можливість реалізувати людям плани на материнство та батьківство в інший, ніж природній спосіб.

«Закон, а вже тим більше реальність, досить давно визнає наявність ситуацій, в яких генетична, правова та соціальна спорідненість не збігаються. Це і народження дитини методом штучної репродукції, і прийомні сім'ї, усиновлення та нарешті, обман чоловіка, коли зареєстрований батько таким з біологічної точки зору не є. Тобто принцип «біологічної правди» як базовий принцип встановлення походження дітей вже не відповідає реальності. Нові технології дозволяють дітям з'явитися на світ і за відсутності генетичного зв'язку з батьками (донорство сперми і яйцеклітин), а також іноді в результаті договірних відносин між людьми. Також в ряді країн все популярнішим стає «соціальна спорідненість», що прирівнюються до кровної» [136, с. 126].

Термін «соціальна спорідненість» все частіше вживається в зарубіжному законодавстві, у рішеннях ЄСПЛ. Так, у справі «Курочкін проти України» Суд визнав наявність соціального зв'язку між усиновленим і усиновлювачами, а також недоречним застосування такого заходу, як скасування усиновлення щодо усиновлювачів, які розривають шлюб,

оскільки це призводить до роз'єднання сформованого сімейного осередку [585].

У справі «Аренс проти Німеччини» Суд взяв до уваги доводи заявника, який не будучи біологічним батьком дитини жив з її матір'ю з моменту її вагітності і після народження дитини, перебував з дитиною в соціально-сімейних відносинах і взяв на себе повну батьківську відповідальність за дитину. Суд визнав, що жодні із соціальних і сімейних відносин не існували між дитиною та її законним батьком [616].

Таким чином, соціальну спорідненість слід вважати зв'язком, що виникає внаслідок походження однієї особи від іншої (інших), що має не біологічний, а соціальний зміст (наприклад, через виражену згоду чоловіка на штучне запліднення його дружини), або внаслідок заміщення осіб, відповідальних за народження дитини, іншими особами з волі останніх (наприклад, при усиновленні).

Об'єктами сімейних правовідносин є матеріальні (речі), нематеріальні дії – позитивні, і у формі утримання від дій.

Відповідно до сімейного законодавства, права і обов'язки між учасниками сімейних правовідносин поділяються на дві групи: особисті та майнові. Такий поділ відповідає класифікації сімейних правовідносин за їх змістом і заснований на тому, що майнові права і обов'язки мають економічний зміст, а особисті права і обов'язки такого змісту позбавлені.

СК України визначає окремо особисті немайнові права подружжя, а також батьків і дітей.

Особисті немайнові права подружжя – це врегульовані нормами сімейного права суспільні відносини, що виникають між подружжям з приводу нематеріальних благ. Ознаками подружніх правовідносин є те, що: правовстановлюючим юридичним фактом для їх виникнення є державна реєстрація шлюбу; вони виникають тільки між подружжям; вони позбавлені економічного змісту; вони невідчужувані та не можуть передаватися; не можуть бути предметом шлюбного договору та інших угод.

Відповідно до ч. 1 ст. 36 СК України права і обов'язки подружжя виникають з дня державної реєстрації укладення шлюбу. При цьому деякі з особистих прав, закріплених в СК України, належать громадянам незалежно від їх сімейного стану, а в силу конституційних гарантій (ст. 24 Конституції – щодо рівності прав жінки та чоловіка, ст. 51 – щодо добровільності шлюбу, ст. 23 – на вільний і всебічний розвиток особистості тощо). І, звичайно, кожному з подружжя належать всі немайнові права, визначені конституцією України та ЦК України.

Водночас, ст. 24 Конституції України містить певну дискримінацію. Так, встановлюючи рівність прав жінки і чоловіка у соціальній сфері, водночас передбачено надання правового захисту, матеріальної і моральної підтримки материнству і дитинству, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і *лише* матерям. Звичайно, що наведена норма застаріла і має бути змінена, оскільки сучасне життя є таким, що вимушено або реалізуючи право на рівність жінки і чоловіка, останні ведуть домашнє господарство, доглядають за дітьми. Тобто відбувається певна зміна усталених в суспільстві поглядів на роль в сім'ї батька і матері. Саме враховуючи згадані обставини ст. 18 Закону України «Про відпустки» було запроваджено можливість надання відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку батьку [570].

Суб'єктами особистих немайнових прав та обов'язків можуть бути тільки подружжя. Фактичне співжиття особистих подружніх прав та обов'язків, а звідси - й правовідносин не породжує.

СК України виділяє такі особисті немайнові права та обов'язки подружжя: право на материнство; право на батьківство; право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності; право дружини та чоловіка на фізичний та духовний розвиток; право дружини та чоловіка на зміну прізвища; право дружини та чоловіка на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї; обов'язок подружжя турбуватися про сім'ю; право дружини та чоловіка на свободу та особисту недоторканність (ст. 49-

56 СК України).

За визначенням Ю. С. Червоного, право жінки на материнство як елемент правоздатності останньої слід відрізняти від права жінки на материнство як її суб'єктивне право. «До зачаття дитини право жінки на материнство є елементом її правоздатності, яка гарантується державою. Тому позбавлення жінки (не лише дружини) можливості народити дитину (репродуктивної функції) у зв'язку з виконанням нею конституційних, службових, трудових обов'язків або в результаті протиправної поведінки щодо неї є підставою для відшкодування завданої їй моральної шкоди. Водночас це є порушенням права кожного на охорону (захист) здоров'я, передбаченого статтями 27 і 49 Конституції, що може бути підставою для відшкодування не тільки моральної, а й матеріальної шкоди (витрати на лікування тощо), якщо вона буде доведена. Праву дружини на материнство до зачаття дитини не відповідає обов'язок чоловіка щодо цього зачаття. Небажання чоловіка мати дитину або його нездатність до її зачаття не є протиправною поведінкою. Невиконання ж передбаченого законом обов'язку завжди протиправне» [295, с. 82].

«Суб'єктивне право дружини на материнство є відносним сімейним правом і має абсолютний характер захисту від порушення з боку третіх осіб. Цьому праву відповідає низка обов'язків чоловіка. Вагітній дружині мають бути створені в сім'ї умови для збереження її здоров'я та народження здорової дитини. Так, дружина має право на утримання від чоловіка під час вагітності. Дружина, з якою проживає дитина, має право на утримання від чоловіка – батька дитини до досягнення дитиною трьох років, а якщо дитина має вади фізичного або психічного розвитку, – до досягнення нею шести років. Тому суб'єктивне право дружини на материнство є не тільки сімейним особистим немайновим правом, а й сімейним суб'єктивним майновим правом» [295, с. 82].

Таким чином, право на материнство включає право на вагітність, включаючи право забезпечення охорони здоров'я вагітної жінки до

народження дитини, а також право на народження дитини та утримання після народження дитини. Право жінки не народжувати у ст. 49 СК України не передбачене, але воно є деривативним від права народжувати. Незважаючи на те, що право на материнство включає право на соціальні виплати, на аліменти, воно належить до особистих немайнових прав, воно невіддільне від особистості жінки, не підлягає передачі і не має економічного змісту.

Змістом сімейних правовідносин є взаємні права і взаємні обов'язки їх учасників. Як зазначалося вище, особисті немайнові права і обов'язки не мають матеріального еквіваленту, вони тісно пов'язані з їхнім носієм – конкретною людиною, яка користується ними на власний розсуд. Особисті права і обов'язки будь-яких учасників сімейних правовідносин є невідчужуваними і не можуть передаватися, вони не можуть виникати, змінюватися або припинятися за згодою подружжя або батьків між собою або між дітьми. Якщо дитина або особа, дієздатність якої обмежена, не може самостійно здійснювати свої права, ці права здійснюють батьки, опікун або самі ці особи за допомогою батьків чи піклувальника (ст. 14 СК України).

Тісно пов'язані з особою, а тому не можуть бути перекладені на іншу особу, не тільки сімейні права, а й сімейні обов'язки (ст. 15 СК України). Якщо особа визнана недієздатною, її сімейний обов'язок особистого немайнового характеру припиняється у зв'язку з неможливістю його виконання. Майновий обов'язок недієздатної особи за її рахунок виконує опікун. Якщо в результаті психічного розладу, тяжкої хвороби або іншої поважної причини особа не може виконувати сімейного обов'язку, вона не вважається такою, що ухиляється від його виконання.

Невиконання або ухилення від виконання сімейного обов'язку може бути підставою для застосування наслідків, встановлених цим Кодексом або домовленістю (договором) сторін (ст. 15 СК України).

Характерною особливістю сімейних прав та обов'язків є те, що на них не поширюється загальний принцип сімейного права, відповідно до якого

особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд (ч. 1 ст. 12 ЦК України). Навіть щодо особистого немайнового права положення ЦК України не завжди безумовно можна застосувати. Так, ст. 271 ЦК України передбачає, що зміст особистого немайнового права становить можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя. Звичайно, що інші норми цивільного законодавства певним чином встановлюють межі здійснення цивільних прав рамками договору і актами цивільного законодавства (ст. 13 ЦК України). Однак у сімейному праві діє загальний принцип, відповідно до якого особи на свій розсуд розпоряджаються належними їм правами, що випливають із сімейних відносин, якщо інше не встановлено СК України. Навіть укладаючи шлюбний договір, подружжя має зважати на інтереси один одного, дітей та обмежені певними законодавчими рамками.

З огляду на досліджену природу структури сімейних правовідносин слід розглянути окремо актуальні питання правовідносин між їх суб'єктами.

Висновки до Розділу 2

1. Передумовами правовідносин є юридичні норми і правосуб'єктність (юридичний статус), підставами – юридичний факт.

2. Обґрунтовано загальнотеоретичне розуміння правових відносин як суспільних. Для їх виникнення та існування мають бути: 1) законодавчі підстави, 2) їх учасники повинні мати певну правоздатність, 3) вони повинні мати намір бути юридично пов'язаними, а їх права та обов'язки можуть бути захищені в суді, 4) для виникнення правовідносин не має бути спотворених, неправдивих фактів. Крім зазначених ознак, для сімейних правовідносин характерним є те, що не завжди їх учасники мають намір бути юридично пов'язаними, зокрема це стосується таких учасників сімейних правовідносин, як діти.

Сімейними правовідносинами слід вважати правовідносини, врегульовані нормами Сімейного кодексу України, а також іншими нормами сімейного законодавства.

Сімейні правовідносини відрізняються з-поміж інших низкою особливостей: 1) зв'язок між суб'єктами виникає на підставі норм сімейного права; 2) суб'єктний склад чітко визначений; 3) виникають такі відносини відповідно до сукупності юридичних фактів; 4) мають тривалий характер; 5) не мають економічного, вартісного еквівалента; 5) зв'язки між суб'єктами та виконання ними обов'язків підтримуються примусовою силою держави.

У відносинах соціальної спорідненості їхня оплачуваність може мати значення, але не вирішальне, зокрема: у відносинах з фактичного виховання; при влаштуванні дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

3. Структуру сімейних правовідносин складають: суб'єкти (учасники), об'єкт, зміст правовідносин.

Суб'єктів сімейних правовідносин можна поділяти за такими критеріями: відповідно до громадянства, відповідно до віку, відповідно до

статі, відповідно до ступеня спорідненості.

Об’єктом сімейних правовідносин є позитивні дії, поведінка людей щодо набуття, використання певних нематеріальних і матеріальних благ, врегульованих нормами сімейного права, а саме: щодо особистих немайнових благ (шлюб та подружні цінності, вибір прізвища, сім’я, материнство, батьківство, дитинство, виховання, розвиток), матеріальних благ (матеріальна підтримка період шлюбу подружжя, утримання дітей, аліменти). Об’єктами сімейних правовідносин також є зобов’язання у формі утримання від дій.

Змістом сімейних правовідносин є взаємні права і взаємні обов’язки їх учасників (суб’єктів). Особисті немайнові права і обов’язки у сімейних правовідносинах не мають матеріального еквівалента, вони тісно пов’язані з їхнім носієм – конкретною людиною, яка користується ними та виконує їх на власний розсуд, в межах дозволених або заборонених законом дій.

Особисті немайнові права і обов’язки учасників сімейних правовідносин є невідчужуваними, не можуть виникати, змінюватися, передаватися або припинятися за згодою подружжя, батьків між собою або між дітьми.

4. Сімейні правовідносини залежно від притаманних їм ознак можна класифікувати:

– за суб’єктним складом – правовідносини між подружжям; правовідносини між батьками і дітьми; правовідносини між бабою, дідом, прабабою, прадідом і онуками; правовідносини між іншими родичами; правовідносини між дітьми та іншими особами;

– відповідно до змісту прав та обов’язків, які пов’язують суб’єктів сімейних правовідносин, – особисті немайнові та майнові;

– залежно від підстав, з якими законодавство та судова практика пов’язують виникнення сімейних правовідносин, – правовідносини, що виникають зі шлюбу, спорідненості, усиновлення, соціальної спорідненості.

Правовідносини, що виникають із акта правозастосування, – рішення

органу місцевого самоврядування або рішення суду щодо влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування (крім усиновлення і патронату), щодо встановлення опіки та піклування, слід вважати сімейними лише у разі, якщо між влаштованою, підопічною особою і сім'єю, яка опікується, існують родинні відносини, засновані на кровній спорідненості. Якщо кровної спорідненості немає, то такі відносини слід вважати квазі-сімейними. За своїм змістом такі сімейні відносини є соціальними, заснованими на соціальній спорідненості.

Тривале проживання жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою, не можна відносити до підстав, з якими законодавство пов'язує виникнення сімейних правовідносин. Такі правовідносини слід вважати приватними, заснованими на соціальних зв'язках.

5. Зовнішні правовідносини із особами, яких пов'язує спорідненість, однак не спільне проживання, слід визнавати родинними в розумінні відносин між родичами, а не членами сім'ї.

6. Доцільним є запровадження терміна «соціальна спорідненість», під якою слід розуміти зв'язок, що виникає внаслідок походження однієї особи від іншої (інших), що має не біологічний, а соціальний зміст (наприклад, через виражену згоду чоловіка на штучне запліднення його дружини), або внаслідок заміщення осіб, відповідальних за народження дитини, іншими особами з волі останніх (наприклад, при усиновленні), а також для позначення взаємовідносин між підопічними дітьми та батьками-вихователями, прийомними батьками, фактичними вихователями.

Результати дослідження, які викладені у Розділі ІІ, відображено у наступних публікаціях автора: [483, с. 312–325], [492, с. 16-20], [495, с. 265-269], [496, с. 76-79], [498, с. 296-303], [502, с. 290-294], [503, с. 40-47], [506, с. 451-460], [507, с. 347-356], [509, с. 15-20].

РОЗДІЛ 3
ОСОБЛИВОСТІ ОКРЕМИХ ВИДІВ СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН

3.1 Правовідносини між подружжям

Досліджуючи шлюбні правовідносини, слід зупинитися на проблемних питаннях, що із них виникають: поняття шлюбу; види і структура шлюбних правовідносин; юридичні факти, необхідні для виникнення шлюбних правовідносин; відмінності між зареєстрованим шлюбом і фактичним співжиттям жінки та чоловіка; правова природа режиму окремого подружжя; значення і особливості шлюбного договору; визнання шлюбу недійсним та неукладеним.

Як зазначалося вище, ми дотримуємося концепції щодо складної будови правовідносин. Правовідносини складаються із трьох елементів: 1) суб'єкти, 2) об'єкт, 3) суб'єктивне право і юридичний обов'язок (юридичний зміст).

При визначенні суб'єктів правовідносин між подружжям ми виходимо із загальних засад теорії права, що суб'єктами правовідносин є особи (суб'єкти права), що є носіями передбачених законом прав і обов'язків.

Об'єкти правовідносин – це те, на що спрямовані суб'єктивні права і юридичні обов'язки їх учасників, іншими словами, те, заради чого власне і виникають правовідносини.

Зміст правовідносин між особами, які мають намір укласти шлюб, і подружжям, складають суб'єктивне право і юридичний обов'язок. І такі правовідносини не мають відмінностей від будь-яких інших.

При розгляді видів правовідносин, які складаються між особами у сфері шлюбу, слід виходити із того, що є відмінність між двома видами правовідносин. І. В. Жилінкова запропонувала таку формулу шлюбних правовідносин: 1) шлюбні правовідносини; 2) правовідносини, що

виникають з метою влаштування весілля. «Передшлюбні та власне шлюбні правовідносини виникають виключно між нареченими (в подальшому – подружжям). Підставою виникнення шлюбного правовідношення є сукупність юридичних фактів (юридичний склад), останнім з яких є реєстрація шлюбу. Передшлюбні за своєю природою правовідносини, що виникли між нареченими, можуть припинятися за волею будь-кого з них. Жодних негативних наслідків для сторони, яка відмовилася, не виникає» [434, с. 111; 398, с. 111-120].

Об'єднуючими ознаками передшлюбних і шлюбних правовідносин є те, що: вони складаються між конкретно визначеними особами; за їх волею; з метою створення сім'ї. Факт домовленості про укладення шлюбу і факт укладення шлюбу, так само як і відмова від укладення шлюбу, залежать виключно від волі сторін, тобто є фактами-діями. Наявність волі у згаданих правовідносинах є умовою дійсності шлюбу.

Передшлюбні правовідносини можна поділити на два види: 1) домовленість чоловіка і жінки про укладення шлюбу; 2) укладення такими особами шлюбного договору.

Нами зверталась увага на те, що заручини як передшлюбні правовідносини виникли в сучасному законодавстві як такі, що виникли із звичаєвого права, де заручинами вважалися усні домовленості, які супроводжувалися подарунками, зазвичай – нареченій.

У СК України знайшли своє закріплення норми, які визначають правила поведінки сторін у передшлюбний період, зокрема майнові наслідки відмови від шлюбу, долю шлюбних подарунків, порядок укладення шлюбного договору тощо (ст. 31, ст. 92, ст. 93 СК України). Таким чином, звичаї, що складалися в українському суспільстві протягом багатьох років, стали підставою для створення відповідних законодавчих норм, а також існують сьогодні незалежно від закону.

Р. О. Стефанчук відносить право на заручини до особистих немайнових прав у сфері шлюбних відносин [454, с. 109], а М. В. Менджул

дещо уточнює – до особистих немайнових права фізичних осіб до та під час укладення шлюбу [277, с.34, 258, 351].

Питання правової природи заручин нами досліджувалося у розділі 1, однак додамо, що справді, право на заручини є немайновим правом особи, але у зв'язку зі змінами до ст. 31 СК України, внесеними у 2006 р., термін «заручини» може вживатись лише в теорії сімейного права. На сьогодні, виходячи з чинних норм згаданої статті, слід говорити про: 1) «право наречених на вступ у шлюб» або 2) «зобов'язання наречених щодо вступу у шлюб». Однак перше має схожість з правом на шлюб, як його визнає держава, зважаючи на вимоги щодо шлюбного віку, стану здоров'я тощо. Друге – трансформує право в обов'язок, однак, шлюб в Україні ґрунтується на засадах добровільності і примушування жінки та чоловіка до шлюбу не допускається.

На нашу думку, не слід відмовлятись від вживання терміна «заручини». Відносини, що виникають між нареченими під час домовленостей про укладення шлюбу, за своєю природою є немайновими навіть у разі обміну подарунками, витратами на підготовку до шлюбу. І такі відносини не опосередковуються, а лише захищаються цивільним законодавством у разі їх порушення. Факт розладу передшлюбної домовленості з вини одного з наречених, заподіяння його протиправними винними діями шкоди іншому, є підставою для відшкодування завдавачем шкоди іншому суб'єкту домовленості.

Як зазначалось вище, інститут заручин є в більшості країн світу, а в деяких навіть врегульовується у законі. Так, §§ 1297-1299 НЦУ встановлює, що збиток у разі розірвання заручин підлягає відшкодуванню тільки в тій мірі, в якій витрати, виникнення зобов'язань та інші заходи були доречними в даних обставинах. Зобов'язання щодо виплати компенсації не застосовується, якщо є важлива причина для відмови. Крім обов'язку надати відшкодування при відмові від заручин, передбачено неприпустимість позову і недійсність обіцянки сплатити неустойку у разі відмови від

укладення шлюбу. Заручини не можуть слугувати підставою для пред'явлення позову про примушення до вступу в шлюб, а обіцянка неустойки на випадок, якщо вступу в шлюб не буде, є недійсною [610].

За ЦК Австрії попередня обіцянка укласти шлюб, незалежно від того, за яких обставин вона була отримана, не тягне за собою ніяких юридичних зобов'язань щодо укладення шлюбу. Тільки та особа, з боку якої не було підстав для скасування заручин, має право вимагати компенсацію за фактичні збитки, яких вона зазначала в результаті скасування заручин, які можна довести (§§ 45, 46) [609].

Відповідно до ч. 3 ст. 32 СК України особа, яка відмовилася від шлюбу, зобов'язана відшкодувати другій стороні затрати, що були нею понесені у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля. Такі затрати не підлягають відшкодуванню, якщо відмова від шлюбу була викликана протиправною, аморальною поведінкою нареченої, нареченого, приховванням нею, ним обставин, що мають для того, хто відмовився від шлюбу, істотне значення (тяжка хвороба, наявність дитини, судимість тощо). Таким чином, перелік обставин, що мають істотне значення для звільнення від відшкодування шкоди, зумовленої відмовою від шлюбу, є невичерпним.

Стабільність шлюбів настільки важлива для суспільства, що закон не повинен схвалювати дії, які можуть підштовхнути людей до шлюбів, які вони в іншому випадку не укладали б. Норми щодо відповідальності у разі неукладення шлюбу мають бути лояльними. Наприклад, взагалі не може бути відповідальності когось із наречених у разі, якщо передбачуваний шлюб не відбувся через те, що заручини було розірвано за взаємною згодою наречених, або коли один зі заручених помер. На нашу думку, ст. 31 СК України має бути суттєво доопрацьована в результаті рекодифікації, із врахуванням законодавчого досвіду України, зарубіжних країн та судової практики.

Домовленості щодо укладення шлюбу І. В. Жилінкова називала угодою про вступ у майбутньому до шлюбу (заручинами), і відносила їх до

цивільно-правових договорів особливого роду. Свою позицію професор обґрунтовувала так: «По-перше, висловлюючи свою волю на вступ у майбутньому до шлюбу, сторони не можуть брати на себе зобов'язання вступити до шлюбу. Тому тут не можна провести пряму паралель з конструкцією попереднього договору, за яким сторони зобов'язуються в певний строк укласти в майбутньому договір на умовах, передбачених попереднім договором. Ніхто не може ні примусити когось узяти шлюб, ні зобов'язатися зробити це відносно себе особисто, бо свобода вступу до шлюбу є одним з основних прав людини в сучасному суспільстві. Другим моментом є те, що угода про вступ до шлюбу не має прямою метою досягнення правових наслідків, хоча вони й виникають у разі відмови від вступу до шлюбу (повернення подарунків, відшкодування збитків)» [148, с. 136-137].

Справді, угода про вступ до шлюбу не має на меті досягнення юридичних наслідків. Тим самим вона відрізняється від цивільно-правового договору.

Положення ст. 31 СК України про повернення подарунків і відшкодування збитків застосовуються незалежно від того, уклали заручені шлюбний договір, чи ні. Звичайно, доводити факт витрат простіше у разі наявності документів щодо них. Крім документів, які засвідчують факт подарунка, мають бути докази того, що сторони мали намір укласти шлюб, несли витрати у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля.

Так, рішенням Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 11 липня 2016 р. було розглянуто справу про розірвання договору дарування і відмовлено у задоволенні позову.

Позивач ОСОБА_2 на обґрунтування своїх позовних вимог посилається на те, що 10 липня 2014 р. між ним та відповідачем ОСОБА_3 було укладено договір дарування квартири, яка розташована за адресою: АДРЕСА_1, у зв'язку зі спільним проживанням, приязними стосунками та плануванням подальшого одруження. ОСОБА_2 зазначає, що у 2015 р.

обдарована ОСОБА_3 припинила будь-яке спілкування з позивачем, сторони у справі спільно не проживають, спільних дітей чи майна не нажили, не ведуть спільного господарства, а їх стосунки є неприязними.

Факт подання позову до суду тільки у 2016 році позивач пояснив тим, що постійно проживав за межами території України, а також тим, що протягом тривалого часу переживав тяжкі душевні переживання, пов'язані з розривом відносин.

Посилаючись на зазначені обставини та положення ч. 2 ст. 651 ЦК України, позивач просить розірвати договір дарування від 10 липня 2014 р., укладений між позивачем ОСОБА_2 та відповідачем ОСОБА_3, посвідчений приватним нотаріусом Ужгородського міського нотаріального округу ОСОБА_4 та зареєстрований в реєстрі за № 28, про дарунок житлової квартири, що розташована за адресою: АДРЕСА_1.

У судовому засіданні представник позивача позовні вимоги підтримав в повному обсязі, посилаючись на обставини, викладені в позовній заяві.

Відповідач в судове засідання не з'явилася, про день, час та місце розгляду справи повідомлена належним чином, про причини неявки суд не повідомила.

Вислухавши пояснення представника позивача, дослідивши письмові докази у справі, суд встановив такі обставини справи.

Предметом даного позову є договір дарування від 10 липня 2014 р., укладений між позивачем ОСОБА_2 та відповідачем ОСОБА_3, посвідчений приватним нотаріусом Ужгородського міського нотаріального округу ОСОБА_4 та зареєстрований в реєстрі за № 28, про дарунок житлової квартири, що розташована за адресою: АДРЕСА_1.

Із пояснень представника позивача судом встановлено, що підставою для звернення до суду позивача стало припинення стосунків із обдарованою ОСОБА_3, що призвело до позбавлення ОСОБА_2 того, на що розраховував при укладенні спірного договору, зокрема, спільного проживання з відповідачкою, створення сім'ї та спільного майбутнього. Звертаючись до

суду з позовом про розірвання договору дарування, позивач зазначив, що вони з відповідачем мали намір створити сім'ю, однак на початку 2015 р. у вони розірвали відносини.

Законодавцем передбачено положеннями ч. 3 ст. 31 СК України, що особа, яка відмовилася від шлюбу, зобов'язана відшкодувати другій стороні затрати, що були нею понесені у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля. Такі затрати не підлягають відшкодуванню, якщо відмова від шлюбу була викликана протиправною, аморальною поведінкою нареченої, нареченого, приховання нею, ним обставин, що мають для того, хто відмовився від шлюбу, істотне значення (тяжка хвороба, наявність дитини, судимість тощо). Крім того, ч. 4 зазначеної норми закону визначено, що у разі відмови від шлюбу особи, яка одержала подарунок у зв'язку з майбутнім шлюбом, договір дарування за вимогою дарувальника може бути розірваний судом.

У разі розірвання договору особа зобов'язана повернути річ, яка була їй подарована, а якщо вона не збереглася – відшкодувати її вартість.

Надавши оцінку доводам позивача, суд дійшов до такого висновку.

Відповідно до вимог ст. 203 ЦК України зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства. Особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності. Волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі. Правочин має вчинятися у формі, встановленій законом. Правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним.

Сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з врахуванням вимог цього кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості.

Статтею 628 ЦК України встановлено, що зміст договору становлять умови, визначені на розсуд сторін і погоджені ними, та умови, які є

обов’язковими відповідно до актів цивільного законодавства.

Таким чином, укладаючи договір дарування спірної квартири, позивач та відповідач керувалися вимогами чинного законодавства, принципами свободи договору, взаємовідносини між сторонами оспорюваного договору засновані на рівності, вільному волевиявленні сторін договору.

Частиною 1 ст. 651 ЦК України встановлено, що зміна або розірвання договору допускається лише за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або законом.

Відповідно до ч.2 ст.651 ЦК України договір може бути змінено або розірвано за рішенням суду на вимогу однієї із сторін у разі істотного порушення договору другою стороною та в інших випадках, встановлених договором або законом. Істотним є таке порушення стороною договору, коли внаслідок завданої ним шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору.

Статтею 727 ЦК України встановлені підстави для розірвання договору дарування на вимогу дарувальника, серед яких відсутня та, що зазначена позивачем. Відповідно до ч. 5 ст. 727 ЦК України у разі розірвання договору дарування обдаровуваний зобов’язаний повернути дарунок у натурі.

Оцінивши матеріали справи, достатність і взаємозв’язок доказів, суд дійшов висновку про те, що позивачем не надано жодних доказів того, що спірна квартира була подарована позивачем відповідачу при умові в майбутньому укласти шлюб, оскільки в матеріалах цивільної справи відсутні будь-які письмові докази щодо приготування сторін до реєстрації шлюбу та весілля тощо, як і не наведено жодної із підстав для розірвання договору, передбачених положеннями ст. 727 ЦК України. Виходячи з наведеного, суд дійшов висновку, що позов є необґрунтованим та таким, що не підлягає задоволенню [396].

Для укладення шлюбу завжди необхідним є дотримання встановлених законодавством умов. На сьогодні відповідно до СК України це – досягнення

шлюбного віку (ст. 22), добровільність шлюбу (ст. 24), одношлюбність (ст. 25), дотримання умов щодо укладення шлюбу для осіб, які не можуть перебувати у шлюбі між собою, а саме заборон перебувати у шлюбі: осіб, які є родичами прямої лінії споріднення; рідних (повнорідних, неповнорідних) братів і сестер; двоюрідних братів та сестер, рідних тітки, дядька та племінників, племінниць; рідної дитини усиновлювача та усиновленої ним дитини, а також дітей, які були усиновлені усиновлювачем у разі, якщо не було рішення суду щодо надання права на такий шлюб; усиновлювача та усиновленої ним дитини, якщо не було зареєстровано скасування усиновлення (ст. 26). Порушення вимог, встановлених зазначеними статтями, є підставами для визнання недійсності шлюбу (ч. 1 ст. 38 СК України). Крім цих вимог, законодавством встановлено також інші, порушення яких може стати підставою для визнання недійсності шлюбу, зокрема – взаємна обізнаність наречених про стан здоров'я (ст. 30 СК України).

Для того, щоб визначити суб'єктів шлюбних правових відносин, слід передусім розглянути поняття шлюбу.

У СК України не міститься визначення терміна «шлюб», а в юридичній літературі традиційним стало підходити до формулювання цього поняття виходячи із законодавчих вимог до укладення шлюбу, які вважають ознаками шлюбу.

Так, В. І. Бошко визначав поняття шлюбу як «вільний, рівноправний, як правило, довічний союз чоловіка і жінки, укладений з дотриманням умов і порядку, встановлених в законі, спрямований на створення сім'ї і який породжує у них особисті та майнові подружні права і обов'язки» [38, с. 104]. Г. К. Матвєєв давав таке визначення шлюбу – це «вільний, рівноправний і в принципі довічний союз жінки та чоловіка, укладений з дотриманням порядку та умов, встановлених законом, який утворює сім'ю і породжує між подружжям взаємні особисті та майнові права і обов'язки» і визнавав, що з деякими редакційними розбіжностями таке ж визначення поняття шлюбу

дають інші вчені (В. О. Тархов, М. Г. Юркевич, В. П. Шахматов, М. Т. Оридорога, З. А. Підопригода, О. А. Пушкін, Є. А. Поссе, Т. О. Фаддєєва) [265, с. 46].

Щиросердно визначала поняття шлюбу М. Т. Оридорога – «Шлюб – це юридично визнана і заснована на коханні духовна та фізична спільність чоловіка й жінки, яка забезпечує народження дітей та їх виховання у дусі вимог морального кодексу будівника комунізму» [319, с. 44].

У ч. 1 ст. 21 СК України шлюб визначено як сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у органі державної реєстрації актів цивільного стану. Виходячи із ч. 2 і 3 цієї статті юридичне смислове значення створення шлюбного союзу полягає у тому, що сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Лише у сукупності норм ст. 21 з іншими статтями СК України можна скласти уяву про юридичне значення шлюбу.

З. В. Ромовська вважає, що у законодавчому визначенні шлюбу не повинно бути зайвих епітетів. Видається, що у законодавчому визначенні шлюбу слід сконцентрувати увагу на визначальних ознаках певного явища, які лаконічно характеризуються такими словами: *«союз», «сімейний», «жінки та чоловіка», «зареєстрований»* [403, С.85]. Однак наведених ознак явно недостатньо для законодавчого та доктринального розуміння шлюбу.

Ю. С. Червоний визначав шлюб, виходячи не лише з його визначення в ст. 21 СК України, а й із інших ознак шлюбу, втілених у вимогах до правозгідного шлюбу, – «шлюб – це добровільний, спрямований на створення сім'ї союз рівноправних чоловіка і жінки, укладений з додержанням умов та форми, встановлених законом, який породжує взаємні права та обов'язки подружжя» [430, с. 114]. Таким чином, професор вклав у поняття шлюбу не лише суб'єктів шлюбних відносин і визнання державою їх союзу шляхом реєстрації шлюбу, а й мету його укладення, засади добровільності об'єднання у союз, а також зміст шлюбно-сімейних правовідносин. На сьогодні запропоноване Ю. С. Червоним визначення

шлюбу видається найвдалішим і таким, що найповніше відображає значення шлюбу та сім'ї у приватному житті осіб і у суспільстві.

Виходячи з наведеного, суб'єктами шлюбних правовідносин слід вважати жінку і чоловіка, які уклали шлюб із дотриманням вимог законодавства.

Роль подружніх відносин у формуванні і функціонуванні сім'ї неперевершена, оскільки в основі будь-якої сім'ї завжди лежить хоча б одна шлюбна пара. Досить часто науковці поєднують поняття шлюбних і сімейних правовідносин. Так, шлюбні правовідносини є частиною сімейних правовідносин, однак ці правовідносини різняться за суб'єктним, об'єктним та змістовим складом.

Перебування осіб у шлюбі становить шлюбні правовідносини, які виникають на підставі сукупності юридичних фактів, учасниками цих правовідносин є подружжя, які мають відносно один одного взаємні права і обов'язки, визначені нормами сімейного законодавства і гарантовані державою.

Шлюбні правовідносини – найскладніші у сімейному праві. Однак і їх, за твердженням І. В. Жилінкової, можна розглядати з урахуванням загальних уявлень про природу правових відносин «як складову трьох елементів: а) суб'єктів правовідносин, якими є дружина та чоловік (подружжя); б) об'єктів, до яких належать певні майнові та немайнові блага; в) змісту правовідносин, який складають відповідні права та обов'язки подружжя. Саме в розумінні шлюбу як правовідношення використовують такі вислови, як «сторони перебувають у шлюбі», «сторони пов'язані шлюбом» тощо» [434, с. 84]. Досліджуючи шлюбні і загалом сімейні правовідносини, слід зробити висновок про неможливість відходити від традиційної структури правовідносин, виводити їх за точно завдані теорією рамки.

У науковій літературі з сімейного права під об'єктом шлюбно-правових відносин розуміють різноманітні матеріальні і духовні феномени, з приводу яких особи й вступають між собою у ці відносини. Так, І.

В. Жилінкова відносить до об’єкта шлюбних правовідносин певні майнові та немайнові блага. На нашу думку, майнові та немайнові блага не можуть бути об’єктом шлюбних правовідносин, а є результатом вольової діяльності, з приводу якої складаються врегульовані правом шлюбні (як різновид суспільних) правовідносини.

У радянській науковій літературі висловлювалась інша точка зору. Так, М. Т. Оридорога заперечувала існування зовнішнього об’єкта шлюбних правовідносин в його «чистому» вигляді, якщо ще не виникли майнові відносини подружжя, хоча суб’єктивні права і обов’язки і в цьому випадку виникають [320, с. 43-44]. У шлюбних правовідносинах правовий об’єкт в якості зовнішнього предмета, на який впливають права і обов’язки, не виявляється. Для структурної цілісності і єдності правовідносин достатньо наявності зв’язків і співпідкорення прав і обов’язків суб’єктів права [320, с. 44]. Ми не можемо погодитися з висловленою М.Т. Оридорогою тезою, що цільова направленість – це та якість, яка притаманна будь-яким правовим відносинам, але яка не обов’язково виражається категорією об’єкта. На її думку, правовий результат – це те, що у кінцевому рахунку є найважливішим у системі правового регулювання суспільних відносин, і він заслуговує право на самостійне існування в системі категорії «правовідносини» [320, с. 50].

На нашу думку, те, що не усі суспільні відносини, які врегульовуються правовими нормами, мають свій матеріальний об’єкт, не означає відсутність об’єкта у цих відносинах взагалі. Відсутність фактичного об’єкта в первісній формі розвитку правовідносин не означає його відсутності у подальшому. Що ж стосується правового результату як об’єкта правовідносин, то й він не завжди може виникати, або ж може набувати іншого змісту, ніж передбачалося учасниками правовідносин на початку.

Отже, твердження, що не об’єкт, а правовий результат – це структурна частина шлюбних правовідносин, є певною підміною розуміння в якості об’єкта шлюбних правовідносин дій (поведінки) їх учасників, певних

матеріальних і нематеріальних благ.

Ми дотримуємося тієї точки зору, що об'єктом шлюбних правовідносин є дії як результат свідомої (вольової) діяльності людей. А саме дії зі створення та набуття прав та обов'язків подружжя. Шлюбні правовідносини відповідають усім загальним ознакам правовідносин. Вони виникають, розвиваються і припиняються за правилами розвитку правовідносин. Для виникнення шлюбних правовідносин необхідно здійснити низку юридично значущих дій, які визнаються юридичними фактами, що у своїй сукупності входять до відповідного юридичного складу, який і породжує виникнення шлюбу. До таких юридичних фактів належать: 1) подання до органу державної реєстрації актів цивільного стану заяви про реєстрацію шлюбу; 2) повідомлення нареченими один одного про стан свого здоров'я; 3) прилюдне висловлення згоди на шлюб у процесі його реєстрації; 4) вибір прізвища при реєстрації шлюбу; 5) державна реєстрація шлюбу. Усі ці юридичні факти за своєю правовою природою є діями, і лише у своїй сукупності вони є підставою для виникнення шлюбних правовідносин.

Про значення волі у шлюбних правовідносинах стверджує й О. П. Сергєєв, зазначаючи, що частина сімейних правовідносин виникає з волі їх учасників. У правовідносинах такого роду їх суб'єкти не тільки добровільно беруть на себе відповідні права і обов'язки, а й можуть, як правило, в будь-який час за своєю згодою змінити їх зміст. Типовими в цьому плані є шлюбні правовідносини, в яких подружжя у встановлених законом межах вільно визначають свої права і обов'язки, зокрема обирають той або інший правовий режим свого майна [425, с. 225-226]. З цим слід погодитись і додати, що саме воля осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, є основою укладення шлюбного договору, у якому визначається правовий режим майна майбутнього подружжя.

Слід погодитись з А. П. Дудіним, який стверджує, що особа, яка вчинила визначений юридично значущий вчинок, – юридичний факт, – тим самим «перетворює» себе в суб'єкта визначених, окремих правовідносин, а

предмет, з яким вона вступила у взаємодію, – в об’єкт цих правовідносин. І навпаки, будь-який вчинок суб’єкта правовідносин, який діє в цій якості, обов’язково має юридичне значення, тягне визначені юридичні наслідки, тобто є визначеним юридичним фактом. Поведінка суб’єкта правовідносин є необхідною, а знання необхідності створює відому свободу вибору дій [130, с. 104]. Справді, якщо суб’єкт діяв так, як це передбачено СК України, то юридичний факт або їх сукупність тягне виникнення шлюбних та сімейних правовідносин.

Зрозуміло, що з розвитком, а тим паче з припиненням шлюбних правовідносин, вольовий чинник шлюбних правовідносин різниться. Ще Є.М. Ворожейкін зазначав, що в сімейному праві шлюбні правовідносини – єдиний вид правовідносин, який виділяється з-поміж інших за тим значенням, яке має в них вольове начало обох суб’єктів. У шлюбних правовідносинах вольова ознака має значення на всіх стадіях – при виникненні, в процесі реалізації прав і обов’язків і низці інших випадків при їх припиненні. Однак значення вольової ознаки на кожній із цих стадій неоднакове [63, с. 97-98]. Дійсно, подальший розвиток шлюбних правовідносин може залежати від подій (зокрема народження дитини), але найчастіше залежить від дій щодо збереження або припинення шлюбних правовідносин.

Недаремно правила, що визначають умови і порядок укладення і припинення шлюбу, ґрунтуються на принципі добровільності союзу жінки та чоловіка. І при укладенні шлюбу, і при його розірванні має значення, чи відповідає таке рішення дійсній волі осіб.

Питання визначення моменту виникнення шлюбно-сімейних правовідносин належить на сьогодні до спірних. Це пов’язане передусім з відмінним законодавчим регулюванням сімейних правовідносин у чинному СК України порівняно з КпШС України. Останній, як відомо, врегульовував це питання однозначно [492, с. 16-20].

Перелік підстав виникнення сімейних правовідносин у ст. 3 СК

України не є вичерпним. Підстава ж виникнення шлюбних правовідносин чітко встановлена у ст. 21 СК України. Це – реєстрація сімейного союзу жінки та чоловіка в органі державної реєстрації актів цивільного стану.

Однак з прийняттям СК України стало можливим узаконити обставини, які вносять певний безлад у визначення такого виду суспільних відносин, як шлюбні та сімейні.

Так, згідно з ч. 2 ст. 21 СК України проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя. Момент виникнення шлюбних правовідносин збігається з моментом реєстрації шлюбу. Виникнення спеціальних прав у жінки та чоловіка, які стають подружжям, пов'язаний з визначеним законом юридичним фактом. Перебування у шлюбі зумовлює виникнення низки майнових і особистих немайнових прав та обов'язків у разі його розірвання.

Водночас у статтях 74 і 91 СК України передбачено виникнення низки майнових прав та обов'язків у осіб, які проживають однією сім'єю, однак у шлюбі не перебувають. Зауважимо, що ці норми неодноразово піддавалися критиці з боку науковців [295, с. 132-133, 156-158; 543, с. 8; 122, с. 13; 418, с. 63].

В. І. Борисова, наприклад, звертає увагу на те, що підхід законодавця залишився незмінним у питанні визнання шлюбних правовідносин – породжує правові наслідки лише шлюб, зареєстрований у встановленому законом порядку. «У зв'язку з цим викликає подив поява ст. 74 СК, яка поширила на майно, набуте жінкою та чоловіком, що проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою, правовий режим, що виникає на майно у подружжя, а саме право спільної сумісної власності. Таким чином фактичним шлюбним відносинам надано значення юридичного факту, який служить підставою для поширення на них сімейно-правового регулювання, що ввійшло в протиріччя з ч. 2 ст. 21 СК, відповідно до якої проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя. Винятки з цього правила

законодавець не встановив» [431, с. 22]. Слід погодитися із Я. М. Шевченко та В. І. Борисовою, які вважають, що фактичні шлюбні відносини – це відносини, що стосуються суто особистого життя людини, вони залежать від волі людини і від того, як вона їх будує, тому втручання держави за встановленим нею правовим регулюванням відносин за типом сім'ї тут недоречні та необґрунтовані. Так звані фактичні шлюбні відносини – це відносини окремих людей, що ґрунтуються на підставах, які вони самі для себе визначають та погоджують. Отже, правове регулювання особистих, майнових і житлових прав осіб, які проживають без реєстрації шлюбу, має відбуватися на підставах загального цивільного регулювання.

Щодо запровадження в СК України норм про визнання фактичних шлюбів В. М. Махінчук зазначає, що у державній реєстрації шлюбу відзначаються приватні і публічні інтереси, однак, визнаючи фактичні шлюби, держава тим самим закладає суперечності. Мова йде про певний «обов'язок» держави прирівнювати до незареєстрованого шлюбу «фактичний» шлюб (співжиття, конкубінат). Парадоксальність «фактичного» шлюбу (співжиття, конкубінат), на думку В. М. Махінчука, полягає у тому, що «люди добровільно відмовляються від того, аби їх стосунки та інтереси були під охороною держави шляхом взяття шлюбу, однак хочуть отримати певний захист у подальшому, про всяк випадок. Однак у цьому випадку держава сама йде на порушення цього критерію (балансу) між публічними та приватними інтересами» [268, с. 97].

Однак існує й інша точка зору. Так, З. В. Ромовська вважає норму ст. 91 СК України цілком справедливою, «адже вона цілком відповідає християнській заповіді про відповідальність особи за того, кого вона взяла до себе» [404, с. 40]. Не вдаючись до дискусії, яка швидше належить до сфери релігієзнавства, зауважимо, що зазначене аж ніяк не підходить для тлумачення положень ст. 91 СК України. Якнайменше тому, що формулювання, що застосовується у ст. 74 і 91 СК України «жінка та чоловік, які не перебувають у шлюбі між собою», не дає чіткого уявлення

про наявність між ними «фактичних шлюбних відносин», а тому у разі наявності певної заінтересованості може тлумачитись й стосовно, наприклад, зятя-вдівця і тещі, інших осіб, які спільно проживають і пов'язані спільним побутом (тобто наявні ознаки сім'ї відповідно до ч. 2 ст. 32 СК України).

Та й сама З. В. Ромовська заперечує узаконення нормами ст. 74 і 91 СК України поняття «фактичний шлюб», стверджуючи, що «для цього не було достатніх підстав. Перш за все, тому, що в жодній із статей СК відносини цих людей не названо фактичним шлюбом, а вони самі – подружжям» [404, с. 40]. Чим підтверджує можливість розширеного тлумачення змісту зазначених статей. Таким чином, право на утримання колишнього подружжя і право на утримання жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою, не тотожні одне одному. І тому аргументи автора, що Сімейний кодекс не потурає, а, навпаки, намагається стримувати процеси поширення «фактичних шлюбних відносин» через урегулювання їх майнових наслідків, а також застосування засобів впливу, передбачених СК України у разі народження дитини, видаються неспроможними.

Можливо, автору не відомо, що з кожним роком в Україні збільшується кількість позашлюбних народжень. Так, у 2000 р. їх було 66,5 тис., у 2006 р. – 97,2 тис., у 2007 р. – 101 тис., у 2008 р. – 106,6, у 2009 р. – 108,6 тис., у 2010 р. – 108,8. Якщо говорити конкретно стосовно Одеської області, то у 2000 р. позашлюбних народжень було зареєстровано 4,3 тис., у 2006 р. – 6,5 тис., у 2007 р. – 6,8 тис., у 2008 р. – 7,4 тис., у 2009 р. – 7,3 тис., у 2010 р. – 7,6 тис.[166, с. 9], у 2015 – 20,6 тис., у 2016 – 20,1 тис., у 2017 – 20,5 тис. осіб[167, с. 9]. Наведені цифри є вражаючими. Ми не будемо наводити дані щодо кількості вчинених правопорушень дітьми, які не мають батьків або мають одного з батьків, вони також приголомшують, багатьом відомі, і частіше за все безпосередньо пов'язані з втратою авторитету шлюбу та сім'ї, на жаль, узаконеного чинним Сімейним кодексом.

Існують проблеми щодо винайдення критеріїв визначення факту

спільного проживання, а також інші проблеми, з цим пов’язані. Зокрема, до якої черги спадкоємців буде відносено особу, яка проживала зі спадкодавцем однією сім’єю не менш як п’ять років до часу відкриття спадщини, – до четвертої відповідно до ст. 1264 ЦК України, до п’ятої – згідно зі ст.1265 ЦК України, чи до першої – відповідно до ст.1261 ЦК України? Чи взагалі особа не матиме можливості спадкувати за померлим співмешканцем. На практиці таке питання постає дуже часто.

Так, рішенням Щорського районного суду Чернігівської області від 07 липня 2008 р. було відмовлено у позові ОСОБА_1 до ОСОБА_3 про визнання її учасником спільної сумісної власності, визнання права власності на майно, встановлення факту спільного проживання однією сім’єю з ОСОБА_5, визнання спадкоємцем за законом після його смерті та зміну черговості спадкування.

Позивачка звернулася в суд з позовом до відповідачки про визнання її учасником спільної сумісної власності та права власності на майно, набуте за час спільного проживання з ОСОБА_5: 1/2 частину житлового будинку з надвірними будівлями, що знаходяться за адресою: АДРЕСА_2, частин земельних ділянок, розташованих за адресою: АДРЕСА_2, частину земельної ділянки несільськогосподарського призначення, розташованої за адресою: АДРЕСА_3; легковий автомобіль Mitsubishi Pagero Sport 2006 р. випуску, державний реєстраційний номер НОМЕР_1, колісний трактор МТЗ-82, 1987 р. випуску, державний реєстраційний номер НОМЕР_2, колісний трактор МТЗ-82, державний реєстраційний номер НОМЕР_3, причіп тракторний З ПТС-13, державний реєстраційний номер НОМЕР_5.

Також позивачка просила встановити факт спільного проживання однією сім’єю з ОСОБА_5, померлим ІНФОРМАЦІЯ_1 року, визнати спадкоємцем за законом після його смерті та змінити черговість спадкування з четвертої черги на першу. У судовому засіданні позивачка пояснила, що вона спільно проживала з ОСОБА_5 з 2002 р., спільно вели домашнє підсобне господарство, побут, мали взаємні права та брали на себе взаємні

обов’язки, зокрема кредитні, а також спільно вели бізнес, спільно використовували отримувані доходи та спрямовували їх на придбання власного нерухомого та рухомого майна, весь вільний час проводили разом, спільно відпочивали та святкували сімейні свята, перед третіми особами проявляли сімейні подружні відносини. Мали намір зареєструвати шлюб в установленому законом порядку, але в зв’язку з тим, що вони багато і тяжко працювали, постійно відкладали реєстрацію шлюбу. Раптова смерть ОСОБА_5 унеможливила реєстрацію їх відносин.

Позивачка стверджувала, що померлий ОСОБА_5 перебував з 05 грудня 1987 р. у зареєстрованому шлюбі з ОСОБА_3, однак фактично шлюбні відносини між ними були припинені в 1998 р. З вказаного часу вони не проживали разом, не були пов’язані спільним побутом та не надавали будь-якої, в тому числі і матеріальної, допомоги, спільних дітей у них немає.

Заслухавши сторони і свідків, суд відмовив у задоволенні позову, мотивуючи рішення наступним.

Відповідно до ст. 3 СК України сім’ю складають особи, які спільно проживають, пов’язані спільним побутом, мають взаємні права та обов’язки. Подружжя вважається сім’єю і тоді, коли дружина та чоловік, у зв’язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Сім’я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Суд також врахував положення ст. 21 СК України, відповідно до якого шлюбом визнається сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану. Проживання однією сім’єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов’язків подружжя.

Згідно зі ст. 25 СК України жінка та чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі, і мають право на повторний шлюб лише

після припинення попереднього шлюбу. Статтею 27 СК України передбачено, що державна реєстрація шлюбу встановлюється для забезпечення стабільності відносин між жінкою та чоловіком, охорони прав та інтересів подружжя, їхніх дітей, а також в інтересах держави та суспільства. Згідно зі ст. 36 СК України шлюб є підставою для виникнення прав та обов'язків подружжя.

Позивачка посилається на те, що вона проживала однією сім'єю із ОСОБА_5. Закон (ч. 2 ст. 3 СК України) не заперечує таких сімейних стосунків без державної реєстрації шлюбу. Однак при цьому мають враховуватися вимоги ч. 4 ст. 3 СК України. Інші підстави створення сім'ї, не заборонені законом, не повинні суперечити моральним засадам суспільства.

Суд зробив висновок, що «в даній конкретній ситуації, коли ОСОБА_5, проживаючи з позивачкою, перебував у зареєстрованому шлюбі з відповідачкою, мова може йти про його приватне, а не сімейне життя. «Фактичний шлюб», або конкубінат - це не короткочасна, а тривала, певною мірою стійка спільність жінки та чоловіка. Вона – відкрита, а не прихована, характеризується відсутністю формальних перешкод для шлюбу. Якщо чоловік, не розірвавши шлюбу, проживає з іншою жінкою, він реалізує своє право на приватне життя. Говорити про сім'ю у цій ситуації не можна, незалежно від почуттів, які між цими людьми панують, ведення спільного господарства та бюджету. Оскільки мова йде про порушення чоловіком подружньої вірності, то все те, що засновано ним, формально не є сім'єю. Адже одночасно у двох сім'ях перебувати неможливо.

Відповідно до ст. 11 СК України при вирішенні сімейного спору суд за заявою заінтересованої сторони може врахувати місцевий звичай, а також звичай національної меншини, до якої належать сторони або одна з них, якщо вони не суперечать вимогам цього Кодексу, іншим законам та моральним засадам суспільства. Однак ця стаття не стосується основ шлюбу та сім'ї. Окрім того, в місцевості, де проживали сторони та ОСОБА_5, як і в

цілому по Україні, полігамія не є звичаєм, а навпаки, засуджується. Одношлюбність є фундаментальною засадою християнської моралі і зумовлена виключністю статевої любові, а Україна – християнська держава. Жінка та чоловік можуть упродовж життя перебувати у кількох шлюбах. Але право на новий, повторний шлюб виникне тільки у разі припинення попереднього шлюбу у зв'язку із смертю одного з подружжя чи розірванням шлюбу. Інакше цей шлюб є недійсним.

Державна реєстрація шлюбу засвідчує створення сім'ї, є правостворюючим юридичним фактом. Вона створює презумпцію права спільної сумісної власності на майно, набуте у шлюбі» [603].

Для такої мотивації рішення суду є всі законні підстави: суперечність норм СК України щодо шлюбу, сім'ї та фактичного проживання жінки та чоловіка без укладення шлюбу.

Водночас видається, що мотивування суду дещо неспроможне. По-перше, щодо заперечення застосування ст. 11 СК України до загалом сімейних відносин. По-друге, щодо оцінки фактів. Так, державна реєстрація є фактом, що підтверджує шлюб. Однак спільне проживання чоловіка і жінки підтверджує не шлюб, а власне спільне проживання чоловіка і жінки однією сім'єю. По-третє, доводи суду «Адже одночасно у двох сім'ях перебувати неможливо» як мінімум непереконливі. Адже відомо багато випадків одночасного спільного проживання в Україні чоловіків з кількома жінками, з кожною з них – в окремому приміщенні, окремою сім'єю, а іноді й з дітьми. Тут доречно згадати фразу із фільму «Місце зустрічі змінити не можна» за романом братів Вайнерів «Ера милосердя»: «Запомни, Шарапов, наказания без вины не бывает, ему надо было просто вовремя со своими женщинами разбираться».

Таким чином, жінка та чоловік, які проживають спільно без реєстрації шлюбу, можуть вважатися «фактичним подружжям» у разі визнання їх такими судом, однак вони не є суб'єктами шлюбних правовідносин. На їх відносини поширюється режим приватного та сімейного життя.

Реєстрації шлюбу надавали значення радянські вчені. Так, В. О. Рясєнцев зазначав: «Реєстрація шлюбу допомагає виділити подружні відносини із системи інших суспільних відносин, наділяючи їх офіційним характером» [412, с. 68]. Саме ця особливість, писали Є. А. Поссе і Т. О. Фаддєєва, дає можливість відокремлювати шлюбні відносини від позашлюбних [347, с. 7]. Схожі за змістом цитати можна наводити й далі. Можливі заперечення з посиланням на те, що дослідження шлюбно-сімейних відносин радянськими вченими здійснювалося через призму відповідного ідеологічного забарвлення тут недоречні і нами не сприймаються.

Момент виникнення шлюбно-сімейних відносин з державною реєстрацією шлюбу пов'язують і сучасні науковці. Так, Л. П. Короткова зазначала: «Безспірно, шлюбний стан – явище соціальне, воно може існувати без реєстрації. Але безспірно і те, що офіційний шлюб, що має юридичну силу, і співжиття, яке не породжує сімейно-правових наслідків, зовсім нерівнозначні показники про шлюбний стан і сім'ю. Перший – свідчить про стабілізацію сім'ї, про визначеність і непохитність її, а другий – говорить про легковажність у шлюбних відносинах, про аморальність і ненадійність їх і по суті – про заперечення сім'ї» [220, с. 48].

О. І. Сафончик також дотримується тієї думки, що реєстрація шлюбу спрямована на створення сім'ї, що саме з моменту реєстрації шлюбу жінка отримує статус дружини і чоловік – статус чоловіка з правами і обов'язками, що звідси випливають, які вони регулюють у рамках конкретних правовідносин [418, с.51, 62, 64 та ін.]. На жаль, її пропозиція, висловлена ще у 2004 році, щодо необхідності виключення статей 74, 91 із СК України і врегулювання майнових відносин між особами, які знаходяться у фактичних шлюбних відносинах, у нормах цивільного законодавства досі не втілена.

Момент виникнення шлюбних відносин має юридичне значення не тільки для самого подружжя, зумовлює виникнення шлюбно-сімейних відносин, а й має інші правові наслідки як для самого подружжя (хоча б при

визнанні шлюбу недійсним, для вирішення майнових спорів тощо), зокрема, для визначення батьківських та спадкових правовідносин.

За загальним правилом, відповідно до ст. 60 СК України майно, набуте подружжям під час шлюбу, є їхньою спільною власністю. Однак цей режим майна подружжя може бути змінений шляхом укладення шлюбного договору.

Поняття «шлюбний договір» або «шлюбний контракт» в національному законодавстві з'явилося відносно недавно. Уперше інститут шлюбного договору в законодавстві незалежної України було запроваджено Законом України від 23.06.1992 № 2488-12 «Про внесення змін і доповнень до Кодексу про шлюб і сім'ю Української РСР».

Нововведена ст. 27-1 КпШС України надавала право особам, які беруть шлюб, за власним бажанням укладати угоду щодо вирішення питань життя сім'ї (шлюбний контракт), в якій вони могли на свій розсуд передбачати свої подружні майнові права та обов'язки. Норма цієї статті містила імперативну вимогу, згідно з якою умови шлюбного контракту не могли погіршувати становище будь-кого з подружжя порівняно з законодавством України. Таким чином, нівелювалося значення інституту шлюбного контракту.

Майже десять років потому, з прийняттям у 2003 р. СК України, ситуацію було дещо покращено. І хоча у новому Кодексі правовому регулюванню шлюбного договору присвячено окрему главу (Глава 10), положення закону, що регулюють дану сферу суспільних відносин, далекі від досконалості. Так, у ст. 93 СК України законодавець визначив, що шлюбним договором регулюються майнові відносини між подружжям, визначаються їхні майнові права та обов'язки, ним можуть бути визначені майнові права та обов'язки подружжя як батьків. Тут же зазначено, що шлюбний договір не може регулювати особисті відносини подружжя, а також особисті відносини між ними та дітьми, не може зменшувати обсягу прав дитини, які встановлені цим Кодексом, а також ставити одного з

подружжя у надзвичайно невигідне матеріальне становище. Вбачається, що законодавець, позбавившись як недоліку заборони укладати шлюбні договори, умови яких можуть погіршити становище будь-кого з подружжя порівняно з законодавством України, придбав новий. Так, частиною 4 ст. 93 СК України передбачено, що «шлюбний договір не може... ставити одного з подружжя у надзвичайно невигідне матеріальне становище». При цьому законодавець залишив поза увагою той факт, що поняття «надзвичайно невигідне матеріальне становище» – це категорія, яка має оціночний характер і вона може мати різні прояви, а отже її застосування на практиці під час укладення чи оскарження шлюбного договору може тлумачитись неоднозначно. До сьогодні наукова доктрина не надала належних пропозицій щодо тлумачення поняття «надзвичайно невигідне матеріальне становище», ще більше питань до даного поняття поставила і судова практика [504, с. 87-91].

Шлюбний договір (контракт), будучи цивільно-правовим договором, має свої істотні особливості.

Для досягнення поставленої мети нагадаємо ті специфічні риси шлюбного договору, що відрізняють його від решти правочинів. Так, І. В. Жилінкова неодноразово у своїх працях підкреслювала те, що шлюбний договір відповідає загальним ознакам, що властиві цивільно-правовим договорам в цілому, хоча і має певну специфіку [431, с. 117]. Як зазначила з цього приводу М. В. Антокольська, основна правова мета шлюбного договору - визначення правового режиму майна подружжя та інших майнових взаємовідносин на майбутнє [11, с. 156]. З. В. Ромовська наголошує на тому, що шлюбний договір є актом вільного волевиявлення, його сторони можуть включити до нього будь-які умови майнового характеру, які не суперечать загальним засадам регулювання сімейних відносин, що визначені у ст. 7 СК України. В цілому, регулювання відносин осіб, які мають намір укласти шлюбний договір, базується на диспозитивних засадах, а він сам виконує важливу "дисциплінуючу" функцію [408, с. 153].

Дійсно, шлюбний договір є проявом поваги до прав громадян, який дає можливість подружжю не в законодавчому, а в приватному, договірному порядку встановити основні принципи їхнього спільного життя.

Як зазначає З. В. Ромовська, для багатьох цінність шлюбного договору асоціюється з можливістю відступлення від засади рівності часток у майні, придбаному за час шлюбу. При цьому надзвичайна невигідність умов шлюбного договору може існувати як на момент його укладення, так і проявитись згодом [403, с. 227]. Найчастіше виникають складнощі у питаннях щодо майнової рівності подружжя у шлюбі. В такому разі Н. М. Єршова пропонує виходити з того, що існують такі домовленості, згідно з якими розмір часток кожного з подружжя не базується на «формальному моменті рівності», однак саме такі домовленості завжди віддзеркалюють саме «реальну рівність», бо встановлений в договорі розподіл спільного майна найбільш справедливо віддзеркалює «фактичний внесок кожного» з них в спільно набуте майно [139, с. 82-83].

Ще й сьогодні в літературі можна зустріти точку зору, згідно з якою науковці, відстаючи від положень діючого законодавства, продовжують стверджувати про те, що умови шлюбного договору не можуть погіршувати матеріальне становище будь-кого з подружжя порівняно із законодавством України [433, с. 275]. Проте така точка зору вже не має права на існування, оскільки з припиненням дії норми права, що встановлювала це положення (ст. 27-1 КпШС), та набуттям чинності СК України, було змінено і правову природу самого шлюбного договору.

Дійсно, намагаючись удосконалити положення ст. 27-1 КпШС України, законодавцем, як ми розуміємо, з метою захисту інтересів та уникнення зловживань з боку сторін шлюбного договору, в ч. 4 ст. 93 СК було окремо зазначено, що не допускається укладення шлюбного договору, умови якого ставлять одного з подружжя у надзвичайно невигідне матеріальне становище. Візьмемо на себе сміливість зазначити, що використання такої правової конструкції, як «надзвичайно невигідне

матеріальне становище», не надало законодавчій нормі ясності і, будучи оціночним поняттям, на довгі роки стало причиною неоднозначної судової практики. За роки існування цієї норми ст. 93 у такій суперечливій редакції ні Конституційний суд, ні правова доктрина так і не надали однозначних роз'яснень щодо її змісту та практики застосування.

Так, І. В. Жилінкова вказує на те, що сутність такої оціночної категорії, як «надзвичайно невигідне становище», може мати різні конкретні прояви. Наприклад, таке становище може виникнути, якщо за умовами договору у разі поділу майна подружжя вся нерухомість буде передаватися одному з них, натомість другий отримає рухоме майно незначної вартості або, наприклад, якщо один із подружжя зобов'язується у разі розірвання шлюбу утримувати свого колишнього чоловіка (жінку), його дітей та близьких родичів тощо. При цьому умови шлюбного договору для однієї родини можуть стати вкрай обтяжливими, а для іншої - мати цілком реальний характер. Разом з тим І. В. Жилінкова звертає увагу на те, що до поняття «надзвичайно невигідне положення» слід ставитись дуже виважено, адже тут виникає складне питання щодо майнової рівності подружжя в шлюбі, адже, на її думку, визначення у шлюбному договорі правового режиму майна подружжя має за мету встановлення правил, які не співпадають з тими, які встановлені законодавчими нормами чи взагалі не передбачені законодавством [431, с. 117].

Положення ч. 4 ст. 93 СК України, відповідно до якого шлюбний договір не може ставити одного з подружжя у надзвичайно невигідне матеріальне становище, Ю. С. Червоний пропонує порівнювати з ч. 5 ст. 97 СК України, якою передбачено, що сторони можуть включити до шлюбного договору будь-які інші умови щодо правового режиму майна, якщо вони не суперечать моральним засадам суспільства [295, с. 172].

Автор законопроекту Сімейного кодексу України З. В. Ромовська, надаючи коментар до ч. 4 ст. 93 СК України, підкреслює, що при визначенні умов шлюбного договору заборонено включати до нього такі умови, які

ставили б одного з подружжя у надзвичайно невигідне матеріальне становище. На її думку, в порівнянні з положеннями ст. 27-1 КпШС, умови цього договору можуть погіршити становище одного з подружжя порівняно з тим, що є у законі, але «тільки до певної межі» [408, с. 152]. «Межею відступу від рівності часток» в інших своїх наукових працях З. В. Ромовська вважає те, що другий із подружжя може в результаті опинитися у «надзвичайно невигідному матеріальному становищі». Чи ставить шлюбний договір одного з подружжя у таке становище, належить визначити суду з урахуванням конкретної життєвої ситуації [403, с. 227]. Отже, коло замкнулось. Будь-яких інших пропозицій для розкриття понять «певна межа» та «надзвичайно невигідне матеріальне становище» З. В. Ромовська не надає. Оскільки обидва поняття мають оціночний характер, питання щодо конкретних обмежень при визначенні умов шлюбного договору в юридичній доктрині залишається відкритим.

Наявність подібного непорозуміння було б не таким кричущим, якби не той факт, що дана правова конструкція все частіше використовується на практиці як самостійна правова підстава для визнання шлюбного договору (або його частини) недійсним. Точка зору про те, що наявність у змісті шлюбного договору умови, що ставить одного з подружжя у надзвичайно невигідне матеріальне становище, дає іншому з них право звертатись до суду із позовом про визнання такого договору недійсним, підтримується і багатьма науковцями.

Так, А. В. Чернушенко та Г. В. Крижанівська підставами недійсності вбачають недодержання в момент вчинення договору стороною (сторонами) наступних вимог: по-перше, зміст шлюбного договору не може суперечити законодавству України, а також моральним засадам суспільства (ч. 1 ст. 203 ЦК України, ч. 4 ст. 93 та ч. 5 ст. 97 СК України); по-друге, волевиявлення кожного з подружжя при укладенні шлюбного договору має бути вільним і відповідати його внутрішній волі (ч. 3 ст. 203 ЦК України); по-третє, шлюбний договір має бути спрямований на реальне настання правових

наслідків, що обумовлені ним (ч. 5 ст. 203 ЦК України) [293, с. 180]. Із незрозумілих нам причин, недотримання решти вимог, встановлених частинами 2, 6 ст. 203 ЦК України, в якості підстав недійсності шлюбного договору до уваги не береться. З такою точкою зору погодитись не можна, оскільки наведений науковцями перелік правових підстав є неповним.

Статтею 103 СК України зазначено, що шлюбний договір на вимогу одного з подружжя або іншої особи, права та інтереси якої цим договором порушені, може бути визнаний недійним за рішенням суду з підстав, встановлених Цивільним кодексом України. А отже при вирішенні питання про недійсність шлюбного договору не можна не приймати до уваги імперативні приписи ч. 2, ч. 6 ст.203 та ст. 215 ЦК України.

І. В. Жилінкова є прихильницею тієї точки зору, що обмежитись тими підставами недійсності правочинів, які встановлені в ЦК України, не можна, оскільки Сімейний кодекс мітить низку власних умов, порушення яких, на думку автора, без сумніву слугуватимуть підставою визнання шлюбного договору недійсним. Включення до змісту шлюбного договору умов, які ставлять одного з подружжя у надзвичайно невигідне матеріальне становище, І. В. Жилінкова вважає самостійною та достатньою правовою підставою для визнання такого договору недійсним [431, с. 121].

Її точку зору розділяє Ю. С. Червоний, який в своїх працях зазначав, що шлюбний договір є одним з видів договорів. Тому необхідне додержання встановлених ЦК умов дійсності угод (статті 47-49, 51-53, 5-58 ЦК 1963 р., ч. 1-5 ст. 203 ЦК 2003 р.). Крім того, Ю. С. Червоний наголошує на тому, що шлюбний договір може бути визнаний недійсним, якщо його зміст суперечить вимогам ст. 27-1 КпШС, а саме ч. 4 ст. 93 та ч. 5 ст. 97 СК України [295, с. 172].

У своїх коментарях до ст. 103 СК України З. В. Ромовська наголошує на тому, що за рішенням суду шлюбний договір може бути визнаний недійсним з багатьох підстав, а саме, якщо його зміст не відповідає вимогам закону, зокрема якщо в ньому позбавлено права одного з подружжя на

«щонайменшу частку в майні, набутому за час шлюбу». Тут же авторка підкреслює, що правовою підставою визнання договору недійсним є випадок, коли особа уклала шлюбний договір через тяжкі обставини, на вкрай невигідних для неї умовах. Для прикладу вона наводить ситуацію, в якій вагітна жінка заради реєстрації з нею шлюбу, погоджується на підписання шлюбного договору, за яким їй визначена «мінімальна частка у майні» [408, с. 159-160]. Вбачається, що подаючи подібний перелік, автор виходить одночасно як з положень ч. 4 ст. 93 СК України, так і з положень ст. 233 ЦК України. Проте з чим не можна погодитись, так це із черговим застосуванням в коментарях оціночних понять «щонайменша частка в майні» та «мінімальна частка у майні», оскільки в жодній із норм права вони не вживаються, то, відповідно, вони і не мають жодного змістового навантаження.

Переходячи від теорії до практики, звернемо увагу на положення СК України, які визначають основні принципи укладення шлюбного договору. Згідно з частинами 1, 9 ст. 7 СК України сімейні відносини регулюються цим кодексом та іншими нормативно-правовими актами на засадах справедливості, добросовісності та розумності, відповідно до моральних засад суспільства. Серед загальних засад регулювання сімейних відносин у ч. 2 ст. 7 СК України закріплена можливість урегулювання цих відносин за домовленістю (договором) між їх учасниками. Статтею 9 СК України визначено загальні межі договірного регулювання відносин між подружжям, а саме: така домовленість не повинна суперечити вимогам СК України, іншим законам та моральним засадам суспільства. Під вимогами законів у такому разі слід розуміти імперативні норми, що встановлюють заборону для договірного регулювання відносин подружжя. Оскільки договір, в тому числі шлюбний договір, передусім є категорією цивільного права, то відповідно до статті 8 СК України у випадках договірного регулювання сімейних відносин повинні застосовуватися загальні норми статей 3, 6 ЦК України щодо свободи договору, а також глав 52, 53 ЦК України щодо

поняття та умов договору, його укладення, зміни і розірвання. Більш детальна регламентація договірного регулювання відносин між подружжям викладена у статті 64 СК України. У частині першій цієї норми передбачено право дружини та чоловіка на укладення договорів між собою. Так, дружина та чоловік мають право на укладення між собою усіх договорів, які не заборонені законом, як щодо майна, що є їхньою особистою приватною власністю, так і щодо майна, яке є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. Окремим видом договірного регулювання сімейних відносин подружжя є шлюбний договір. У главі 10 СК України (статті 92-103) визначені вимоги до форми, змісту, строку дії та умов шлюбного договору, підстав його розірвання чи визнання недійсним.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 93 СК України шлюбний договір регулює майнові відносини між подружжям, визначає їхні майнові права та обов'язки. У ч. 4 статті 93 СК України містяться обмеження щодо змісту шлюбного договору, зокрема договір не повинен ставити одного із подружжя у надзвичайно невигідне матеріальне становище порівняно із нормами, що визначені законодавством. Одночасно, ч. 3 статті 6 ЦК України передбачено, що сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд, надаючи, таким чином, особам право вибору використати існуючі норми законодавства для регулювання своїх стосунків або встановити для цих стосунків власні правила поведінки. Отже, принцип свободи договору відповідно до статей 6, 627 ЦК України є визначальним та полягає у наданні особі права на власний розсуд реалізувати, по-перше, можливість укласти договір (або утриматися від укладення договору); по-друге, можливість визначити зміст договору на власний розсуд, враховуючи при цьому зустрічну волю іншого учасника договору та обмеження щодо окремих положень договору, встановлені законом. Таким чином, сторони не можуть на власний розсуд врегулювати у договорі свої відносини, лише у випадках, якщо: 1) існує пряма заборона, встановлена актом цивільного законодавства;

2) заборона випливає із змісту акта законодавства; 3) така домовленість суперечить суті відносин між сторонами.

Про необхідність застосування норм ЦК України (статей 203, 215 ЦК України) при визнанні шлюбного договору недійсним міститься вказівка і у статті 103 СК України.

Цієї вимоги дотримався при вирішенні спору про визнання шлюбного договору недійсним Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ (ухвала від 10.09.2014 № 6-24071св14). Обґрунтовуючи підстави позову в даній справі, позивачка посилалась на те, що шлюбний договір суперечить приписам статей 93, 103 СК України, оскільки укладений на вкрай невигідних для неї умовах. У той же час позивачкою не зазначено, в чому саме полягають невигідні для неї умови і яким чином даний договір порушує її права. Судом було взято до уваги той факт, що п. 4 зазначеного договору передбачено, що у момент його укладення сторони усвідомлювали значення своїх дій, розуміли природу даного правочину, що при укладанні договору відсутній будь-який обман або приховування фактів. Договір укладався без будь-якого застосування фізичного чи психічного тиску, на вигідних для сторін умовах і не був результатом впливу тяжких обставин. Правочин вчинявся із наміром створення відповідних правових наслідків, не приховував інший правочин. Сторони розуміли текст правочину та всі без винятку його умови. Відмовляючи в задоволенні позовних вимог про визнання шлюбного договору недійсним, ВССУ керувався тими обставинами, що шлюбний договір було підписано позивачкою із власної волі, без будь-якого примусу, а умови цього договору не є такими, що ставлять її у надзвичайно невигідне матеріальне становище та не обмежують її прав [514].

Не взяв на себе відповідальності за тлумачення відповідних понять і Верховний Суд України, який, розглядаючи справу про визнання шлюбного договору недійсним, зазначив, що у ч. 4 ст. 93 СК України містяться обмеження щодо змісту шлюбного договору: договір не повинен ставити

одного із подружжя у надзвичайно невигідне матеріальне становище порівняно із законодавством. При цьому суд зосередив увагу на тому, що категорія «надзвичайно невигідне матеріальне становище», вжита у частині четвертій статті 93 СК України, має оціночний характер і підлягає доведенню стороною відповідно до частини третьої статті 10 ЦПК України. На інші підстави визнання шлюбного договору, зокрема на статті 203, 215, 233 ЦК України, сторони не посилались, в зв'язку з чим суд дійшов висновку про недоведеність цієї обставини (постанова ВСУ від 28 січня 2015 р. за № 6-230цс14) [587].

Інша справа, коли сторони, як на підставу позову про визнання недійсним шлюбного договору, посилаються не лише на ч. 4 ст. 93 СК України, а й на загальні підстави, визначені в ЦК України, як то рекомендує ст. 103 СК України, зокрема застосування до подібних правовідносин ст. 233 ЦК України. У справі, яка була розглянута ВССУ (ухвала від 12.03.2014 за № 6-52702св13), позивачка вважала, що шлюбний договір має бути визнаний судом недійсним на підставі ст. 93 СК України та ст. 233 ЦК України. Вирішуючи справу та задовольняючи позовні вимоги, суд керувався п. 19 постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», відповідно до якого правочин може бути визнаний судом недійсним на підставі статті 233 ЦК України, якщо його вчинено особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай невигідних умовах, чим скористалася друга сторона правочину. Тяжкими обставинами можуть бути тяжка хвороба особи, членів її сім'ї чи родичів, смерть годувальника, загроза втратити житло чи загроза банкрутства та інші обставини, для усунення або зменшення яких необхідно укласти такий правочин [515].

Як вбачається зі змісту ст. 233 ЦК України, правочин, який вчинений особою під впливом тяжкої обставини (кабальний правочин), характеризується такими основними ознаками: 1) особа вчиняє його на вкрай невигідних для себе умовах; 2) особа вчиняє правочин під впливом

тяжкої для неї обставини, при цьому тяжка обставина може стосуватись як її особисто, так і членів її родини; 3) особа вчиняє такий правочин добровільно (в даному разі немає насильства), більш того, допускається, що ця особа сама може бути ініціатором такого правочину; 4) особа усвідомлює, що вчиняє правочин на вкрай невигідних для себе умовах, на які за відсутності тяжких обставин вона б ніколи не погодилась, але за їх наявності вимушена це зробити. Необхідним елементом такого кабального правочину є недобросовісність контрагента. Вина контрагента полягає в тому, що він розуміє наскільки на невигідних для особи умовах вчиняється правочин, йде на це свідомо та умисно, з наміром отримати від цього вигоду. На відміну від наведеного прикладу, правочин, вчинений з порушенням припису ч. 4 ст. 93 СК України, не має відповідних характерних ознак, які б могли довести, що такий правочин дійсно ставить одну із сторін у надзвичайно невигідне матеріальне становище.

Іноді шлюбний договір використовують з метою поділу майна подружжя, яке має намір розірвати шлюб. Адже судова тяганина завжди є довшою, ніж поділ майна подружжя за відповідним договором про поділ майна або за шлюбним договором.

19 квітня 2016 р. Овідіопольським районним судом Одеської області було розглянуто справу про поділ спільного майна подружжя та визнання шлюбного договору недійсним. Із рішення суду вбачається, що укладений і зареєстрований ВРАЦСом Овідіопольського РУЮ Одеської області 05 червня 2009 р. шлюб між сторонами шлюбного договору, позивачем і відповідачкою, було розірвано рішенням Овідіопольського районного суду Одеської області від 07 липня 2015 р., яке набрало законної сили 20 липня 2015 р.

Як встановлено у рішенні суду, незадовго до розірвання шлюбу, а саме 03 липня 2015 р. у між подружжям було укладено і нотаріально посвідчено шлюбний договір, за яким майно, набуте під час шлюбу, переходило до дружини.

У процесі розгляду справи, дослідження доказів суд з’ясував, що у подружжя є дві доньки, які залишись на утриманні матері (відповідача), позивач, колишній чоловік відповідачки, ніколи офіційно не працював, грошей, достатніх для придбання спірного майна, не заробляв, а зароблені ним кошти у батька відповідачки на території церкви (приходу), витрачав на свої власні потреби, не утримуючи свою сім’ю.

Позивач наполягав на визнанні шлюбного договору недійсним, мотивуючи це оманою, в яку ввела його відповідачка під час укладення оспорюваного шлюбного договору з метою заволодіння їхнім спільним рухомим та нерухомим майном, набутим за час їхнього шлюбу на спільні кошти, фактично позбавивши його майна і приховавши від нього факт подання нею до суду позову про розірвання шлюбу, про який він не знав.

Судом на підставі матеріалів справи та із свідчень свідків було з’ясовано, що майно, що було у подружжя, було придбане батьком відповідачки для здійснення нею підприємницької діяльності і у подальшому збільшувалось за рахунок її праці.

Судом не взяті до уваги показання свідка з боку позивача, який є його товаришем і працював разом із ним по виготовленню пам’ятників, і показання якого у зв’язку із цим є необ’єктивними, на користь позивача.

Також суд звернув увагу на те, що в судовому засіданні позивач підтвердив факт продажу ним особисто напівпричепа-самоскида марки WIELTON, д/н НОМЕР_2, який він серед іншого майна просить суд поділити, вже після розірвання шлюбу без згоди на те відповідачки, пояснивши, що йому були потрібні гроші на життя. При цьому відповідачка засвідчила суду, що дізналася про продаж вказаного автомобіля вже після офіційного припинення шлюбних відносин з позивачем, однак не вимагала від нього будь-якої компенсації, незважаючи на те, що саме на її повному утриманні знаходяться їхні дві малолітні доньки, яким позивач не надає жодних грошових коштів на утримання і будь-яких позовів щодо стягнення аліментів з позивача вона до суду не подавала, знаючи про його

матеріальний стан, а шлюбний договір вона уклала за пропозицією свого батька, який в такий спосіб, знаючи свого зятя, позивача, намагався захистити як свої гроші, які він надав для придбання рухомого і нерухомого майна, так і інтереси своєї доньки, яка у випадку розірвання шлюбу могла залишитися з двома малолітніми дітьми без засобів до існування.

За результатами розгляду справи суд вирішив у задоволенні позову ОСОБА_1 до ОСОБА_2 про поділ спільного майна подружжя та визнання шлюбного договору недійсним відмовити [576].

25 листопада 2020 р. Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду розглянув касаційну скаргу ОСОБА_2 на рішення Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська від 22 червня 2016 р. та постанову Дніпровського апеляційного суду від 09 квітня 2019 р. у справі про визнання шлюбного договору та договору про проживання неповнолітньої дитини і здійснення батьківських прав недійсними.

Свої вимоги позивач обґрунтовувала тим, що19 листопада 2015 р. вона під впливом відповідача уклала з ним два договори, а саме: шлюбний договір та договір про проживання неповнолітньої дитини та здійснення батьківських прав. При укладенні вказаних договорів вона була введена в оману. При укладенні шлюбного договору порушені її майнові права та вимоги закону, оскільки за умовами шлюбного договору вона поставлена у вкрай невигідне становище. Посилаючись на викладене, позивач просила визнати недійсним шлюбний договір, укладений 19 листопада 2015 р. між нею та відповідачем, у повному обсязі та визнати недійсним договір про проживання неповнолітньої дитини та здійснення батьківських прав, укладений між сторонами 19 листопада 2015 р., у повному обсязі.

Заочним рішенням Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська від 22 червня 2016 року позов ОСОБА_1 задоволено. Визнано недійсним шлюбний договір від 19 листопада 2015 р., укладений між ОСОБА_1 та ОСОБА_2. Визнано недійсним договір про проживання неповнолітньої

дитини та здійснення батьківських прав від 19 листопада 2015 р., укладений між позивачем та відповідачем. Вирішено питання розподілу судових витрат.

Задовольняючи позов, суд першої інстанції виходив із того, що шлюбний договір всупереч ч. 4 ст. 93 СК України значно зменшує обсяг прав малолітньої дитини, яка фактично позбавлена житла. Договір про проживання неповнолітньої дитини та здійснення батьківських прав не виконується та не виконувався, оскільки відповідно до його умов протягом понеділка-середи дитина проживає разом із батьком за адресою: АДРЕСА_1. Вказана квартира належить матері позивача, а відповідач ніколи там не проживав, а лише зареєстрований за зазначеною адресою.

Постановою Дніпровського апеляційного суду від 09 квітня 2019 р. заочне рішення Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська від 22 червня 2016 р. у скасовано та ухвалено нове рішення про часткове задоволення позовних вимог. Шлюбний договір, укладений 19 листопада 2015 р. у між ОСОБА_2 та ОСОБА_1, посвідчений приватним нотаріусом Дніпропетровського міського нотаріального округу Кулінічем С. А. та зареєстрований за № 950, визнано недійсним. У задоволенні позову в частині визнання недійсним договору про проживання неповнолітньої дитини та здійснення батьківських прав від 19 листопада 2015 р. відмовлено.

Ухвалюючи рішення, суд апеляційної інстанції виходив із того, що умови, викладені у пунктах 3 та 4 оспорюваного шлюбного договору, повністю нівелюються змістом пункту 5 цього ж договору, де передбачено, що у випадку розірвання шлюбу сторін кожному з них переходять визначені договором транспортні засоби, а також передбачено, що дружина не має права на нерухоме майно, побутові речі та побутову техніку, яку подружжя придбало за час шлюбу (без урахування особи, на чиє ім`я придбане, зокрема нерухоме майно). Натомість закріплено, що чоловіку переходить все інше майно, набуте подружжям за час шлюбу, а саме: нерухоме майно, земельні ділянки, побутова техніка, побутові речі, меблі, обладнання, корпоративні

права тощо (без урахування особи, на чиє ім`я придбане нерухоме майно, земельна ділянка).

У контексті умов пункту 5 шлюбного договору дружина, у разі розірвання шлюбу, набуває у власність лише визначені в цьому договорі транспортні засоби та позбавляється права на «все інше майно, набуте подружжям за час шлюбу, а саме: нерухоме майно, земельні ділянки, побутову техніку, побутові речі, меблі, обладнання, корпоративні права тощо». У той же час чоловік, у разі розірвання шлюбу, набуває у власність визначені у шлюбному договорі транспортні засоби та все інше майно, набуте подружжям за час шлюбу. Таким чином, договір ставить позивача у надзвичайно невигідне матеріальне становище порівняно із законодавством, яким передбачено, зокрема, що майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності (ч. 1 ст. 60 СК України); приймаючи до уваги, що за шлюбним договором позивач, у разі розірвання шлюбу, позбавляється не лише права на все придбане під час шлюбу (крім подарованого та успадкованого) нерухоме майно, а навіть позбавляється всіх набутих за час шлюбу побутових речей (крім індивідуального користування), меблів, побутової техніки, обладнання тощо, що свідчать про наявність ознак недотримання моральних засад суспільства при укладенні оспорюваного договору, враховуючи, що шлюб сторін, які мають неповнолітню дочку, розірвано, а позивач, як і відповідач, повинна організувати власний побут, забезпечити належне виховання та розвиток дитини, а отже, наявні підстави для визнання шлюбного договору недійсним.

При цьому, відсутні підстави для визнання недійсним договору про проживання неповнолітньої дитини та здійснення батьківських прав, оскільки сторонами при укладенні договору дотримано нотаріальну форму його посвідчення; враховано передбачений СК України обов’язок та право обох батьків брати участь у вихованні та спілкуванні з дитиною, рівність прав батьків щодо виховання дитини. На момент укладення договору про проживання неповнолітньої дитини та здійснення батьківських прав, доньці

ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_1, виповнилося повні два роки, а тому згода самої дитини для укладення такого договору не передбачена відповідно до вимог статті 160 СК України.

Вивчивши матеріали справи, перевіривши доводи касаційної скарги у частині незгоди із судовим рішенням про визнання шлюбного договору недійсним, Верховний Суд дійшов висновку, що касаційна скарга підлягає залишенню без задоволення, а оскаржуване рішення апеляційного суду – без змін, оскільки його ухвалено з додержанням норм матеріального і процесуального права. Рішення суду апеляційної інстанції відповідає нормам ЦПК України щодо законності та обґрунтованості.

Верховний Суд враховав, що оскільки шлюбний договір є видом цивільного договору, тому на відносини з приводу його укладення також розповсюджуються положення статті 13 ЦК України щодо добросовісності поведінки учасників відносин, заборони зловживання правом, вимоги дотримання моральних засад суспільства тощо. Повне та беззастережне скасування у певних відносинах презумпції спільності майна, набутого подружжям під час шлюбу, є можливим виключно за умови, якщо це не призводитиме до виникнення ситуації, коли одному із подружжя передбачається передання в особисту власність фактично усього майна, набутого ними спільно за час шлюбу.

Верховний Суд виходив із того, що *шлюбний договір може містити особливі умови про розподіл спільного майна певним чином, відмінним від визначеного законодавством, а не запроваджувати дискримінаційну умову про безумовну передачу усього майна одному із подружжя*.

У контексті умов пункту 5 шлюбного договору дружина, у разі розірвання шлюбу, набуває у власність лише визначені у цьому договорі транспортні засоби та позбавляється права на все інше майно, набуте подружжям за час шлюбу, а саме: нерухоме майно, земельні ділянки, побутову техніку, побутові речі, меблі, обладнання, корпоративні права тощо. З іншої сторони, ОСОБА_2, у разі розірвання шлюбу, набуває у

власність визначені у шлюбному договорі транспортні засоби та все інше майно набуте подружжям за час шлюбу. Таким чином, передання відповідачу у власність визначеного у пункті 5 шлюбного договору майна поставило позивача у надзвичайно невигідне матеріальне становище, що суперечить нормам матеріального права та є підставою для визнання недійсним шлюбного договору.

У такому висновку Верховний Суд наголосив, що у сімейних відносинах має бути врахована їх специфіка та обмеженість договірного регулювання їх як особистих, так і майнових відносин. Наведене правило спрямоване проти запровадження дискримінаційних правил у регулюванні сімейних відносин та недопущення істотного дисбалансу між правами та обов`язками обох з подружжя.

Крім вкрай невигідного матеріального становища, в яке шлюбним договором поставлена позивач, також шлюбним договором змінено правовий режим майна, в тому числі і нерухомого, право на яке подружжям набувалось протягом 20 років шлюбу до укладення оспорюваного договору.

Оскільки по суті рішення суду апеляційної інстанції в частині відмови у задоволенні вимог про визнання недійсним договору про проживання неповнолітньої дитини та здійснення батьківських прав від 19 листопада 2015 р. не оскаржувалося, тому Верховним Судом рішення у цій частині не переглядалося [348].

Водночас у наведеній справі один із суддів висловив окрему думку, що касаційна скарга ОСОБА_1 підлягала задоволенню частково, а постанова Дніпровського апеляційного суду від 09 квітня 2019 р. скасуванню, з підстав неповного з’ясування судами істотних обставин, що мають значення для вирішення зазначеної справи, з таких підстав.

ОСОБА_2 обґрунтовувала позовні вимоги посилаючись на те, що оспорюваний нею шлюбний договір був укладений внаслідок введення її в оману відповідачем, а також внаслідок її помилки щодо обставин, які мають істотне значення, тобто з підстав, передбачених ч.1 ст. 229 ЦК України та

ч. 1 ст. 230 ЦК України, а також з підстав, передбачених частинами 4, 5 ст. 93 СК України, посилаючись на те, що шлюбний договір: по-перше, ставить її у надзвичайно невигідне матеріальне становище порівняно із законодавством; по-друге, за шлюбним договором не може передаватись у власність одному із подружжя нерухоме майно та інше майно, право на яке підлягає державній реєстрації.

Перевіряючи доводи ОСОБА_2 щодо порушення вимог законодавства при укладенні шлюбного договору, зокрема ч. 1 ст. 229 ЦК України та ч. 1 ст. 230 ЦК України, суди попередніх інстанцій не перевірили та не надали оцінки твердженням позивача про те, що шлюбний договір був укладений нею внаслідок введення її в оману відповідачем ОСОБА_1 та внаслідок її помилки щодо обставин, які мають істотне значення, зокрема, щодо поділу їх спільно нажитого рухомого та нерухомого майна у разі розірвання шлюбу. На зазначені обставини суд касаційної інстанції також не звернув увагу, тоді як вони, на думку судді, мають істотне значення при вирішенні питання про визнання недійсними умов шлюбного договору, особливістю якого є те, що відповідно до положень ст. 97 СК України у шлюбному договорі сторони можуть визначити відмінний від загальних положень сімейного законодавства правовий режим майна, визначений у ст. 57 (щодо майна, яке є особистою приватною власністю дружини, чоловіка), ст. 60 (правовий режим майна набутого подружжям у шлюбі), ст. 70 (щодо розміру часток подружжя при поділі майна, що є об’єктом права спільної сумісної власності подружжя), ст. 71 (щодо способів та порядку поділу майна, що є об`єктом права спільної сумісної власності подружжя). Зокрема, сторони у шлюбному договорі можуть домовитися про непоширення на майно, набуте ними за час шлюбу, положень ст. 60 СК України і вважати його спільною частковою власністю або особистою приватною власністю кожного з них, або включити до шлюбного договору будь-які інші умови щодо правового режиму майна, якщо вони не суперечать моральним засадам суспільства. Отже, істотними обставинами, які підлягали встановленню судами при вирішенні зазначеного

спору, є з`ясування, чи було вільним волевиявлення сторін при укладенні шлюбного договору щодо включенням до нього тих чи інших його умов, чи вчинення правочину (як зазначала позивачка, відбулося під впливом обману і психологічного насильства зі сторони відповідача, та під впливом її помилки щодо правової природи правочину), прав та обов`язків сторін (правових наслідків оспорюваного правочину).

Не погодився суддя також із висновком апеляційного суду про те, що оспорюваний правочин ставить позивача у надзвичайно невигідне матеріальне становище, оскільки суд дійшов такого висновку передчасно.

Визначення «надзвичайно невигідне матеріальне становище», вжите у ч. 4 ст. 93 СК України, має оціночний характер і підлягає доведенню стороною відповідно до ч. 3 ст.12 ЦПК України, тобто сторона позивача повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, і ці докази повинні бути оцінені судом відповідно до норм цивільного процесуального права.

На обґрунтовування вимог про визнання шлюбного договору недійсним з підстав того, що його умови ставлять її у надзвичайно невигідне матеріальне становище, ОСОБА_2, фактично не оспорюючи порядок поділу між подружжям автотранспортних засобів у разі розірвання шлюбу, визначеного пунктами 5.1, 5.2 договору, посилалася на пункт 5.3, яким передбачено, що після розірвання шлюбу чоловіку (відповідачеві) переходить все інше майно, набуте подружжям за час шлюбу, а саме: нерухоме майно, земельні ділянки, побутова техніка, побутові речі, меблі, обладнання, корпоративні права тощо.

Оскільки категорія «надзвичайно невигідне матеріальне становище» є оціночною, такого висновку можливо дійти лише шляхом порівняння вартості майна, що за умовами оспорюваного договору переходить у власність кожної із сторін у разі розірвання шлюбу. На підтвердження зазначених позовних вимог позивачка посилалася лише на визначені п. 5.3 умови шлюбного договору і не надала будь-яких доказів на підтвердження

того, що вартість нажитого подружжям у шлюбі майна, що переходить у власність відповідача після розірвання шлюбу, є для неї істотною втратою, чи за відсутності у неї іншого житлового приміщення, перехід до відповідача незавершеного будівництвом житлового будинку, розташованого за АДРЕСА_1, ставить її у надзвичайно невигідне матеріальне становище. Судами попередніх інстанцій взагалі не досліджувалися як вартість рухомого та нерухомого майна, у тому числі ступінь готовності незавершеного будівництвом житлового будинку, так і матеріальний стан позивача, наявність чи відсутність у неї іншого нерухомого майна, що давало б можливість зробити обґрунтований висновок про доведеність чи недоведеність її позовних вимог у цій частині.

У цьому контексті заслуговували на увагу доводи касаційної скарги ОСОБА_1 про те, що суд апеляційної інстанції не звернув увагу на пункт 16 шлюбного договору, яким сторони погодили, що жодна з них не поставлена цим договором у надзвичайно невигідне матеріальне становище та, що позивач є фізичною особою-підприємцем, яка успішно здійснює господарську діяльність і є власником мережі роздрібної торгівлі косметичними товарами «ІНФОРМАЦІЯ_1».

Узагальнюючи наведене, суддя вважав передчасними висновки апеляційного суду про доведеність ОСОБА_2 позовних вимог про визнання недійсним шлюбного договору з тих підстав, що він був укладений за відсутності її вільного волевиявлення та, що оспорюваним договором її поставлено у надзвичайно невигідне матеріальне становище, а отже, оскаржуване судове рішення не можна вважати таким, що ґрунтується на повною мірою встановлених судом обставинах справи та правильному застосуванні норм матеріального права.

З наведених підстав постанова Дніпровського апеляційного суду від 09 квітня 2019 р., на думку судді, підлягала скасуванню з направленням справи на новий розгляд до суду апеляційної інстанції, а тому колегія суддів дійшла помилкового висновку про залишення її без змін [316].

Складно оцінювати рішення суду і окрему думку судді, не досліджуючи справу, однак очевидним є те, що положення ч. 4 ст. 93 СК України не можуть бути самостійною правовою підставою для визнання шлюбного договору недійсним. Вбачається, що юридична конструкція «надзвичайно невигідне матеріальне становище» здатна реально захистити права та інтереси сторін шлюбного правочину лише у разі добросовісної поведінки учасників сімейних правовідносин та неупередженості суду.

Підставами припинення шлюбу відповідно до ст. 104 СК України є смерть одного з подружжя або оголошення його померлим; розірвання шлюбу. Розірвання шлюбу здійснюється органом державної реєстрації актів цивільного стану: за спільною заявою подружжя, яке не має дітей (ст. 106 СК України), за заявою одного з подружжя (ст. 107 СК України); за рішенням суду: у разі визнання розірвання шлюбу фіктивним (ст. 108 СК України); за спільною заявою подружжя, яке має дітей (ст. 109 СК України).

Питання розірвання шлюбу органом державної реєстрації актів цивільного стану або судом неодноразово розглядались науковцями. Ми ж пропонуємо дослідити проблеми правового регулювання та перспективи розвитку встановлення режиму окремого проживання подружжя, новітнього інституту сімейного права, який не знайшов достатнього розуміння і тлумачення у наукових дослідженнях і у правозастосовній практиці.

Сімейний кодекс України запровадив низку норм, які характеризуються новизною для вітчизняного суспільства. Зокрема це стосується положень Кодексу щодо встановлення режиму окремого проживання подружжя. Не заперечуючи значення названого нововведення для інституту шлюбу і шлюбних правовідносин, слід водночас проаналізувати норми СК України щодо встановлення режиму окремого проживання подружжя з метою виявлення їх недоліків та розбіжностей з іншими нормативно-правовими актами, зокрема, ЦК України, ЦПК України та вироблення пропозицій з їх усунення [482, с. 40-47].

Проблеми встановлення режиму окремого проживання подружжя

недостатньо вивчені вітчизняними науковцями. Увагу слід звернути на коментарі норми статті 119 (встановлення режиму окремого проживання подружжя), надані З. В. Ромовською та І. В. Жилінковою [407, с.244-247; 406, с. 120-137; 147, с. 138-139; 434, с. 370-374]. Однак і в їхніх працях окремі питання законодавчого регулювання встановлення режиму окремого проживання подружжя не знайшли свого вираження. Зокрема, це стосується визначення правової природи інституту окремого проживання подружжя, проблем законодавчого регулювання терміну та процесуальних аспектів встановлення режиму окремого проживання подружжя, вирішення майнових відносин між подружжям, між подружжям та дітьми.

Інститут окремого проживання подружжя (сепарація) має давню і складну історію. Так, в Російській Імперії розлучення допускалося за спеціальними підставами і здійснювалося не світським, а духовним судом. Процес розірвання шлюбу проходив для більшості населення Росії (осіб православного віросповідання) в духовних консисторіях. В законі були суворо обмежені причини, за якими могло статися розлучення (перелюбство, позбавлення всіх прав стану тощо). Шлюборозлучний процес провадився на основі статуту духовних консисторій і відрізнявся від цивільного процесу низкою правил, які мали характер розслідування, що вкрай уповільнювало процес. Для більшості населення процес розірвання шлюбу фактично був майже недосяжним, що унеможливлювало як припинення попереднього шлюбу, так і виникнення нової сім'ї, укладення нового шлюбу.

Не допускалося укладення жодних зобов'язань чи вчинення актів між подружжям, які б розривали шлюб без суду, тільки за взаємною згодою подружжя. Цивільним відомствам, а також священнослужителям заборонялося затверджувати, посвідчувати такі зобов'язання чи акти та писати розлучні листи (ст. 46, 103 Зводу законів цивільних Російської Імперії).

Водночас римо-католицька церква, заперечуючи розлучення, допускала «відлучення від стола і ложа» - окреме проживання подружжя

(*separatio quodad mensan et torum*), яке не прирівнювалося до розірвання шлюбу, однак дозволяло подружжю жити окремо [59, с. 513]. Між тим, це положення піддавалося критиці з боку російських науковців. Так, Д. І. Мейєр зазначав, що якщо в певних випадках римо-католицька церква визнає за необхідне допустити фактичне розлучення подружжя, то краще б їй в таких випадках допустити припинення шлюбу, оскільки фактичне розлучення подружжя насправді має те саме значення, що й припинення шлюбу, а між тим воно не допускає укладення нового шлюбу, і, відповідно, супроводжується всіма незручностями заборони шлюбу [270, с. 373]. В суспільстві назріла потреба у законодавчому закріпленні режиму окремого проживання подружжя, розлучення. Під натиском суспільної думки 12 березня 1914 р. було прийнято Закон, яким було доповнено Звід законів Російської Імперії положеннями про особисті і майнові права замужньої жінки та про відносини подружжя між собою і щодо дітей. Закон, поміж інших норм, які урівнювали права жінок з правами чоловіків, надавав можливість встановлення окремого проживання подружжя – вимога одного з подружжя про відновлення спільного життя може бути відхилена іншим з подружжя, якщо спільне проживання представляється для нього нестерпним. Нестерпним спільне проживання могло бути визнане у випадку жорстокого з ним або з його дітьми поводження іншого з подружжя, через завдання тяжкої образи і взагалі явного порушення іншим з подружжя обов'язків, заснованих на шлюбі, або явного зловживання належними йому в силу шлюбу правами, або безчесної або порочної його поведінки, а також у випадку, якщо один з подружжя одержимий тяжкою душевною хворобою, або такою заразною і огидною хворобою, яка є небезпечною для життя або здоров'я іншого з подружжя або їх потомства. Крім цього, спільне життя могло бути визнане нестерпним для дружини, якщо вона хворіла такою хворобою, яка становила небезпеку для життя або здоров'я у разі продовження подружнього співжиття. Відомими цивілістами, зокрема Й.О. Покровським, В. І. Синайським, Й. В. Гессеном такі нововведення

оцінювалися позитивно [345, с. 167; 427, с. 103-104; 563].

Подальші спроби удосконалення законодавства про розлучення робилися за часів Тимчасового уряду. Відомими юристами, зокрема й професором Л.Й. Петражицьким, було розроблено закон «О поводах к разводу», який, однак, так і не набрав чинності [11, с. 62-63].

Зміни, які відбулися в Україні, як частині Російської Імперії після жовтня 1917 р., супроводжувалися прийняттям декретів в сфері регулювання шлюбно-сімейних відносин. Так, 20 лютого 1919 р. було прийнято декрети РНК УРСР «Про цивільний шлюб і про ведення книг актів цивільного стану», «Про розлучення», «Про організацію відділів ЗАГСу» [117; 118; 116]. Названі декрети молодої радянської влади принципово по-новому вирішували найбільш істотні питання правового регулювання шлюбно-сімейних відносин. Зокрема, декретом РНК УРСР «Про цивільний шлюб і про ведення книг запису актів цивільного стану» було встановлено найважливіші правила укладення шлюбу, перелік перешкод до вступу у шлюб, а також процедуру державної реєстрації шлюбу в органах ЗАГСу.

Г. К. Матвєєв, аналізуючи тогочасне законодавство, зазначав, що українське радянське шлюбне право розвивалося тим же шляхом і за тим же взірцем, що й шлюбне законодавство Російської Федерації, але водночас воно не у всьому з ним співпадало. Так, найважливішою особливістю українського декрету про шлюб він називав вирішення таких питань, як принцип свободи шлюбу і принцип рівноправності подружжя, оскільки відповідно до ст. 3 декрету особи, які бажали вступити в шлюб мали давати підписку про те, що вони вступають в шлюб добровільно [263, с. 8].

Чинні в Україні в період існування Радянського Союзу Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і про акти громадянського стану 1926 р. і Кодекс законів про шлюб та сім'ю УРСР 1969 р., врегульовуючи розлучення, не містили норм про встановлення режиму окремого проживання подружжя [204, 206]. Водночас на практиці при розгляді справ про розлучення в суді брався до уваги строк фактичного окремого проживання

подружжя.

Тільки з прийняттям нового Сімейного кодексу України інститут окремого проживання подружжя прийшов в сімейне законодавство України. На нашу думку, встановлення режиму окремого проживання подружжя відповідає одному з принципів сімейного права – добровільність перебування осіб у шлюбі.

Слід зауважити, що розробник СК України З. В. Ромовська не бралася прогнозувати, чи часто використовуватиметься стаття 119 СК [407, с. 245]. На сьогодні такі справи є не досить поширеними і, на жаль, статистика щодо розгляду таких справ не ведеться. Непопулярність застосування режиму окремого проживання подружжя пояснюється не тільки відсутністю знань про процес і наслідки застосування такого режиму, а й вадами законодавчого регулювання процесу і наслідків застосування режиму окремого проживання подружжя.

Відповідно до ст. 119 СК України за заявою подружжя або позовом одного з них суд може постановити рішення про встановлення для подружжя режиму окремого проживання у разі неможливості чи небажання дружини і (або) чоловіка проживати спільно. Режим окремого проживання припиняється у разі поновлення сімейних відносин або за рішенням суду на підставі заяви одного з подружжя.

На думку З. В. Ромовської, «сепарація – це лише крок до розірвання шлюбу, але ще не саме розірвання. Адже ті, що розійшлися, ще не розлучилися, і це створює надію на примирення і тому певною мірою вигідне для тих, у кого є діти» [407, с. 245]. Однак сама ж розробниця досить широко в подальшому тлумачить положення статті 119 і передбачає, що сепарація може бути використана і не як «проміжок» між шлюбом і розлученням, а у разі виїзду одного з подружжя на тривалий час за кордон, чи засудження до позбавлення волі.

Як бачимо з положень ст. 119 СК України, режим окремого проживання може бути застосовано як у разі неможливості дружини і (або)

чоловіка проживати спільно, так і у разі небажання дружини і (або) чоловіка проживати спільно. Тобто, за логікою закону, не обов'язково неможливість проживання може бути пов'язана з бажанням розірвати шлюб.

Однак чоловік і жінка, які є подружжям, не порушуючи правил про спільне вирішення питань життя сім'ї, можуть мати різне місце проживання відповідно до законодавчого принципу вільного вибору місця проживання (ст. 33 Конституції України, ст. 29 ЦК України). І для цього немає необхідності застосовувати режим окремого проживання подружжя. Подружжя може жити й під одним дахом, але щодо них може бути встановлено режим окремого проживання. Режим окремого проживання подружжя не означає фізичного перебування осіб, які є подружжям, у різних за адресою чи географією місцях. Нерозуміння цього при конструюванні СК України призводить й до невірного тлумачення норм статей 199, 120 СК України.

На нашу думку, режим окремого проживання має встановлюватися тоді, коли бажання одного або обох з подружжя жити разом серйозно порушене, однак розпад сім'ї і продовження спільного життя не є безумовним і обидва з подружжя, або одне з них має сподівання на примирення, виправлення ситуації, що склалася. Це, наприклад, може бути тоді, коли фактичне окреме проживання подружжя на момент подання заяви до суду одним з них або обома тривало певний час, що має бути зафіксовано в законі, тоді, коли обов'язки подружжя у сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї не виконуються, що на сьогодні закріплено в сімейному законодавстві і має встановлюватися в процесі судового розгляду справи про розірвання шлюбу тощо.

На нашу думку, режим окремого проживання подружжя має встановлюватися судом в рамках застосування норми ст. 111 СК України як захід щодо примирення подружжя. На жаль, ні зазначена стаття, ні інші статті СК України не встановлюють вимог щодо обов'язковості вживання заходів щодо примирення подружжя. Це є певним упущенням, яке має бути

виправлене.

Звернення до зарубіжного законодавчого досвіду, зокрема до французького законодавства, доводить, що між нормами про примирення подружжя і встановленням режиму окремого проживання подружжя існує нерозривний зв'язок. Так, відповідно до ст. 252 ЦК Франції судовому розгляду справи про розлучення в обов'язковому порядку повинна передувати спроба примирення. Крім цього, в процесі розгляду справи вона може бути відновлена.

У разі відсутності обопільної згоди осіб на розірвання шлюбу суддя може застосувати тимчасові заходи, які сторони погодяться вжити до дня набрання рішенням суду про розірвання шлюбу законної сили, за умови, що ці заходи відповідають інтересам дитини або дітей. До тимчасових заходів, зокрема належить встановлення режиму окремого проживання подружжя. Відповідно до ст. 255 ЦК Франції суддя, зокрема має право винести постанову про порядок окремого проживання подружжя. Крім цього, суддя вирішує питання про надання права користування житловим приміщенням, рухомим домашнім майном, або поділу цього права між подружжям, вказавши на оплатний чи безоплатний характер, виносить розпорядження про передачу одягу та особистих предметів подружжя, вирішує питання про аліментне утримання тощо.

Встановлення режиму окремого проживання (сепарації) не є підставою для позбавлення їх статусу подружжя, а, отже, не тягне тих правових наслідків, які тягне розірвання шлюбу, зокрема не дає право подружжю на укладення нового шлюбу, не виключає подружжя з числа спадкоємців першої черги тощо. Однак майнові відносини подружжя мають визначатися при встановленні режиму окремого проживання подружжя, як це робиться в розвинутих країнах. На сьогодні ч. 2 ст. 120 СК України закріплено імперативну норму, відповідно до якої у разі встановлення режиму окремого проживання: 1) майно, набуте в майбутньому дружиною та чоловіком, не вважатиметься набутим у шлюбі; 2) дитина, народжена дружиною після

спливу десяти місяців, не вважатиметься такою, що походить від її чоловіка. На нашу думку, майнові відносини подружжя мають визначатися за їх добровільною згодою. Крім цього, між подружжям може бути укладено шлюбний договір, яким може бути встановлено інший, аніж закріплений законодавством, режим майна подружжя.

Існує й певна суперечність в процесуальних аспектах застосування режиму окремого проживання подружжя. Так, ст. 119 СК України встановлено, що до суду можуть подаватися заява подружжя або позов одного з них щодо розгляду питання про встановлення для подружжя режиму окремого проживання. Однак відповідно до ст. 234 ЦПК України справи про встановлення режиму окремого проживання за заявою подружжя розглядаються судами у порядку окремого провадження.

Пропонуємо доповнити ЦПК України положенням про те, що справи про встановлення режиму окремого проживання можуть розглядатися за позовом подружжя. Запровадження такої норми може стати альтернативою встановленій у ч. 5 ст. 191 ЦПК України нормі щодо відкладення розгляду справи про розірвання шлюбу і призначення подружжю строку для примирення.

З метою застосування заходів примирення суд зобов'язаний з'ясувати характер взаємовідносин між подружжям, мотиви подання позову або заяви про розірвання шлюбу, причини конфліктів в сім'ї і чи насправді існує ризик невідворотного розпаду сім'ї. Крім цього, слід надати право суду застосовувати заходи щодо припинення режиму спільного проживання подружжя шляхом встановлення режиму окремого проживання подружжя як в процесі підготовки справи до судового розгляду, так і в судовому засіданні.

Підсумовуючи, слід зробити такі висновки.

За своєю правовою природою режим окремого проживання подружжя є заходом щодо примирення подружжя у справах про розірвання шлюбу.

Встановлення режиму окремого проживання подружжя відповідає

одному з принципів сімейного права – добровільність перебування осіб у шлюбі.

Доцільним є доповнення ст. 111 СК України положенням про необхідність обов'язкового застосування заходів щодо примирення подружжя, зокрема встановлення режиму окремого проживання подружжя.

Пропонуємо внести зміни до ч. 2 ст. 120 СК України в частині визначення майнових відносин подружжя при встановленні режиму окремого проживання подружжя. Правовий режим майна подружжя має визначатися за їх добровільною згодою або шлюбним договором.

Розділ ЦПК України «Позовне провадження» доцільно доповнити статтею, якою слід закріпити положення щодо застосування в справах про розлучення у якості заходу примирення встановлення режиму окремого проживання подружжя. Доцільно надати право суду застосовувати заходи щодо припинення подружжя у вигляді встановлення режиму окремого проживання подружжя як в процесі підготовки справи до судового розгляду, так і в судовому засіданні. Якщо протягом визначеного судом строку подружжя дійде до примирення і скасує режим окремого проживання, то провадження у справі про розірвання шлюбу має бути припиненим. Водночас в подальшому таке рішення суду не може розглядатися як обставина, яка перешкоджає повторному зверненню з такою самою заявою або з таким самим позовом до суду.

Найскладнішими питаннями є визнання шлюбу недійсним і неукладеним. Це дві самостійні категорії сімейного права, які потребують детального аналізу з метою визначення їхньої правової природи, а саме визначення характерних ознак, умов застосування, теоретичного визначення, практичного значення наслідків визнання шлюбу недійсним та визнання шлюбу неукладеним [479, с. 108-111].

Історично склалося так, що правозгідним визнається шлюб, який відповідає визначеним умовам законодавства. У разі невідповідності шлюбу визначеним законодавством умовам, такий шлюб може бути визнано

недійсним або неукладеним.

У різні історичні періоди існування нашої держави законодавство по-різному врегульовувало питання правозгідності шлюбу. Так, друга книга прийнятого, але не діючого Кодексу законів про акти цивільного стану, про сім'ю і опіку УСРР 1919 р., врегульовуючи умови вступу в шлюб, водночас передбачала визнання в судовому порядку шлюбу недійсним у разі порушення умов його укладення (ст. 68-76) [208, с. 53].

Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і про акти громадянського стану 1926 р. [205], за висловленням Г. К. Матвєєва, послідовно вирішував питання врегулювання недійсності шлюбу [263, с. 35]. Глава 3 розділу 3 цього Кодексу мала назву «Неважність шлюбу» (у подальших редакціях Кодексу – «Недійсність шлюбу») і містила правила щодо визнання шлюбу недійсним, а також перелік винятків із них. Передбачалося, що шлюб міг бути визнаний недійсним виключно постановою суду і лише у випадках, точно вказаних законом. Підставами визнання шлюбу недійсним було укладення його з недодержанням умов, передбачених цим Кодексом. Винятки з правил про визнання шлюбу недійсним при недотриманні норми про досягнення шлюбного віку існували тільки для тих, хто в момент розгляду судом питання про недійсність шлюбу досяг шлюбного віку, а також для тих осіб, наслідком шлюбу яких стало народження дитини або вагітність дружини (ст. 113-116). Тогочасне регулювання шлюбу в Українській республіці науковцями оцінювалося як більш послідовне і таке, що якнайкраще сприяло впорядкуванню шлюбних відносин, порівняно із СК РРФСР 1926 р. В останньому йшлося тільки про умови укладення шлюбу і нічого не говорилося про визнання шлюбу недійсним, була тільки загальна вказівка на те, що записи, занесені в книги ЗАГСу можуть бути оспорені заінтересованими особами в судовому порядку (ст. 116 Кодексу законів про акти цивільного стану, про сім'ю і опіку РРФСР). «Це призводило на практиці до того, що порушення, наприклад, такої «умови реєстрації шлюбу», як неперебування в іншому шлюбі, могло в подальшому тягнути за

собою лише анулювання реєстрації шлюбу, але не перешкоджало визнанню фактичних шлюбних відносин, які тягли за собою ті ж правові наслідки, що й зареєстрований шлюб. І в цьому проявлялася певна недосконаліть СК РРФСР 1926 р.» [263, с. 35].

У ст. 108-112 Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і про акти громадянського стану 1926 р. вказувалися підстави, за яких шлюби визнавалися недійсними:

1) шлюби, укладені з особами, які не досягли шлюбного віку (за винятком випадків, вказаних вище – якщо сторони до моменту розгляду справи в суді досягли шлюбного віку або коли внаслідок шлюбу народилася дитина чи завагітніла жінка);

2) шлюби, укладені з особами психічнохворими або недоумкуватими, або тими, які тимчасово перебувають у такому стані, що не можуть розуміти значення своїх вчинків;

3) шлюби, в яких хоча б один з подружжя перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі;

4) шлюби між родичами прямого споріднення;

5) шлюби, укладені з іноземцями (ця підстава додалася у 1947 р.).

16 вересня 1949 р. було прийнято постанову пленуму Верховного Суду СРСР «Про судову практику по справах про розірвання шлюбу», у ст. 11 якої було визначено таку підставу недійсності шлюбу, як укладення фіктивного шлюбу, тобто шлюбу без наміру встановити між сторонами права і обов'язки подружжя [604, с. 168].

У подальшому положення про фіктивний шлюб були розвинені в Основах законодавства СРСР про шлюб та сім'ю 1968 р. [309] та прийнятих на їх основі сімейних кодексах союзних республік, в Україні – у Кодексі законів про шлюб та сім'ю УРСР 1969 р. [206]. Стаття 15 названих Основ встановлювала, що шлюб може бути визнаний недійсним у разі порушення умов, встановлених в ст. 10 цих основ, а також у випадках реєстрації шлюбу без наміру створити сім'ю (фіктивний шлюб). Наслідки визнання шлюбу

недійсним встановлювались законодавством союзних республік. Так, відповідно до ст. 49 КпШС УРСР 1969 р. наслідком визнання шлюбу недійсним було припинення всіх прав і обов'язків, що виникли раніше і передбачені законом для осіб, які перебувають у шлюбі. За особою, яка не знала і не повинна була знати про перешкоди до укладення шлюбу, суд міг визнати право на майно, нажите за час недійсного шлюбу. Особа, яка не знала і не повинна була знати про перешкоди до укладення шлюбу, в разі, якщо вона потребувала матеріальної допомоги, мала право на одержання утримання, але при умові, що непрацездатність її виникла за час шлюбу, визнаного недійсним. На прохання особи, яка не знала і не повинна була знати про перешкоди до укладення шлюбу, суд міг залишити їй прізвище, одержане при вступі у шлюб, який в подальшому було визнано недійсним.

Із прийняттям 10 січня 2002 р. Сімейного кодексу України сталися зміни у правовому регулюванні визнання шлюбу недійсним. По-перше, значно збільшився перелік підстав, за яких шлюб може бути визнано недійсним, по-друге, законодавство виділяє обставини, за яких шлюб може визнаватись судом недійсним, і обставини, за яких шлюб беззаперечно визнається недійсним в адміністративному порядку шляхом анулювання актового запису про шлюб. Так, відповідно до частин 1, 2 ст. 40 СК України за рішенням суду шлюб визнається недійсним:

1) якщо він був зареєстрований без вільної згоди жінки або чоловіка;

2) якщо він був укладений них без наміру створення сім'ї та набуття прав та обов'язків подружжя.

Водночас відповідно до ч. 3 цієї статті шлюб не може бути визнаний недійсним, якщо на момент розгляду справи судом відпали обставини, які засвідчували відсутність згоди особи на шлюб або її небажання створити сім'ю.

Відповідно до ч. 1 ст. 41 СК України шлюб може бути визнаний недійсним за рішенням суду, якщо він був зареєстрований:

1) між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною, якщо

усиновлення не було скасовано;

2) між двоюрідними братом та сестрою; між тіткою, дядьком та племінником, племінницею;

3) з особою, яка приховала свою тяжку хворобу або хворобу, небезпечну для другого з подружжя і (або) їхніх нащадків;

4) з особою, яка не досягла шлюбного віку і якій не було надано права на шлюб.

При вирішенні справи про визнання шлюбу недійсним суд бере до уваги, наскільки цим шлюбом порушені права та інтереси особи, тривалість спільного проживання подружжя, характер їхніх взаємин, а також інші обставини, що мають істотне значення. Шлюб не може бути визнаний недійсним у разі вагітності дружини або народження дитини у осіб, зазначених у пунктах 1, 2, 4 частини першої цієї статті, або якщо той, хто не досяг шлюбного віку, досяг його або йому було надано право на шлюб. Отже і ці підстави для визнання шлюбу недійсним не є безспірними.

Як бачимо, важко назвати умови визнання шлюбу недійсним, зазначені в ч. 1 і 2 ст. 40 і ч. 1 ст. 41 СК України, беззаперечними, оскільки обидві норми передбачають можливість здійснення санації шлюбу, тобто визнання шлюбу, укладеного з порушенням вимог закону, правозгідним. Зважаючи на це, очевидно, що юридично шлюб існує до набрання чинності судовим рішенням про визнання шлюбу недійсним з відповідних підстав. У разі ж визнання шлюбу недійсним слід вважати, що в такому шлюбі не було створено сім'ї.

Позасудовий порядок визнання шлюбу недійсним настає при вчиненні сторонами при укладенні шлюбу таких істотних порушень умов вступу в шлюб, в силу яких він вважається недійсним і без рішення суду (ст. 39 СК України), зокрема, у разі реєстрації шлюбу з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі; між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою; особою, яка до того була визнана недієздатною. У вказаних випадках за заявою

заінтересованої сторони орган РАЦС анулює актовий запис про шлюб. При цьому не має значення тривалість спільного проживання подружжя, характер їхніх взаємин, вагітність дружини або народження дитини і, взагалі, чи склалася сім'я в такому шлюбі. Однак тут виникає багато питань морально-правового змісту. Наприклад, як бути, коли в такому шлюбі народилися або мають народитися діти? Недійсність шлюбу не може ставити поза законом правовідносини між батьками і дітьми, іншими родичами тощо. Крім цього, не можна скидати з рахунку те, що може відбутися поновлення цивільної дієздатності особи, яка була визнана недієздатною, а отже, відпаде необхідність визнання шлюбу недійсним.

На практиці завжди шлюб складніше визнати недійсним (анулювати), ніж його припинити шляхом розірвання. Тому у законодавстві багатьох країн містяться певні застереження щодо умов визнання шлюбу недійсним.

Так, у Франції позов про визнання шлюбу недійсним у разі відсутності добровільності, помилки в суб'єкті або в істотних цивільно-правових якостях особистості подружжя, подружжя, яке помилялося, не може вимагати визнання шлюбу недійсним, якщо вони спільно проживали протягом 6 місяців після того, як чоловік отримав повну свободу або дізнався про свою помилку (ст. 180, 181 ЦК Франції). За ЦК Квебека шлюб не може бути визнаний недійсним після трьох років існування, крім випадків, коли порушується публічний порядок.

За інших умов особа не може припини шлюб шляхом визнання його недійсним, а має звернутися до органу державної реєстрації актів цивільного стану або до суду з позовом про припинення шлюбу шляхом розірвання. Такий порядок, на нашу думку, є цілком виправданим, оскільки правові наслідки розірвання шлюбу і правові наслідки визнання його недійсним різні.

За законодавством України можливим є визнання шлюбу недійсним після його припинення, причому незалежно від того, чи шлюб було розірвано, чи шлюб припинився через смерть дружини або чоловіка (ст. 43

СК України). І такі випадки непоодинокі, причому після смерті одного з подружжя. І метою спорів насправді є не потреба у визнанні шлюбу недійсним, а поділ майна подружжя, набутого за час такого шлюбу, між спадкоємцями того з подружжя, хто помер.

Так, з серпня 2014 р. і станом на кінець липня 2020 р. судами України розглядається справа щодо визнання шлюбу недійсним, укладеного у штаті Іллінойс (США) (єдиний унікальний номер справи 344/12103/14-ц). Мета спору насправді – поділ майна. За цей період справа розглядається вдруге у суді касаційної інстанції. Рішенням Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 02 липня 2015 р. позов про визнання шлюбу недійсним та визнання права власності на спадкове майно було задоволено, після перегляду справи у ВССУ – повернуто із зауваженнями до суду першої інстанції. У подальшому рішенням Івано-Франківського міського суду від 18 червня 2018 р. про визнання шлюбу недійсним та визнання права власності на спадкове майно задоволено, постановою Івано-Франківського апеляційного суду від 18 грудня 2018 р. рішення суду першої інстанції залишено без змін. Рішення оскаржуються у КЦС ВС [588; 561; 513; 591; 512]. Справа ще перебуває на розгляді у касаційному суді, то ж непросто визначити результат її розгляду, однак слід зробити висновок про складність спорів про визнання шлюбу недійсним, особливо після смерті одного з подружжя.

Новелою СК стало те, що вперше в ньому передбачена можливість визнання шлюбу неукладеним (ст. 48). Зміст цієї категорії полягає у тому, що шлюб, зареєстрований за відсутності нареченої і (або) нареченого, не набуває законної сили. Зауважимо, що попереднє законодавство України, відносячи обов'язкову особисту присутність наречених при реєстрації шлюбу до умов укладення шлюбу, вкладало в це дещо інший зміст. Інший, ніж неможливість вважати шлюб неукладеним, в цьому вбачали і науковці. Більшість із них вважали обов'язкову особисту присутність наречених при реєстрації шлюбу запорукою вільного виявлення волі на шлюб [412, с. 73;

441, с. 67-68]. На нашу думку, й сьогодні особисте подання заяви про реєстрацію шлюбу або подання нотаріально завіреної заяви через представника, а тим більше обов'язкова присутність нареченої та нареченого в момент реєстрації їхнього шлюбу і заборона реєстрації шлюбу через представника, є гарантіями дотримання принципу добровільності укладення шлюбу, дає можливість працівникам органу державної реєстрації встановити особи сторін, які реєструють шлюб. Хоча, зауважимо, в радянській літературі висловлювалися й інші позиції. Так, відомий дослідник шлюбних правовідносин М. Г. Юркевич, вивчаючи питання доцільності представництва при реєстрації шлюбу тих осіб, які не можуть бути присутні на реєстрації особисто, висловлював революційну на той час пропозицію, що для реєстрації шлюбу достатньо вираження взаємної згоди особисто в різних загсах і в різний час. Він, однак, визнавав, що такі випадки повинні бути винятковими [555, с. 82-84]. Сьогодні така пропозиція тим більше видається недоречною, оскільки СК України не містить імперативної норми щодо місця реєстрації шлюбу.

Підсумовуючи аналіз положення СК України щодо визнання шлюбу недійсним, вважаємо, доречно нагадати, що розробниця СК України З. В. Ромовська, посилаючись на теорію поділу правових актів, укладених (вчинених) з порушенням вимог закону, на абсолютно недійсні (нікчемні) та відносно недійсні (оспорювані), ставить «правові діагнози» шлюбам, укладеним всупереч вимогам закону: «шлюб є недійсним»; «шлюб визнається судом недійсним»; «шлюб може бути визнаний судом недійсним» [407, с. 99]. Такі «діагнози», на нашу думку, є помилковими, а тому ми приєднуємося до висловленої І. В. Жилінковою думки про неможливість «автоматичного» (без рішення суду) визнання недійсності шлюбу, яка на сьогодні існує в законі [434, с. 124]. Обґрунтованими видаються позиції Г. М. Свердлова і І. В. Жилінкової щодо того, що оскільки шлюб – це не правочин, то і поділ недійсних шлюбів, як недійсних правочинів, на два види – нікчемні та оспорювані, є недоцільним. Шлюб,

який визнаний державою за допомогою акта його реєстрації, може бути скасований лише актом державної влади – судовим рішенням. Тому ніхто без рішення суду не може посилатися на недійсність шлюбу [419, с. 59-61; 434, с. 124].

Іншим аргументом, висловленим І. В. Жилінковою, є те, що вперше у ч. 1 ст. 221 СК України «надається легальне визначення шлюбу, згідно з яким шлюбом визнається *сімейний союз* жінки та чоловіка. Таким чином, закон не закріплює концепції договірної природи шлюбу. Якби шлюб визнавався в законі як *договір жінки та чоловіка,* то логічним було б продовження цієї ідеї у можливості існування нікчемних та оспорюваних шлюбів (як договорів). У зв'язку з тим, що шлюб в СК України визнається саме як союз, то введення двох видів недійсних шлюбів суперечить юридичній логіці» (*курсив – І. В. Жилінкової*) [434, с. 124-125]. Погоджуючись із цим, додамо, що важко уявити собі втілення у ЦК України багатьох існуючих концепцій юридичної особи. На нашу думку, неможливо удосконалення правових категорій, соціальних інститутів без серйозних наукових досліджень, напрацювання наукових теорій і концепцій, однак їх необґрунтоване калькування в нормативно-правові акти видається щонайменше нелогічним.

Що ж стосується підстави, закріпленої у ст. 48 СК України, за якої шлюб може бути визнаний неукладеним, то вважаємо, що наше законодавство містить й інші, які формалізують момент укладення шлюбу і недотримання яких дозволяє розглядати шлюб як такий, що не відбувся. Зокрема, такими підставами можуть бути відсутність нотаріально засвідченого документа щодо повноважень представника, через якого подається заява про реєстрацію шлюбу, непред'явлення органу державної реєстрації актів цивільного стану документів, що підтверджують припинення попереднього шлюбу, неповідомлення органом державної реєстрації актів цивільного стану, що прийняв заяву про реєстрацію шлюбу, наречених про умови і порядок державної реєстрації шлюбу, проведення

державної реєстрації шлюбу до закінчення одного місяця з дня подання нареченими заяви про державну реєстрацію шлюбу без поважної причини, непред'явлення при реєстрації шлюбу для посвідчення особи нареченої та нареченого паспортних документів тощо. Певно, що наявність будь-якої з означених вимог, які містяться у СК України та Законі України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» [361], може стати підставою для визнання шлюбу недійсним. Відсутність одного з юридичних фактів, які є компонентами фактичного складу, відповідно до якого виникає шлюбне правовідношення, ставить під питання правозгідність шлюбу. І тут ми підтримуємо висловлену Г. К. Матвєєвим позицію, що шлюб, якщо до нього підходити з правового боку, є в кожному випадку абсолютно конкретним правовідношенням, яке породжує суб'єктивні права і обов'язки. Але правовідношення виникає з відомого юридичного факту або із сукупності декількох фактів, або з так званого фактичного складу. Шлюб же виникає з таких юридичних фактів: по-перше, добровільна згода на вступ в шлюб, і, по-друге, реєстрація цієї згоди у визначених органах, спеціально покликаних для здійснення реєстрації. Ці обставини в сукупності і породжують шлюбний союз як цілісне і складне правовідношення між подружжям [265, с. 57].

Визнання шлюбу недійсним та визнання шлюбу неукладеним слугують засобами охорони, захисту і поновлення порушених прав та інтересів осіб, а тому норми СК України та інших законів, якими врегульовуються ці питання, мають бути відкориговані у процесі рекодифікації з врахуванням викладених та інших, висловлених нами в попередніх публікаціях, пропозицій.

3.2 Правовідносини між батьками та дітьми

Одним із видів сімейних правовідносин є правовідносини між

батьками та дітьми [481, с. 332-337; 499, с. 272-275].

На сьогодні існує багато досліджень відносин, які складаються між батьками та дітьми і врегульовуються правом, однак вивчення теоретичних питань структури та особливостей правовідносин між батьками та дітьми залишається актуальним.

Правовідносини між батьками та дітьми включають в себе такі елементи: суб'єкти, права та обов'язки, що пов'язують суб'єктів правовідносин, а також об'єкт, з приводу якого між суб'єктами виникають взаємні права і обов'язки. Структура цих правовідносин є досить складною, що пояснюється тим, що правовідносини складаються не тільки між батьками відносно один одного, а й між кожним із батьків і дитиною. Тому, на нашу думку, інша назва аналізованих правовідносин – батьківські правовідносини, яка вживається у науковій літературі, лише частково відображає їх сенс.

При вивченні структури правовідносин між батьками і дітьми проблеми постають передусім у зв'язку з визначенням їх суб'єктного складу.

Є. М. Ворожейкін до суб'єктів батьківських правовідносин відносив батьків і дітей [63, с. 156]. Так вважають і більшість авторів.

Однак існують й інші думки.

Наприклад, Я. М. Шевченко писала, що в батьківських правовідносинах такий суб'єкт, як неповнолітній відсутній. Висловлене обґрунтовувалося тим, що КпШС УРСР не містив норми, яка б визначала взаємні права і обов'язки батьків і дітей, які б засновувалися на самому факті існування сім'ї і сімейних взаємовідносин [539, с. 86-88]. Однак це твердження і на той час виглядало дещо необґрунтованим. Адже виникнення взаємних прав і обов'язків батьків та дітей відбувається не з факту існування сім'ї, а з факту народження дитини у відповідних батьків. Батьків і дітей пов'язують відносини спорідненості, однак між ними може не складатись фактичних сімейних взаємовідносин.

Питання про правову природу правовідносин, які складаються в

результаті усиновлення, тривалий час є предметом наукових дискусій. Є декілька відомих позицій з цього питання.

С. А. Муратова до суб'єктів батьківських правовідносин відносить не тільки батьків і дітей, а й усиновлювачів і усиновлених [290, с. 44].

З. В. Ромовська вважає, що «усиновлювачі одержують правовий статус матері, батька дитини, навіть якщо в актовому записі про народження дитини не будуть записані її батьками» [403, с. 454].

Превалюючою є позиція науковців, відповідно до якої правовідносини між усиновлювачем і усиновленою дитиною є аналогічними тим, що існують між кровними батьками і дітьми [441, с. 197; 234, с. 83-96; 431, с. 169]. Погоджуючись з цією позицією додамо таке.

Незважаючи на те, що: а) усиновлення надає усиновлювачеві права і накладає на нього обов'язки щодо дитини, яку він усиновив, у такому ж обсязі, який мають батьки щодо дитини і б) усиновлення надає особі, яку усиновлено, права і накладає на неї обов'язки щодо усиновлювача у такому ж обсязі, який має дитина щодо своїх батьків, правовідносини з усиновлення і правовідносини між батьками та дітьми (батьківські правовідносини) – різні правові явища.

Слід погодитися з Є. М. Ворожейкіним у тому, що усиновлювачі здатні усвідомлено створювати для себе такі ж права і обов'язки, як і батьки, однак в таких випадках йдеться не про батьківські права як такі, а про права, прирівнювані до них [63, с. 172].

До цього слід додати ще й таке. Юридичні факти, на підставі яких складаються правові зв'язки між батьками і дітьми та усиновлювачами і усиновленими, є різними. У першому випадку – це подія – народження, у другому – це дія – рішення суду. Втім для виникнення батьківських правовідносин іноді вимагається сукупність юридичних фактів: подія – народження дитини і дія – рішення суду про визнання батьківства. Юридичні факти, на підставі яких припиняються правові зв'язки між батьками і дітьми та усиновлювачами і усиновленими, також є різними, хоча

в окремих випадках можуть збігатися.

Очевидним є те, що відносини з усиновлення можуть трансформуватися у відносини з батьківства. Але лише у разі усиновлення дитини з додержанням таємниці усиновлення, якщо усиновлювач був записаний матір'ю, батьком усиновленої ним дитини, оскільки чинним законодавством передбачена можливість позбавлення усиновлювача батьківських прав.

Таким чином, суб'єктами правовідносин між батьками та дітьми є обоє із батьків та дитина. Походження дитини від даної особи є єдиною підставою виникнення батьківських прав і обов'язків як у матері, так і у батька дитини [261, с. 124]. Народження дитини, встановлення її походження від визначеної жінки, матері, і від визначеного чоловіка, батька, – це ті юридичні факти, які мають інституційне значення в сімейному праві будь-якої держави.

Факт походження дітей від батьків (кровної спорідненості) має бути визнаний державою. Відповідно до ч. 1 ст. 121 СК України права та обов'язки матері, батька і дитини ґрунтуються на походженні дитини від них, засвідченому органом державної реєстрації актів цивільного стану. Однак з поширенням застосування сучасних медичних технологій зачаття та народження дитини, юридичного значення набуло не тільки біологічне походження (кровна спорідненість), а й соціальне. У зв'язку з цим порядок визначення походження дитини різниться не тільки залежно від того, чи перебувають матір та батько у шлюбі між собою, а й з огляду на те, чи припинено шлюб у зв'язку зі смертю чоловіка жінки, яка народила дитину, чи дитина зачата та народжена природнім шляхом, чи в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій.

Таким чином, батьківські правовідносини виникають на підставі фактичного складу, що включає два юридичні факти: народження дитини (подія) та державну реєстрацію народження в органах реєстрації актів цивільного стану (дії).

Певно, що до досягнення дитиною повноліття батьки є особами, наділеними обов'язками, а дитина – особою, наділеною правами. Однак їхні права і обов'язки можуть стати взаємними, оскільки законодавством покладається обов'язок на повнолітніх дочку, сина утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги (глава 17 СК України). Незважаючи на те, що сімейним законодавством встановлено, що особа має правовий статус дитини до досягнення нею повноліття (ч. 1 ст. 6 СК України), зазначені правовідносини належать до правовідносин між батьками і дітьми.

В науковій літературі побутує думка, що відносини між батьками і дітьми є взаємними. Так, зокрема, вважають В. Ф. Маслов, Г. К. Матвєєв, Ю. С. Червоний [261, с. 125; 265, с. 161; 295, с. 259-260].

Зауважимо, що засади взаємності не є визначальними у відносинах між батьками і дітьми. Так, зокрема вважає А. М. Нечаєва. Визнаючи, що певний взаємозв'язок між аліментними зобов'язаннями батьків і дітей існує, автор, однак, зазначає, що аліментні обов'язки батьків засновані на законі і виконуються без розрахунку на те, що з часом подібного роду обов'язок буде покладено на плечі повнолітньої дитини [298, с. 254]. Не можна також вважати аліментні зобов'язання відплатними [484, с. 44–49].

Ми вважаємо, що покладення на працездатних дітей обов'язку з надання утримання непрацездатним батькам, які потребують матеріальної допомоги, не дає підстав характеризувати їх як взаємообумовлені. Законодавець покладає обов'язок утримувати батьків тільки на повнолітніх дітей і тільки за наявності встановлених умов. Так, батьки після позбавлення їх батьківських прав не звільняються від обов'язку утримувати дитину (ч. 2 ст. 166 СК України), а обов'язок з утримання батьків не виникає у дитини, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав (ч. 2 ст. 202 СК України). Може статися й так, що батьки не втратять свою працездатність, або не потребуватимуть матеріальної допомоги від дітей. Між тим, обов'язок батьків існує завжди і має безумовний характер.

Визначення об’єкта правовідносин між батьками і дітьми залежить від того, з приводу яких благ – матеріальних чи нематеріальних – вони складаються.

У літературі, однак, висловлювалася й інша думка. Так, Я. М. Шевченко зазначала, що по суті в конструкції батьківських правовідносин з виховання дітей дитина виступає як об’єкт їх виховної діяльності. На її думку, особливості суспільних відносин, що виникають у сфері людського життя і співвідношення особистості, висувають людину в якості об’єкта людської діяльності (а правовідносини слугують виразом цієї діяльності) [541, с. 104; 542; 539, с.87-88]. З такою думкою не можна погодитись. Нам близькою є позиція тих вчених (С. О. Іванової, З. В. Ромовської), які піддавали критиці наведену позицію і обґрунтовували свою – діти є суб’єктами права, оскільки саме про їх право на належне виховання ведеться спір між батьками [172, с. 58; 401, с. 175]. До цього слід додати, що сучасне законодавство визнає дитину учасником сімейних відносин (ст. 2 СК України), цивільних відносин, а в окремих випадках – й цивільних процесуальних відносин (ст. 27 ЦПК України).

Об’єктами майнових правовідносин між батьками і дітьми є матеріальні блага – майно, належне їм на праві власності або іншому речовому праві, і матеріальна допомога, яку кожен із них повинен надавати один одному. Відповідно, слід виділити два різновиди майнових правовідносин, які складаються між батьками і дітьми. Перший – правовідносини щодо належності майна, яке мають суб’єкти цих відносин. Другий – правовідносини з утримання одних суб’єктів права іншими.

Щодо визначення об’єкта правовідносин немайнового змісту між батьками і дітьми, то більшість науковців обходить стороною цю проблему. Аналіз наукової літератури щодо визначення об’єкта сімейних правовідносин дає підстави говорити, що більшість науковців розуміють під об’єктами немайнових правовідносин між батьками і дітьми нематеріальні блага, права та обов’язки щодо немайнових благ.

СК України надає батькам права і наділяє їх обов'язками немайнового характеру, зокрема, правом визначати прізвище, ім'я та по батькові дитини, правом на захист дитини, правом на спілкування, правом на визначення місця проживання, обов'язком зареєструвати народження дитини в органі державної реєстрації актів цивільного стану, правом щодо виховання та розвитку дитини (ст. 145, 146, 150, 151, 153, 160 та ін).

Ми схиляємося до того, що об'єктом правовідносин немайнового змісту між батьками і дітьми є нематеріальні блага (ім'я особи), а також дії (поведінка) як результат свідомої (вольової) діяльності людей (спілкування батьків і дітей, виховання дітей, вжиття заходів щодо захисту прав та інтересів).

Зміст правовідносин між батьками і дітьми складає вся сукупність прав і обов'язків батьків і дітей один щодо одного. Ці права та обов'язки встановлюються СК України та іншими актами законодавства і пов'язують суб'єктів правовідносин (батьків і дітей) своєрідними правовими зв'язками. При цьому права та обов'язки батьків щодо дітей і навпаки не залежать від наявності шлюбу між батьками та від того, чи складають вони сім'ю у розумінні сім'ї, визначеному ст. 3 СК України. Тому ми не можемо погодитися з думкою В. Ю. Москалюк, яка зазначає: «батьки є кровними родичами дитини, що пов'язує їх взаємними правами та обов'язками, тобто вони складають сім'ю» [434, с.484]. Наявність взаємних прав та обов'язків між батьками і дітьми не є підставою визнавати їх сім'єю. Для цього потрібно декілька складових, зокрема, спільне проживання, піклування один про одного.

Чинне законодавство не містить вичерпного переліку прав та обов'язків батьків щодо своїх дітей. Безпосередньо визначені права та обов'язки матері, батька і дитини у розділі ІІІ СК України.

Особливістю батьківських прав є те, що вони:

– не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини;

– встановлюються як в інтересах дітей, так і в інтересах батьків;

– мають тимчасовий характер. Вони виникають з моменту народження дитини і припиняються з досягненням дитиною повноліття або настанням інших юридичних фактів (з набуттям або наданням повної цивільної дієздатності);

– не можуть врегульовуватися шлюбним договором;

– можуть бути змінені судовим рішенням. Однак в такому разі зміни стосуються не одного суб'єкта правовідносин, а всіх;

– є відносинами рівних сторін. Не залежать від шлюбних правовідносин матері і батька дитини. При розірванні шлюбу припиняються шлюбно-сімейні правовідносини, а батьківські зберігаються.

Чітке визначення елементів правовідносин та їх характерних ознак взагалі, і правовідносин між батьками і дітьми зокрема, має важливе значення як з теоретичної точки зору, оскільки сприяє стійкості і стабільності системи права, так і з практичної, оскільки слугує адекватній оцінці фактичної поведінки учасників суспільних відносин та реалізації правових норм.

Розглядаючи питання правовідносин між батьками і дітьми, не можна оминути проблемне питання виконання батьками обов'язку з утримання дітей [494, с. 64-67].

Слід зауважити, що СК України містить значну кількість прямих норм, які передбачають обов'язок батьків утримувати дитину. Відповідно до ст.ст. 180, 181 СК України батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття, а способи виконання батьками цього обов'язку визначаються за домовленістю між ними. І навіть після позбавлення батьківських прав, відповідно до ч. 2 ст. 166 СК України, особа не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини.

Абзацом 2 ч. 2 ст. 143 СК України встановлено обов'язок батька, який не перебуває у шлюбі з матір'ю дитини, батьківство якого визначено у свідоцтві про народження дитини або визнано за рішенням суду, забрати дитину для утримання та виховання з пологового будинку або з іншого

закладу охорони здоров'я, якщо цього не зробила мати дитини.

Водночас у абз. 1 ч. 2 ст. 143 СК України встановлено, що «Мати, яка не перебуває у шлюбі, зобов'язана забрати дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я». Порівняння змісту цих норм свідчить про те, що від матері вимагається просто забрати дитину з пологового будинку, без зазначення «для утримання та виховання». На нашу думку, ця норма є дещо дискримінаційною, не чітко визначає мету та обов'язки матері, а тому має бути доповнена після слова «здоров'я» словами «для утримання та виховання».

Окремої уваги потребують питання виконання батьками обов'язку з утримання дитини в контексті аліментних правовідносин. Аліментне зобов'язання відіграє важливу роль у системі сімейних правовідносин. Ним встановлюється матеріальне підґрунтя існування тих членів сім'ї, які потребують допомоги внаслідок певних обставин. Аліментні відносини встановлюються між подружжям, між батьками та дітьми, між іншими членами сім'ї. Але найбільш поширеними є відносини з утримання неповнолітніх дітей.

Проблемам аліментних правовідносин між батьками та дітьми приділяли увагу досить багато вчених–цивілістів, однак важко зробити універсальні висновки щодо особливостей аліментних зобов'язань між батьками та дітьми, зокрема й повнолітніми, які продовжують навчання.

Як зазначає З. В. Ромовська, аліментне зобов'язання – це не тільки обов'язок однієї сторони. Це насамперед правовідносини, в яких обов'язку однієї сторони кореспондує право іншої. Отже, аліментні зобов'язання можуть бути визначені як правовідносини, в яких одна сторона зобов'язана за наявності умов, передбачених законом, утримувати іншу сторону – члена своєї сім'ї чи родича, а остання може вимагати виконання даного обов'язку [405, с. 74]. На думку Л. В. Сапейко, поняття «аліментне зобов'язання» є дещо ширшим ніж поняття «аліменти», адже аліменти – це певні кошти, які надаються аліментно-зобов'язаною особою управомоченій

особі з метою реалізації аліментного зобов'язання [415, с. 7]. Таким чином, саме кошти у формі аліментів можна розглядати як предмет цих правовідносин. Слід звернути увагу на ту обставину, що в сучасному сімейному праві виділяють різні види аліментних правовідносин, які розрізняються перш за все за суб'єктним складом – аліментні зобов'язання подружжя, батьків і дітей, інших членів сім'ї та родичів [16, с. 6-8]. Аліментні правовідносини між подружжям регламентуються главою 9 СК України «Права та обов'язки подружжя по утриманню», а між батьками й дітьми визначаються главами 15 «Обов'язок матері, батька утримувати дитину та його виконання», 16 «Обов'язок батьків утримувати повнолітніх дочку, сина та його виконання», 17 «Обов'язок повнолітніх дочки, сина утримувати батьків та його виконання».

Незважаючи на загальне занепокоєння з приводу проблеми виконання аліментних зобов'язань, сьогодні не існує єдиного розуміння сутності проявів цього явища та змісту засобів його реалізації.

Моральним обов'язком батьків є турбота про свою дитину, її виховання, розвиток та становлення як особистості. Цей процес нерозривно пов'язаний з наданням матеріальної допомоги дітям, що не досягли повноліття, повнолітнім непрацездатним дітям та повнолітнім дітям, які продовжують навчання. Однак, як стверджує О. С. Іоффе, обов'язок батьків з утримання дітей ще не є аліментним обов'язком. Він перетворюється на аліментний лише за наявності певних умов, якими є розірвання шлюбу між батьками або ухилення одного з них від участі в утриманні дитини [439, с. 260-262].

Слід також сказати, що в літературі часто ведуться суперечки з приводу розмежування понять «утримання» та «аліменти». В. О. Рясенцев обґрунтовано зазначав, що в кодексах термін «аліменти» вживається у тому ж значенні, що і вислови «кошти на утримання», «утримання» [412, с. 111-112]. Отже, суперечки навколо цих понять недоречні, вони мають однакове змістове навантаження.

Аліментне зобов’язання має свої характерні риси, які дозволяють відокремити його від інших видів зобов’язань:

1) аліментне зобов’язання має майновий характер (сутність полягає в наданні майнових благ для задоволення потреб управомоченої особи);

2) аліментні зобов’язання мають суворо особистий характер (аліментні права та обов’язки не можуть передаватися у спадок, не можуть відчужуватися). Проте відповідно до ст. 1237 ЦК України заповідач, тобто мати, батько, може зробити у заповіті заповідальний відказ, яким зобов’язати спадкоємця виплачувати на утримання дитини певну грошову суму зі спадкового майна, але це вже будуть не аліментні обов’язки, а заповідальний відказ, і регулюється він не сімейним, а цивільним законодавством;

3) безвідплатний характер аліментних правовідносин (аліменти не можуть бути витребувані назад навіть у випадку помилкового стягнення);

4) аліментне зобов’язання відрізняється тривалим характером (воно виконується шляхом надання нужденному члену сім’ї періодичного (місячного) утримання, але протягом тривалого строку);

5) аліменти мають цільове призначення (ціль виявляється в наданні коштів для існування конкретного члена сім’ї).

Як свідчить практика, саме право дитини на утримання досить часто порушується і батьками, і іншими особами, що зобов’язані утримувати дитину згідно з чинним законодавством. У зв’язку з цим слід на належному рівні проаналізувати норми чинного законодавства, що закріплюють підстави і порядок стягнення аліментів на дитину.

У ст. 8 Закону України «Про охорону дитинства» зазначається, що «Кожна дитина має право на рівень життя, достатній для її фізичного, інтелектуального, морального, культурного, духовного і соціального розвитку. Батьки або особи, які їх замінюють, несуть відповідальність за створення умов, необхідних для всебічного розвитку дитини, відповідно до законів України» [577].

Згідно зі ст. 51 Конституції України батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Конституційний обов'язок батьків щодо утримання дітей до досягнення ними повноліття знайшов своє закріплення і у ст. 180 СК України. Відповідно до ч. 8 ст. 7 СК України регулювання сімейних відносин має здійснюватися з максимально можливим урахуванням інтересів дитини. Важливим є те, що обов'язок батьків утримувати дитину виникає незалежно від їх непрацездатності, дієздатності. Крім того, недосягнення батьками повноліття не звільняє їх від обов'язку зі сплати аліментів. Проте, на жаль, цей обов'язок не завжди добровільно виконується батьками, що є підставою для примусового стягнення аліментів.

Способи призначення аліментів на користь дитини встановлюються СК України. Аліменти призначаються: 1) за рішенням суду; 2) на підставі домовленості між батьками або з ініціативи одного з батьків.

Згідно з ч. 1 ст. 27 ЦПК України позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або перебування, якщо інше не передбачено законом. Відповідно до ч. 1 ст. 28 ЦПК України (ст. 110 ЦПК України у редакції 2004 р.) позови про стягнення аліментів, збільшення їх розміру, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення, про визнання батьківства відповідача можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача. Таким чином, позови, що стосуються будь-яких питань щодо аліментів за територіальною підсудністю належать до альтернативної. Право позивача – обрати зручний для нього за місцем знаходження суд.

Верховний Суд висловив позицію щодо альтернативної підсудності в аліментних спорах, відповідно до якої позов за вибором позивача може бути пред'явлений в одному з двох і більше судів. Суд не має права обмежувати вибір позивача щодо розгляду справи у конкретному суді. Крім того, аналіз вказаної норми свідчить про те, що позови про стягнення аліментів

охоплюють всі вимоги, пов’язані з невиконанням обов’язку щодо утримання і можуть пред’являтись також за зареєстрованим місцем проживання позивача [350].

Найчастіше за рішенням суду витрати на утримання дитини визначаються як частка заробітку (доходу) матері, батька, яка буде стягуватися як аліменти на дитину (ст. 183 СК України). У разі якщо платник аліментів має нерегулярний, мінливий дохід, частину доходу одержує в натурі, а також за наявності інших обставин, що мають істотне значення, суд за заявою платника або одержувача може визначити розмір аліментів у твердій грошовій сумі (ч. 1 ст. 184 СК України).

Найбільш поширеним способом виконання аліментного обов’язку є сплата аліментів у частці від доходу зобов’язаної особи. Такий спосіб виконання обов’язку з утримання дитини має як своїх прихильників, так і супротивників. До числа прихильників належить Я. М. Шевченко, яка писала, що отримання аліментів у відсотковому відношенні до заробітку батьків, як правило, найбільш відповідає інтересам дітей, оскільки завдяки цьому враховуються всі основні зміни в заробітку батька – платника аліментів, і діти отримують ту необхідну їм суму грошей на утримання, яка мала б на них витрачатися, якби проживали спільно з батьком, що сплачує аліменти [538, с. 71]. А. М. Бєлякова обґрунтовувала необхідність стягнення аліментів у відсотках тим, що це виключає необхідність для боржника за аліментним зобов’язанням звертатись до суду з позовом про зниження розміру аліментів, а для кредитора – про їх збільшення в разі зміни заробітку платника аліментів. Зміна заробітку останнього автоматично потягне за собою зміну аліментів [20, с. 131].

На противагу цим думкам А. В. Зав’ялова пише, що обчислення аліментів у відсотковому відношенні до заробітку особи, зобов’язаної сплачувати аліменти, часто призводить до приховування фактичного розміру заробітку, а також породжує у несумлінних батьків бажання виконувати менш оплачувану роботу. За такого порядку обчислення аліментів діти

опиняються у нерівному по забезпеченню матеріальному становищі. Автор вважає, що в майбутньому слід відмовитися від часткового розміру аліментів – стягувати їх у твердій грошовій сумі до згладжування різниці в матеріальному забезпеченні дітей [151, с. 67]. Свого часу Л. В. Короткова підкреслювала, що в умовах ринкової економіки, з набранням сили орендними відносинами в промисловості і сільському господарстві, розвитком кооперативного руху, підприємництва, індивідуальної трудової діяльності, підхід до обчислення аліментів на дітей стає архаїчним. До того ж він дає можливість несумлінним аліментоплатникам обійти закон, породжує намагання зменшити реальне наповнення «відсотків» і безпосередньо погіршити таким чином матеріальне становище дитини. Автор вважає, що аліменти слід визначати у твердій грошовій сумі, виходячи із матеріального стану сторін [219, с. 21-22].

Відповідно до ч. 1 ст. 82 КпШС аліменти на неповнолітніх дітей з їхніх батьків стягувалися в розмірі: на одну дитину – чверті, на двох дітей – третини, на трьох і більше дітей – половини заробітку (доходу) батьків, але не менше 1/2 неоподатковуваного мінімуму доходів громадян на кожну дитину, а з осіб, які працюють за контрактом в іноземних державах, – не менше двадцяти п’яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян на кожну дитину. На відміну від цього, СК України встановлено, що частка заробітку (доходу) матері, батька, яка буде стягуватися як аліменти на дитину, визначається судом. Якщо аліменти стягуються на двох і більше дітей, суд визначає єдину частку від заробітку (доходу) матері, батька на їхнє утримання, яка буде стягуватися до досягнення найстаршою дитиною повноліття. Якщо після досягнення найстаршою дитиною повноліття ніхто з батьків не звернувся до суду з позовом про визначення розміру аліментів на інших дітей, аліменти стягуються за вирахуванням тієї рівної частки, що припадала на дитину, яка досягла повноліття (ст. 183).

Звертаємо увагу, що сімейним законодавством передбачено, що мінімальний розмір аліментів для батьків на одну дитину не може бути

меншим, ніж 50 % прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку за винятком випадків, передбачених ч. 1, 2 ст. 184 СК України (у ред., чинній станом на 03.07.2020).

Звичайно, при визначенні розміру аліментів судом враховується ціла низка обставин, а саме: стан здоров'я та матеріальне становище дитини; стан здоров'я та матеріальне становище платника аліментів; наявність у платника аліментів інших дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, дочки, сина; інші обставини, що мають істотне значення.

На підставі домовленості між батьками або за ініціативою одного з батьків відповідно до ст. 189 СК України батьки мають право укласти договір про сплату аліментів на дитину, у якому визначити розмір та строки виплати. Обов'язковою умовою укладення зазначеного договору є його письмова форма та нотаріальне посвідчення. Договір про сплату аліментів між батьками був свого часу передбачений і у КпШС УРСР, але він, по-перше, не мав правового значення і не міг примусово виконуватися, по-друге, розмір аліментів, які повинен був сплачувати один із батьків, не повинен був бути нижчим (вищим), ніж той, який визначений законом. Такий договір виконувався тільки на добровільних засадах.

Посвідчуючи договір про сплату аліментів, нотаріус роз'яснює зміст п. 2 ст. 189 СК з одночасним зазначенням про це у тексті договору (щодо можливості стягнення аліментів у безспірному порядку на підставі виконавчого напису нотаріуса у разі невиконання одним із батьків свого обов'язку за договором). У свою чергу, після отримання виконавчого напису нотаріуса про стягнення аліментів у безспірному порядку, з метою примусового його виконання стягувач аліментів звертається до державної виконавчої служби.

Як будь-який договір (правочин), договір про сплату аліментів може бути визнаний повністю, частково недійсним на підставі норм цивільного законодавства.

Положеннями ст. 187 СК України передбачається можливість

відрахування аліментів на дитину за власною ініціативою платника. У такому разі один із батьків може подати заяву за місцем роботи, місцем виплати пенсії, стипендії про відрахування аліментів на дитину з його заробітної плати, пенсії, стипендії у розмірі та на строк, які визначені у цій заяві. Це один із способів добровільного виконання обов'язків матері, батька щодо утримання дитини.

Добровільна сплата аліментів здійснюється особисто особою, яка зобов'язана платити аліменти. Добровільний порядок передбачає кілька варіантів досягнення згоди: усна домовленість між батьками, а також шляхом відрахування із зарплати, пенсії, стипендії зобов'язаної особи. У такому разі зобов'язана платити аліменти особа подає за місцем роботи заяву, в якій визначає ім'я особи, якій перераховуватимуться аліменти, розмір аліментів та строк. Установа зобов'язана перераховувати аліменти незалежно від того, установлений законом чи ні розмір аліментів, який просить перераховувати платник аліментів. Заява, подана адміністрації підприємства, організації, установи про добровільну сплату аліментів, має силу тільки для цієї юридичної особи.

Статтею 185 СК України покладено на батьків, з кого присуджено стягнення аліментів на дитину, а також на того з батьків, до кого вимога про стягнення аліментів не була подана, обов'язок брати участь у додаткових витратах на дитину, що викликані особливими обставинами (розвитком здібностей дитини, її хворобою, каліцтвом тощо). Позови про стягнення додаткових витрат можуть пред'являтися до суду за місцем проживання як позивача, так і відповідача (ч. 1 ст. 28 ЦПК України). Розмір участі одного з батьків у додаткових витратах на дитину в разі спору визначається за рішенням суду, з урахуванням обставин, що мають істотне значення. Такі витрати можуть фінансувати як наперед, так і покриватися разово, періодично або постійно. Пленум Верховного Суду України в п.18 постанови від 15.05.2006 № 3 дав судам такі роз'яснення з приводу застосування статті 185 СК: «Звернути увагу суддів на те, що до

передбаченої ст.185 СК участі у додаткових витратах на утримання дитини, викликаних особливими обставинами (розвитком здібностей дитини, її хворобою, каліцтвом тощо), можна притягувати тільки батьків. У цих випадках ідеться про фактично зазнані або передбачені витрати, тому їх необхідно визначати у твердій грошовій сумі. При одночасному розгляді вимог про стягнення аліментів і додаткових витрат їх має бути визначено у рішенні окремо» [365].

У разі неможливості стягнення аліментів із заробітної плати чи інших доходів боржника протягом трьох місяців підряд, якщо боржник не працює і не одержує доходів, стягнення звертається на майно боржника.

Крім того, у випадку, коли батьки злісно ухиляються від виконання аліментного обов'язку, до них застосовується кримінальна відповідальність. Під ухиленням від сплати аліментів розуміється як пряма відмова від надання утримання, так і різні дії (бездіяльність) зобов'язаної особи, спрямовані на повне або часткове ухилення від сплати аліментів: приховання особою дійсного розміру свого заробітку (доходу); зміну роботи або зміну місця проживання з метою запобігання сплати аліментів; приховання свого місцезнаходження; інші дії, що свідчать про намір особи ухилитися від виконання обов'язку по утриманню [434, с. 551].

Однак досить складно довести, що батько чи мати злісно ухиляються від сплати аліментів. Пояснюється це тим, що при демократизації суспільних відносин на громадян не покладається обов'язок працювати, тому деякі батьки посилаються на те, що вони не можуть знайти роботу і тому не виконують своїх обов'язків, а за відсутності у них майна навіть державні виконавці не здатні виконати рішення суду про примусове стягнення з них аліментів.

Останнім часом на практиці виникають питання щодо виконання батьками обов'язку з утримання повнолітньої дитини, яка продовжує навчання після здобуття нею повної загальної середньої освіти [485, с. 146-150].

Статтею 199 СК України встановлено обов'язок батьків утримувати повнолітніх дочку, сина, які продовжують навчання. Якщо повнолітні дочка, син продовжують навчання і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги, батьки зобов'язані утримувати їх до досягнення двадцяти трьох років за умови, що вони можуть надавати матеріальну допомогу. У цю норму законодавець вклав дві обстави, які мають вирішальне значення для надання з боку батьків такого утримання: 1) якщо дитина продовжує навчання і у зв'язку з цим потребує матеріальної допомоги і 2) якщо батьки можуть надавати таку допомогу.

Як правило, дитина продовжує навчання після досягнення нею 18 років, тобто після припинення правового статусу особи як дитини.

За міжнародним правом, зокрема відповідно до ст. 1 Європейської конвенції про здійснення прав дітей, дитиною є кожна людина, яка не досягла 18 років. Цей юридичний параметр на сьогодні використовується в країнах Європи, щоб визначити зміст поняття «дитина».

За сімейним законодавством України правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття (ч. 1 ст. 6 СК України), за цивільним – фізична особа, яка досягла вісімнадцяти років є повнолітньою і має повну цивільну дієздатність (ст. 6 ЦК України).

СК України при визначенні обов'язків батьків щодо забезпечення дитини оперує такими поняттями, як утримання і виховання дитини, а у ч. 3 ст. 150 Кодексу – здобуття освіти. Причому йдеться про повну загальну середню освіту. Термін «утримання» деякі з батьків трактують спрощено – як забезпечення дитини їжею, водою, одягом. Однак поняття «утримання» включає також розваги, позашкільну і післяшкільну освіту тощо. Можливо, це спрощення від того, що щодо дружини і чоловіка наше сімейне законодавство передбачає їх рівні права на фізичний та духовний розвиток, на здобуття освіти, прояв своїх здібностей, на створення умов для праці та відпочинку (ч. 1 ст. 52 СК України), а щодо дітей ось так безпосередньо сімейне законодавство таких прав не встановлює.

Але ж у ч. 3 ст. 150 СК України вказано, що батьки зобов'язані готувати дитину до самостійного життя. А, як відомо, підготовку дитини до самостійного життя здійснюють не лише в сім'ї та школі, а й у закладах позашкільної, професійно-технічної та вищої освіти.

Останнім часом непоодинокі випадки оскарження особами, які позбавлені батьківських прав, вимог щодо сплати ними додаткових витрат на дитину, яка навчається. Свої заперечення вони обґрунтовують тим, що відповідно до ч. 1 ст. 6 СК України правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття, а ч. 2 ст. 166 Кодексу встановлено, що особа, позбавлена батьківських прав, не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини.

Якщо зважати на такі заперечення, то очевидною є дискримінація батьків, не позбавлених батьківських прав, які сплачують аліменти на дитину до досягнення нею 23 років. Адже не тільки сплата аліментів, а й заборгованості із їх сплати пов'язується із досягненням дитиною 23 років. Так, відповідно до ч. 4 ст. 194 СК України заборгованість за аліментами стягується незалежно від досягнення дитиною повноліття, а у випадку, передбаченому статтею 199 цього Кодексу, – до досягнення нею двадцяти трьох років.

З. В. Ромовська зазначає, що «досягнення дитиною повноліття чи двадцяти трьох років (стаття 199 СК України) не припиняє стягнення заборгованості за аліментами. Однак грошові кошти, які надходитимуть після цих термінів, змінюють свій правовий режим: це вже не аліменти, а компенсація тому з батьків, з яким проживає дитина, тих витрат на утримання дитини, які він поніс не лише за себе, а й за другого з батьків. Такий висновок має продовження: у разі смерті, наприклад, матері, з якою проживала дитина, її право вимоги до батька входить до складу спадщини і може перейти до дитини як спадкоємця. Таким чином, існує правовий механізм, за допомогою якого жодна обставина не зможе звільнити батька від погашення заборгованості за аліментами. З іншого боку, заборгованість

за аліментами у разі смерті батька входить як пасив до складу спадщини і підлягає погашенню його спадкоємцями за рахунок наявних активів» [407, с. 387-388].

Якщо зважати на такі заперечення, то очевидним стає порушення права дітей на доступ до вищої освіти. Для дітей відповідних категорій до досягнення 23 років передбачені державні гарантії для отримання ними вищої освіти. Так, дитина, батьки якої позбавлені батьківських прав, батьки якої не можуть надавати їй утримання, не прирівнюється за статусом, наприклад, до дитини-сироти, яка має гарантоване право на отримання соціальної стипендії, у тому числі у разі отримання академічної стипендії (ч. 4 ст. 62 Закону України «Про вищу освіту»), або до дитини учасника бойових дій, дітей, зареєстрованих як внутрішньо переміщені особи, яким до закінчення навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років, надається державна цільова підтримка для здобуття вищої освіти у державних та комунальних навчальних закладах (ч. 17 ст. 44 «Про вищу освіту»).

Слід зауважити, що і цивільне законодавство в окремих випадках вважає особу дитиною до 23 років. Так, ст. 1200 ЦК України передбачено, що у разі смерті потерпілого право на відшкодування шкоди мають непрацездатні особи, які були на його утриманні або мали на день його смерті право на одержання від нього утримання, а також дитина потерпілого, народжена після його смерті. При цьому дитині шкода відшкодовується до досягнення нею вісімнадцяти років (учню, студенту – до закінчення навчання, але не більш як до досягнення ним двадцяти трьох років).

На нашу думку, виконання батьками обов’язку з утримання повнолітньої дитини, яка продовжує навчання, незалежно від того, позбавлені батьки батьківських прав, чи ні, надання підтримки в реалізації права дитини на отримання освіти після досягнення повноліття відповідає принципу дотримання найвищих інтересів дитини.

Окремо слід розглянути проблему позбавлення батьківських прав. Чи

завжди позбавлення батьківських прав припиняє батьківські правовідносини [505, с. 4-7].

У разі неналежного здійснення своїх прав та обов'язків щодо виховання дитини батьки можуть бути притягнуті до різних видів юридичної відповідальності: цивільно-правової, кримінальної, адміністративної чи сімейно-правової. У своїх працях Ю. С. Червоний зазначає, що особливим заходом сімейно-правової відповідальності є позбавлення батьківських прав, яке спрямоване не тільки на захист прав та інтересів дитини, а й породжує настання невигідних для несумлінних батьків наслідків. Дана відповідальність настає за умови винної поведінки батьків (чи одного з них) на підставах та у порядку, визначеному законом [295, с. 247-248].

Частиною 1 ст. 164 СК України визначено вичерпний перелік правових підстав позбавлення батьківських прав. Так, відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 164 СК України «мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вона, він... ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини».

На перший погляд здається, що зазначена норма за своїм змістом є абсолютно логічною, мотивованою та такою, що відповідає моральним засадам суспільства, а також гарантує захист немайнових прав дитини. Проте у ст. 164 СК України нічого не зазначено про те, чи є правовою підставою для позбавлення батьківських прав невиконання батьками (чи одним з батьків) свого обов'язку щодо матеріального утримання дитини. Цей факт став причиною неоднакового застосування ст. 164 СК України на практиці, оскільки висновки судів, які в своїх рішеннях тлумачать цю норму, часто мають ознаки суб'єктивності.

Так, здійснюючи розширене тлумачення змісту цієї норми, суди, які за правовою природою є правозастосовними органами, беруть на себе повноваження законодавчої гілки державної влади, посилаючись у своїх рішеннях на ненадання батьками своїм дітям матеріального забезпечення як на одну з правових підстав позбавлення батьківських прав. Здавалося, з

точки зору моралі такий підхід виправданий, проте, з точки зору права такий стан речей прямо суперечить принципам демократії. Станом на сьогоднішні ухилення батьків від свого обов'язку щодо утримання дитини формально не є правовою підставою для позбавлення їх батьківських прав, і з моменту набрання чинності новим Сімейним кодексом України намагань усунути подібну прогалину не було. Не проводилось ґрунтовного дослідження цього питання і в юридичній науці. Подібний стан речей є недопустимим, оскільки неоднакове застосування норм права на практиці часто стає причиною порушення законних прав та інтересів як батьків, так і дітей.

Дослідження правових підстав позбавлення батьківських прав, як правило, обмежене імперативними приписами чинного законодавства. Зважаючи на практичне значення для вирішення долі правовідносин між батьками і дітьми, це питання потребує системного аналізу норм права, що урегульовують відносини з позбавлення батьківських прав та його наслідків, та судової практики.

Організація Об'єднаних Націй в Загальній декларації прав людини, прийнятій і проголошеній резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року, проголосила, що діти мають право на особливе піклування і допомогу (ч. 2 ст. 25) [153].

Згідно з Декларацією прав дитини, проголошеною Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1959 року, «дитина, якщо це можливо, повинна зростати під опікою і відповідальністю своїх батьків і, звичайно, в атмосфері любові та матеріального забезпечення» [564].

Для закріплення обов'язків батьків щодо виховання дітей та їхнього матеріального забезпечення на імперативному рівні було прийнято Конвенцію ООН про права дитини, яка була ратифікована Постановою Верховної Ради України № 789X11 (78912) від 27 лютого 1991 року (набула чинності для України 27 вересня 1991 року і є документом високого міжнародного рівня, який має обов'язкову силу для тих держав, які його ратифікували). Конвенція встановлює, що «дитина має право знати своїх

батьків і право на їх піклування» (ч. 1 ст. 7). Окремо в ст. 9 Конвенції визначено і підстави позбавлення батьківських прав: «Держави-учасниці забезпечують те, щоб дитина не розлучалася з батьками всупереч їх бажанню, за винятком випадків, коли компетентні органи згідно з судовим рішенням визначають відповідно до застосовуваного закону і процедур, що таке розлучення необхідне в якнайкращих інтересах дитини. Таке визначення може бути необхідним у тому чи іншому випадку, наприклад, коли батьки жорстоко поводяться з дитиною або не піклуються про неї...». У ст. 18 Конвенції передбачено обов'язок Держав-учасниць забезпечити визнання принципу загальної та однакової відповідальності обох батьків за виховання і розвиток дитини: «Батьки, або у відповідних випадках законні опікуни, несуть основну відповідальність за виховання і розвиток дитини. Найкращі інтереси дитини є предметом їх основного піклування» [211].

Як ми бачимо, у цьому міжнародно-правовому акті, який став невід'ємною частиною національного законодавства, принципи якого лягли в основу СК України, вжито поняття «піклування». Проте конкретно не розкрито його повний зміст. Неважко дійти висновку, що «найвищі інтереси дитини» включають не лише потреби дитини щодо її виховання, а й матеріального забезпечення її існування та розвитку.

У пункті 2 ч. 1 ст. 164 СК України фактично продубльовані положення статті 70 КпШС України. Нормою цієї статті в якості однієї з підстав позбавлення батьківських прав було передбачено «ухилення від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини» [565]. У роз'ясненнях Пленуму Верховного Суду України від 12 червня 1998 р. № 16 «Про застосування судами деяких норм Кодексу про шлюб та сім'ю України» зазначалось, що ухилення батьків від обов'язків дістає свій вияв у тому, що вони не турбуються про фізичний та духовний стан дитини, її навчання та підготовку до самостійного життя [364].

Разом із нормою не зазнало змін і бачення правових підстав позбавлення батьківських прав у юридичній науці. Так, на думку З. В.

Ромовської, в новому СК України підстави для позбавлення батьківських прав подані вичерпно, хоча і з використанням понять «жорстко», «ухиляються», які належить оцінити суду. При цьому жодні інші обставини, зокрема такі, як ухилення матері чи батька від утримання дитини, не можуть призвести до позбавлення батьківських прав [407, с. 331]. Подібної точки зору дотримується і Л. А. Савченко, який зазначає, що «ухилення від виконання батьківських обов'язків повинно бути навмисним, коли особа повністю розуміє наслідки своєї винної поведінки. При цьому особа, яка злісно ухиляється від сплати аліментів на дітей, може бути позбавлена батьківських прав не у зв'язку з відмовою утримання дітей, а тому, що грубо порушує вимоги закону про виконання своїх обов'язків по вихованню дітей» [432, с. 141]. В. С. Гопанчук вважає, що порушення батьками своїх обов'язків є правопорушенням, яке виражається в «поганому вихованні дітей». При цьому автор не включає до об'єктивних ознак складу цього правопорушення невиконання батьками обов'язків по утриманню дітей [447, с. 127]. Неоднозначну позицію з цього питання зайняв Р. О. Стефанчук, який в своєму тлумаченні згаданої норми зазначає, що «при вирішенні питання про позбавлення матері чи батька, які ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини, батьківських прав, варто мати на увазі неодноразове систематичне ухилення від виконання батьківських обов'язків, передбачених СК України» [293, с. 276].

Зрозуміло, що вичерпний перелік правових підстав позбавлення батьківських прав, визначений законом, не дає можливості науковцям тлумачити їх розширено. Проте подібний стан речей доводить про необхідність внесення відповідних змін до законодавства. Поважаючи думку згаданих авторів, необхідно зазначити, що дефініція цієї норми вже давно потребує приведення у відповідність до умов реального життя.

Для надання конкретних пропозицій звернемось до основних нормативних положень, які визначають основні права дитини, що виховується в сім'ї. Так, в національному законодавстві України обов'язки

батьків щодо дитини закріпленні в ст. 150, 180 СК України, згідно з імперативними вимогами яких обоє батьків зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини; батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток; батьки зобов'язані забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя, зобов'язані поважати дитину. Батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття та мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою (ч.1 ст. 141 СК України).

Частинами 2, 3 ст. 157 СК України встановлено, що той із батьків, хто проживає окремо від дитини, зобов'язаний брати участь у її вихованні і має право на особисте спілкування з нею.

Той з батьків, з ким проживає дитина, не має права перешкоджати тому з батьків, хто проживає окремо, спілкуватися з дитиною та брати участь у її вихованні, якщо таке спілкування не перешкоджає нормальному розвитку дитини. Передача дитини на виховання іншим особам не звільняє батьків від обов'язку батьківського піклування щодо неї. Забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини.

Статтею 11 Закону України «Про охорону дитинства» (далі – Закон), передбачено, що сім'я є природним середовищем для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку дитини, її матеріального забезпечення і несе відповідальність за створення належних умов для цього. Кожна дитина має право на проживання в сім'ї разом з батьками або в сім'ї одного з них та на піклування батьків. Предметом основної турботи та основним обов'язком батьків є забезпечення інтересів своєї дитини. В даному випадку словосполучення «забезпечення інтересів дитини» також має оціночний характер.

Першоосновою розвитку дитини статтею 12 цього ж Закону визначено саме виховання в сім'ї. Так, відповідальність за виховання, навчання і

розвиток дитини покладається на кожного з батьків однаково. Батьки або особи, які їх замінюють, мають право і зобов'язані виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя та праці.

Право кожної дитини на рівень життя, достатній для її фізичного, інтелектуального, морального, культурного, духовного і соціального розвитку, передбачено у ст. 8 цього ж Закону. Тут же зазначено, що батьки або особи, які їх замінюють, несуть відповідальність за створення умов, необхідних для всебічного розвитку дитини, відповідно до законів України [577].

На наш погляд, подібне визнання на нормативному рівні першочерговості виконання батьками своїх немайнових обов'язків саме по вихованню дитини є таким, що нівелює припис ст. 180 СК України. З наведених норм вбачається, що як у Законі України «Про охорону дитинства», так і у ст. 164 СК України не приділено достатньої уваги обов'язку батьків надавати достатнє та своєчасне матеріальне утримання дитині. Такий стан речей не дає батькам повною мірою усвідомлювати свою відповідальність за забезпечення та дотримання майнових прав та інтересів дітей.

Згідно зі ст. 155 СК України здійснення батьками своїх прав та виконання обов'язків мають ґрунтуватися на повазі до прав дитини та її людської гідності. Батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини. Відмова батьків від дитини є неправозгідною, суперечить моральним засадам суспільства. Ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків є підставою для покладення на них відповідальності, встановленої законом.

Така сімейно-правова відповідальність встановлена, зокрема п. 2 ч. 1 ст. 164 СК України, згідно з яким мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вони ухиляються від виконання своїх

обов’язків по вихованню дитини. Офіційне та розширене роз’яснення цієї норми міститься у п. 16 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30.03.2007 № 3 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав», яким встановлено, що ухилення батьків від виконання своїх обов’язків має місце, коли вони не піклуються про фізичний і духовний розвиток дитини, її навчання, підготовку до самостійного життя, зокрема: не забезпечують необхідного харчування, медичного догляду, лікування дитини, що негативно впливає на її фізичний розвиток, як складову виховання; не спілкуються з дитиною в обсязі, необхідному для її нормального самоусвідомлення, не надають дитині доступу до культурних та інших духовних цінностей; не сприяють засвоєнню нею загальновизнаних норм моралі, не виявляють інтересу до її внутрішнього світу; не створюють умов для отримання нею освіти. Зазначені фактори, як кожен окремо, так і в сукупності, можна розцінювати як ухилення від виховання дитини лише за умови винної поведінки, свідомого нехтування своїми обов’язками [369].

І хоча у наведених роз’ясненнях Пленуму Верховного Суду України прямо зазначається про необхідність забезпечення дитячого харчування, медичного догляду, лікування, проте варто пам’ятати, що вони не мають сили обов’язкових до виконання та мають роз’яснювальний, рекомендаційний характер. Невзяття до уваги судом під час ухвалення рішення думки Пленуму не може розглядатися як неправильне застосування норм матеріального права при оскарженні рішення до судів апеляційної чи касаційної інстанцій.

Як вбачається з наведеного, прямої законодавчої норми, яка б в якості правової підстави позбавлення батьківських прав визначала ухилення батьків від виконання своїх обов’язків по достатньому та своєчасному матеріальному забезпеченню дитини, немає. За таких умов говорити про притягнення батьків, що не виконують свого майнового обов’язку перед дітьми, до сімейно-правової відповідальності у вигляді позбавлення

батьківських прав є недопустимим.

Обов'язок батьків надавати утримання неповнолітнім дітям (ст. 180 СК України) – це моральне і найважливіше правове зобов'язання батьків. Воно обумовлене тим, що діти не здатні самі здобувати засоби до існування, не можуть, як правило, утримувати себе самі, тому що на харчування, одяг, лікування та інші потреби необхідні кошти. Усім цим їх повинні забезпечити насамперед батьки. Обов'язок батьків утримувати своїх дітей виникає з моменту їх народження і зберігається до досягнення ними повноліття. Навіть факт укладення неповнолітньою особою шлюбу до досягнення нею шлюбного віку не позбавляє її права на одержання утримання від батьків. І лише після досягнення повноліття діти втрачають це право. Винятки з цього правила становлять випадки, коли дохід дитини набагато перевищує дохід батьків і повністю забезпечує її потреби. У разі ухилення батьків від виконання свого обов'язку по утриманню дитини з них судом можуть бути стягнуті аліменти. Аліментні зобов'язання батьків та дітей належать до аліментних зобов'язань першої черги, оскільки зазначені особи зобов'язані надавати утримання одне одному незалежно від наявності у них інших родичів. Батьки зобов'язані утримувати свою дитину незалежно від того, одружені вони чи розлучені. Цей обов'язок зберігається і в тому разі, коли дитина народилась у шлюбі, який згодом було визнано недійсним. Даний обов'язок не припиняється і в разі позбавлення батьків батьківських прав (ч. 2 ст. 166 СК України). Проте, як зазначає М. С. Малеїн, стягнення аліментів не є видом сімейно-правової відповідальності, а є заходом захисту, спрямованим на захист прав дитини [253, с. 35]. Ми цілком поділяємо думку М. С. Малеїна та інших вчених, що стягнення аліментів є сімейно-правовою санкцією, однак не є відповідальністю.

Про той факт, що виконання (чи невиконання) батьками своїх обов'язків по матеріальному забезпеченню своїх дітей береться до уваги судами при ухваленні рішень про позбавлення батьківських прав і є безпосереднім предметом судового доказування, свідчить практика

Верховного Суду України.

Так, у рішенні від 11 лютого 2009 р. за № 6-18352св08 колегія суддів судової палати у цивільних справах Верховного Суду України встановила, що відповідач, будучи засудженим за вироком суду до позбавлення волі, кожен раз у листах до матері проявляв турботу про дітей, призначену йому пенсію по інвалідності в якості аліментів отримувала позивачка – мати його дітей; просив також, щоб його матір допомагала його дітям. Встановивши фактичні обставини у справі, за умов відсутності підстави для позбавлення відповідача батьківських прав, передбачених п. 4, 5 ч. 1 ст. 164 СК України, суд дійшов висновку, що сама по собі судимість відповідача, захворювання на туберкульоз, перебування його в місцях позбавлення волі не є підставою для позбавлення відповідача батьківських прав [580].

Аналогічно, вирішуючи справу про позбавлення батьківських прав, під час судового розгляду справи інша колегія суддів судової палати у цивільних справах Верховного Суду України також керувалась фактом виконання матір'ю обов'язку щодо надання матеріального забезпечення дитині (ухвала ВСУ від 11 лютого 2009 року у справі № 6-2694св08). Як було встановлено в судовому засіданні, відповідачка, перебуваючи у шлюбі із позивачем, через скрутне матеріальне становище у родині та за згодою батька дитини змушена була залишити сина з чоловіком та поїхати на заробітки до Москви. Періодично вона приїжджала додому та привозила у родину гроші, одяг, подарунки та продукти харчування, а отже матеріально підтримувала свого сина. Позивач (батько дитини) до суду із позовом про стягнення з відповідачки аліментів на утримання дитини не звертався. З огляду на встановлені обставини справи суд дійшов висновку про те, що правові підстави для позбавлення відповідачки батьківських прав відсутні [581].

При ухваленні рішення про позбавлення батьківських прав суди беруть до уваги наявність чи відсутність позову про стягнення аліментів, а також наявність чи відсутність боргу із їх сплати. Як вбачається з рішення,

ухваленого колегією суддів судової палати у цивільних справах Верховного Суду України 30 червня 2010 року у справі № 6-17180св09, до пред'явлення позову про позбавлення батьківських прав з відповідача було стягнуто аліменти на утримання дитини, а також додатково витрати на послуги няньки (згідно зі ст. 185 СК України). Під час розгляду справи судом було встановлено, що згідно з довідкою, наданою відділом державної виконавчої служби, заборгованості по аліментах у відповідача немає, відповідач займався вихованням сина до розірвання шлюбу. Керуючись цими обставинами, суд у позові про позбавлення батьківських прав відмовив [584].

Окрім наведених прикладів, суди також вважають за необхідне досліджувати матеріали виконавчого провадження, встановлювати причину виникнення боргу (втрата заробітку чи безпричинна несплата); досліджувати, чи виникає заборгованість по аліментах періодично; чи виконує платник аліментів рішення суду про стягнення грошових коштів на утримання дитини добровільно, чи в порядку примусового виконання. Не дивлячись на той факт, що Верховний Суд України в своїх рішеннях наголошує на тому, що особи можуть бути позбавленні батьківських прав тільки з підстав, передбачених ст. 164 СК України [582], наведені приклади свідчать про самовільне розширення судом вичерпного переліку правових підстав позбавлення батьківських прав, встановленого законом.

І хоча подібне розширене тлумачення норм п. 2 ч. 1 ст. 164 СК України Верховним Судом України має моральне виправдання, самовільне доповнення вичерпного переліку правових підстав позбавлення батьківських прав є недопустимим.

Новостворений Верховний Суд напрацював уже власну практику розгляду спорів щодо позбавлення батьківських прав. І досить «неохоче» позбавляє батьків батьківських прав.

Так, у постанові ВС від 09 листопада 2020 р. було висловлено таку позицію «Незацікавленість батька, який сплачує аліменти, в підготовці

дитини до школи чи непідтримання ним захоплення дитиною співом та грою на фортепіано, необізнаність про стан здоров'я дитини не може бути підставою для позбавлення відповідача батьківських прав, а свідчить про відсутність емоційного зв'язку між членами родини, що може бути результатом відсутності сталого спілкування чи різних світоглядів. Доводи касаційної скарги про те, що спілкування з батьком завдає психологічний дискомфорт дитині, відхиляються, оскільки матеріали справи свідчать, що емоційний стан дитини обумовлений не присутністю батька в її житті, а напруженими конфліктними стосунками між батьками, які використовують дитину для образ один одного, зневажають право сина на спокійне щасливе дитинство та гармонійний розвиток особистості. Особисті конфлікти між батьками не повинні порушувати інтереси дитини» [351]. Складно давати оцінку цьому рішенню суду, тим більше, що у ЄДСРС відсутнє рішення суду першої інстанції у цій справі. Однак і в рішенні суду апеляційної інстанції, і в постанові ВС наведено доводи матері, що відповідач «…принижував і висміював захоплення сина музикою і співами» [596].

Із рішень судів апеляційної та касаційної інстанцій неможливо визначити, чи встановлювалась ця обставина у суді першої інстанції. На нашу думку, у разі наявності такої поведінки батька суд мав достеменно з'ясувати, чи мали місце такі факти. Адже до обов'язків батьків належать виховання та розвиток дитини (ст. 150 СК України), батьки повинні дбати про розвиток здібностей дитини (ст. 185 СК України). А приниження дитини взагалі належить до сфери регулювання Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству».

Керуючись викладеним, пропонуємо сімейно-правову відповідальність батьків за невиконання обов'язку з утримання своїх дітей закріпити на законодавчому рівні шляхом внесення змін до ч. 1 ст. 164 СК України, доповнивши її п. 2-1 такого змісту: «2-1) ухиляються від виконання своїх обов'язків з утримання дитини в частині надання матеріального забезпечення дитині в обсязі, не меншому ніж визначено законом».

З метою забезпечення прав та інтересів дитини на освіту, лікування, відпочинок, розвиток тощо пропонуємо із норми абз. 1 ч. 5 ст. 157 СК України вилучити слова «на строк, що не перевищує одного місяця» у разі належного інформування тим із батьків, який не ухиляється від виконання батьківських обов'язків, шляхом надсилання рекомендованого листа про тимчасовий виїзд дитини за межі України, мету виїзду, державу прямування та відповідний часовий проміжок перебування у цій державі.

Пропоновані зміни та доповнення статей 157, 164 СК України дадуть змогу Україні виконувати взяті на себе перед світовим співтовариством міжнародні зобов'язання, відповідатимуть загальним вимогам чинного національного сімейного законодавства, сприятимуть узгодженню судової практики, а головне – стануть гарантією забезпечення найкращих інтересів дітей, а також прав та інтересів тих із батьків, хто добросовісно і належним чином виконують свої батьківські обов'язки.

3.3 Правовідносини між іншими членами сім'ї та родичами

Межі сімейних відносин не обмежені підставами створення сім'ї та колом осіб, згаданих у ст. 3 СК України.

Системний аналіз глав 21, 22 Розділу V СК України, якими врегульовуються права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів, та інших норм Кодексу, свідчить про те, що сім'я може створюватись не лише на підставах шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а й на інших підставах. Крім цього, у відносинах між ріднею, які не є членами сім'ї, також можуть складатися сімейні правовідносини.

Слід підкреслити, що характер взаємодопомоги, властивий сімейним відносинам, зумовлює багато напрямків розвитку правового регулювання сімейних відносин. Відповідні напрямки ґрунтуються не лише на законодавчому встановленні обов'язку батьків утримувати своїх

неповнолітніх дітей, дорослих непрацездатних дітей, які потребують допомоги, обов'язку повнолітніх дітей утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги, а й стосовно інших родичів.

Так, В. О. Рясенцев визнавав, що «з точки зору свого суспільного змісту сім'я зазвичай являє собою три взаємопов'язані групи соціальних явищ: шлюб як її основа, подружні відносини як результат шлюбу, відносини між батьками і дітьми як результат подружніх відносин. Крім цих найбільш типових відносин сімейними є й відносини між самотньою матір'ю і її дітьми, іншими родичами, а в ряді випадків і між неродичами (усиновителями і усиновленими, вихователями та вихованцями)» [412, с.44]. Таку ж позицію мали й інші вчені [441, с. 13-14].

Максимально можливе урахування інтересів дітей, їх безпека і благополуччя повинні бути забезпечені, в першу чергу, коли сімейне середовище дитини нестабільне. У тих випадках, коли батьки не бажають або не можуть належним чином піклуватися про своїх дітей, мають бути задіяні органи і особи, які складають систему захисту дітей, для того, щоби оцінити, що найкраще для здоров'я, благополуччя і розвитку такої дитини.

Фактичні прийомні сім'ї – дуже поширена особливість сучасного життя. Прийомних батьків часто розглядають як тих, хто взяв на себе роль батька або матері в результаті розлучення, смерті одного з батьків біологічних чи з інших причин. Схоже, що прийомне батьківство тепер охоплює більше ситуацій, ніж будь-коли раніше. А визначення мачухи та вітчима також набувають більш широкого значення, ніж передбачено в СК України.

Мачуха – дружина батька стосовно його дитини (дітей) від іншого шлюбу; нерідна мати. Вітчим – чоловік, що стає батьком дітей своєї дружини, яка має їх від попереднього шлюбу; нерідний батько [269].

Таким чином, жінка стає мачухою, а чоловік стає вітчимом тільки після шлюбу з одним з біологічних батьків. З юридичної точки зору вони не

є прийомними батьками, якщо просто проживають разом зі своїм подружжям, партнером, і навіть незалежно від того, скільки часу разом проживають.

Зазвичай мачуха та вітчим не мають ніяких законних прав опікунства над падчерками, пасинками, і це може мати певний вплив на функціонування такої сім'ї. Прийомні батьки найчастіше встановлюють близькі стосунки з дітьми, які, звичайно, також можуть перебувати в тісному контакті з обома своїми біологічними батьками. Закон надає великого значення правам і відповідальності біологічних батьків, але прийомні батьки також набувають відповідні права і обов'язки, коли виходять заміж за біологічного батька дитини або одружуються з біологічною матір'ю дитини.

Відповідно до законодавства мачуха, вітчим або ж фактичні вихователі дітей, якщо вони не призначені опікунами (піклувальниками) дітей, не мають права розпоряджатися їхнім майном.

Статті 257–262 глави 21 Розділу V СК України, які визначають права баби, діда щодо виховання внуків, правнуків, права братів та сестер на спілкування, права мачухи, вітчима брати участь у вихованні пасинка, падчерки кореспондуються із статтями 265–271 глави 22 Розділу V СК України щодо обов'язків з утримання бабою, дідом своїх внуків, обов'язків щодо утримання внуками, правнуками своїх бабу, діда, прабабу, прадіда, обов'язків по утриманню братів та сестер один одного, обов'язків мачухи, вітчима щодо утримання падчерки, пасинка та обов'язків падчерки, пасинка утримувати мачуху, вітчима. У цьому проявляється зміст суб'єктивних прав і обов'язків – суб'єктивному праву однієї особи кореспондує юридичний обов'язок іншої особи (осіб). Крім названих осіб, у згаданих главах та інших нормах СК України вживаються терміни «інші родичі», «інші особи», «інші члени сім'ї», «інші законні представники дитини».

Норми глав 21, 22 Розділу V СК України визначають правила щодо спілкування між родичами, підстави щодо утримання родичами один одного, пов'язуючи обов'язки з утримання з фактом спільного проживання осіб, які

потребують опікування, і осіб, які повинні піклуватися про родичів. Норми цих глав стосуються виключно сімейних правовідносин.

Таким чином, об'єктом правовідносин між дитиною і бабою та дідом є права та обов'язки з виховання внуків, правнуків, об'єктом правовідносин між братами та сестрами – право на спілкування, утримання один одного, об'єктом правовідносин між мачухою, вітчимом є право на участь у вихованні пасинка, падчерки тощо. Водночас від згаданих осіб складно вимагати такого самого виконання ними своїх обов'язків, як від батьків, у разі не призначення їх законними представниками.

Слід зауважити, що, встановлюючи обов'язок щодо утримання інших членів сім'ї та родичів, законодавець опосередковано визнає і фактичні шлюбні відносини. Проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без укладення шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя (окрім майнових), однак між їхніми дітьми та бабою, дідом, які є батьками фактичного подружжя, можуть виникати права та обов'язки.

Однією із засад СК України є побудова сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки (ч. 2 ст. 1), а право на сім'ю означає, зокрема право на повагу до свого сімейного життя (ч. 4 ст. 4). Крім цього, нормами СК України передбачено і певні права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів.

СК України надає певні повноваження іншим, ніж батьки, членам сім'ї, родичам, причому часто ці повноваження такі ж, як і у батьків, розміщені у відповідних статтях, які визначають права, обов'язки та поведінку батьків, а не окремою статтею чи главою. Розробники Кодексу вважали не потрібним дублювати, деталізувати норми щодо прав та обов'язків діда, баби, сестер і інших родичів на спілкування з дитиною та її забезпечення, відносно захисту прав та інтересів малолітніх і неповнолітніх дітей бабою, дідом, їхніми сестрами, братами, іншими близькими родичами, у розділі, що визначає права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів [209, с. 270].

Норми СК України передусім зобов’язують подружжя турбуватися про сім’ю, будувати відносини між собою та іншими членами сім’ї на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги. Саме дружина та чоловік відповідальні не тільки один перед одним, а й перед іншими членами сім’ї за свою поведінку в ній (ч. 1, 3 ст. 55 СК України).

Дружина та чоловік, розпоряджаючись своїм майном, зобов’язані враховувати інтереси дитини, інших членів сім’ї, які відповідно до закону мають право користування ним (ч. 2 ст. 59 СК України). І навіть складаючи шлюбний договір, вони можуть передбачити використання належного їм обом або одному з них майна для забезпечення потреб їхніх дітей, а також інших осіб (ч. 4 ст. 97 СК України).

Батьки мають переважне право перед іншими особами на те, щоб малолітня дитина проживала з ними, на особисте виховання дитини, зобов’язані виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, і мають право залучати до виховання дитини інших осіб. Передача дитини на виховання іншим особам не звільняє батьків від обов’язку батьківського піклування щодо неї (ч. 1, 5 ст.150, ст. 151, 163 СК України). Батьки можуть передати дитину до сім’ї бабусі, дідуся, інших родичів, друзів. Такі особи не несуть батьківської відповідальності, але їм делегована відповідальність за прийняття повсякденних рішень щодо дитини.

Родичам та іншим особам в окремих випадках надано права щодо запису батьків дитини та її реєстрації в державних органах РАЦСу (ст. 135, ч. 2 ст.144 СК України). Особі, яка утримує та виховує дитину, надано право звернення до суду з метою встановлення факту материнства (ч. 2 ст. 132 СК України).

Відібрання дитини від батьків з або без позбавлення їх батьківських прав також зумовлює застосування норм, якими визначаються права та обов’язки баби, діда, інших родичів. Так, у разі визнання органом опіки та піклування або судом протиправною поведінки батьків, неможливість створити дитині належних умов для виховання та розвитку, коли залишення

дитини у батьків є небезпечним для її життя, здоров'я і морального виховання, наявні підстави для передання дитини бабі, діду або іншим родичам за їх вимогою (ч. 3 ст. 161 СК України). Якщо дитина не може бути передана другому з батьків, переважне право перед іншими особами на передання їм дитини мають, за їхньою заявою, баба та дід, повнолітні брати та сестри, інші родичі дитини, мачуха, вітчим. Якщо дитина не може бути передана бабі, дідові, повнолітнім братам та сестрам, іншим родичам, мачусі, вітчиму, вона передається на опікування органу опіки та піклування (ч. 4 ст.167 СК України).

У разі відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав дитина за рішенням суду передається другому з батьків, бабі, дідові, іншим родичам – за їх бажанням або органові опіки та піклування (ч. 1 ст. 170 СК України).

Водночас дитина, яка була передана родичам, мачусі, вітчиму, органові опіки та піклування, зберігає право на проживання у житловому приміщенні, в якому вона проживала, і може у будь-який час повернутися до нього (ч. 6 ст.167 СК України).

Інші особи, родичі, так само як і батьки, повинні дотримуватися вимог СК України щодо місця проживання дитини, заборон щодо самочинної зміни її місця проживання (ч. 1 ст. 162 СК України).

Думка інших осіб, з ким проживає дитина, має враховуватись судом при вирішенні справи про поновлення батьківських прав батьків або одного з них (ч. 5 ст.169 СК України). А думка дитини при вирішенні питань, що стосуються її життя, питань сім'ї, має враховуватись не тільки батьками та посадовими особами, а й іншими членами сім'ї (ст. 171 СК України).

Якщо родичі, інші члени сім'ї або інші особи є законними представниками дитини, вони мають право впливати на вид аліментів, розпоряджатися аліментами в інтересах дитини, звертатися до суду із заявою про видачу судового наказу про стягнення аліментів (ч. 2 ст. 179, ч. 3 ст. 181, ч. 5 ст.183, ч. 3 ст. 184 СК України). Таким чином, законодавство пов'язує

виникнення правовідносин між дітьми та іншими родичами, членами сім'ї, іншими особами, з якими можуть проживати діти, з фактами позбавлення батьківських прав, відібрання дітей без позбавлення батьківських прав, та іншими життєвими обставинами, за яких діти залишаються без батьківської турботи.

Статтею 272 СК України передбачено стягнення аліментів з інших членів сім'ї та родичів у частці від заробітку (доходу) або у твердій грошовій сумі. При визначенні розміру аліментів суд бере до уваги матеріальний та сімейний стан платника та одержувача аліментів. Слід зауважити, що законодавство зарубіжних країн, покладаючи зобов'язання з утримання іншими родичами один одного, також передбачає такі умови, як потреба для особи, щодо якої вирішується питання про призначення аліментів, і здатність надавати утримання – для особи, з якої може бути стягнуто аліменти (наприклад, §§1601-1604 НЦУ).

Частиною 2 ст. 272 СК України передбачено, що сукупний розмір аліментів, що підлягає стягненню із кількох зобов'язаних осіб надавати утримання, не може бути меншим, ніж 30 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку.

Аналіз цієї норми дає підстави для висновку, що у будь-якому разі розмір аліментів з інших членів сім'ї та родичів не може бути меншим, ніж 30 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку.

Така норма законодавства видається справедливою, адже батьки не повинні перекладати зобов'язання щодо утримання своїх дітей на родичів та інших осіб. Утримання дітей, які залишились без батьківського піклування, лише частково може покладатися на родичів. Статтею 52 Конституції України встановлено гарантію – утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Таке положення сприймається як цілком умотивоване, відомо, що схожі норми містяться у конституціях європейських держав та свідчать про виконання

державою соціальної функції із забезпечення прав та інтересів її громадян та благополуччя майбутнього держави в цілому.

Виходячи з наведеного, не можемо погодитись із законопроектом, що з'явився на сайті Верховної Ради України (номер реєстрації 3881 від 17.07.2020), яким передбачено збільшення розміру аліментів, що стягуються з інших членів сім'ї та родичів. У законопроекті запропоновано таку редакцію ч. 2 ст. 272 СК України: «2. Якщо позов пред'явлений не до всіх зобов'язаних осіб, а лише до деяких з них, розмір аліментів визначається з урахуванням обов'язку всіх зобов'язаних осіб надавати утримання. При цьому сукупний розмір аліментів, що підлягає стягненню, **має бути необхідним та достатнім для забезпечення гармонійного розвитку дитини** і не може бути меншим, **ніж 50 відсотків** прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку» [375].

По-перше, ст. 272 СК України передбачає аліментування не тільки дітей, а й повнолітніх осіб, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги, а тому зайвим та недоречним вважаємо уточнення, що розмір аліментів «має бути необхідним та достатнім для забезпечення гармонійного розвитку дитини».

По-друге, як зазначалося вище, взаємні права та обов'язки батьків і дітей не можуть передаватися, перекладатися для їх здійснення та виконання на інших осіб. Існують зобов'язання держави із соціального, пенсійного забезпечення непрацездатних осіб, забезпечення благополуччя дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які не можуть перекладатися на родичів іншого ступеня спорідненості, ніж перший – між батьками і дітьми. Чинна редакція ч. 2 ст. 272 СК України цілком логічна, оскільки особа, яка потребує матеріальної допомоги, може отримати утримання в першу чергу від батьків, іншого з подружжя або своїх дорослих дітей. Лише у разі неможливості отримання аліментів на дітей з батьків позов про стягнення аліментів може бути пред'явлений до діда і бабусі, якщо вони мають достатньо засобів до існування. Аліментний обов'язок інших членів

сім'ї слід визнавати вторинним обов'язком, що виникає тільки за умови, що особа, яка потребує матеріальної допомоги, не може одержати утримання від осіб, які зобов'язані в силу закону надати його в першу чергу.

Слід пригадати, що схожа з ч. 2 ст. 272 СК України норма тривалий час містилась у ст. 97 КпШС УРСР – розмір аліментів, стягуваних з інших членів сім'ї та родичів на утримання неповнолітніх дітей і непрацездатних повнолітніх осіб, які потребують матеріальної допомоги, визначається у частковому відношенні до заробітку (доходу), виходячи з матеріального і сімейного становища осіб, з яких стягуються аліменти, і особи, яка їх одержує. Аналізуючи положення ст. 97 КпШС УРСР В. Ф. Маслов зазначав: «Підкреслюючи ту особливість, що аліментні зобов'язання не можуть бути солідарними, закон встановлює, що при наявності декількох зобов'язаних забезпечувати утримання осіб, суд враховує цю обставину незалежно від того, пред'явлено вимогу до всіх цих осіб або тільки до кількох із них, і визначає розмір участі кожного з них у виконанні аліментного обов'язку залежно від їх матеріального і сімейного стану» [258, с.154-155; 441, с.167].

Хоча для відносин між членами сім'ї і родичами засадничими слід визнати норми ст. 291 ЦК України, якими передбачено, що фізична особа має право на підтримання зв'язків з членами своєї сім'ї та родичами незалежно від того, де вона перебуває, а також те, що ніхто не має права втручатися у сімейне життя фізичної особи, крім випадків, передбачених Конституцією України. Між нормами ст. 291 ЦК України і статей 3–5, 7 СК України закладено зв'язок розробниками цих Кодексів [526, с. 241].

Таким чином, у цивільному і сімейному законодавстві відсутня дефініція «сімейне життя», однак як описова конструкція досить часто вживається.

Слід зауважити, що у ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод розрізняються поняття «приватне життя» і «сімейне життя». У розумінні ст. 8 Конвенції та прецедентної практики Європейського суду з прав людини поняття «сімейне життя» охоплює

існування сімейних зв'язків між подружжям, між неодруженими партнерами, між батьками і дітьми, між іншими родичами.

Існування інших сімейних відносин, аніж між батьками та дітьми, у практиці ЄСПЛ визнається між братами і сестрами, дідусями і бабусями.

Так, у рішенні в справі «Мустакім проти Бельгії», що стосувалось депортації одного із братів Мустакім за вчинені ним правопорушення і переслідувало законну мету – запобігання заворушенням, ЄСПЛ висловив позицію, що «припис про депортацію порушив сімейне життя заявника невідповідним чином по відношенню до переслідуваної мети, встановленої законом. Г-н Мустакім жив в Бельгії, де також проживали його батьки і сім його братів і сестер. Він ніколи не розривав з ними відносини. Оскаржуваний захід призвів до того, що його розлучили з рідними більше ніж на п'ять років, хоча він намагався підтримувати зв'язок через листування. Відповідно, ступінь втручання в його сімейне життя не був необхідним в демократичному суспільстві, а отже, була порушена ст. 8 ЄКПЛ» [613].

За результатами розгляду справи «Мустафа і Армаган Акін проти Туреччини», яка стосувалася розлучення дітей у зв'язку з розірванням шлюбу між батьками, суд зазначив, що не може бути ніяких сумнівів в тому, що між батьками і дітьми і дітьми між собою, народженими від шлюбних відносин батьків, існує зв'язок, це є складовою сімейного життя за змістом статті 8 § 1 Конвенції. Такі природні сімейні відносини не припиняються через те, що батьки розлучаються, в результаті чого дитина перестає жити з одним зі своїх батьків. Розлучення дітей при розірванні шлюбу порушує право на повагу до сімейного життя [618].

У справі «Бойль проти Великобританії» ЄСПЛ було встановлено порушення права на повагу до сімейного життя шляхом відсутності законодавчої можливості мати дядькові доступ до свого племінника, що перебував під опікою [611].

Водночас ЄСПЛ стоїть на позиції, щоби не порушувалось право

батьків на повагу до їх сімейного життя у розумінні п. 1 ст. 8 ЄКПЛ у зв'язку з опікою над дитиною іншими родичами. Так, у рішенні «Мамчур проти України» суд визнав, що в результаті призначення бабусі опікуном дитини заявника було істотно обмежено доступ батька-заявника до дитини та його участь у вихованні. Зокрема, відповідно до законодавства України рішення про встановлення опіки надавало опікуну право одноосібного опікування дитиною та на визначення способів її виховання. Суд зауважив, що цей захід було вжито на підставі положень законодавства, які уповноважували органи влади призначати опікуна дитині, яка «була позбавлена батьківського піклування». Поняття «позбавлена батьківського піклування» охоплює низку випадків, встановлених законодавством, включно з випадком, коли «тривала хвороба» перешкоджає батькам виконувати свої батьківські обов'язки. Орган виконавчої влади, яким було видано рішення про встановлення опіки, встановив, що заявник не може піклуватися про дитину через його інвалідність. Суди, які переглядали це рішення, також встановили, що дитина не проживала із заявником і він не піклувався про неї тривалий час до прийняття рішення про встановлення опіки. Суди також зазначили, що опікун виконувала свої обов'язки, а заявником не було доведено, що проживання дитини з ним, а не з опікуном, якнайкраще відповідало б інтересам дитини. Таким чином, втручання у батьківські права заявника було здійснено на достатніх законних підставах та переслідувало законну мету захисту прав інших осіб, а саме А. М., для того, щоб її було виховано у безпечному, спокійному та стійкому середовищі.

Судом зазначено, що оцінка загальної пропорційності будь-якого вжитого заходу, що може спричинити розрив сімейних зв'язків, вимагатиме від судів ретельної оцінки низки факторів, які залежно від обставин відповідної справи можуть відрізнятися. Незважаючи на те, що перебування дитини з бабусею може бути виправдано, зокрема, враховуючи проміжок часу, протягом якого вона проживала з бабусею, та відсутність спілкування із заявником, можливість возз'єднання заявника з його дочкою не було

розглянуто та жодної спроби сприяння такому возз'єднанню не було зроблено. Інтересам заявника щодо опікування своєю дитиною та взяття повної відповідальності за її виховання, як і інтересам дитини щодо збереження тісних зв'язків з її батьком та зведеною сестрою, не було приділено майже жодної уваги. Хоча обраний національними судами захід не спричинив постійного розриву сімейних зв'язків та у заявника офіційно залишалось право на доступ до дитини та на участь у її вихованні, національні органи влади не доклали жодних зусиль, щоб допомогти заявнику у здійсненні його батьківських прав, а відтак відповідні правові гарантії було використано [599; 355, с. 50-58].

У справі «Маркс проти Бельгії», що стосувалася визнання або усиновлення П. Маркс своєї доньки, яку вона народила будучи незаміжньою, суд зазначив, що поняття «сімейне життя» в сенсі ЄКПЛ включає як мінімум зв'язок між найближчими родичами, наприклад між дідусями, бабусями і онуками, оскільки такого роду відносини можуть відігравати суттєву роль в сімейному житті [617]. Вирішення спору у національних судах було спричинене відмінностями у визнанні державою дітей, народжених у шлюбі, і дітей, народжених поза ним, а також складнощами під час реалізації права на спадкування у зв'язку з цим.

Водночас ЄСПЛ відрізняє поняття тісних відносин без сімейного життя і «приватне життя» осіб. Відповідно до встановленої прецедентної практики суду наявність або відсутність «сімейного життя» для цілей статті 8 по суті є питанням факту, що залежать від реального існування на практиці тісних особистих зв'язків, допускається, що біологічна та соціальна реальність переважали над юридичною (справи «Крон та інші проти Нідерландів», «Знаменська проти Росії», «Лазоріва проти України» та ін.) [612; 119; 449].

Стосовно повнолітніх батьків і дітей, братів та сестер ЄСПЛ заявляє, що відносини між ними потребують меншого захисту, якщо немає інших доказів, ніж ті, що відносини складаються із звичайних емоційних

зв’язків [606; 607; 615].

Аналіз наведених та інших рішень ЄСПЛ свідчить про те, що для визнання правовідносин сімейними достатньо факту виникнення між родичами тісного емоційного і психологічного зв’язку, сімейної прив’язаності. Факт спільного проживання батьків та інших членів сім’ї не завжди має вирішальне значення для здійснення права на виховання дитини та спілкування з нею. Саме для таких випадків у СК України визначені правові наслідки, що можуть настати за результатами сімейних відносин – підтримка (захист прав та інтересів) та утримання іншими родичами один одного.

Що стосується інших осіб, про яких згадано у главах 21, 22 Розділу V СК України, але чітко їх коло не визначене, то тут можна припустити будь-кого у якості фактичного вихователя дитини – далеких родичів, хрещених батьків, сусідів, друзів батьків чи інших родичів і навіть прийомних батьків.

Унікальна справа була розглянута ЄСПЛ щодо РФ. Зазвичай ЄСПЛ стоїть на стражі забезпечення прав та інтересів батьків та родичів щодо дитини, а не осіб, які взяли дитину в сім’ю на виховання. Однак і останні не лише виконують обов’язки з надання послуг утримання, виховання, лікування, навчання дитини, а й вкладають у неї душу, прив’язуються до неї як до рідної.

Так, у справі В. Д. і інші проти Росії суд встановив і відсутність порушення статті 8 ЄКПЛ (право на повагу до приватного і сімейного життя) внаслідок рішення національних судів про вилучення дитини у прийомної матері і повернення її біологічним батькам, і порушення статті 8 ЄКПЛ через рішення про відмову прийомній сім’ї в будь-яких подальших контактах з дитиною.

Справа стосувалася дитини, Р., про яку з народження і протягом дев’яти років піклувалася перша заявниця – його прийомна мати. Біологічні батьки Р. висловили бажання повернути його під свою опіку, після того як його здоров’я стало більш стабільним, і перша заявниця почала судовий

розгляд з метою позбавити їх батьківських прав. Суд встановив, що національні суди зважили всі необхідні фактори під час прийняття рішення про повернення Р. своїм батькам, зокрема встановили, що цей захід був ужитий в його інтересах. Проте національні суди відмовили прийомній сім'ї в будь-якому наступному контакті з Р., який сформував тісні зв'язки з першим заявником та рештою її дітей, іншими заявниками. Органи влади РФ виходили з того, що заявниця не мала права подавати скаргу від імені Р., оскільки більше не була його опікуном за рішенням російських судів і не була його біологічним родичем. Таким чином, влада вважала скаргу неприйнятною.

ЄСПЛ визнав, що влада зіткнулися з важким вибором – дозволити заявниці як фактичній сім'ї Р. продовжувати піклуватися про нього або повернути його біологічним батькам. Національні суди повинні були взяти до уваги конкуруючі інтереси і вразливість Р.

Дійсно, Р. провів перші дев'ять років свого життя з першою заявницею, але одне це не мало вирішального значення. Біологічні батьки погодилися з тим, що перша заявниця доглядає за Р., але вони ніколи не відмовлялися від своїх батьківських прав. Крім того, вони зберігали присутність в його житті, надаючи фінансову допомогу і задовольняючи прохання першої заявниці про допомогу з медичним обслуговуванням і спеціальним харчуванням.

ЄСПЛ дійшов висновку, що перша заявниця не могла реально прийти до висновку, що Р. назавжди залишиться під її опікою. Дійсно, постанови про призначення опікуна повинні були бути тимчасовими і можуть бути припинені, коли обставини дозволять це зробити.

Європейський суд дійшов висновку, що рішення національних органів влади були прийняті в найкращих інтересах дитини і в межах їх повноважень («свобода розсуду»), а також підтверджені відповідними доказами і достатніми причинами. Отже, втручання в сімейне життя було необхідним у демократичному суспільстві, і було відсутнє порушення статті

8 Європейської конвенції.

Уряд стверджував, що рішення судів про відмову заявникам в будь-якому доступі до Р. було засновано на Сімейному кодексі, який містить вичерпний список осіб, які мають право на спілкування з дитиною. У заявників не було кровних або юридичних зв'язків з Р., тому вони не мали права на доступ до нього і спілкування.

ЄСПЛ зазначив, що в попередніх справах він висловлював стурбованість з приводу відсутності гнучкості в російському законодавстві про надання доступу до спілкування з дітьми, оскільки закон не враховує різноманітність сімейних ситуацій або найкращі інтереси дітей.

Такі питання привели суд до встановлення порушення статті 8 ЄКПЛ у справі «Назаренко проти Росії», коли закон виключив заявника з життя його дитини після того, як той був позбавлений батьківських прав, навіть попри те, що він доглядав за дитиною протягом п'яти років.

ЄСПЛ не знайшов підстав відступати від своїх висновків, зроблених в справі «Назаренко проти Росії». Російські суди не зробили спроб оцінити конкретні обставини справи щодо Р. такі, як характер відносин заявників з ним, чи було в його найкращих інтересах продовжувати з ними контакт або зважити інтереси заявників та батьків.

Посилання національних судів тільки на положення Сімейного кодексу при мотивуванні відмови в можливості спілкування заявників з Р. не може розглядатися як «доречна і достатня» причина, а також неприпустимо, щоб суди не проводили оцінку конкретних обставин справи. Подібні рішення російських судів про відмову заявникам спілкуватися з Р. рівносильно нездатності справедливо зважити права всіх залучених до справи сторін, тому було встановлено порушення статті 8 Конвенції [620].

Наведене рішення яскраво свідчить про необхідність безумовного застосування судами принципу верховенства права під час розгляду справ, що стосуються дітей. Національні суди мають зважати на те, чи відповідає інтересам дитини спілкування з фактичними або юридично визначеними

вихователями (прийомними батьками, батьками-вихователями, опікунами тощо) після повернення таких дітей в сім'ю біологічних батьків, з'ясовувати, чи не суперечить інтересам дитини таке спілкування, а не просто формально підходити до виконання закону.

3.4 Правовідносини, що виникають з приводу влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

Законодавець, визначаючи у ч. 1 ст. 1 СК України предмет сімейно-правового регулювання, відносини, що врегульовуються сімейним законодавством, вибудував в такому порядку: шлюб, права і обов'язки подружжя, права та обов'язки батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів. Як бачимо, правовідносини, що врегульовуються розділом IV «Влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування» у ч. 1 ст. 1 СК України, відображені частково – лише щодо усиновлювачів та усиновлених.

Судячи зі змісту ч. 1 ст. 1 СК України, із предмету правового регулювання Кодексу «випало» влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Загальновизнано, що формами влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є передбачені інститутами сімейного права способи організації забезпечення прав дітей на сімейне виховання, розвиток та утримання. Однак, на нашу думку, сьогоднішнє правове регулювання влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, не відповідає наведеному визначенню.

Розділ IV «Влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування» СК України містить глави, присвячені таким формам влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як: усиновлення (удочеріння), опіка та піклування, патронат над дітьми,

прийомна сім’я, дитячий будинок сімейного типу.

Результати досліджень щодо правовідносин з усиновлення ми виклали при розгляді правовідносин між батьками і дітьми. Пропонуємо розглянути інші форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з позицій можливості віднесення їх до сімейних правовідносин.

Є. М. Ворожейкін групував відносини з приводу опіки, піклування, патронату і відносини вітчима (мачухи) і пасинка (падчерки) в тих випадках, коли вітчим (мачуха) приймають неповнолітнього пасинка (падчерку) тільки на виховання без обов’язку його утримувати, до відносин з виховання. Зміст правовідносин з виховання дітей становить вся сукупність прав та обов’язків суб’єктів, які служать цій меті [63, с. 231]. Звичайно, що для нашого часу групування за таким критерієм, як виконання обов’язків з виховання, є дещо застарілим. А питання про повноваження з виховання дітей у мачухи або вітчима взагалі складне, особливо у разі залишення дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківських прав, з мачухою або вітчимом, по суті чужими людьми без будь-яких офіційно визнаних повноважень.

У підрозділі 2.1 ми наводили запропоновану В. А. Ватрасом класифікацію сімейних правовідносин [48, с. 4.], піддавали критиці в частині віднесення до сімейних правовідносин з влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування опіку і піклування, а також патронат.

В. Ю. Москалюк запропонувала інтересну класифікацію існуючих правових форм улаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, з урахуванням альтернативних форм улаштування таких дітей, а саме: сімейні форми (улаштування дітей в сім’ю), інтернатну форму (улаштування до навчально-виховних закладів), квазі-сімейні форми (улаштування дітей в сім’ю із збереженням державної підтримки). До сімейної форми автор відносить усиновлення, опіку та піклування над дитиною та фактичне виховання До квазі-сімейної – дитячи будинок сімейного типу, прийомну сім’ю та патронат [288, с. 24-25].

Цілком погоджуючись із виділенням в окрему групу квазі-сімейних

форм виховання, все ж таки зауважимо, що запропонований поділ є певною мірою умовним. Так, патронат, з огляду на його сучасне врегулювання в главі 20 розділу IV СК України складно визнати формою влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. А опіку та піклування можна віднести до суто сімейної форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, лише у тому разі, якщо опікун та піклувальник не отримують державної підтримки за виконання своїх повноважень. Зі зміною законодавства про опіку та піклування, якими було надано можливість опікунам, піклувальникам отримувати плату за свої послуги, змінилися й критерії віднесення опіки та піклування до певної групи сімейних правовідносин.

На нашу думку, квазі-сімейними формами влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, можна вважати опіку та піклування, прийомну сім'ю та дитячий будинок сімейного типу.

Опіка та піклування є інститутом цивільного та сімейного права. Засади опіки та піклування закріплені в ЦК України, в СК України містяться лише норми про опіку і піклування над дітьми як правову форму влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування.

Учасниками сімейних правовідносин з опіки та піклування є опікун (піклувальник) і підопічна дитина. Зважаючи на положення ч. 5 ст.63 ЦК України, яка передбачає, що фізичній особі може бути призначено одного або кількох опікунів чи піклувальників, то сімейні відносини з опіки та піклування можуть бути складними багатосторонніми.

Причому згідно з ч. 4 ст.63 ЦК України опікун або піклувальник призначаються переважно з осіб, які перебувають у сімейних, родинних відносинах з підопічним, з урахуванням особистих стосунків між ними, можливості особи виконувати обов'язки опікуна чи піклувальника. При призначенні опікуна для малолітньої особи та при призначенні піклувальника для неповнолітньої особи враховується бажання підопічного.

Таким чином, правовідносини з опіки та піклування можуть

переплітатися із правовідносинами між дітьми та іншими родичами. Що також свідчить про неможливість існування чіткого поділу сімейних правовідносин і певну умовність такого поділу.

Об'єктом правовідносин з опіки та піклування над дітьми є зобов'язання: дбати про підопічну дитину, створювати їй необхідні побутові умови, забезпечувати її доглядом та лікуванням; дбати про виховання, навчання та розвиток, вживати заходів щодо захисту цивільних прав та інтересів підопічної дитини тощо (ст. ст. 67, 69 ЦК України, ст. 249 СК України).

Аналіз глав СК України, що врегульовує опіку та піклування, прийомну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу, дає підстави для висновку про схожість змісту правовідносин, що складаються між опікунами/піклувальниками, прийомними батьками, батьками-вихователями і підопічними дітьми. Схожість, крім усього іншого, полягає у тому, що закон наділяє прийомних батьків, батьків-вихователів повноваженнями опікунів та піклувальників (ч. 4 ст. 256-2, ч. 4 256-6 СК України).

Встановлюються матеріальні і юридичні (загальні і спеціальні) передумови виникнення правовідносин щодо влаштування дитини під опіку або піклування, створення та функціонування прийомної сім'ї та дитячого будинку сімейного типу. Матеріальними передумовами є: а) визначення органу опіки та піклування, який зобов'язаний влаштувати дитину, що залишилася без батьківської турботи, і виявлення особи, яка бажає взяти дитини на утримання і виховання в свою сім'ю; б) наявність у громадянина соціального та/або матеріального інтересу, що полягає в наданні дитині прихистку, а також в отриманні винагороди за опікування дитиною; в) наявність дитини, яка має право на влаштування в сім'ю і захист з боку держави. До загальних юридичних передумов належать: а) сукупність правових норм, закріплених в СК України і підзаконних нормативно-правових актах (нормативна передумова); б) дієздатність суб'єктів, яка пов'язана зі специфікою правовідносин з влаштування, зокрема, щодо

виховання, представництва та захисту прав та інтересів дитини (правосуб'єктність передумова). Заяви осіб (особи), які бажають взяти на виховання дитину, направлення органу опіки та піклування для відвідування дитини, висновок органу опіки та піклування про можливість бути опікунами/піклувальниками, прийомними батьками або батьками вихователями, згода передбачених законом осіб на передачу дитини в сім'ю, договір про передачу дитини на виховання в прийомну родину є спеціальними (приватними) юридичними передумовами, з якими закон пов'язує виникнення, зміну та припинення правовідносин щодо створення та функціонування прийомної сім'ї.

Таким чином, фактичні підстави щодо встановлення опіки і піклування над дітьми, та влаштування дітей до прийомних батьків або батьків-вихователів схожі. Фактичний склад має бути таким для встановлення опіки та піклування: 1) надання дитині, яка залишилась без батьківського піклування, статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, 2) заява опікуна/піклувальника, 3) висновок органу опіки та піклування, 4) рішення суду про встановлення опіки та піклування і призначення опікуна/піклувальника.

У випадку влаштування дітей до прийомних батьків або батьків-вихователів, різниться лише останній склад. Замість рішення суду має бути договір про влаштування дітей до прийомної сім'ї або договір про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу.

У цьому контексті слід погодитись із С. Є. Морозовою, у тому, «що опіка та піклування як спосіб влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є родовим поняттям відносно понять «опіка та піклування», «прийомна сім'я» та «дитячий будинок сімейного типу», кожне з яких є самостійною формою влаштування зазначених категорій дітей, з притаманними їм особливими ознаками. Згідно із законодавством, прийомні батьки і батьки-вихователі є законними представниками підопічних дітей і діють без спеціальних на те повноважень як опікуни або піклувальники (ч. 4

ст. 256-2, ч. 5 ст. 256-6 СК України)» [287, с. 84-85].

Метою опіки та піклування як міжгалузевого інституту цивільного, сімейного та адміністративного права є охорона і захист прав та інтересів фізичних осіб, визнаних недієздатними або дієздатність яких обмежена.

С. Є. Морозова не включає до цього переліку патронат, зазначаючи, що «у такому вигляді, як він регламентується в СК України, викликає багато зауважень. Складно віднести патронат до сімейної форми влаштування дітей, оскільки основною метою його встановлення з боку потенційних патронатних вихователів є отримання плати за виховання дитини. Надаючи патронатним вихователям повноваження опікунів/піклувальників, не встановлено форми відповідальності щодо них» [287, с. 85].

На нашу думку, патронат не можна відносити до форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і після ухвалення 26 січня 2016 р. нової редакції глави про патронат відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми». Змінами, зокрема, було вилучено норму, яка передбачала, що патронатні вихователі діють як опікуни/піклувальники.

Метою патронату над дитиною, як це випливає із його визначення у ч. 1 ст. 252 СК України, є тимчасовий догляд, виховання та реабілітація дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин. Тимчасовість, судячи з положень ч. 6 згаданої статті, обмежується трьома місяцями, хоча може бути продовжено до шести місяців перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя. Звичайно, що такий період може стати в нагоді батькам для пошуку роботи, якщо дуже постаратися, то й для подолання кризи сімейних відносин, зокрема, зміни насильницької поведінки, формування нормальної поведінки у приватних стосунках, відповідального ставлення до своїх вчинків та їх наслідків, у т. ч. й щодо дітей.

Поняття «складні життєві обставини» належить до термінології законодавства про соціальне забезпечення. Так, п. 15 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про соціальні послуги» визначає складні життєві обставини як обставини, що негативно впливають на життя, стан здоров'я та розвиток особи, функціонування сім'ї, які особа/сім'я не може подолати самостійно. Серед чинників, що можуть зумовити складні життєві обставини: у законі, названо: похилий вік; часткова або повна втрата рухової активності, пам'яті; невиліковні хвороби, хвороби, що потребують тривалого лікування; психічні та поведінкові розлади, у тому числі внаслідок вживання психоактивних речовин; інвалідність; бездомність; безробіття; малозабезпеченість особи; поведінкові розлади у дітей через розлучення батьків; ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків із виховання дитини; втрата соціальних зв'язків, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі; жорстоке поводження з дитиною; насильство за ознакою статі; домашнє насильство; потрапляння в ситуацію торгівлі людьми; шкода, завдана пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією.

Відповідно до ч. 5 ст. 6 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» патронат над дітьми віднесено до заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, що вживаються фізичними особами, які надають соціальні послуги.

Пунктом 9 Порядку забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі дітей, які постраждали від жорстокого поводження, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 1 червня 2020 р. № 585 передбачено у разі виявлення (підтвердження) під час проведення оцінки рівня безпеки дитини фактів загрози її життю чи здоров'ю негайне влаштування дитини в сім'ю патронатного вихователя. І даним порядком, і положеннями Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» передбачається

також вжиття відповідних заходів у разі виявлення фактів, що належать до складних життєвих обставин, в сім'ях патронатних вихователів. Таким чином, дитина може кочувати із сім'ї в сім'ю патронатного вихователя і це повинно вважатися влаштуванням дитини в сім'ю.

Стаття 17 Закону України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» передбачає здійснення соціального супроводу прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, сімей опікунів та усиновителів, а ст. 10 – соціальний патронаж дітей, які відбували покарання у виді позбавлення волі, та молодих людей, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі [371]. На таку суперечність застосування терміну «патронат» і «патронаж», а також на невизначеність цих заходів зверталась увага науковцями.

Коли дитина потрапляє у прийомну сім'ю, ми часто думаємо про відсутність у неї батьків, але правда полягає в тому, що багато складних проблем створюють обставини, які призводять до того, що дитину слід забрати із дому. Як правило, це трагедія для всіх учасників. Оскільки більшість сімей намагаються зробити все можливе для своїх дітей. Система патронатного виховання покликана допомогти як батькам, так і дітям повернутися на правильний шлях, налагодити своє сімейне життя. Досить часто звинувачувати родичів або дітей важко, обидві сторони можна вважати постраждалими. Замість звинувачення або осуду, суспільство має зосередити увагу на співчутті, наданні необхідної підтримки батькам у пошуку роботи, у розвитку у батьків недостатніх навичок тощо. Тобто тих заходів, які можуть допомогти батькам підготуватися до того, щоб їх діти повернулись у свої будинки та разом з батьками процвітали у добробуті. Саме цим ідеям слугує патронат як тимчасовий соціальний захід допомоги у складних життєвих обставинах.

Виходячи з наведеного, слід зробити висновок про те, що патронат за своєю правовою природою, закладеною в нормах законодавства, можна віднести до заходів соціальної підтримки дітей-сиріт і дітей, які залишилися

без піклування батьків, і спрямовані на попередження соціального сирітства.

Питання, яке потребує відповіді при розгляді правовідносин з влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, це виникнення сімейних відносин між підопічними і їх опікунами.

Очевидно, що у разі тривалого проживання згаданих осіб однією сім'єю або підтримання між ними зв'язків, які можна назвати родинними, навіть за відсутності між ними кровного зв'язку, у них можуть виникнути взаємні права на спадок. Такі особи можуть належати до п'ятої черга спадкоємців за законом. Відповідно до ч. 2 ст. 1265 ЦК України у п'яту чергу право на спадкування за законом одержують утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї. Утриманцем вважається неповнолітня або непрацездатна особа, яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менш як п'ять років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом засобів до існування.

Слід відзначити позицію ЄСПЛ щодо характеру правовідносин, які можуть складатися між підопічною дитиною та прийомними батьками.

Так, 9 квітня 2019 р. ЄСПЛ виніс рішення у справі В. Д. та інші проти Росії. Справа стосувалася хлопчика-інваліда, який дев'ять років перебував під опікою прийомної матері. Як правило, у випадках довгострокової опіки, батьки скаржаться на втрату батьківських прав або на те, що дитина не повернулася під їхню опіку. Однак у даному випадку прийомна мати поскаржилася на те, що дитина повернулася до її біологічних батьків, що поставило Суд перед важкою дилемою. З одного боку, Суд часто заявляв, що возз'єднання дітей і їх батьків є основною метою заходів щодо захисту дітей. З іншого боку, сімейне життя між дітьми і їх прийомними батьками також заслуговує захисту відповідно до статті 8 Конвенції. Надання прийомним батькам права не розлучатися з прийомними дітьми може вступити в протиріччя з основною метою заходів щодо захисту дітей. Однак, і права прийомних батьків на сімейне життя потребують захисту.

Висновки до розділу 3

1. Обґрунтовується пропозиція доповнення ч. 3 ст. 31 СК України новим абзацом такого змісту: «Затрати не підлягають відшкодуванню, якщо відмова від шлюбу відбулась за взаємною згодою наречених або коли один із них помер».

2. Обґрунтовується висновок про те, що шлюбні правовідносини відповідають усім загальним ознакам правовідносин, містять у своїй структурі суб'єкти, об'єкти і зміст.

Суб'єктами шлюбних правовідносин слід вважати жінку і чоловіка, які уклали шлюб із дотриманням вимог законодавства. Об'єктами шлюбних правовідносин є дії як результат свідомої (вольової) діяльності людей, а саме – дії зі створення та набуття прав та обов'язків подружжя. Змістом шлюбних правовідносин є взаємні права і обов'язки подружжя, визначені нормами сімейного законодавства. Майнові та немайнові блага є результатом вольової діяльності, на основі якої складаються врегульовані правом шлюбні правовідносини.

Передбачені нормами статей 74 і 91 СК України правові наслідки (право на майно, на утримання) щодо виникнення майнових прав та обов'язків у осіб, які проживають однією сім'єю, однак у шлюбі між собою не перебувають, є приватним життям таких осіб, вирішення між ними спорів належить до сфери цивільно-правового регулювання.

3. Шлюб є підставою для виникнення прав та обов'язків подружжя. Момент виникнення шлюбних правовідносин має юридичне значення не тільки для подружжя, зумовлює виникнення шлюбно-сімейних відносин, а й має інші правові наслідки як для самого подружжя (при визнанні шлюбу недійсним, для вирішення майнових спорів тощо), так і для визначення та виникнення батьківських та спадкових правовідносин.

4. Доведено висновок, що режим окремого проживання подружжя за своєю правовою природою є заходом щодо примирення подружжя. Режим окремого проживання має встановлюватися тоді, коли бажання одного або обох

з подружжя жити разом серйозно порушені, однак розпад сім'ї і завершення спільного сімейного життя ще не є безумовними, а обидва із подружжя або один із них мають сподівання на примирення, виправлення ситуації, що склалася. Режим окремого проживання подружжя має встановлюватися судом в рамках застосування норми ст. 111 СК України, у якості заходу щодо примирення подружжя.

Обґрунтовано пропозицію доповнити ст. 111 СК України положенням про необхідність застосування судом режиму окремого проживання подружжя як заходу щодо примирення подружжя (за вмотивованою заявою хоча б одного із подружжя). Запропоновано внести зміни до ч. 2 ст. 120 СК України в частині визначення майнових відносин подружжя при встановленні режиму окремого проживання подружжя. Правовий режим майна подружжя має визначатися за їх добровільною згодою або у шлюбному договорі.

5. Визнання шлюбу недійсним та визнання шлюбу неукладеним слугують засобами охорони, захисту і поновлення порушених прав та інтересів осіб. Відсутність одного з юридичних фактів, що є компонентами фактичного складу, відповідно до якого виникають шлюбні правовідносини, може стати підставою для визнання шлюбу неправозгідним.

6. Доводиться, що суб'єктами батьківських правовідносин є батьки і діти. Батьківські правовідносини складаються між обома з батьків, а також між батьками та дітьми. Об'єктами правовідносин між батьками та дітьми є права і обов'язки. Права батьків щодо виховання дитини (ст. 151 СК України) та спілкування з нею (ст. 153 СК України) обмежуються відповідними обов'язками щодо виховання та розвитку дитини (статті 141–144, 150, 157 СК України).

Характерними рисами батьківських прав і обов'язків є такі: рівність прав батьків і рівність обов'язків щодо своїх дітей; обмеженість у часі – припиняються при досягненні дитиною повноліття, набуття дитиною повної дієздатності раніше вісімнадцяти років (при емансипації і вступі в шлюб при зниженні шлюбного віку); здійснення батьківських прав не може суперечити інтересам дитини.

Зміст правовідносин між батьками і дітьми складається із усієї сукупності прав і обов'язків батьків і дітей один щодо одного. Ці права та обов'язки встановлюються СК України та іншими актами законодавства і пов'язують суб'єктів правовідносин (батьків і дітей) своєрідними правовими зв'язками. При цьому права та обов'язки батьків щодо дітей і дітей щодо батьків не залежать від наявності шлюбу між батьками та від того, чи складають вони сім'ю у розумінні сім'ї, визначеному у ст. 3 СК України.

7. Правовідносини між батьками та дітьми (батьківські правовідносини) і правовідносини з усиновлення – різні правові явища.

Додатково обґрунтовано висновок про те, що між усиновлювачами і усиновленими виникають правовідносини, прирівнювані до батьківських. Юридичні факти, на підставі яких складаються правові зв'язки між батьками і дітьми та усиновлювачами і усиновленими, відмінні. У першому випадку – це подія – народження дитини у батьків, у другому – це дія – рішення суду про здійснення усиновлення. Виникнення батьківських правовідносин за сукупністю таких юридичних фактів, як подія (народження дитини) і дія (рішення суду про визнання батьківства) не впливає на їх схожість з усиновленням. Відмінності між батьківськими правовідносинами і правовідносинами з усиновлення зумовлені також у несхожістю юридичних фактів, на підставі яких припиняються правові зв'язки між батьками і дітьми та усиновлювачами і усиновленими.

8. Для уточнення мети обов'язку забрати дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я запропоновано викласти абз. 1 ч. 2 ст. 143 СК України у такій редакції: «Мати, яка не перебуває у шлюбі, зобов'язана забрати дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я для утримання та виховання».

9. З метою закріплення сімейно-правової відповідальності батьків за невиконання обов'язку з утримання дітей запропоновано доповнити ч. 1 ст. 164 СК України п. 2-1 такого змісту: «2-1) ухиляються від виконання своїх обов'язків з утримання дитини в частині надання матеріального забезпечення

дитині в обсязі, не меншому ніж визначено законом».

10. З метою забезпечення прав та інтересів дитини на освіту, лікування, відпочинок, розвиток тощо запропоновано із норми абз. 1 ч. 5 ст. 157 СК України вилучити слова «…на строк, що не перевищує одного місяця…» у разі належного інформування тим із батьків, який не ухиляється від виконання батьківських обов'язків, шляхом надсилання рекомендованого листа іншому із батьків про тимчасовий виїзд дитини за межі України, мету виїзду, державу прямування та відповідний часовий проміжок перебування у цій державі.

11. Суб'єктами сімейних правовідносин інших членів сім'ї та родичів є діти та інші родичі (баба, дід, прабаба, прадід, сестра, брат), діти та інші особи (мачуха, вітчим, фактичні вихователі). Об'єктами правовідносин можуть бути дії з виховання, утримання, захисту прав та інтересів дітей, а також дії з утримання повнолітніх суб'єктів одним одного у визначених законом випадках.

12. Для визнання правовідносин між іншими родичами та іншими особами сімейним судам слід з'ясовувати наявність факту виникнення між родичами тісного емоційного і психологічного зв'язку, сімейної прив'язаності між особами. У разі вирішення спору щодо спілкування з дітьми судам слід враховувати, чи відповідає найкращим інтересам дитини спілкування з фактичними або юридично визначеними вихователями (прийомними батьками, батьками-вихователями, опікунами тощо) після повернення таких дітей в сім'ю біологічних батьків, з'ясовувати, чи не суперечить інтересам дитини таке спілкування.

Результати дослідження, які викладені у Розділі ІІІ, відображено у наступних публікаціях автора: [479, с. 108-111], [481, с. 332-337], [499, с. 272-275], [482, с. 40-47], [484, с. 44-49], [487, с. 87-95], [494, с. 64-67], [488, с. 61-64], [489, с. 109-115], [490, с. 117-122], [491, с. 331-337], [499, с. 272-275], [504, с. 87-91], [505, с. 4-7], [508, с. 274-278], [510, с. 72-75].

РОЗДІЛ 4
МЕЖІ ЗДІЙСНЕННЯ ТА ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ

4.1 Межі здійснення сімейних прав і виконання сімейних обов'язків

Кожне суб'єктивне право має свої межі здійснення, і кожен законний інтерес має охоронятися законом.

Підстави обмеження прав та свобод людини встановлено у міжнародних нормативно-правових актах, у Конституції України та інших законах. Такі підстави встановлено з метою захисту, по-перше, приватних прав та свобод людини і громадянина, по-друге, – публічних інтересів (держави та суспільства).

П. М. Рабінович зазначає, що «сучасна, новітня історія людства є історією боротьби саме за межі прав людини (а конкретніше – за юридичне закріплення та юридичну інтерпретацію таких меж)» [383, с. 8].

Так, Загальною декларацією прав людини, проголошуючи низку прав кожної людини, які мають підтримуватися і охоронятися державами, водночас у ст. 29 передбачено: «Кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особистості. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві».

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права встановлюючи низку прав людини водночас передбачає відповідні обмеження щодо їх здійснення. Системний аналіз ст. 4 з іншими статтями Пакту дає підстави для висновку, що держава може встановлювати тільки такі обмеження прав, які визначаються законом, і лише остільки, оскільки це

є сумісним з природою відповідних прав, і виключно з метою сприяти загальному добробуту в демократичному суспільстві.

У ст. 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права проголошено, що «Ніхто не повинен зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте і сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його житла або таємницю його кореспонденції чи незаконних посягань на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання чи таких посягань». А ст. 5 передбачено, що «Ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як таке, що означає, що якась держава, якась група чи якась особа має право займатися будь-якою діяльністю або чинити будь-які дії, спрямовані на знищення яких-небудь прав чи свобод, визнаних у цьому Пакті, або на обмеження їх у більшій мірі, ніж передбачається в цьому Пакті. Ніяке обмеження чи приниження будь-яких основних прав людини, визнаних або існуючих в якій-небудь державі-учасниці цього Пакту на підставі закону, конвенцій, правил чи звичаїв, не допускається під тим приводом, що в цьому Пакті не визнаються такі права або що в ньому вони визнаються в меншому обсязі».

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, проголошуючи право на повагу до свого приватного і сімейного життя (ст. 8), право на шлюб (ст. 12), містить низку норм правообмежувального змісту, зокрема у ч. 2 ст. 8 передбачено, що «Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров’я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб».

Норми наведених та інших нормативно-правових актів засновані на моральних досягненнях людського суспільства, якими є визнання права кожної окремої людини на життя, свободу, власність. Таким чином, загальною тенденцію орієнтування політики держав у міжнародних

нормативно-правових актах є зобов’язання урядів держав визнавати права та свободи людини.

Однак, надаючи широкі можливості для здійснення будь-яких прав та свобод, проголошуючи невтручання в особисті права людей, держави водночас можуть встановлювати певні обґрунтовані обмеження у їх здійсненні на шкоду третім особам.

П. М. Рабінович та І. М. Панкевич визначають підстави обмеження прав людини як «певні особисті (індивідуальні) та соціальні (колективні) інтереси, задля забезпечення яких нормовстановлюючий орган вважає за потрібне обмежувати певні права людини» [382, с. 94].

В. В. Лапаєва, досліджуючи позиції лібертарної концепції щодо питання обмеження прав людини, відзначає, що «право людини може бути обмежено законом лише з метою захисту інших прав людини і лише тією мірою, якою це не порушує принцип формальної рівності при здійсненні цього права. Такий підхід помітно відрізняється від того, що прийнятий у практиці конституційного правосуддя та Європейського суду з прав людини. Ця практика, як відомо, виходить з уявлення про те, що права людини можуть бути обмежені для захисту не тільки інших прав людини, а й також інших цінностей, що виражають спільні інтереси» [239, с. 105].

Здійснення суб’єктивних сімейних прав підкорюється загальним принципам права та моралі, однак, сімейне право має й свої особливості щодо здійснення суб’єктивних прав.

Найбільш докладно проблеми зловживання правом викладені В. П. Грибановим у монографії «Межі здійснення і захисту цивільних прав». Проблеми зловживання правом автор розглядав не відокремлено, а у зв’язку з визначенням меж здійснення цивільних прав, під якими він розумів суб’єктивні кордони, просторово-часові межі, варіанти способів здійснення прав, засоби їх примусового здійснення або захисту. Одним з найважливіших критеріїв, що визначають межі здійснення цивільних прав, вчений вважав вимогу щодо здійснення цих прав відповідно до їх

призначення в соціалістичному суспільстві, порушення якої він розглядав як одну із форм зловживання правом [99, с. 48].

Л. В. Красицька, досліджуючи механізм здійснення особистих та майнових прав батьків і дітей, включає в нього такі стадії: «1) виникнення прав матері, батька і дитини (обов'язкова стадія), 2) безпосередня реалізація прав матері, батька і дитини (обов'язкова стадія), 3) захист прав матері, батька і дитини (факультативна стадія). Здійснення особистих та майнових прав батьків і дітей полягає в реалізації матір'ю, батьком та дитиною тих правомочностей, які входять до змісту особистих та майнових прав, у формах та способами, встановленими правовими нормами, домовленістю (договором) сторін, з метою досягнення бажаного правового і фактичного результату та задоволення таких потреб особи, які не суперечать вимогам СК України, інших законів та моральним засадам суспільства. Зміст суб'єктивного сімейного права складають три правомочності суб'єкта сімейних правовідносин: «право на власні дії», «право на чужі дії», «право домагання»» [227, с. 161]. Наведений висновок є логічним, оскільки ґрунтується на загальних засадах теорії права.

Кожен учасник приватних правовідносин має право вимагати безпосередньо від усіх, щоб йому не заважали в здійсненні його прав та інтересів. Причому він має право вимагати утримуватися та не втручатися у здійснення ним своїх прав як від фізичних, так і від юридичних осіб та держави. Держава і суспільство заінтересовані у тому, щоб інститути шлюбу і сім'ї зберігались. В окремих випадках порушення засад цих інститутів держава не вбачає шкоди для неї та суспільства, даючи можливість приватним особам, інтерес яких порушено посяганням на певні блага, відновити свої права. Однак у випадках, коли порушені права особи зачіпають не лише її особисті інтерес і права, а й разом з тим несуть загрозу спільним інтересам суспільства, наприклад, у разі зловживання сімейною владою (батьківськими, опікунськими правами тощо), слід визнати порушення не лише приватного, а й публічного інтересу. У такому разі слід

говорити про порушення інтересів держави і суспільства шляхом недотримання, порушення законодавчих приписів.

За висловом Я. М. Магазинера, «…у кінцевому рахунку, порушення будь-якого права є порушенням публічного інтересу, бо будь-яка система права побудована на ідеї публічного інтересу (класового, станового або громадського), і тому всякий збиток, заподіяний цією системою, порушує інтереси публічні» [251, с. 184]. Звичайно, що простіше запобігти порушенню прав та інтересів, ніж згодом відновлювати порушене, застосовувати санкції до порушників.

На відміну від ЦК України, в якому міститься ст. 13 «Межі здійснення цивільних прав», у СК України така стаття відсутня, хоча весь текст Кодексу пронизаний приписами, що встановлюють межі здійснення сімейних прав, зважаючи на акти законодавства або договір. Ю. С. Червоний підкреслював, що «межі здійснення суб'єктивних сімейних прав можуть визначатися не тільки законом, а й договором (ч. 2 ст. 7, ст. 9 СК України)» [295, с. 31]. Погоджуючись з цією позицією, все ж слід висловити жаль з приводу відсутності чітких вимог щодо меж здійснення сімейних прав у СК України.

Можливо, за задумом розробників ЦК України положення ст. 13 Кодексу мали б поширюватися і на сімейне право. Однак межі здійснення сімейних прав дещо вужчі, ніж межі суто цивільних прав – майнових та особистих немайнових.

Слід відзначити, що ст. 7 СК РФ закріплює положення, згідно з яким громадяни вільно розпоряджаються належними їм сімейними правами і на свій розсуд здійснюють ці права. Здійснення членами сім'ї своїх прав і виконання ними своїх обов'язків не повинно порушувати права, свободи і законні інтереси інших членів сім'ї та інших громадян. Сімейні права охороняються законом, за винятком випадків, якщо вони здійснюються всупереч призначенню цих прав.

О. О. Поротікова, розмірковуючи над питанням особливостей зловживання правом стосовно комплексних сфер приватних відносин,

прирівнює зловживання у цивільно-правових і сімейно-правових відносинах. Автор виходить з ідеї віднесення сімейного права в якості підгалузі цивільного права, а тому пропонує підпорядковувати правила сімейного законодавства про зловживання батьківськими правами із загальними нормами цивільного кодексу. При цьому О. О. Поротікова вважає, що «У цьому випадку мова йде не про применшення пріоритету дії спеціальних норм перед загальними, а про приведення в єдину систему норм, що складають один правовий інститут» [346, с. 173-174]. Звичайно, що теоретично загальні засади зловживання правом можна проектувати на сімейні відносини, однак цивільно-правові санкції і санкції сімейно-правові різняться. Крім цього, зловживання правом може відбуватись не лише з боку батьків, а й з боку інших родичів щодо дітей, дітей щодо батьків.

Частиною 1 ст. 13 ЦК України встановлено, що «Цивільні права особа здійснює у межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства». Однак здійснення сімейних прав, незважаючи на розширення можливості договірного врегулювання сімейних правовідносин, переважно врегульовуються законом, а не договором. І щодо договорів у сімейному праві законодавством передбачено низку вимог, умов і обмежень, не характерних для цивільно-правових договорів. Слід зважати на те, що сімейне законодавство України, будучи галуззю права приватного, а не публічного, базується на принципах рівності учасників сімейних правовідносин, використовуючи при цьому в якості основного способу правового регулювання відносин, що становлять сферу його дії, диспозитивний метод. Однак під час тлумачення норм, що визначають сімейні правовідносини, суб’єктивні права та обов’язки їх учасників, слід керуватися не лише постулатом «дозволено все те, що не заборонено законом», а й правилом «дозволено те, на що вказано в законі». Зазначені принципи хоча і не закріплені в законодавчих актах в якості правових, але саме на них спираються суди при тлумаченні загальних засад сімейного законодавства України, оцінюючи межі можливої поведінки учасників

сімейних правовідносин.

Не можуть безумовно «накладатися» норми частин 2, 3, 5 ст. 13 ЦК України на правовідносини сімейні, можливо лише використання норми ч. 4 цієї статті, якою передбачено, що при здійсненні цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства, що, безсумнівно, належить до застосування під час захисту сімейних прав та інтересів.

Стаття 14 СК України «Здійснення сімейних прав» і ст. 15 цього Кодексу «Виконання сімейних обов'язків» не містять загальних засад щодо здійснення сімейних прав та виконання сімейних обов'язків, а лише встановлюють приписи щодо певних колізійних випадків. Такими, що мають засадничий зміст, є норми згаданих статей, якими визначається, що сімейні права та сімейні обов'язки є такими, що тісно пов'язані з особою, а тому не можуть бути передані та перекладені на іншу особу.

Не лише СК України, а й інші законодавчі акти передбачають низку вимог і обмежень щодо здійснення сімейних прав, які їх учасники зобов'язані враховувати при здійсненні відповідних дій або утримання від них.

Аналіз норм СК України дає підстави виокремити обставини та події, що можуть вважатися зловживанням правами подружжя: якщо один із них не дбав про матеріальне забезпечення сім'ї, ухилявся від участі в утриманні дитини (дітей), приховав, знищив чи пошкодив спільне майно, витрачав його на шкоду інтересам сім'ї (ч. 2 ст. 70).

Частиною 1 ст. 51 СК України передбачено, що дружина та чоловік мають рівне право на повагу до своєї індивідуальності, своїх звичок та уподобань. Як зазначають науковці, «Коментована норма є скоріше моральною, яка лежить в основі взаємовідносин між подружжям, ніж юридичною. Виконання вказаної норми не забезпечене санкцією, але перешкоджання одним з подружжя здійсненню закріплених у цій нормі прав іншому з подружжя може тягнути за собою розірвання шлюбу. Крім того, чинна Конституція України передбачає й певні межі здійснення кожним

громадянином права на особистий розвиток своєї особистості. Стаття 23 Конституції передбачає, що вільний розвиток особистості має здійснюватися такими шляхами, щоб при цьому не порушувалися права і свободи інших людей. Таким чином, не тільки на дружині (чоловікові) лежить обов'язок не перешкоджати іншому з подружжя здійснювати своє право на духовний та фізичний розвиток, а й той з подружжя, який вчиняє певні дії по здійсненню вказаного права, зобов'язаний при цьому утримуватися від дій, які порушують права дружини (чоловіка)» [434, с. 160].

Серед випадків, які можуть вважатися зловживанням батьківськими правами за СК України, можна виділити, зокрема, такі: перешкоджання тому з батьків, хто проживає окремо, спілкуватися з дитиною та брати участь у її вихованні (ч. 3-5 ст. 157), самочинна зміна місця проживання дитини (ч. 1 ст. 162 СК України).

Більшість обставин зловживань, що містяться в СК України, чітко не сформульовані, є досить умовними, залежними від інших обставин, фактів і деталей. Так, у ч. 1 ст. 168 Кодексу передбачено, що «Суд може дозволити разові, періодичні побачення з дитиною, якщо це не завдасть шкоди її життю, здоров'ю та моральному вихованню, за умови присутності іншої особи». Таким чином, свої права і обов'язки батьки повинні здійснювати і виконувати так, щоб не завдавати шкоди життю, здоров'ю та моральному вихованню дитини.

Частиною 4 ст. 15 Закону України «Про охорону дитинства» передбачено, що дитина має право на отримання інформації про відсутніх батьків, якщо це не завдає шкоди її психічному і фізичному здоров'ю. Отже, зловживанням батьківськими правами у такому разі слід вважати ненадання дитині такої інформації іншим з батьків за умови відсутності зазначених у коментованій нормі умов.

Більшість випадків, які можуть вважатися зловживаннями сімейними правами, передбачено у нормах Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Так, у п. 3 ч. 1 ст. 1 згаданого Закону, у

визначенні поняття «домашнє насильство», маємо маже весь перелік можливих зловживань – діяння фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь. У інших нормах Закону дії або бездіяльність, які вважаються зловживанням сімейними правами, більш деталізовано та передбачено, що наведені випадки зловживань можуть кваліфікуватися як адміністративний проступок або кримінальне правопорушення.

Ю. С. Червоний, досліджуючи відому працю В. П. Грибанова [99, с. 107-108], зазначав, що «Здійснення суб'єктивного сімейного права всупереч його призначенню є зловживанням правом, особливим видом сімейного правопорушення і тягне санкції, передбачені законом» [295, с. 31].

На нашу думку, під здійсненням права слід розуміти вчинення особою певних дій або утримання від них. При цьому дії щодо здійснення сімейного права повинні відповідати його нормам. Зловживання сімейним правом – це правопорушення, яке полягає у тому, що суб'єкти сімейних правовідносин вживають заходи дозволеної поведінки з наміром заподіяти шкоду іншим суб'єктам. Один з подружжя не дбає про матеріальне забезпечення сім'ї, ухиляється від участі в утриманні дитини (дітей), приховував, знищував чи завдавав шкоди спільному майну, витрачав його на шкоду інтересам сім'ї (ч. 2 ст. 70 СК України), батьки або інші законні представники дитини, на ім'я якого виплачуються аліменти, розпоряджається ними не за цільовим призначенням – не в інтересах дитини, а на власні потреби (ст. 179 СК України) тощо.

«Загальна санкція, що застосовується у разі неналежного здійснення

суб'єктивного сімейного права, – зазначав Ю. С. Червоний, – полягає у відмові від охорони права, що здійснюється неналежним чином. Ця санкція є крайньою мірою. Наприклад, батьки, які неналежним чином здійснюють свої права, можуть бути позбавлені батьківських прав» [295, с. 31].

Суто сімейно-правова санкція за зловживання батьківськими правами (позбавлення батьківських прав) відрізняється від цивільно-правових численними особливостями. Хоча у пунктах 1–6 ч. 1 ст. 164 СК України законодавець не послуговується терміном «зловживання», однак усі з наведених підстав для позбавлення батьківських прав є видовими до поняття «зловживання батьківськими правами». За точним визначенням Г. К. Матвєєва, позбавлення батьківських прав є найсуворішою санкцією за ухилення від виконання батьками своїх обов'язків і за зловживання правами батьків [265, с. 153].

На сьогодні суди вкрай рідко вдаються до застосування цієї санкції. Верховний Суд висловив декілька правових позицій у справах про позбавлення батьківських прав.

При розгляді такої категорії справ, як позбавлення батьківських прав, Верховний Суд у разі наявності вимоги про необхідність відібрання дітей і передачу їх до дитячих інтернатних закладів у своїх висновках орієнтує суди нижчих інстанцій на те, що «будь-якому разі передання дитини під державну опіку слід зазвичай розглядати як тимчасовий захід, здійснення якого має одразу припинятися, коли це дозволяють обставини. Отже, такий захід не може бути санкціонований без попереднього розгляду можливих альтернативних заходів і має оцінюватися в контексті позитивного обов'язку держави вживати виважених і послідовних заходів зі сприяння возз'єднанню дітей зі своїми біологічними батьками, дбаючи при досягненні цієї мети про надання їм можливості підтримувати регулярні контакти між собою та якщо це можливо, не допускаючи розлучення братів і сестер…» [349].

У розділі 3 нами наводився висновок Верховного Суду, викладений у постанові від 09 листопада 2020 р., відповідно до якого «Незацікавленість

батька, який сплачує аліменти, в підготовці дитини до школи чи непідтримання ним захоплення дитиною співом та грою на фортепіано, необізнаність про стан здоров'я дитини не може бути підставою для позбавлення відповідача батьківських прав» [351]. Отже, судами мають бути встановлені вагоміші підстави для застосування такої санкції.

Загалом аналіз рішень Верховного Суду щодо розгляду справ про позбавлення батьківських прав дає підстави для висновку, що суди нижчих інстанцій недостатньо мотивують ухвалені ними рішення навіть за наявності у матеріалах справи достатніх належних доказів для позбавлення батьківських прав.

Складністю для визначення меж здійснення сімейних прав є те, що сімейному праву характерна формула «право-обов'язок». Науковці пояснюють конструкцію «права-обов'язки» і невідворотність їх існування для регулювання сімейних відносин потребою в імперативному врегулюванні особливо значущих для суспільства і держави сімейних відносин, зокрема відносин за участю дітей, і встановлення обов'язку здійснювати батьківські права [334, с. 59-60; 63, с. 257-261; 11, с. 22, 194 та ін.]. О. О. Поротікова, критикуючи концепцію «права – обов'язки», зазначає, що «за її допомогою вихолощується суб'єктивне право батьків на виховання, воно стає декларативним, обов'язок виховувати стає перевалюючим. Що це за право, якщо його неможливо здійснити» [346, с. 232-233].

Незважаючи на те, що в СК України концепція «права – обов'язки» ніби відсутня, оскільки є дві окремі статті: стаття 150 «Обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини» і стаття 151 «Права батьків щодо виховання дитини», в яких права і обов'язки не пересікаються, іншими статтями СК України надаються широкі можливості батьківському розсуду щодо виконання обов'язків, а їх невиконання часто не зумовлює жодних санкцій, що перетворює такі обов'язки на права.

Так, у ст. 146 СК України передбачено, що ім'я дитини визначається за згодою батьків. Як зазначається науковцями, «правило про визначення імені

дитини за згодою батьків означає, що органи реєстрації актів цивільного стану не вправі при реєстрації народження дітей присвоювати дитині ім'я всупереч бажанню батьків. Але з цього не випливає, що батьки мають нічим не обмежене право назвати дитину будь-яким вигаданим ними ім'ям. Як і будь-яке право, право вибору імені своїй дитині має межі здійснення. Ними є в першу чергу інтереси дітей. Батьки не можуть, використовуючи свої права всупереч інтересам дитини, присвоїти дитині ганебне ім'я, або ім'я, здатне викликати у нього або оточуючих неприємні асоціації» [89, С.378]. Таким чином, вибір прізвища, імені та по батькові дитини є правом батьків. Водночас системний аналіз норм ст. 49 ЦК України, ст. 121 СК України, а також ст. 212-1 КУпАП дає підстави для висновку, що присвоєння імені дитині і реєстрація її народження є обов'язком батьків, який при цьому має бути здійснений у певних межах.

Статтею 149 СК України (у ред. Закону № 942-IX від 03.11.2020 [357]) передбачено право дитини, яка досягла шістнадцяти років, на зміну свого прізвища та (або) імені, та (або) по батькові на власний розсуд, дитини, яка досягла чотирнадцяти років, – по батькові за згодою батьків.

Водночас у ч. 2 ст. 295 ЦК України (у ред. Закону № 942-IX від 03.11.2020) передбачено, що фізична особа, яка досягла чотирнадцяти років, має право змінити своє прізвище та (або) власне ім'я, та (або) по батькові за згодою батьків.

Таким чином, Законом України № 942-IX від 03.11.2020 допущено суперечність у врегулюванні відносин зі зміни імені дитиною, яка досягла чотирнадцяти років.

Відповідно до ч. 4 ст. 149 СК України у разі заперечення одного з батьків щодо зміни по батькові дитини спір щодо такої зміни може вирішуватися органом опіки та піклування або судом. При вирішенні такого спору беруться до уваги виконання батьками своїх обов'язків стосовно дитини та інші обставини, що засвідчують відповідність зміни по батькові інтересам дитини.

Наведена норма ч. 2 ст. 295 ЦК України деталізована у п. 1 розділу 4 Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні [366]. Однак у переліку документів, які мають додаватися до заяви про зміну імені дитини, встановленому у п. 4 розділу 4 згаданих правил, документів про згоду батьків на зміну імені дитини не передбачено.

Норми про зміну імені дітей, які досягли шістнадцяти та чотирнадцяти років, слід визнати не зовсім досконалими. По-перше, питання про надання такого права особам, які не досягли повноліття, а по-суті, перебувають у підлітковому віці, віці становлення, мають ґрунтуватися на дослідженнях і висновках лікарів. Адже відомо, що підлітковий вік є самим складним для ухвалення дітьми відповідальних рішень.

По-друге, дитині, у разі виявлення бажання змінити ім’я, складно буде отримати згоду від відсутнього з батьків, у разі, якщо той з батьків, хто проживає разом з дитиною заперечуватиме проти зміни нею свого імені.

У п. 1 розділу 4 Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні передбачено, що фізична особа, яка досягла чотирнадцяти років, має право змінити своє прізвище та (або) власне ім’я за згодою батьків (одного з батьків – у разі, коли другий з батьків помер, визнаний безвісно відсутнім, оголошений померлим, визнаний обмежено дієздатним, недієздатним, позбавлений батьківських прав щодо цієї дитини, а також якщо відомості про батька (матір) дитини виключено з актового запису про її народження або якщо відомості про чоловіка як батька дитини внесені до актового запису про її народження за заявою матері) або за згодою піклувальника.

Невідомо, як бути дитині, якщо той з батьків, хто проживає разом з нею, виступає проти переіменування дитини, а той з батьків, хто проживає окремо, живий, не визнаний недієздатним, не обмежений у цивільній дієздатності, не визнаний безвісно відсутнім, не оголошений померлим, не позбавлений батьківських прав, але відсутній і його розшуки були безуспішні. У такому разі дитина не матиме можливості реалізувати своє право на зміну імені.

Не передбачено нормами згаданих статей СК України та ЦК України і повідомлення того з батьків, хто проживає окремо, про зміну дитиною свого імені. Наявність такої прогалини у законі може призвести до майбутнього суттєвого ускладнення або унеможливлення спілкування з дитиною, розшуку дитини, складання заповіту щодо такої дитини тощо.

На сьогодні при вирішенні питання, чи зловживає батьківськими правами батько, матір, слід також зважати на зловживання батьками процесуальними правами. Свого часу З. В. Ромовська стверджувала, що «…звернення за захистом до суду шляхом подання позову, касаційної скарги або скарги в порядку нагляду, звернення із заявами та скаргами в інші державні та громадські органи не може розцінюватися як зловживання правом на захист. Немає причин говорити про такі зловживання, зокрема, при пред'явленні позовів про аліменти з метою зменшення аліментів інших дітей…» [401, с. 8]. На нашу думку, зловживання правом на захист, процесуальними правами в окремих випадках може бути елементом зловживання батьківськими правами.

Зловживання батьківськими правами може мати багато суперечливих ознак та властивостей. Саме тому, вирішуючи питання, чи зловживають батько, матір батьківськими правами, слід брати до уваги фактичне виконання батьком, матір'ю своїх обов'язків і здійснення ними своїх прав, добровільність і примусовість виконання ними вимог правових приписів та судових рішень тощо.

4.2 Проблеми захисту сімейних прав за законодавством України

Сімейні відносини мають ключове значення у формуванні добробуту людини протягом усього її життя. Якість сімейних відносин залежить від соціальної підтримки всередині сім'ї (любов, дружба, поради, піклування один про одного) і від напруги (зловживання будь-якого походження,

критика, необґрунтовані вимоги тощо). Напруга у відносинах між членами сім'ї підриває здоров'я і благополуччя, негативно відзначається на розвитку і становленні дітей.

На розвиток сімейних відносин і сімейного законодавства, що їх врегульовує, завжди мали вплив обставини суспільного змісту, державної політики, вектор міжнародних відносин держави, розвиток медицини та технологій, розвиток судової системи та процесуального законодавства тощо.

У регулюванні сімейних правовідносин неабияке значення мають публічні засади правового регулювання. Держава, захищаючи публічні інтереси, не може залишатись осторонь інтересів приватних. Законодавство України, що врегульовує питання захисту сімейних прав та інтересів, передбачає різні їх форми і способи захисту.

Сімейні відносини можуть бути захищені у встановленому законодавством процедурному (адміністративному) або процесуальному (судовому) порядку. Однак для окремих видів спорів це розмежування є певною мірою умовним з огляду на широке залучення для розгляду справ у суді органів опіки та піклування.

Орган опіки та піклування є однією з державних установ, покликаних охороняти та захищати приватні інтереси. Органами опіки та піклування є державні адміністрації районів, районів міст Києва і Севастополя, виконавчі органи міських чи районних у містах, сільських, селищних рад (ст. 11 Закону «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування») [363]. СК України встановлює, що орган опіки та піклування надає допомогу особі у здійсненні нею своїх сімейних прав та виконанні сімейних обов'язків в обсязі та в порядку, встановлених цим Кодексом та іншими нормативно-правовими актами (ст. 17), однак поняття надання допомоги органом опіки і піклування особам у здійсненні ними своїх сімейних прав та виконанні сімейних обов'язків до сьогодні залишається невизначеним, не міститься в жодному

чинному нормативно-правовому акті. Гострота проблеми зумовлена й тим, що на сьогодні не склалося загальноприйнятного визначення поняття «надання допомоги» особам у здійсненні ними своїх сімейних прав та виконанні сімейних обов'язків органами опіки та піклування – і науковці, і практичні працівники тлумачать наведену норму ст. 17 СК України кожен на свій лад.

До сьогодні комплексного дослідження правового регулювання надання органами опіки та піклування допомоги особам у здійсненні ними своїх сімейних прав та виконанні сімейних обов'язків не проводилося, залишається невизначеним поняття «надання допомоги органами опіки та піклування особам у здійсненні ними своїх сімейних прав та виконанні сімейних обов'язків», відсутність таких досліджень значно ускладнює процес понятійного визначення надання допомоги органами опіки та піклування особам у здійсненні ними своїх сімейних прав та виконанні сімейних обов'язків і застосування відповідного законодавства на практиці [493, с. 166-171].

Від імені держави органи опіки та піклування наділені владними повноваженнями в сфері охорони та захисту сімейних прав та інтересів. Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» серед повноважень виконавчих органів сільських, селищних, міських рад є: організація обліку дітей дошкільного та шкільного віку; організація роботи щодо запобігання бездоглядності неповнолітніх (ст. 32); вирішення відповідно до законодавства питань про надання пільг і допомоги, пов'язаних з охороною материнства і дитинства; вирішення у встановленому законодавством порядку питань опіки і піклування (ст. 34) [571].

Безпосереднє ведення справ щодо опіки і піклування покладається у межах їх компетенції на відповідні відділи й управління місцевих державних адміністрацій районів, районів міст Києва і Севастополя, виконавчих комітетів міських чи районних у містах рад. У селищах і селах справами опіки і піклування безпосередньо відають виконавчі комітети сільських і

селищних рад.

Залежно від виду суспільних відносин допомогу фізичним особам у здійсненні ними своїх сімейних прав та виконанні сімейних обов'язків можуть надавати органи освіти, служби у справах дітей, центри соціальних служб для молоді, органи соціального захисту населення органи охорони здоров'я [354; 336]. На сьогодні органи місцевого самоврядування самостійно визначають структуру органів опіки та піклування, яку закріплюють у локальному нормативному акті. На практиці здійснення фактичних дій із надання допомоги може покладатися на один підрозділ, а здійснення юридичних дій – на інший або на відповідну раду. Наприклад, виявлення дитини, яка потребує опіки та піклування, – на відділ освіти, вибір особи опікуна або піклувальника – на службу у справах дітей, призначення дитині опікуна або піклувальника – на раду, участь в судовому засіданні по справі, що стосується дитини, – на юридичне управління органу опіки та піклування. Отже, щоб визначити, який саме підрозділ органу місцевого самоврядування має надавати відповідну допомогу, слід звернутися до положення про районну або обласну раду. Законодавчо не визначено повноважень підрозділів місцевих рад щодо надання особам допомоги у здійсненні ними своїх сімейних прав та виконанні сімейних обов'язків. Очевидно, що відносини з надання допомоги особам у здійсненні ними своїх сімейних прав та виконанні обов'язків вимагають уніфікованого підходу незалежно від суб'єктів, які її надають (виду ради, структури ради). Немає сумнівів в тому, що має бути законодавчо визначений розподіл функцій підрозділів місцевих рад, до яких можна звернутися за допомогою в тій чи іншій життєвій ситуації. У зв'язку з реформуванням місцевого самоврядування стан справ лише ускладнився. У ст. 10 Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» передбачено, що держава здійснює фінансову підтримку добровільного об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст та приєднання до об'єднаних територіальних громад шляхом надання об'єднаній територіальній громаді коштів у вигляді

субвенцій на формування відповідної інфраструктури згідно з планом соціально-економічного розвитку такої територіальної громади [362].

Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 01 квітня 2014 р., у підрозділі, що визначає досягнення оптимального розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади, до основних повноважень органів місцевого самоврядування районного рівня відносить забезпечення виховання та навчання дітей у школах-інтернатах загального профілю [372]. Встановлення єдиного повноваження для органів місцевого самоврядування у сфері захисту прав дітей, навіть не сім'ї (!), виглядає досить дивним, зважаючи на запровадження у 2017 р. реформи системи інституційного догляду та виховання дітей [367]. Ідеєю цієї реформи і є деінституціоналізація, тобто ліквідація інтернатних закладів. Власне, сама по собі ідея деінституціоналізації не є детально продуманою, однак цілковите ігнорування визначених законодавством повноважень органів опіки та піклування у сфері захисту прав та інтересів сім'ї, дітей, опіки та піклування, а також потреб соціальної допомоги сім'ям на місцях взагалі схожа на геноцид. На нашу думку, систему соціальних служб у складі органів місцевого самоврядування слід не тільки вберегти від руйнування, а й зберегти і удосконалити з огляду на невдалу ідею системної ліквідації інтернатних закладів і потребу курування соціальних працівників кожної сім'ї, яка потребує допомоги, оцінки ризиків вчинення домашнього насильства, сприяння виконанню своїх функцій опікунами та піклувальниками тощо.

У ст. 17 СК України ключовими є словосполучення «надання допомоги», тлумачення якого залишається на розсуд суб'єктів правозастосування. Значення, які вкладаються в «надання допомоги» науковцями і практиками, досить вузькі.

Так, аналіз наукових коментарів до ст. 17 СК України доводить, що

серед науковців превалює думка, що потреба у отриманні допомоги від органів опіки та піклування може виникнути насамперед у тих, хто є неповнолітніми, у тих, хто потребує опіки та піклування [407, с. 56-57; 295, с. 34-35; 434, с. 69-70; 294, с. 39-40]. Так само ставляться до застосування цієї норми й посадові особи органів опіки та піклування.

Однак СК України покладає на органи опіки та піклування низку повноважень, направлених не тільки на охорону та захист прав дітей та осіб, які потребують опіки та піклування (малолітніх та неповнолітніх осіб, позбавлених батьківського піклування, та фізичних осіб, які визнані недієздатними або цивільна дієздатність яких обмежена). Говорячи про те, що потреба у отриманні допомоги від органів опіки та піклування може виникнути насамперед у тих, хто є неповнолітніми, а також у тих, хто потребує опіки та піклування через незадовільний стан здоров'я, означає розглядати тільки один аспект надання допомоги органами опіки та піклування.

Зауважимо, що СК України передбачає також участь органу опіки та піклування у захисті сімейних прав та інтересів. Такий захист полягає у попередньому (досудовому) зверненні осіб за захистом своїх сімейних прав та інтересів до органу опіки та піклування у випадках, передбачених СК України (ч. 1 ст. 19 СК України), у обов'язковій участі органу опіки та піклування в судових засіданнях при розгляді спорів щодо участі одного з батьків у вихованні дитини, визначення місця проживання дитини, позбавлення та поновлення батьківських прав, побачень з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав, відібрання дитини від особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду, управління батьками майном дитини, скасування усиновлення та визнання його недійсним (ч. 4 ст. 19 СК України), у підготовці та поданні до суду письмового висновку щодо розв'язання спорів (ч. 5 ст. 19 СК України).

На нашу думку, «попередній захист сімейних прав та інтересів в органах опіки та піклування» є складовою поняття «надання допомоги

органом опіки та піклування».

У сучасній науковій літературі було висунуто пропозицію щодо поділу повноважень органів опіки та піклування на дві групи: перша – це повноваження, пов'язані безпосередньо з опікою та піклуванням над фізичними особами, які перебувають під опікою чи піклуванням, та над майном фізичних осіб; друга – повноваження щодо захисту майнових і особистих немайнових прав фізичних осіб [525, с. 194-195].

Залежно від категорії осіб, права яких можуть бути захищені органом опіки та піклування, пропонується захищати права та інтереси: а) осіб, визнаних недієздатними; б) осіб, цивільна дієздатність яких обмежена; в) дітей. При цьому категорію «діти» умовно поділяють на дві: діти, які проживають з батьками (усиновлювачами), і діти, які не мають батьків, позбавлені батьківського піклування, проживають в сім'ях опікунів, піклувальників, в прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу, дитячих інтернатних закладах, що перебувають у сфері управління МОН, МОЗ, Мінпраці, притулках для неповнолітніх [525, с.195].

Погоджуючись з наведеною класифікацією, водночас зауважимо, що така класифікація повноважень органів опіки та піклування є неповною, а передбачене нею визначення кола осіб, які можуть потребувати допомоги від органів опіки та піклування, є незавершеним.

На нашу думку, повноваження органів опіки та піклування полягають не тільки у виконанні дій із забезпечення, охорони та захисту майнових та особистих немайнових прав та інтересів фізичних осіб, які потребують опіки (піклування) та перебувають під опікою (піклуванням), а також із захисту майнових і особистих немайнових прав фізичних осіб. Захист майнових і особистих немайнових прав фізичних осіб вимагається тоді, коли права та інтереси фізичних осіб порушені. Тож зазначений перелік має бути доповнено такими повноваженнями, як забезпечення та охорона майнових і особистих немайнових прав фізичних осіб.

Відсутні у переліку такі особи, як батьки, кожен з яких має певні

права, наприклад, щодо вибору місця проживання дитини, виховання дитини, щодо вибору прізвища та імені дитини, а ці права відповідно до законодавства можуть захищатися органом опіки та піклування (ч. 3 ст. 145, ч. 3 ст. 146, статті 158, 159, 161 СК України).

Відсутні в переліку й такі особи, як баба, дід, інші родичі, які також мають певні сімейні права та обов'язки. Так, органи опіки та піклування надають дозволи бабі, діду, іншим родичам забрати дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я, якщо батьки не забрали дитину (ч. 4 ст. 143 СК України). Причому таке повноваження надано Кодексом не в порядку досудового звернення, а як основний засіб захисту прав та інтересів дитини, яку батьки не забрали з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я, та сімейних прав баби, діда, інших родичів дитини.

Також органи опіки та піклування за зверненням баби і діда вживають заходів щодо захисту прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх та повнолітніх непрацездатних внуків (ч. 2 ст. 258 СК України); за зверненням сестри, брата, мачухи, вітчима та інших членів сім'ї вживають заходи щодо захисту прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх та повнолітніх непрацездатних братів, сестер, пасинка, падчерки (ч. 2 ст. 262 СК України).

На нашу думку, зазначений перелік може бути доповнено такими особами, як повнолітні дієздатні фізичні особи – батьки, баба, дід та інші особи, які також мають сімейні права, що можуть порушуватися, а також обов'язки, які можуть не виконуватися.

Надання допомоги органами опіки та піклування може здійснюватися як на прохання чи за згодою тих, хто її потребує, так і без прохання та згоди з їх боку або з боку осіб, які їх представляють, оскільки різноманітні негативні фактори, які впливають як на особу, так і на її права та інтереси, можуть створити перешкоди цю згоду отримати.

Посадові особи органів опіки та піклування повинні застосувати адекватні заходи для нейтралізації або мінімізації негативного впливу спорів

між батьками, іншими членами сім'ї, порушень прав та інтересів осіб з сімейними правами. Їх інтенсивна професійна діяльність повинна зупинити або призупинити настання шкідливих наслідків сімейних спорів.

Водночас зауважимо, що збільшення повноважень, що покладаються сімейним законодавством на органи опіки та піклування в сфері надання допомоги особам у здійсненні ними своїх сімейних прав та виконанні сімейних обов'язків, випереджає зростання чисельності та якості кадрових ресурсів органів опіки та піклування. Так, для вирішення таких важливих спорів, як спори щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї (ст. 158 СК України), вивчення ситуації, що склалася в результаті спору, вивчення умов життя батьків, їхнього ставлення до дитини, інших обставин, що мають істотне значення, визначення способів участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від неї, вимагають знань кваліфікованих спеціалістів, необхідності надання допомоги кількома спеціалістами (психологом, дитячим психологом, педіатром, педагогом).

На нашу думку, кадрове забезпечення органів опіки та піклування повинно визначатись законодавчо, а саме Законом України «Про організаційні основи діяльності органів опіки та піклування». В законі, зокрема, необхідно визначити кількісний склад фахівців на кількість населення, вимоги до освітньо-кваліфікаційного рівня фахівців. Крім цього, Законом слід передбачити розмежування повноважень та взаємодію відділів та інших підрозділів органів опіки та піклування в сфері надання допомоги органами опіки і піклування особам у здійсненні ними своїх сімейних прав та виконанні сімейних обов'язків, захисту прав та інтересів дітей, а також осіб, які мають сімейні права та обов'язки.

Виходячи з наведеного, можна виділити такі істотні ознаки, які характеризують поняття надання допомоги органами опіки та піклування особам у здійсненні ними своїх сімейних прав та виконанні сімейних обов'язків:

– наявність порушення прав та інтересів одного чи кількох учасників сімейних відносин або осіб, які мають сімейні права, що здатні викликати настання негативних наслідків для них;

– наявність визначеної форми згоди (заяви) заінтересованої особи на отримання допомоги;

– активна професійна діяльність відповідного фахівця, яка направлена на вивчення ситуації, визначення та застосування заходів, які мають вживатися для запобігання шкідливим наслідкам порушення прав та інтересів одного чи кількох учасників сімейних відносин або осіб, які мають сімейні права, або їх усунення;

– взаємодія (спілкування) з учасниками сімейних правовідносин, які потребують допомоги, направлена на повідомлення важливої для надання допомоги інформації;

– взаємодія (спілкування) з учасниками сімейних правовідносин, які порушують права та інтереси інших учасників цих правовідносин, направлена на прийняття рішення з урегулювання спорів та визначення умов їх вирішення;

– винесення рішення органом опіки та піклування щодо вирішення спору або здійснення фактичних дій, направлених на надання допомоги особам у здійсненні ними своїх сімейних прав та виконанні сімейних обов’язків.

Різним видам допомоги, що надаються органами опіки та піклування, можуть бути властиві й інші особливі ознаки, але названі вище ознаки завжди наявні під час надання допомоги органами опіки і піклування особам у здійсненні ними своїх сімейних прав та виконанні сімейних обов’язків

Виходячи з отриманих істотних ознак, надання допомоги органами опіки і піклування особам у здійсненні ними своїх сімейних прав та виконанні сімейних обов’язків – це здійснення органами опіки та піклування, їх посадовими особами фактичних і юридичний дій, передбачених СК України, направлених на запобігання та припинення

порушення сімейних прав, на виконання сімейних обов'язків.

Охорона і захист сімейних прав та інтересів не обмежується повноваженнями, наданими органам опіки та піклування у ці сфері суспільних відносин. Окремим питанням захисту сімейних прав, яке викликає спори на практиці і потребує окремого дослідження, є питання примирення в сімейних спорах, визначення місця і значення інститутів режиму окремого проживання подружжя і медіації у перспективному законодавстві України.

За чинним законодавством України, зважаючи на життєві обставини, розірвання шлюбу здійснюється за постановою державного органу реєстрації актів цивільного стану і за рішенням суду. Такий порядок встановлено з метою забезпечення суспільних і особистих інтересів. За життя подружжя шлюб може бути припинений тільки шляхом його розірвання. Здавна склалася думка, що шлюб в принципі укладається на все життя, і було б явно аморальним встановлення шлюбних відносин на певний час. Закріплюючи принципи добровільності шлюбу, не обмежуючи свободу розірвання шлюбу, аморальним є відсутність законодавчого закріплення правил щодо примирення подружжя, відновлення розлученого подружжя [498, с. 296-303].

Сімейний кодекс України містить норми щодо примирення подружжя у разі розладу сімейних стосунків і виявлення бажання розірвати шлюб. Однак норми СК щодо цього розпорошені по всьому Кодексу, подекуди є досить розпливчатими. Не можна погодитись з висловленою Я. М. Шевченко думкою, що «Загалом Сімейний кодекс справляє враження такого нормативного акта, який спрямований скоріше на збереження сім'ї будь-якою ціною, аніж на дотримання особистих прав кожного з її членів» [533, с. 7]. Аналіз правового регулювання розірвання шлюбу як в суді, так і в державних органах реєстрації актів цивільного стану, а також захисту сімейних прав та інтересів органом опіки та піклування свідчить про зворотне.

Законодавець є досить лаконічним при врегулюванні процедур примирення подружжя. Так, статтею 111 чинного СК України встановлено, що суд вживає заходів щодо примирення подружжя, якщо це не суперечить моральним засадам суспільства. Взагалі СК України містить занадто багато відсилань про вирішення тих або інших сімейно-правових питань з посиланням на моральні засади суспільства. Я. М. Шевченко справедливо зазначає, що «Взагалі в Кодексі дуже часто вживається поняття «моральні засади суспільства». Виникає враження, що цей правовий акт спрямований саме на дотримання цих засад правовим шляхом» [533, с. 4]. Насправді, і як зазначалося вище, сімейне право нерозривно пов'язане із мораллю та традиціями, що склалися в суспільстві. Однак і погляди людей, що складають суспільство, змінюються, а тому змінюється і правова регламентація відносин між ними.

Крім цього, примирні процедури можуть застосовуватися відповідно до процесуального законодавства. Так, у ч. 7 ст. 240 ЦПК України закріплено, що у справі про розірвання шлюбу суд може зупинити розгляд справи і призначити подружжю строк для примирення. При цьому строк для примирення не може перевищувати шести місяців. Таким чином, способи примирення не вказуються, а вирішення питання щодо строку цілком залежить від рішення суду.

Слід зауважити, що Пленум Верховного Суду України звертав увагу на обов'язковість вжиття судом заходів до примирення подружжя. Так, відповідно до п. 10 постанови Пленуму Верховного Суду України від 21.12.2007 № 11 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя» встановлено, що проголошена Конституцією України охорона сім'ї державою полягає, зокрема, в тому, що шлюб може бути розірвано в судовому порядку лише за умови, якщо встановлено, що подальше спільне життя подружжя і збереження шлюбу суперечитиме інтересам одного з них чи інтересам їх

дітей. Із цією метою суди повинні уникати формалізму при вирішенні позовів про розірвання шлюбу, повно та всебічно з'ясовувати фактичні взаємини подружжя, дійсні причини позову про розірвання шлюбу, враховувати наявність малолітньої дитини, дитини-інваліда та інші обставини життя подружжя, забезпечувати участь у судовому засіданні, як правило, обох сторін, вживати заходів до примирення подружжя. Передбачене ч. 1 ст. 111 СК України вжиття судом заходів щодо примирення подружжя застосовується у разі відсутності згоди одного з них на розірвання шлюбу за ініціативою однієї зі сторін або суду у формі зупинення розгляду справи та надання сторонам строку на примирення (ч. 7 ст. 240 ЦПК України).

Судам слід використовувати надану законом можливість відкладення розгляду справи для примирення подружжя, особливо за наявності неповнолітніх дітей. При визначенні строку на примирення суд заслуховує думку сторін та враховує конкретні обставини справи. Якщо після закінчення призначеного судом строку примирення подружжя не відбулося і хоча б один з них наполягає на припиненні шлюбу, суд вирішує справу по суті.

Поза увагою Пленуму, так само як і законодавця, залишилося питання про неможливість застосування строків для примирення, зважаючи на положення ч. 4 ст. 109 СК про те, що суд має постановити рішення про розірвання шлюбу після спливу одного місяця від дня подання заяви. Який має бути встановлено строк для примирення в такому разі, щоб вкластися у визначений законом термін – місяць? Тиждень або два?

Як зазначалося вище, з прийняттям СК України і запровадженням в ньому інституту окремого проживання подружжя (ст. 119 СК України) з'явився ще один спосіб примирення подружжя, який має застосовуватися в судовому порядку. Для України цей інститут є новим, однак в зарубіжному законодавстві, зокрема французькому, німецькому, він, по-перше, є підставою для розірвання шлюбу, по-друге, способом для примирення

подружжя.

Відповідно до ст. 119 СК України за заявою подружжя або позовом одного з них суд може постановити рішення про встановлення для подружжя режиму окремого проживання у разі неможливості чи небажання дружини і (або) чоловіка проживати спільно. Режим окремого проживання припиняється у разі поновлення сімейних відносин або за рішенням суду на підставі заяви одного з подружжя. Нами вже зверталась увага на недолугість чинного законодавства в сфері регулювання встановлення для подружжя режиму окремого проживання. У підрозділі 3.1 нами обґрунтовувалась пропозиція використовувати можливості інституту встановлення режиму окремого проживання судом в рамках застосування норми ст. 111 СК України як захід щодо примирення подружжя.

На сьогодні розірвання шлюбу може здійснюватися й в позасудовому порядку. На нашу думку, не досить вдалим стало законодавче спрощення процедури розірвання шлюбу – тільки в державних органах РАЦСу (ст. 106 СК – розірвання шлюбу державним органом реєстрації актів цивільного стану за заявою подружжя, яке не має дітей; ст. 107 СК – розірвання шлюбу державним органом реєстрації актів цивільного стану за заявою одного з подружжя). І якщо щодо підстав розірвання шлюбу, встановлених ст. 107 СК України, заперечень немає (шлюб розривається державним органом реєстрації актів цивільного стану за заявою одного із подружжя, якщо другий із подружжя: 1) визнаний безвісно відсутнім; 2) визнаний недієздатним; 3) засуджений за вчинення злочину до позбавлення волі на строк не менш як три роки), то відсутність законодавчого визначення підстав для розірвання шлюбу у ст. 106 СК викликає заперечення.

Ліквідація примирної процедури зводить розірвання шлюбу до простої формальності і не сприяє укріпленню сімейних устоїв в суспільстві, а також позиціонованому в ч. 2 ст. 1 завданню Сімейного кодексу – зміцненню сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб.

Виключаючи можливість застосування заходів примирення подружжя

при розірванні шлюбу в державних органах РАЦСу, більше відкривається шляхів до фіктивного розірвання шлюбу. Зрозуміло, що застосування заходів до примирення подружжя можливе тільки тоді, коли до цього є розумні підстави, але це може виявитися тільки при детальному розгляді справи в суді. На сьогодні не застаріли слова Г. К. Матвєєва про те, що «Практика справ про розлучення показує, що саме в той момент, коли справа про розірвання шлюбу розглядається в повному обсязі, суду надається досить часто широка можливість так повести процес, щоб запевнити сторони в недоцільності розірвання шлюбу…» [263, с. 60]. При розірванні шлюбу в державному органі РАЦСу такої можливості немає.

Одержавши спільну заяву від подружжя про розірвання шлюбу, службовець державного органу РАЦСу виконує техніко-реєстраційні функції, а саме реєструє її в спеціальному журналі, здійснює дії щодо вияснення питання про реєстрацію шлюбу, для чого надсилає запит до відділу реєстрації актів цивільного стану України за місцем зберігання актового запису про шлюб. В наукових дослідженнях піддавалося критиці положення СК, відповідно до якого посадова особа державного органу РАЦСу не зобов’язана вживати заходів до примирення подружжя, а також те, що такі заходи може вживати лише суд, якщо це не суперечить моральним засадам суспільства. Так, О. Ю. Бикова зазначає, що «Відсутність такої вимоги до державних органів РАЦСу виглядає дещо нелогічною і байдужою до збереження або незбереження сім’ї». Однак не можна цілком погодитися з обстоюваною авторкою думкою, що «вжиття заходів з примирення подружжя при розірванні шлюбу в державних органах РАЦСу повинно бути обов’язковим і закріплено законодавчо. І ця справа повинна здійснюватися співробітниками державних органів РАЦСу мудро, щиро і небайдуже, застосовуючи психолого-педагогічні методи переконання» [24, с. 160-161].

На сьогодні законодавчих підстав для покладення на державні органи РАЦСу такої функції, як вжиття заходів з примирення подружжя, немає. Це

не відповідає покладеним на них Законом України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» завданням. Розширення можливостей застосування примирних процедур, які мають передувати розлученню, на наш погляд, можливе шляхом внесення змін до законодавства, якими слід надати повноваження з примирення подружжя органам опіки та піклування, на кшталт сімейних судів. СК України передбачає можливість участі органу опіки та піклування у захисті сімейних прав та інтересів (ст. 19), однак містить обмовку, що особа має право на попереднє звернення за захистом своїх сімейних прав та інтересів до органу опіки та піклування у випадках, передбачених цим Кодексом. Випадки, які передбачає СК, стосуються головним чином участі батьків у вихованні дитини, місця проживання дитини, позбавлення та поновлення батьківських прав, побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав, та інших випадків, пов'язаних із вирішенням долі дитини. При цьому звернення за захистом до органу опіки та піклування не позбавляє особу права на звернення до суду, а у разі звернення з позовом до суду орган опіки та піклування припиняє розгляд поданої йому заяви (ч. 3 ст. 19 СК).

На сьогодні фінансовий стан і кадровий склад органів опіки та піклування не дозволяє їм виконувати навіть ті функції, які вже на них покладені. Однак це не може бути виправданням непокладення на них інших функцій із захисту сімейних прав, зокрема й збереження сім'ї. Для виконання цієї функції у складі органу опіки та піклування має бути сімейний психолог, який допоможе розібратися подружжю в тому, чи є можливим подальше збереження сім'ї.

Законодавство розвинених країн передбачає застосування примирних процедур, які мають передувати судовому розгляду справи про розірвання шлюбу. Так, у Франції суддя з сімейних справ зобов'язаний провести особисту бесіду з кожним з подружжя окремо, призначати термін для того, щоб подумати, чи розривати шлюб, спроби ці можуть бути неодноразовими, суддя може їх відстрочити також неодноразово (ст. 252–252-4 ЦК

Франції) [87]. У Німеччині в рамках застосування заходів примирення подружжя суд рекомендує подружжю звернутися в шлюбне консультативне бюро (ч. 5 § 614 ЦПУ Німеччини) [93]. На нашу думку, слід надати право органам опіки та піклування в рамках наданих їм ст. 19 СК України повноважень щодо участі у захисті сімейних прав та інтересів розглядати спори про розірвання шлюбу. Це, однак, не може позбавляти подружжя права на безпосереднє звернення до суду із позовом про розірвання шлюбу.

Недостатньо використовується в Україні для вирішення спорів, що виникають із сімейних правовідносин, медіація. Медіацією (від лат. *mediatio* – посередництво) є вирішення спору із залученням посередника (медіатора), який сприяє сторонам конфлікту у налагодженні комунікації, допомагає проаналізувати конфліктну ситуацію, що склалася, таким чином, щоб сторони самостійно змогли обрати той варіант рішення, який задовольнить інтереси і потреби учасників спору. Медіація вважається альтернативним судовому способом вирішення спорів.

Не будучи законодавчо закріпленою, процедура медіації застосовується адвокатами з середини 90-х років минулого століття. Слід відзначити, що досвідчений та кваліфікований адвокат-посередник і сьогодні працює на те, що вирішення сімейних спорів із застосуванням процедури медіації є не альтернативою вирішення спорів у суді, а єдиним якісним і кінцевим засобом примирення.

З точки зору практичних і методологічних засобів вирішення спорів, що виникають щодо поділу майна подружжя, визначення місця проживання дитини тощо, існує нагальна потреба в законі, який би визначав правові основи процедури медіації на професійних засадах та поширення практики мирного позасудового врегулювання спорів. У Верховній Раді України було зареєстровано кілька законопроектів про медіацію. Серед зареєстрованих Верховною Радою України IX скликання реєстраційний № 3504 від 19.05.2020 і реєстраційний № 3504-1 від 04.06.2020 (альтернативний до № 3504) [597; 598].

Обидва законопроекти, на нашу думку, потребують суттєвого доопрацювання в частині здійснення медіації у сімейних спорах (конфліктах). Однак законопроект реєстр. № 3504 дещо детальніше врегульовує запровадження медіації. Зокрема, ним передбачено внесення змін до статей 13, 21 Закону України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», якими визначається надання права суб'єктам соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю представляти інтереси сімей, дітей та молоді в їх відносинах з підприємствами, установами, організаціями, а також вживати вичерпних заходів щодо забезпечення доступу до безоплатної правової допомоги на підставах та в порядку, встановлених законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги. Статтею 3 Закону України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» визначено коло суб'єктів соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю, якими є: уповноважені органи, що здійснюють соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю; фахівці із соціальної роботи; об'єднання громадян, благодійні, релігійні організації; юридичні та фізичні особи, які надають соціальні послуги сім'ям, дітям та молоді; волонтери у сфері соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю [371]. Як бачимо, законом встановлене широке коло осіб, які мають право представляти інтереси дітей. Однак у пояснювальні записці до проекту закону нічим не обґрунтована і не обумовлена участь цих осіб в якості представників дітей. На нашу думку, згадані особи можуть представляти дітей лише у разі, якщо вони є опікунами таких дітей. При доопрацюванні проекту слід врахувати це положення, а також внести відповідні зміни до СК України, ЦПК України, законів України «Про охорону дитинства», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування».

Виходячи з наведеного, пропонуємо надати право суду застосовувати такі примирні процедури у справах про розірвання шлюбу, як: 1) рекомендувати подружжю звернутися за консультацією до сімейного

психолога; 2) встановити режим окремого проживання подружжя; 3) відкласти розгляд справи про розірвання шлюбу і призначити подружжю строк для примирення; 4) звернутися до медіатора. Зазначені способи примирення можуть застосовуватися як кожен окремо, так і всі одночасно.

Також пропонуємо збільшити термін постанови рішення про розірвання шлюбу – з одного місяця від дня подання заяви – до року, якщо не була застосована процедура встановлення режиму окремого проживання подружжя (ч. 4 ст. 109 СК), а у разі застосування такої процедури – до півроку. Це надасть можливість подружжю остаточно обдумати своє рішення, а суду – вжити необхідних для цього і для збереження сім'ї заходів.

Крім цього, пропонуємо доповнити ст. 250 ЦПК України, положенням, відповідно до якого протокол про окремі процесуальні дії має містити звіт про те, які суд застосував примирні процедури, і який результат вони дали.

Примирні процедури мають застосовуватися на будь-якій стадії цивільного процесу, однак найкраще – при попередньому розгляді справи про розірвання шлюбу, за винятком випадків, коли спроба примирення вже робилися в досудовому органі (наприклад, в органі опіки та піклування), або примирна процедура вочевидь не має перспективи. Для проведення примирних процедур слід законодавчо закріпити особисту участь сторін в процесі. Якщо сторона не з'явиться на примирну процедуру, або остання не матиме результату, тоді суд має розглядати справу по суті.

Не можна заперечувати важливість належного законодавчого регулювання процедури примирення подружжя. У збереженні сталої сім'ї зацікавлені не тільки учасники сімейних відносин, а й держава, суспільство. Забезпечення сімейного виховання дитини, збереження, коли це можливо, сім'ї, є об'єктом державного та суспільного інтересу. Певним чином, у разі збереження сім'ї, держава має менше проблем із забезпеченням матеріального становища сім'ї через соціальні виплати, проживання дітей в сім'ї з батьком та матір'ю, які мають добрі стосунки, створює найбільш сприятливі умови для їх повноцінного розвитку, для побудови дитиною

системи своїх стосунків з колективами, суспільством як на період дитинства, так і на майбутнє, убезпечить суспільство від збільшення кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Доречно, вважаємо, навести в зв'язку з цим слова О. Ю. Ільїної: «Саме в сімейних правовідносинах найбільш яскраво виявляються дві форми публічного інтересу: державний і суспільний» [174, с. 2].

Окреслені проблемні питання, безумовно, потребують подальшого спеціального дослідження, але те, що вони не знайшли свого вирішення в Сімейному кодексі України та Цивільному процесуальному кодексі України, свідчить про необхідність удосконалення останніх.

Висновки до Розділу 4

1. Безперешкодне здійснення прав і виконання обов'язків є однією із засад СК України, на яких засновані норми цього Кодексу, що врегульовують різні види правовідносин між їх суб'єктами. Визначаючи співвідношення прав та обов'язків у сімейному праві, необхідно враховувати предмет правового регулювання сімейних правовідносин.

Незважаючи на виокремлення прав та обов'язків батьків з виховання дитини, слід відзначити їх тісну взаємодію і взаємозалежність.

2. Принципом сімейного права є належне здійснення сімейних прав і виконання обов'язків. Цей принцип у теорії сімейного права спрямований на забезпечення належного здійснення прав і виконання обов'язків батьків і дітей, взаємного утримання членів сім'ї. Порушення даного принципу може означати зловживання сімейними правами і передбачатиме застосування відповідних правових санкцій.

3. Принцип заборони зловживання правом і неналежного здійснення прав і виконання обов'язків учасниками сімейних правовідносин означає заборону виходити за межі дозволеної поведінки і зобов'язання здійснювати свої права відповідно до закону.

4. Надання допомоги органами опіки і піклування особам у здійсненні ними своїх сімейних прав та виконанні сімейних обов'язків – це здійснення органами опіки та піклування, їх посадовими особами фактичних і юридичний дій, передбачених Сімейним кодексом України, направлених на запобігання та припинення порушення сімейних прав, на виконання сімейних обов'язків.

5. Попередній захист сімейних прав та інтересів в органах опіки та піклування є складовою поняття надання допомоги органом опіки та піклування.

6. З метою виключення зловживань з боку посадових осіб органів

опіки та піклування, а також розуміючи необхідність однозначного тлумачення законодавства в сфері регулювання надання допомоги особам у здійсненні ними своїх сімейних прав та виконанні сімейних обов'язків органами опіки та піклування пропонуємо прийняти Закон України «Про організаційні основи діяльності органів опіки та піклування», в якому визначити та деталізувати норми СК України в зазначеній сфері, визначити кількісний та якісний склад органів опіки та піклування, інші питання організації і діяльності зі здійснення опіки та піклування.

7. Також пропонуємо внести зміни до ст. 17 СК України, якими встановити, що органи опіки та піклування при наданні допомоги особам у здійсненні ними своїх сімейних прав та виконанні сімейних обов'язків у своїй діяльності керуються цим Кодексом та іншими законами.

8. Слід надати право органам опіки та піклування в рамках наданих їм ст. 19 СК України повноважень щодо участі у захисті сімейних прав та інтересів, розглядати спори про розірвання шлюбу. Звернення до органів опіки та піклування не може позбавляти подружжя права на безпосереднє звернення до суду із позовом про розірвання шлюбу.

9. Виходячи з наведеного, пропонуємо надати право суду застосовувати такі примирні процедури у справах про розірвання шлюбу, як: 1) рекомендувати подружжю звернутися за консультацією до сімейного психолога; 2) встановити режим окремого проживання подружжя; 3) відкласти розгляд справи про розірвання шлюбу і призначити подружжю строк для примирення; 4) звернутися до медіатора. Зазначені способи примирення можуть застосовуватися як кожен окремо, так і всі одночасно.

Примирні процедури можуть бути застосовані на будь-якій стадії цивільного процесу, однак найкраще – при попередньому розгляді справи про розірвання шлюбу, за винятком випадків, коли спроби примирення вже застосовувалися в досудовому органі (наприклад, в органі опіки та піклування), або примирна процедура вочевидь не має перспективи. Для проведення примирних процедур слід законодавчо закріпити особисту

участь сторін в процесі. Якщо сторона не з’явиться на примирну процедуру або цю процедуру буде визнано такою, що не матиме результату, тоді суд має розглядати справу по суті.

10. Також пропонуємо збільшити термін постановлення рішення суду про розірвання шлюбу: від одного місяця із дня подання заяви до одного року, якщо не була застосована процедура встановлення режиму окремого проживання подружжя (ч. 4 ст. 109 СК України), а у разі застосування такої процедури – до півроку. Це надасть можливість подружжю остаточно обдумати своє рішення, а суду – вжити необхідних для цього і для збереження сім’ї заходів.

11. Запропоновано доповнити ст. 250 ЦПК України положенням, відповідно до якого протокол про окремі процесуальні дії має містити звіт про те, які примирні процедури застосував суд і яких результатів завдяки ним досягнуто.

Результати дослідження, які викладені у Розділі IV, відображено у наступних публікаціях автора: [485, с. 146-150], [493, с. 166-171].

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та нове розв'язання актуальної науково-прикладної проблеми сімейного права України – розроблена системна концепція загальної класифікації сімейних правовідносин, що містить потенціал для ефективної розбудови останніх у процесі сучасної рекодифікації цивільного законодавства. До основних науково обґрунтованих результатів проведеного дослідження належать, зокрема, такі положення.

1. Запропоновано класифікувати сімейні правовідносини за видами залежно від суб'єктного складу правовідносин та їх змісту (взаємних прав і обов'язків учасників). Систему сімейних правовідносин становлять:

1) правовідносини між подружжям:

– правовідносини між нареченими (зарученими);

– правовідносини між подружжям, яке зареєструвало шлюб в органі державної реєстрації актів цивільного стану;

– правовідносини між жінкою та чоловіком, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою (фактичні шлюбні відносини);

– правовідносини між колишнім подружжям у разі набуття права на утримання після розірвання шлюбу.

До цього виду правовідносин не відносяться правовідносини між колишнім подружжям щодо поділу майна, яке є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, оскільки такі відносини належать до цивільних;

2) правовідносини між батьками і дітьми:

– правовідносини між батьками і дітьми на підставі кровного споріднення;

– правовідносини між усиновлювачами і усиновленими (штучна спорідненість);

3) правовідносини між іншими родичами:

– правовідносини між бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками;

– правовідносини між братами та сестрами; правовідносини між мачухою, вітчимом і пасинком, падчеркою;

4) квазі-сімейні правовідносини:

– правовідносини між опікунами/піклувальниками та підопічними;

– правовідносини між прийомними батьками та підопічними дітьми;

– правовідносини між батьками-вихователями та підопічними дітьми.

Правовідносини між патронатними вихователями і дітьми до системи сімейних правовідносин не включаються, а належать до цивільно-правових з надання соціальних послуг.

5) правовідносини з фактичного виховання між особою, яка взяла у свою сім'ю дитину, та такою дитиною щодо її виховання, захисту та утримання.

2. Кожен із елементів класифікації сімейних правовідносин – цілком автономний і водночас пов'язаний з іншими. У межах пропонованої класифікації виявляється закономірність співвідношення різних елементів класифікації.

Поряд із наведеними сімейні правовідносини можна класифікувати додатково за ознаками, які відображають їх специфіку і зміст:

– правовідносини між родичами дітей, усиновлених одним із подружжя після повторного шлюбу, у разі подання родичами колишнього з подружжя заяви до суду про збереження правового зв'язку з дитиною і ухвалення відповідного судового рішення;

– правовідносини між фактичним вихователем і дитиною у разі відібрання дитини від матері, батька без позбавлення їх батьківських прав після передання дитини бабі, дідові, іншим родичам за їх бажанням.

3. Обґрунтовано та доведено існування взаємозв'язку і взаємовпливу соціальних норм у сімейних відносинах. При цьому інститути сімейного

права послідовно змінюються залежно від звичаєвих, моральних та релігійних норм.

Продемонстровано історичні зміни правового статусу членів сім'ї від безмежної влади чоловіка і батька до рівноправності подружжя в сім'ї, від дитини як об'єкта сімейних прав до дитини як суб'єкта сімейних правовідносин.

4. Сучасне сімейне законодавство враховує як публічний, так і приватний інтереси, упорядковуючи суспільні відносини за допомогою імперативних і диспозитивних норм права.

5. Ефективність правового регулювання сімейних відносин досягається за наявності функціонального взаємозв'язку норм сімейного права з нормами цивільного права, а також із нормами галузей публічного права (адміністративним і кримінальним).

Обґрунтовано доцільність співвідношення норм публічного і приватного права в механізмі правового регулювання сімейних відносин.

6. Враховуючи міжнародно-правове визнання сім'ї як основного осередку суспільства і природного середовища для зростання і благополуччя всіх її членів і особливо дітей; як основного осередку суспільства, що зв'язує покоління, необхідним вбачається вжиття державою правових заходів щодо збереження інституту сім'ї, зміцнення і захисту сім'ї відповідно до традицій і звичаїв нашої країни.

7. Соціальне значення сім'ї в суспільстві, важливість збереження принципу «сім'я – природний і основний осередок суспільства» забезпечується правовими засобами, які виправдані підставами для впливу/втручання держави у приватні відносини з метою задоволення суспільно-значущих інтересів, а також для захисту найвразливішихучасників таких відносин – дітей і осіб похилого віку.

Способами прояву публічно-правового регулювання стосовно сімейно-правових відносин є встановлені межі здійснення суб'єктивних сімейних прав, зобов'язання щодо виконання суб'єктивних сімейних обов'язків.

Регулятивні норми сімейного права складаються із норм, що закріплюють права, зобов’язальних норм і норм-заборон.

Заборонні норми права закріплюють для суб’єктів обов’язки утримуватися від вчинення певних дій.

8. Ключовими критеріями, які дають змогу відмежувати сімейні правовідносини від цивільних і адміністративних, є: метод правового регулювання; предмет правового регулювання; суб’єкти правових відносин.

Додатково аргументовано, що метод сімейного права – сукупність прийомів і способів, за допомогою яких норми сімейного права впливають на суспільні сімейні відносини.

9. Специфічними рисами сімейних правовідносин, які безпосередньо відмежовують їх від суміжних правовідносин, є:

– юридична рівність учасників сімейних правовідносин;

– самостійність волі учасників сімейних правовідносин;

– індивідуальне ситуаційне регулювання.

10. Під принципами сімейного права слід розуміти основні засади, ідеї, що визначають соціальне призначення сімейного права, та відповідно до яких норми сімейного права регулюють особисті немайнові і майнові відносини між учасниками сімейних відносин

11. Сімейні правовідносини є одним із видів суспільних відносин, врегульованих нормами сімейного права, що виникають із шлюбу, спорідненості (природної і штучної), усиновлення, а також із таких форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як опіка та піклування, прийомна сім’я і дитячий будинок сімейного типу.

12. Обґрунтовано висновок про належність сімейного права до приватного права, а також наведено додаткові аргументи на користь виокремлення сімейного права в самостійну галузь.

Соціальне призначення двох згаданих галузей права – цивільного і сімейного – істотно різниться. Перебуваючи між собою в тісному взаємозв’язку, цивільне право є основою для усіх приватно-правових

відносин, сімейне право, в свою чергу, є основою для правовідносин шлюбу, особистих немайнових та майнових прав і обов'язків подружжя, батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів.

Сімейне право має свій предмет і метод правового регулювання, засади і функції, відмінні від цивільного права. Послуговуючись цим комплексом особливостей, можливо не лише виокремити сімейне право із єдиної системи права, а й виявити такі його особливості, яких цілком достатньо для того, щоб обґрунтувати його віднесення до окремої галузі права.

13. До системи правових засобів впорядкування або припинення сімейних правовідносин належать позасудові способи вирішення спорів і судові.

До позасудових способів вирішення сімейних спорів належить медіація як добровільне вирішення спору шляхом переговорів за участю професійного посередника – нотаріуса, адвоката.

До судових способів вирішення спорів належать: досудова медіація; судова медіація; заходи суду щодо примирення подружжя (ст. 111 СК України); встановлення режиму окремого проживання подружжя (ст. 119 СК України).

14. Визначено розуміння медіації як способу налагодження соціального порядку, спрямованого на встановлення гармонійних відносин між сторонами.

Медіація може бути спрямована і на припинення відносин між сторонами, що і відрізняє її від примирних процедур, які є окремим інститутом альтернативного вирішення спорів.

15. Доведено необхідність внесення змін та доповнень до статей 157, 164 СК України, які дадуть змогу Україні виконувати взяті на себе перед світовим співтовариством міжнародні зобов'язання, відповідатимуть загальним вимогам чинного національного сімейного законодавства, сприятимуть передбачуваності судової практики, а головне – стануть

гарантією забезпечення найкращих інтересів дітей, а також прав та інтересів тих із батьків, які добросовісно і належним чином виконують свої батьківські обов'язки.

З метою забезпечення прав та інтересів дитини на освіту, лікування, відпочинок, розвиток тощо запропоновано із норми ч. 5 ст. 157 СК України вилучити слова «…на строк, що не перевищує одного місяця» у разі належного інформування тим із батьків, який не ухиляється від виконання батьківських обов'язків, шляхом надсилання рекомендованого листа про тимчасовий виїзд дитини за межі України, мету виїзду, державу прямування та відповідний часовий проміжок перебування у цій державі.

З метою удосконалення норм сімейного законодавства, які визначають сімейно-правову відповідальність батьків за невиконання обов'язку з утримання своїх дітей, закріпити на законодавчому рівні шляхом внесення змін до ч. 1 ст. 164 СК України, доповнивши її п. 2-1 такого змісту: «2-1) ухиляються від виконання своїх обов'язків з утримання дитини в частині надання матеріального забезпечення дитині в обсязі, не меншому ніж визначено законом».

16. Необхідним вбачається удосконалення норм законодавства з метою усунення суперечностей в процесуальних аспектах застосування режиму окремого проживання подружжя. Стаття 119 СК України встановлює, що до суду можуть подаватися заява подружжя або позов одного з них щодо розгляду питання про встановлення для подружжя режиму окремого проживання. Відповідно до ч. 3 ст. 234 ЦПК України справи про встановлення режиму окремого проживання за заявою подружжя розглядаються судом у порядку окремого провадження. Однак окремої глави, яка би регламентувала процедуру розгляду таких справ, ЦПК України не містить.

Доцільним вбачається доповнити ЦПК України відповідною главою, а також передбачити в її нормах положенням про те, що у разі виникнення спору, справи про встановлення режиму окремого проживання можуть

розглядатися за позовом подружжя за правилами загального позовного провадження.

17. Обґрунтовано пропозицію щодо вилучення з СК України глави 20 «Патронат над дітьми». Доведено, що за правовою природою патронат над дітьми неможливо вважати формою сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, через його короткотерміновість (не більше 6 місяців), неможливість забезпечити за такий короткий проміжок часу належне сімейне виховання, реабілітацію, духовний та фізичний розвиток.

Запропоновано віднести патронатну форму влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, до соціальних послуг, що надаються за цивільно-правовим договором.

18. Обґрунтовується пропозиція щодо вилучення із глави 6 розділу I СК України статей 49-51.

Держава має безпосередню заінтересованість у охороні таких немайнових прав, як материнство і батьківство, що гарантовано у ст. 51 Конституції України і є засадою СК України (ч. 1 ст. 5). У разі, якщо є підстави для застосування санкцій у випадках порушення права на материнство, батьківство, вимагається застосування спеціального законодавства.

Частина 5 ст. 49 СК України містить дискримінаційні ризики, пов’язані із порушенням балансу між правами обох батьків незалежно від того, чи є вони подружжям у розумінні ч. 1 ст. 21 СК України. За таких обставин, ст. 51 СК України щодо права дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності не кореспондується із визначеними ЦК України нормами щодо права фізичної особи на індивідуальність.

19. Окремими нормами СК України передбачено наслідки зловживання сімейними правами, при цьому жоден термін на позначення такого зловживання не використовується. Відсутність відповідного терміна ускладнює можливість кваліфікувати дії учасників правовідносин як такі, що

вчиняються на шкоду іншим учасникам сімейних правовідносин.

З метою усунення можливої небезпеки зловживання суб'єктивними сімейними правами і використання їх на шкоду інтересам інших учасників сімейних правовідносин запропоновано відобразити в нормах СК України в процесі його рекодифікації відповідні норми-принципи щодо заборони зловживання сімейними правами.

Зловживання сімейним правом – це правопорушення, під яким слід розуміти такі дії, вчинки суб'єктів сімейних правовідносин, за яких можливо, не порушуючи загальноприйняті норми поведінки, втілити негідні намірита заподіяти шкоду іншим. Метою втілення наведеної ідеї є гармонізація безпосередньо норм СК України, а також норм СК України із нормами Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Наведена пропозиція обґрунтована для подальшого її закріплення у нормах СК України.

20. Запропоновано доповнити ЦПК України нормою про те, що у справі про розірвання шлюбу суд може запропонувати сторонам застосувати процедуру медіації для вирішення сімейного спору і досягнення примирення. На час процедури медіації суд зупиняє розгляд справи, але не більше ніж на шість місяців. Укладена сторонами угода про примирення затверджується ухвалою суду.

21. Окреслено перспективи розвитку сімейного законодавства в процесі рекодифікації цивільного та сімейного законодавства.

Обґрунтовано доцільність здійснення рекодифікації ЦК України шляхом декодифікації ГК України. Оптимальне поєднання норм кодексів сприятиме ефективному врегулюванню цивільних, у т.ч. підприємницьких, правовідносин.

СК України має бути сформовано як окремий кодифікований акт, що врегульовує приватні відносини у сфері сім'ї та родини. Доводиться логічність структури СК України за взірцем книги шостої проекту ЦК України 1996 р. у доопрацьованій редакції 1999 р.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. І-й кодексъ законовъ Р.С.Ф.Р. объ актахъ гражданскаго состоянія, брачномъ, семейномъ и опекунскомъ праве / Со вступ. ст.: А. Г. Гойхбарга и З. Теттенборн. Введ. Москва: Наркомюст, 1918. 66 с.

2. Азаревич Д. Русский брак. *Журнал гражданского и уголовного права*. 1880. Кн. 5. С. 82-139.

3. Алексеев С. С. Частное право: Научно-публицистический очерк. Москва: «Статут», 1999. 158 с.

4. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. Москва: Юрид. лит., 1966. 187 с.

5. Алексеев С. С. Общая теория социалистического права: Нормы права и правоотношения. Курс лекций: Учебное пособие. Вып. 2 / Ред.: Петрищева Г. И. Свердловск: Сред.-Урал. кн. изд-во, 1964. 226 с.

6. Алексеев С. С. Предмет советского социалистического гражданского права. *Ученые труды Свердловского юридического института*. 1959. Т. 1. 336 с.

7. Алексеев С.С. Государство и право. Собрание сочинений в 10 т. Т. 8: Учебники и учебные пособия. Москва: Статут, 2010. 480 с.

8. Алексеев С.С. Общая теория права. Курс в 2-х т. Т. 2. Москва: Юрид. лит., 1982. 360 с.

9. Анненков К. Н. Система русского гражданского права. 2-е изд., пересмотр. и доп. Т. 1. Введение и общая часть. Санкт-Петербург: тип. М. М. Стасюлевича, 1899. 591 с.

10. Антокольская М. В. Лекции по семейному праву. Москва: Юрист, 1995. 365 с.

11. Антокольская М. В. Семейное право: Учебник. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2003. 333 с.

12. Антокольская М. Проект Европейского Гражданского Кодекса и

проблемы гармонизации семейного права. *Ежегодник сравнительного правоведения*. 2004. Москва: Норма, 2005. С. 5–31.

13. Антошкіна В. К. Договірне регулювання відносин подружжя: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2006. 20 с.

14. Ариванюк Т. О. Правове регулювання відносин власності між подружжям: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2002. 20 с.

15. Арсеньев К. К. Разлучение супругов, как необходимый институт брачного права: докл. д. чл. Юрид. о-ва, представл. в заседании Гражд. отд. О-ва, 25 февр. 1884 г. *Вестник Европы*. Санкт-Петербург, 1884. С. 291–326.

16. Афанасьєва Л. В. Аліментні правовідносини в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2002. 187 арк.

17. Ахмач Г. М. Договірні правовідносини членів сім'ї: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2009. 19 с.

18. Байтин М. И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков). изд. 2-е, доп. Москва: ООО ИД «Право и государство», 2005. 544 с.

19. Белов В. А. Дуализм частного права. *Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики* / под общ. ред. В. А. Белова. Москва: Издательство Юрайт, 2009. С. 64–93.

20. Белякова А. М. Вопросы советского семейного права в судебной практике. Пособие для слушателей народных университетов. Москва: Знание, 1989. 144 с.

21. Белякова А. М., Ворожейкин Е. М. Советское семейное право: учебник / Под ред. В. П. Грибанов. Москва: Юрид. лит., 1974. 304 с.

22. Березовська К. І. Правове регулювання відносин усиновлення з іноземним елементом: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2019. 252 с.

23. Березовська К. І. Правове регулювання відносин усиновлення з іноземним елементом: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2019. 22 с.

24. Бикова О. Ю. Укладення та розірвання шлюбу за законодавством

України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2005. 220 с.

25. Бикова О. Ю. Укладення та розірвання шлюбу за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2005. 20 с.

26. Бігняк О. В. Цивільно-правовий захист корпоративних прав в Україні: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2018. 501 с.

27. Бобрик В. І. Цивільно-правова охорона особистого життя фізичних осіб: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2004. 20 с.

28. Бобровник С. В. Поняття та класифікація соціальних норм. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К.: Юрінком Інтер, 2006. С. 267–271.

29. Боднар Т. Проблеми застосування норм Цивільного кодексу України та інших нормативно-правових актів до регулювання сімейних відносин. *Право України*. 2019. № 2. С. 119–131.

30. Боднар Т. Сімейне право в системі права України. *Право України*. 2013. № 1. С. 129–134.

31. Болховітінова А. Б. Припинення шлюбу за законодавством України: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2009. 18 с.

32. Борисова В. Принципи Цивільного права. *Право України*. 2017. № 7. С. 67–75.

33. Борисова В. Проблемні питання форм сімейного влаштування дитини, що залишилася без батьківсьо піклування, за законодавством України. *Право України*. 2019. № 2. С. 133–147.

34. Боровиковский А. Л. Брак и развод по Проекту Гражданского Уложения. *Журнал Министерства юстиции*. 1902. № 8. С. 1–62.

35. Боровиковский А. Л. Конституция семьи по проекту Гражданского уложения. С.-Пб: Сенатск. тип., 1902. 40 с.

36. Боровиковский А. Л. Отчет судьи. Т. 2. IV. Давность; V. Суд и семья. Санкт-Петербург: тип. А.С. Суворина, 1892. С. 209–348.

37. Боровиковский А. Л. Случай разноподданства супругов. *Журнал*

Министерства юстиции. 1897. № 1 (январь). С. 114-126.

38. *Бошко В. И.* Очерки советского семейного права. Под ред. В. А. Рясенцева. К.: Госполитиздат УССР, 1952. 366 с.

39. Бошко В. Родинне право / За ред. Г. І. Волкова. Харків: Юрид. вид-во НКЮ УСРР, 1930. 30 с.

40. Бошно С. В. Правоведение. Учебное пособие для неюридических вузов. М.: Право и закон, 2002. 416 с.

41. Бранденбургский Я. Н. Курс по семейно-брачному праву: (Лекции, прочитанные на Фак-те советского права МГУ в 1926/1927 академич. Году). Москва: Юридич. Изд-во НКЮ РСФСР, 1928. 145 с.

42. Братусь С. Н. Отрасль советского права: понятие, предмет, метод. *Советское государство и право*. 1979. № 11. С. 22–30.

43. Братусь С. Н. Предмет и система советского гражданского права. Москва: Госюриздат, 1963. 197 с.

44. Бурак Ю. Я. Законы о браке и семье. Ленинград: Рабочее издательство «Прибой», 1925. 47 с.

45. Бурлай О. Є. Правовідносини подружжя в міжнародному приватному праві: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2007. 182 арк.

46. Вавин Н. Г. Кодекс законов о браке, семье и опеке: практический комментарий. Москва: Кооп. изд-во «Право и жизнь», 1927. 134 с.

47. Васьковский Е. В. Курс гражданского процесса: Субъекты и объекты процесса, процессуальные отношения и действия. Москва: Статут, 2016. 625 с.

48. Ватрас В. А. Суб’єкти сімейних правовідносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2008. 17 с.

49. Ватрас В. А. Суб’єкти сімейних правовідносин: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2008. 277 с.

50. Веберс Я. Р. Родство как основание возникновения прав и обязанностей по советскому семейному и гражданскому праву: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1963. 16 с.

51. Веберс Я. Р. Основные проблемы правосубъектности граждан в советском гражданском и семейном праве: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. Москва, 1974. 36 с.

52. Веберс Я. Р. Правосубъектность граждан в гражданском и семейном праве. Рига: Зинатне, 1976. 231 с.

53. Венгеров А. Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. 3-е изд. Москва: Юриспруденция, 2000. 528 с.

54. Верховской П. В. Новые формы брака и семьи по советскому законодательству: С прилож. Проекта нового «Кодекса законов о брачном, семейном и опекунском праве», разработанного Нар. Ком. Вн. Дел. Ленинград: Гос. Изд-во, 1925. 54 с.

55. Вирок Оболонського районного суду м. Києва від 14 вересня 2018 у справі № 756/16092/17. *ЄДРСР*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/76501718

56. Віденський Міжнародний план дій з проблем старіння: план ООН, м. Відень, 06.08.1982. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_870

57. Вінтоняк Н. Д. Правовий режим корпоративних прав подружжя: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Івано-Франківськ, 2019. 19 с.

58. Вітчим. Онлайн-бібліотека українських словників. URL: https://goroh.pp.ua/%D0%A2%D0%BB%D1%83%D0%BC%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F/%D0%B2%D1%96%D1%82%D1%87%D0%B8%D0%BC

59. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / Науч. ред.: Глазычев А.Л., Уткин А.И., Филиппов А.Ф., Хестанов Р.З. Москва: Изд. Дом «Территория будущего», 2005. 800 с.

60. Волков И. М. Паспорта для замужних женщин. *Юридический Вестник*. 1888, декабрь. Кн. 12. С. 649–653.

61. Вольфсон С. Я. Социология брака и семьи. Опыт введения в марксистскую генеономию. Минск: Белорус. гос. ун-т, 1929. 472 с.

62. Ворожейкин Е. М. Актуальные проблемы теории семейных правовых отношений в СССР: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 1973. 32 с.

63. Ворожейкин Е. М. Семейные правоотношения в СССР. Москва: Юрид. лит., 1972. 336 с.

64. Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей: Декларація ООН Нью-Йорк, 30.09.1990. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_075.

65. Гамбаров Ю. С. Гражданское право. Общая часть / Под ред. В. А. Томсинова. Москва: Зерцало, 2003. 816 с.

66. Гессен И. В. Новый закон о внебрачных детях. *Право. Еженедельная юридическая газета*. 1902. № 28. С. 1315–1327.

67. Гессен И. В. Новый закон о внебрачных детях. *Право. Еженедельная юридическая газета*. 1902. № 29. С. 1315–1327.

68. Гессен И. В. Проект гражданского уложения и семейственное право. *Вестник и Библиотека Самообразования*. 1903. № 18. С. 753–760.

69. Гетьман-П’ятковська І. А. Право та мораль: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2007. 20 с.

70. Гидулянов П. В. Брак, развод, отыскание отцовства и усыновление. Москва: Юридич. Изд-во НКЮ РСФСР, 1925. 56 с.

71. Глиняна К. М. Правове регулювання розлучення за сімейним законодавством України: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2006. 20 с.

72. Гойхбарг А. «Закон о расширении прав наследования по закону женского пола и завещания родовых имений». Разбор и объяснения с прил. текста. Санкт-Петербург: Юрид. кн. скл. «Право», 1913. 102 с.

73. Гойхбарг А. Г. Значение полового бессилия в гражданском (семейном) праве» / Якобзон Л. Я. Половое бессилие. С прил. статей: прив.-доц. А. Г. Гойхбарг «Значение полового бессилия в гражданском

(семейном) праве», С. И. Руденко «Половое бессилие в этнографии». Петроград: Изд. К. Л. Риккера, 1915. 436 с.

74. Гойхбарг А. Г. Брачное, семейное и опекунское право Советской республики. Москва: Гос. изд-во, 1920. 164 с.

75. Гойхбарг А. Г. Новое семейное право. Москва: Воен.-юрид. кн. маг. «Правоведение» И. К. Голубева, 1918. 88 с.

76. Гойхбарг А. Г. Отмена наследования. *Пролетарская революция и право*. 1918. № 2. С. 1–3.

77. Гойхбарг А. Г. Пролетарская революция и гражданское право. *Пролетарская революция и право*. 01.08.1918. № 1. С. 9–20.

78. Гойхбарг А. Г. Сравнительное семейное право. Москва: Юрид. изд-во НКЮ РСФСР, 1925. 232 с.

79. Гойхбарг А. Г. Фактический брак в советском праве *Советское государство и право*. 1941. № 1. С. 70–80.

80. Головатий С. Довгерт А. Цивільний кодекс: від політичного до соціального договору в Україні. *Українське право*. 1999. № 1. С. 6–7.

81. Гольмстен А. Практика гражданского суда. *Журнал гражданского и уголовного права*. 1881, март-апрель. Кн. 2. С. 1–35.

82. Гонгало Ю. Б. Юридические факты в наследственном праве России и Франции: Сравнительно-правовое исследование. Москва: Статут, 2010. 310 с.

83. Гопанчук В. С. Лишение родительских прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 1991. 19 с.

84. Городецкая И. К. Защита прав и интересов детей в международном праве: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 716 «Международное право; международное частное право». Москва, 1972. 16 с.

85. Городецкая И. К. Международная защита прав и интересов детей. Москва: «Междунар. отношения», 1973. 112 с.

86. Гражданский кодекс Квебека. Москва: СТАТУТ, 1999. 472 с. (Современное зарубежное и международное частное право)

87. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / Пер. с франц. В. Захватаев / Предисловие: А. Довгерт, В. Захватаев / Приложения 1-4: В. Захватаев / Отв. ред. А. Довгерт. К.: Истина, 2006. 1008 с.

88. Гражданское право. В 4-х томах. [Ем В. С. и др.]; отв. ред. Суханов Е. А. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2007. Т. 1. 720 с.

89. Гражданское право. Учебник. Часть III / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. Москва: ПРОСПЕКТ, 1998. 592 с.

90. Гражданское право: Учебник для вузов. Часть первая / Под общ. ред. Т. И. Илларионовой, Б. М. Гонгало, В. А. Плетнева. Москва: Норма-Инфра-М, 1998. 345 с.

91. Гражданское право: учебник. Т. 1 / под ред. Е. А. Суханова. Москва: БЕК, 1998. 818 с.

92. Гражданское право: учебник. Ч. 1. изд. 3-е, перераб. и доп. / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М.: ПРОСПЕКТ, 1998. 680 с.

93. Гражданское процессуальное уложение Германии = Deutsche Zivilprozessordnung mit Einftihrungsgesetz: Ввод, закон к Гражд. процессуальному уложению: пер. с нем. / [В. Бергманн, введ., сост.]. Москва: Волтерс Клувер, 2006. 472 с. (Серия «Германские и европейские законы»).

94. Гражданское уложение Германии = Deutsches Burgerliches Gesetzbuch mit Einfuhrungsgesetz: Ввод, закон к Гражд. уложению; Пер. с нем.; Науч. редакторы – А.Л. Маковский [и др.]. Москва: Волтерс Клувер, 2004. 816 с. (*Серия «Германские и европейские законы»).*

95. Гребенщиков М. Брак и развод ссыльно-поселенцев. *Журнал гражданского и уголовного права*. 1885. Кн. 3. С. 22–32.

96. Гревцов Ю. И. Правовые отношения и осуществление права. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1987. 128 с.

97. Гревцов Ю. И. Социология права. Курс лекций. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. 312 с.

98. Гревцов Ю. И. Правоотношение – разновидность общественного

отношения: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история государства и права. История политических и правовых учений». Ленинград, 1975. 17 с.

99. Грибанов В. П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. Москва: Изд-во МГУ, 1972. 284 с.

100. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав / Науч. ред.: Ем В. С.; Редкол.: Козлова Н. В., Корнеев С. М., Кулагина Е. В., Панкратов П. А. 2-е изд., стереотип. Москва: Статут, 2001. 411 с. (Классика российской цивилистики).

101. Григоровский С. П. Причины и последствия развода и бракоразводного процесса на суде духовном. Санкт-Петербург: Типография Правительствующего Сената, 1898. 146 с.

102. Григоровский С. П. О разводе. Причины и последствия развода и бракоразводное производство. Историко-юридические очерки. Санкт-Петербург: Синод. тип., 1911. 343 с.

103. Грищук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2012. 736 с.

104. Групува́ти. Онлайн-бібліотека українських словників «Горох». URL: https://goroh.pp.ua/%D0%A2%D0%BB%D1%83%D0%BC%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F/%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%BF%D1%83%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B8

105. Данилин В. И. Реализация и охрана брачно-семейных прав. Учебное пособие. Уфа: Башкирский гос. ун-т, 1989. 124 с.

106. Данилин В. И. Ответственность по советскому семейному праву // Материалы Всесоюзной научно-практической конференции «Проблемы советского семейного права» (г. Москва, 19-21 января 1979 г.). Москва: ИГП АН СССР, 1980. С.19–20.

107. Данилин В. И. Права супругов на имущество по новому советскому законодательству о браке и семье: автореф. дис. ... канд. юрид.

наук. Москва, 1971. 18 с.

108. Данилин В.И. Ответственность по советскому семейному праву. Учебное пособие. Уфа: Издание Башкирского университета, 1980. 62 с.

109. Данилин В. И., Реутов С. И. Юридические факты в советском семейном праве. Свердловск: Век. 1989. 355 с.

110. Данильян О. Г. Методи правового дослідження / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань / Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 2: Філософія права; Редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. Харків: Право, 2017. С. 456.

111. Данильян О. Г. Методологія наукових досліджень: підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. Харків: Право, 2019. 368 с.

112. Декларація про ліквідацію дискримінації щодо жінок, прийнята резолюцією 2263 (XXII) Генеральної Асамблеї ООН від 07.11.1967. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_386.

113. Декларація про міста та інші населені пункти в новому тисячолітті, Прийнята резолюцією S-25/2 спеціальної сесії Генеральної Асамблеї від 09.06.2001. *Сайт Верховної Ради України*. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_849.

114. Декларація соціального прогресу та розвитку: декларація ООН від 11.12.1969. *Сайт ВРУ*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995

115. Декларація та План дій «Мир, придатний для життя дітей»: документи ООН від 10.05.2002. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b20

116. Декрет Совета Народных Комиссаров Украины «О гражданском браке и о ведении книг актов гражданского состояния» от 20 февраля 1919 г. *Собрание Узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины*. 1919. № 12. Ст.144.

117. Декрет Совета Народных Комиссаров Украины «О разводе» от 20 февраля 1919 г. *Собрание Узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины*. 1919. № 12. Ст. 145.

118. Декрет Совета Народных Комиссаров Украины «Об организации Отделов записей актов гражданского состояния» от 20 февраля 1919 г. *Собрание Узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины*. 1919. № 12. Ст.143.

119. Дело «Знаменская (Znamenskaya) против Российской Федерации» (жалоба N 77785/01), 02/06/2005. КонсультантПлюс. URL: http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ARB&n=34574#09135925769972983.

120. Деревянко Г. Ф. Правоотношения по поводу воспитания детей в советском семейном праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1953. 16 с.

121. Дзебань А. П. Общеметодологические и эвристические аспекты современных цивилистических исследований. Методология исследования проблем цивилистики: сб. ст., посвящ. памяти проф. А. А. Пушкина. Харків, 2017. С. 176–205.

122. Дзера О. В. Власність подружжя і новий Сімейний Кодекс України. *Проблеми законності*. 2003. Вип. 63. С. 10–14.

123. Дзьобань О. П., Яроцький В. Л. Герменевтичний метод у сучасних цивілістичних дослідженнях: до питання про доцільність застосування. *Інформація і право*. 2017. № 2 (21). С. 5–12.

124. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. Прага: Наклад Українського Університету в Празі. 1923, Т. 1. 400 с.

125. Добровольский В. И. Брак и развод. Очерк по русскому брачному праву. Санкт-Петербург: Тип. СПб. Т-ва Печатн. и Издат. дела «Труд», 1903. 248 с.

126. Довідник із застосування статті 8 Європейської конвенції з прав людини. Право на повагу до приватного і сімейного життя, житла і кореспонденції. Оновлено 31 серпня 2018 р. Рада Європи / Європейський суд з прав людини, 2018. 118 с. ECHR. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_8_UKR.pdf.

127. Дрижчаная Е. Г. Коллизионные вопросы алиментирования детей в международном частном праве: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 716 «Международное право; международное частное право». Київ, 1972. 19 с.

128. Дрижчаная Е. Г. Исполнение иностранных судебных решений о взыскании алиментов на детей. *Советское государство и право*. 1973. № 4. С. 121–124.

129. Дробницкий О. Г. Проблема нравственности. Москва: Наука, 1974. 388 с.

130. Дудин А. П. Диалектика правоотношений / Под ред.: Тененбаум В. О. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1983. 121 с.

131. Дювернуа Н. Л. Чтения по гражданскому праву. Т. 1: Введение. Учение о лице / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. Москва: Зерцало-М, 2014. 538 с.

132. Дюги Л. Общество, личность и государство: Социальное право, индивидуальное право и преобразование государства. Лекции, прочит. в Высш. шк. соц. наук в Париже / Пер. А. Бэтта; Проф. Л. Дюги. Санкт-Петербург: Изд-во «Вестника знания» (В.В. Битнера), 1914. С. 6–7.

133. Дячкова Н. А. Опіка як спосіб охорони майнових прав фізичних осіб: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2006. 24 с.

134. Евдокимова Т. П. Судебные споры о детях: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 «Гражданское право и процесс». Москва, 1977. 25 с.

135. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави у зв'язку з дослідженнями Льюіса Г. Моргана. Київ: Вид-во політ. літ-ри України, 1976. 216 с.

136. Ерохина Е. В. Европейское семейное право: учебник. Оренбург: ООО ИПК «Университет», 2016. С.126.

137. Ершова Н. М. Опека и попечительство над несовершеннолетними: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1957. 15 с.

138. Ершова Н. М. Развитие советского семейного права. СССР–Австрия: проблемы гражданского и семейного права. Москва: Институт

государства и права АН СССР, 1983. С.154.

139. Ершова Н. М. Вопросы семьи в гражданском праве. Москва: Юрид. лит., 1977. 176 с.

140. Ершова Н. М. Имущественные правоотношения в СССР / Отв. ред.: Малеин Н. С. Москва: Наука,1979. 160 с.

141. Ершова Н.М. Правовые вопросы воспитания детей в семье. Москва: Наука, 1971. 102 с.

142. Євхутич І. М. Мораль і право в системі соціальних уявлень сучасного суспільства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2015. 20 с.

143. Жилинкова И. В. Правовой режим имущества членов семьи. Харьков: «Ксилон», 2000. 398 с.

144. Жилинкова И. В. Правовые гарантии укрепления семьи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1986. 24 с.

145. Жилинкова И. В. Проблемы правового режима имущества членов семьи: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2000. 407 с.

146. Жилінкова І. В. Проблема визначення поняття «сім'я» за Сімейним кодексом України. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2. С. 119–126.

147. Жилінкова І. В. Режим окремого проживання подружжя Сімейне право України: Підручник / Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова та ін.; За заг. ред. В. І. Борисовой та І. В. Жилінкової. Київ: Юрінком Інтер, 2004. С. 138–139.

148. Жилінкова І. Інститут заручин: далеке минуле і найближче майбутнє. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 4 (27). С. 130–138.

149. Жилінкова І. Сімейне право: галузевий суверенітет чи десуверенізація? *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 3 (26). С. 146–156.

150. Журило С. С. Цивільно-правове регулювання усиновлення дітей

- громадян України іноземними громадянами: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2015. 208 с.

151. Зав'ялова А. До питання про застосування законодавства про стягнення аліментів на неповнолітніх дітей. *Радянське право*. 1998. № 7. С. 65–67.

152. Завьялов А. А. К вопросу о браке и брачном разводе. СПб.: Типогр. М. М. Стасюлевича, 1892. 167 с.

153. Загальна декларація прав людини: декларація ООН прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН 10.12.1948. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015

154. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.

155. Загоровский А. И. Курс семейного права / Под ред., с предисл. Томсинова В. А. Москва: Зерцало, 2003. 464 с.

156. Загоровский А. И. О незаконных детях по русскому законодательству. Вестник Европы. 1882. Кн. 3. С. 379–404.

157. Загоровский А. Курс семейного права / Соч. Орд. проф. Имп. Новорос. ун-та, д-ра гражд. права А.И. Загоровского. Одесса: «Экономическая тип.», 1902. 460 с.

158. Загоровский А. О разводе по русскому праву. *Юридический вестник*. 1883, сентябрь. С. 28–73.

159. Загоровский А. Отношения между родителями и детьми. *Журнал Министерства юстиции*. 1902. № 1. С. 45–84.

160. Загоровский А. Отношения между родителями и детьми. *Журнал Министерства юстиции*. 1902. № 2. С. 1–50.

161. Загоровский А. И. Незаконнорожденные по саксонскому и

французскому гражданским кодексам в связи с принципиальным решением вопроса о незаконнорожденных вообще. К: Ун.-ская типогр., 1879. 199 с.

162. Загоровский А. И. О внебрачных детях по новому закону в связи с постановлениями о них западноевропейских гражданских кодексов. Одесса: «Экономическая типография», 1903. 85 с.

163. Заморська Л. До питання про визначення категорії «норма права». *Право України.* 2011. № 4. С. 159–163.

164. Заморська Л. І. Правова нормативність в умовах становлення та розвитку українського права: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2014. 44 с.

165. Заочне рішення Кам'янець-Подільського міськрайонного суду Хмельницької області від 08.серпня.2012 у справі № 2208/4880/12. *ЄДРСР*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/27686822

166. Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства: Статистичний бюлетень. Київ: ДКСУ, 2011. С. 9.

167. Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства: Статистичний збірник. Київ: ДКСУ, 2018. С. 9.

168. Зеньковскій М. Некоторые народные малороссійскіе обычаи Полтавской губерніи. Обряды при сватаньи и свадьбе. Полтавские Губернскіе Ведомости. 1864. С. 49–52.

169. Зиоменко Ю. И. Семья и право на жилую площадь в СССР: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1970. 19 с

170. Зілковська Л. М. Правове регулювання усиновлення в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2002. 177 с.

171. Зумбулидзе Р.-М. З. Обычное право как источник гражданского права / *Обычай в праве*: Сборник. СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. С. 10–196.

172. Иванова С. А. Судебные споры о праве на воспитание детей. Москва: Юрид. лит., 1974. 168 с.

173. Иеринг Р. Цель в праве. Значение римского права для нового

мира, 1875 / Под ред.: Лицкой В.Р. (Пер.); Пер.: Дерюжинский Н. Ф., Муравьев Н. В. С.-Пб.: Тип. В. Безобразова и Комп., Н. В. Муравьев, 1881. 443 с.

174. Ильина О. Ю. Частные и публичные интересы в семейном праве Российской Федерации: автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Москва, 2006. 42 с.

175. Иоффе О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву: автореф. дис. ... дис ... канд. юрид. наук. Ленинград, 1947. 15 с.

176. Иоффе О.С. Избранные труды: Правоотношение по советскому гражданскому праву. В 4-х томах. Т. 1. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. 574 с.

177. Иоффе О.С. Советское гражданское право. Общая часть. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1958. 511 с.

178. Исаков В. Б. Правовые словари и термииосистемы // Законодательная дефиниция: логико-гносеологические, политико-юридические, морально-психологические и практические проблемы: Материалы Международного «круглого стола» (Черновцы, 21-23 сентября 2006 г.) / Под ред. докт. юрид. наук, проф., засл. деятеля науки РФ В. М. Баранова, докт. юрид. наук, проф., засл. юриста Украины П. С. Пацуркивского, канд. юрид. наук Г.О. Матюшкина. Нижний Новгород: Нижегородский исследовательский научно-прикладной центр «Юридическая техника», 2007. С. 86–101.

179. Исаков В. Б. Фактический состав в механизме правового регулирования / Науч. ред.: Алексеев С. С. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1980. 128 с.

180. Кабальський Р. О. Нормативність права як предмет філософського аналізу: 12.00.12 «Філософія права». Харків, 2008. 19 с.

181. Кавелин К. Д. Что есть гражданское право и где его пределы? Один из современных юридических вопросов. Санкт-Петербург: тип. Имп. Акад. наук, 1864. 154 с.

182. Кавелин К. Очерк юридических отношений, возникающих из

семейного союза. С.-Пб.: Тип. Правительствующего Сената, 1884. 172 с.

183. Кавелин К. Права и обязанности по имуществам и обязательствам в применении к русскому законодательству. Опыт систематического обозрения. С.-Пб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1879. 442 с.

184. Каліновский Г. Описаніе свадебныхъ Украинских простонародных обрядовъ въ Малой Россіи и в Слободско-Украинской губерніи, також и въ Великороссійскихъ слободахъ, населенных Малороссіанами употребляемыхъ. СПб.: тип. Х. Ф. Клена, 1777. 27 с.

185. Калітенко О. М. Особисті відносини подружжя та відносини подружжя стосовно їх майна: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків. 2001. 20 с.

186. Каллистратова Р. Ф. Установление юридических фактов судом. Москва: Госюриздат, 1958. 119 с.

187. Каменецкая М. С. Семейная правосубъектность физических лиц. *Семейное и жилищное право*. 2007. № 5. С. 20–22.

188. Канзафарова І. С. Теорія цивільно-правової відповідальності: Монографія. Одеса: Астропринт, 2006. 264 с.

189. Капелько А. С. Беседы о браке и семье. Москва; Ленинград: Долой неграмотность, Тип. «Красная Пресня», 1927. 76 с.

190. Карпенко О. І. Правові засади утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2001. 191 с.

191. Кельзен Г. Чисте правознавство / Пер. з нім. О. Мокровольського. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.

192. Кельман М. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку. *Психологія і суспільство.* 2015. № 1. С. 33–46.

193. Кельман М. С. Історико-юридичний порівняльний метод: підхід до розуміння. Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: збірник наукових праць / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. П. Тихого, М. М. Цимбалюка, І. С. Гриценка; упор. О. В. Кресін, І. М. Ситар. Львів:

ЛДУВС, 2012. С. 49–52.

194. Керівні принципи запобігання злочинності серед неповнолітніх Організації Об’єднаних Націй (Ер-Ріядські керівні принципи): прийнято і проголошені резолюцією 45/112 Генеральної Асамблеї від 14.12.1990. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_861

195. Кетлинская В. К. Жизнь без контроля (половая жизнь и семья рабочей молодежи) / В. Кетлинская и В. Слепков. Москва; Ленинград: Молодая гвардия, 1929. 110 с.

196. Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. Москва: Изд-во АН СССР, 1958. 340 с.

197. Кикоть Г. В. Юридичні факти в системі правовідносин: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2006. 198 арк.

198. Кисиль В. И. Расторжение иностранных браков в международном частном праве: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 «гражданское право; семейное право; международное частное право». Київ, 1980. 26 с.

199. Кисіль В. І. Механізми колізійного регулювання в сучасному міжнародному приватному праві: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2001. 39 с.

200. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. Москва: Издание М. и С. Сабашниковых, 1916. 708 с.

201. Класифікація. Онлайн-бібліотека українських словників «Горох».
URL: https://goroh.pp.ua/%D0%A2%D0%BB%D1%83%D0%BC%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F/%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%B8%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F

202. Класифікува́ти. Онлайн-бібліотека українських словників

«Горох».
URL: https://goroh.pp.ua/%D0%A2%D0%BB%D1%83%D0%BC%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F/%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%B8%D1%84%D1%96%D0%BA%D1%83%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B8

203. Ковальська В. С. Юридичний факт як підстава зміни та припинення сімейних правовідносин: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2013. 22 с.

204. Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і про акти громадянського стану 1926 р. *ЗУ УРСР*. 1926. № 67–69. Ст.440.

205. Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і про акти громадянського стану, прийнятий 31 травня 1926 р. на 3-й сесії ВУЦВК 9-го скликання. ЗУ УРСР. 1926. № 76–69. Ст.440.

206. Кодекс законів про шлюб та сім'ю УРСР 1969 р. *ВВР УРСР*. 1969. № 26. С.204.

207. Кодекс законов о браке, семье и опеке с постатейно-систематизированными материалами / А. Генкин, С. Кишкин, А. Роднянский. Москва: Юридическое изд-во НКЮ РСФСР, 1929. 203 с.

208. Кодекс законов об актах гражданского состояния, о семье и опеке: Декрет С. Н. К., июль 1919 г. *Сборник декретов, положений, инструкций и циркуляров Рабоче-Крестьянского правительства УССР в систематизированном виде* / под ред. Одесского Губотюстиции. Одесса, 1921. Вып. 2. С.53.

209. Кодифікація приватного (цивільного) права України / За ред. проф. А. С. Довгерта. Київ: Український центр правничих студій, 2000. 336 с.

210. Комаров С. А., Малько А. В. Теория государства и права. Учебно-методическое пособие. Краткий учебник для вузов. Москва: Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. 448 с.

211. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. (редакція зі

змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21.12.1995, ратифіковано постановою ВРУ № 789-XII від 27.02.91. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021

212. Конвенція Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини, Мінськ, 26.05.1995 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_070

213. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Сайт Верховної Ради України*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80

214. Копенгагенська декларація про соціальний розвиток: Декларація ООН від 01.01.1995. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_505

215. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. изд. 9-е. СПб: магазин Н. К. Мартынова, 1914. С.51.

216. Королев Ю. А. Семья, государство, общество. Москва: Юрид. лит., 1971. 192 с.

217. Королев Ю. А. Брак и развод. Современные тенденции. Москва: Юрид. лит., 1978. 240 с.

218. Королев Ю. А. Супруги, родители, дети. Москва: Юрид. лит., 1985. 176 с.

219. Короткова Л. Договір між батьками про сплату аліментів на дітей. *Право України*. 1992. № 8. С. 21–23.

220. Короткова Л. Сімейне право України (історичний огляд). *Право України*. 1994. № 11–12. С. 47–49.

221. Короткова Л. П. Ответственность родителей (усыновителей) за ненадлежащее воспитание детей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право». Харьков, 1980. 15 с.

222. Косенко Н. П. Усиновлення як інститут сімейного права: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2014. 231 арк.

223. Котюк В. О. Теорія права: Курс лекцій: Навч. посібник для юрид. фак. вузів. Київ: Вентурі, 1996. 208 с.

224. Красавчиков О. А. Теория юридических фактов в советском гражданском праве: автореф. дис ... канд. юрид. наук. Свердловск, 1950. 15 с.

225. Красавчиков О. А. Категории науки гражданского права. Избранные труды: В 2 т. Т. 1. Москва: Статут, 2005. 492 с. (Классика российской цивилистики).

226. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. Москва: Госюриздат, 1958. 183 с.

227. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2014. 628 с.

228. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: спец. 12.00.03. Київ, 2015. 46 с.

229. Крупчан О.Д. Методологія приватного права: Зб. наук. праць (за матеріалами наук.-теорет. конф., м. Київ, 30 травня 2003 р.) / Редкол.: О. Д. Крупчан (голова) та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2003. С. 10–19.

230. Крючков Г. К. Судебное установление юридических фактов. Москва: Госюриздат, 1956. 104 с.

231. Кубко Є. Б. Верховенство права, законність та юридична відповідальність / Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: Монографія / У двох книгах / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка; [ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.] / Книга перша: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / Відп. ред. Н. М. Оніщенко. Київ: Видавництво «Юридична думка», 2008. С. 15–186.

232. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология. Москва: Издательство «Наука», 1982. 287 с.

233. Кудрявцев О. Н. Правовые отношения между родителями и детьми Учебное пособие. Харьков: ХЮИ, 1975. 56 с.

234. Кузнецова И. М. Охрана интересов детей при усыновлении. *Законодательство о браке и семье и практика его применения*. Свердловск, 1989. С. 83–96.

235. Кузнецова Л. Г., Шевченко Я. Н. Гражданско-правовое положение несовершеннолетних. Москва: Юрид. лит., 1968. 136 с.

236. Кучеренко І. М. Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права: Монографія. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. 328 с.

237. Кучеренко І. М. Право спільної сумісної власності подружжя на майно, що використовується в підприємницькій діяльності / Наукові засади та практика застосування нового Сімейного кодексу України. Матеріали Круглого столу (м. Київ, 25 травня 2006 р.). Харків: Ксилон, 2007. С .66–70.

238. Ландкоф С. Н. Основи цивільного права / ред. П. Д. Індиченко. 2-ге вида. Київ: Радянська школа, 1948. 424 с.

239. Лапаева В. В. Критерии ограничения прав человека с позиций либертарной концепции правопонимания. *Журнал российского права*. 2006. № 4. С. 103–115.

240. Лапчевська О. Ф. Позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2013. 19 с.

241. Левківський Б. К. Особисті немайнові права та обов’язки членів сім’ї: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2004. 20 с.

242. Линниченко И. А. Брачные разводы в Древней Польше и Юго-Западной Руси. *Юридический вестник*. 1890. № 12. С. 503–528.

243. Липець Л. В. Врегулювання шлюбних та подібних відносин законом та договором: автореф. дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.03. Київ, 2009. 20 с.

244. Лисенко О. Правові аспекти захисту від інформації, що негативно впливає на суспільну мораль. *Вісник КНУ*. 2010. № 82. С. 92–94.

245. Лісовий В. С. Діалектичний матеріалізм. Енциклопедія сучасної

України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=24453.

246. Логвінова М. В. Цивільна та сімейно-правова відповідальність батьків за правопорушення, вчинені неповнолітніми: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2006. 20 с.

247. Лудченко А. А. Основы научных исследований: Учеб. пособие / Лудченко А. А., Лудченко Я. А., Примак Т. А.; Под ред. А. А. Лудченко. 2-е изд., стер. Київ: О-во «Знания», КОО, 2001. 113 с.

248. Лукашева Е. А. Право. Мораль. Личность / Отв. с п. В.М. Чхиквадзе. Москва: Наука, 1986. 263 с.

249. Лукашева Е. А. Человек, право, цивилизации: нормативно-ценностное измерение: монография. Москва: Норма: ИНФРА-М, 2014. 384 с.

250. Ляшенко В. М. Європейське право як феномен духовно-практичного освоєння світу: дис. … канд. філософ. наук: 12.00.12 «філософія права». Київ, 1999. 197 арк.

251. Магазинер Я. М. Публичные и частные права. Избранные труды по общей теории права / Отв. ред.: Кравцов А. К. С.-Пб.: Юрид. центр Пресс, 2006. 352 с.

252. Мазуренко Ю. П. Вопросы семейного и брачного права. Харьков: Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1924. 57 с.

253. Малеин Н. С. Защита семейных прав. *Советское государство и право*. 1972. № 3. С. 35–42.

254. Малько А. В. Теория государства и права в вопросах и ответах: Учебно-метод. пособие. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2001. 272 с.

255. Мамай І. В. Правове регулювання опіки та піклування за цивільним і сімейним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Івано-Франківськ, 2016. 209 арк.

256. Мананкова Р. П. Правовые проблемы членства в семье. Томск: Изд-во Том. ун-та, 1985. 144 с.

257. Марксистско-ленинская философия. Диалектический

материализм. Ред. кол. А. Д. Макаров, С. И. Попов, Е. Н. Чесноков. Москва: Издательство «Мысль», 1968. 367 с.

258. Маслов В. Ф. Имущественные отношения в семье (Научно-практический комментарий действующего семейного законодательства СССР, РСФСР, УССР и практика его применения). Харьков: Изд-во Харьковского ун-та, 1972. 186 с.

259. Маслов В. Ф. Вопросы общей собственности в судебной практике. Москва: Госюриздат, 1963. 148 с.

260. Маслов В. Ф. Действующее законодательство о браке и семье / Маслов В. Ф., Подопригора З. А., Пушкин А. А. Харьков: Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1972. 212 с.

261. Маслов В. Ф. Имущественные отношения в семье. Научно-практический комментарий действующего законодательства СССР, РСФСР, УССР и практика его применения. Харьков: Изд-во Харьк. ун-та, 1972. 186 с.

262. Матвеева Н. А. Сравнительное брачное право России, Украины и Беларуси. Учеб. Пособие. М.: Издательство «Юрлитинформ», 2008. 216 с.

263. Матвеев Г. К. История семейно-брачного законодательства Украинской СССР. Киев: Изд.-во Киевского университета, 1960. 66 с.

264. Матвеев Г. К. Советское семейное право. Учебник. Москва: Юрид. лит., 1978. 240 с.

265. Матвеев Г. К. Советское семейное право. Учебник. Москва: Юрид. лит., 1985. 208 с.

266. Матерова М. В. Процессуальные вопросы судебного установления отцовства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 1970. 18 с.

267. Матрохин Н. С. Укрепление социалистической семьи и борьба с необоснованными разводами в советском праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1953. 14 с.

268. Махінчук В. М. Конкубінат за Сімейним кодексом України: проблеми правореалізації // Наукові засади та практика застосування нового

Сімейного кодексу України. Матеріали Круглого столу (м. Київ, 25 травня 2006 р.). Харків: Ксилон, 2007. С. 95–102.

269. Мачуха. Онлайн-бібліотека українських словників «Горох». URL: https://goroh.pp.ua/%D0%A2%D0%BB%D1%83%D0%BC%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F/%D0%BC%D0%B0%D1%87%D1%83%D1%85%D0%B0

270. Мейер Д. И. Русское гражданское право. В 2-х частях. По исправленному и дополненному 8-му изд., 1902. Ч. 2. Москва: Статут, 1997. 455 с.

271. Мейер Д. И. Русское гражданское право. В 2-х частях: По исправленному и дополненному 8-му изданию, 1902 г. Ч. 1 / Редкол.: Ем В. С., Козлова Н. В., Корнеев С. М., Кулагина Е. В., Панкратов П. А., Суханов Е. А. Москва: Статут, 1997. 290 с.

272. Мексиканська декларація 1975 року про рівність жінок та їх вклад в розвиток та мир 02.07.1975. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_113

273. Мельник Є. Права і обов'язки членів сім'ї. Київ: Політвидав України, 1976. 51 с.

274. Мельник М. Б. Припинення аліментних зобов'язань набуттям дитиною майна: загальнотеоретичне дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2019. 196 арк.

275. Мельниченко О. В. Поділ майна подружжя за законодавством України та країн Європейського Союзу: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 19 с.

276. Менджул М. В. Сімейно-правовий механізм охорони правомірних очікувань членів сім'ї. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія право. 2020. Вип. 62. С. 152–156.

277. Менджул М. В. Теоретичні проблеми дії принципів сімейного права: дис... докт. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2020. 544 арк.

278. Методологія наукових досліджень: навчальний посібник / В. С. Антонюк, Л. Г. Полонський, В. І. Аверченков, Ю. А. Малахов. Київ: НТУУ «КПІ», 2015. 274 с.

279. Микеле де Сальвиа. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002г. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. 1072 с.

280. Миколенко Я. Ф. О предмете и принципах социалистического гражданского права. *Проблемы социалистического права*. 1938. № 5. С. 47–68.

281. Мироненко В. П. Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2001. 19 с.

282. Михеева Л. Ю., Кузнецова И. М. Сущность опеки (попечительства) как формы устройства физических лиц. *Проблемы гражданского, семейного и жилищного законодательства. Сборник статей* Отв. ред. В. Н. Литовкин. Москва: Городец, 2005. С.106–116.

283. Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей 18.12.1990. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_203

284. Міжнародне приватне право / Кисіль В. І., Ромовська З. В., Луць В. В. Матвеев Г. К. Вибране / упоряд. В. І. Кисіль. Київ: Україна, 2008. С.16.

285. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Міжнародний пакт від 16 грудня 1966, ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII від 19.10.1973. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042.

286. Міма І. В. Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин: дис. … канд. юрид. наук 12.00.01. Київ, 2008. 237 арк.

287. Морозова С. Є. Правове регулювання опіки та піклування за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2011. 230 с.

288. Москалюк В. Ю. Дитячий будинок сімейного типу як форма улаштування дітей, позбавлених батьківського піклування (цивільно-правовий аспект): дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2003. 176 с.

289. Музыченко П. П. История государства и права Украины: учебник. Київ: Знання, 2001. 487 с. (Серия «Высшее образование XX века»).

290. Муратова С. А. Семейное право: Учебник для юридических вузов. Москва: Эксмо, 2004. 448 с.

291. Муромцев С. Определение и основное разделение права. Типография А. И. Мамонтова и Ко, 1879. 240 с.

292. Мюлер-Ниэр Ф. Формы брака, семьи и родства / перев. с немецкого Степанов И. Москва: Изд. П. Г. Дауге, 1913. 94 с.

293. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України / За заг. ред. Є. О. Харитонова. Харків: ТОВ «Одіссей», 2006. 552 с.

294. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України: Видання друге, доповнене / Харитонов Є.О., Харитонова О.Л., Білоусов Ю.В. та ін. За ред. Є.О. Харитонова. Харків: ТОВ «Одіссей», 2008. 659 с.

295. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / За заг. ред. Ю. С. Червоного. Київ: Істина, 2003. 464 с.

296. Недбайло П. Е. Советские социалистические правовые нормы. Львів: Изд-во Львов, ун-та, 1959. 169 с.

297. Нерсесов Н. О. Курс гражданского права, читанный в 1884/1885 академическом году. Издание студента А. Ющенко (рукопись). Москва, 1885. 590 с.

298. Нечаева А. М. Семейное право. Курс лекций. Москва: Юристъ, 1998. 336 с.

299. Нечаева А. М. Семейное право: актуальные проблемы теории и

практики. Москва: Юрайт-Издат, 2007. 280 с.

300. Нечаева А. М. Семейное право: учебник. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2006. 329 с.

301. Нечаева А. М. Правонарушения в сфере личных семейных отношений. Москва, Наука. 1991. 238 с.

302. Нечаева А. М. Семейное право: проблемы и перспективы развития. *Государство и право*. 1999. № 3. С. 72–73.

303. Нечаева А. М., Ершова Н. М. Социальное значение правового регулирования брачно-семейных отношений / Гражданско-правовое положение личности в СССР / Отв. ред.: Малеин Н. С. Москва: Наука, 1975. С. 302–311.

304. Нечаева А. М. Правовые формы деятельности органов опеки и попечительства по воспитанию несовершеннолетних в семье: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1969. 19 с.

305. Никольский В. К. Семья и брак в прошлом и настоящем. Москва: Соцэкгиз, 1936. 86 с.

306. Нікітюк О. М. Охорона та захист права спільної власності подружжя у цивілістичному процесі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2017. 20 с.

307. Новохатська Я. В. Правове регулювання майнових відносин подружжя (порівняльно-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2006. 20 с.

308. Н-ский. М. Женские паспорта (на раздельное от мужей жительство). *Новое Время*. 1902. № 9378. С. 4.

309. Об утверждении основ законодательства Союза ССР и союзных республик о браке и семье: Закон Союза Советских Социалистических Республик от 27.06.1968. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1968. № 27. Ст. 241.

310. Обряд заручин, введений в Україні згідно з Сімейним кодексом з 1 січня 2004 року, поки що набув популярності лише в Одеській області.

21.12.2006. *Міністерство юстиції України*. URL: https://minjust.gov.ua/news/ministry/obryad-zaruchin-v-ukraini-prijivsya-poki-scho-lishe-na-odeschini-6652

311. Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х томах. Изд. 2-е, перераб. и доп. Отв. ред. проф. М. Н. Марченко. Т. 2. Москва: ИКД «Зерцало-М», 2002. 528 с.

312. Общая теория права и государства / Под ред. В.В. Лазарева. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юрист, 1996. 472 с.

313. Огурцов А. Н., Близнюк О. Н. Научные исследования и научная информация. Харьков: НТУ «ХПИ», 2011. 400 с.

314. Огурцов А.Н. Основы научных исследований: Учеб.-метод. пособие. Харьков: НТУ «ХПИ», 2008. 178 с.

315. Ойгензихт В. А. Мораль и право (Взаимодействие. Регулирование. Поступок). Душанбе, 1987. 260 с.

316. Окрема думка судді Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду Усика Г. І. від 25.11.2020 у справі № 201/4255/16-ц, провадження № 61-9533св19. *ЄДРСР*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93631011

317. Олійник О. С. Шлюбний договір: порівняльно-правовий аналіз законодавства різних правових систем: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2009. 20 с.

318. Ольховик Л. А. Особисті немайнові права дитини за цивільним законодавством України: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2006. 22 с.

319. Оридорога М. Т. Брак и его форма. Сб. ст. *Правовые вопросы семьи и воспитания детей*. Москва, 1968. С. 38–44.

320. Оридорога М. Т. Брачное правоотношение / Ред. Э.А. Голобородько. Киев: КВШ МВД СССР, 1971. 152 с.

321. Оридорога М. Т. Брачное правоотношение: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. Киев, 1974. 40 с.

322. Орлова Н. В. Правовое регулирование брака в СССР. Москва: Наука, 1971. 127 с.

323. Орлова Н. В. Брак и семья в международном частном праве. Москва: Междунар. отношения, 1966. 253 с.

324. Падун Є. В. Інститут прийомного виховання у сімейному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2017. 190 арк.

325. Папковская П. Я. Методология научных исследований: Курс лекций. Минск: ООО «Информпресс», 2002. 176 с.

326. Пархоменко Н. М. Договір у системі форм права України: Монографія. Київ: Вид. Дім «Юридична книга», 2000.184 с.

327. Пасекъ В. В. и Ригельманъ. Малороссійская свадьба. *Литературный Вечеръ (альманахъ)*. Москва. 1844. С. 358.

328. Пахман С. В. Обычное гражданское право в России / Под ред. и с предисловием В. А. Томсинова. Москва: Зерцало, 2003. 736 с.

329. Пеньков Е. М. Социальные нормы: управление, воспитание, поведение. Москва, 1990. 178 с.

330. Пергамент А. И. Система законодательства о браке и семье. *Система советского законодательства* / Отв. ред. И.С. Самощенко. Москва: Юрид. лит., 1980. С. 236–244.

331. Пергамент А. И., Мальцман Т. Б. Развитие кодификации семейного законодательства. *Развитие кодификации советского законодательства* / Отв. ред. С. Н. Братусь. Москва, 1968. С. 169–182.

332. Пергамент А. К., Паластина С. Я. Развитие советского законодательства о браке и семье. *Советское государство и право*. 1975. № 9. С. 47–51.

333. Пергамент А. И. Алиментные обязательства по советскому праву. Москва: Госюриздат, 1951. 167 с.

334. Пергамент М. В. Основания возникновения и сущность родительских прав. *Правовые вопросы семьи и воспитания детей* / Отв. ред. Тадевосян В. С. Москва: Юрид. лит., 1968. С. 59–60.

335. Передмова до проекту цивільного кодексу / Головатий С., Довгерт А., Підопригора О., Пушкін О., Боброва Д., Кузнєцова Н., Луць В., Ромовська З., Мусіяка В., Сібільов М., Шевченко. *Українське право*. 1999. № 1. С. 8–28.

336. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 р. № 866 (в ред. 28.11.2020). *Сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=866-2008-%EF

337. Плахов В. Д. Социальные нормы: философские основания общей теории. Москва: Мысль, 1985. 253 с.

338. Победоносцев К. Курс гражданского права: Права семейные, наследственные и завещательные. Ч. 2. С.-Пб.: Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1871. 564 с.

339. Победоносцев К. П. Курс гражданского права: В 3х томах. Т. 2 / Под ред. В.А. Томсинова. Москва: Зерцало, 2003. 639 с. (Классика российской цивилистики).

340. Погрібний С. Звичай як соціальний регулятор цивільних відносин // Сучасні проблеми адаптації цивільного законодавства до стандартів ЄС. Матеріали І Міжнародної науково-методичної конференції. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. Вип. 1. С. 363–364.

341. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України: монографія. Київ: Правова єдність; Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 300 с.

342. Погрібний С. О. Поняття механізму досягнення мети правового регулювання цивільних відносин. *Проблеми законності*. 2006. Вип. 84. С. 47–52.

343. Погрібний С. О. Справедливість, добросовісність та розумність як загальні засади цивільного законодавства України. *Вісник Одеського університету внутрішніх справ.* 2004. № 4. С. 133–138.

344. Погрібний С. О. Моральні засади суспільства як соціальний

регулятор цивільних відносин // Сучасні проблеми юридичної науки: Тези доп. та наук. повідомл. всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів. Харків: Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2008. С. 71–73.

345. *Покровский И. А.* Основные проблемы гражданского права / Редкол.: Козлова Н. В., Корнеев С. М., Кулагина Е. В., Панкратов П. А. 3-е изд., стереотип. Москва: Статут, 2001. 353 с. (Классика российской цивилистики)

346. Поротикова О. А. Проблема злоупотребления субъективным гражданским правом. Москва: Волтерс Клувер, 2007. 256 с.

347. Поссе Е. А., Фаддеева Т. А. Проблемы семейного права. Учебно-методическое пособие. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. 115 с.

348. Постанова Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 25.11.2020 у справі № 201/4255/16-ц, провадження № 61-9533св19. *ЄДРСР*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93564529.

349. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 01.02.2018 у справі № 710/1444/15-ц, провадження № 61-654св17. *ЄДРСР*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/72044147#.

350. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 23.01.2018 у справі № 638/9910/13-ц, провадження № 61-1216св17. *ЄДРСР*. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/71807484.

351. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 09.11.2020 у справі № 753/9433/17, провадження № 61-3462св20. *ЄДРСР*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/92765431.

352. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя: постанова Пленуму Верховного Суду

України № 11 від 21.12.2007 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011700-07

353. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 30.01.2019 у справі № 759/13771/14-ц, провадження № 61-13651св18. *ЄДРСР*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81202681.

354. Правила опіки та піклування, затверджені наказом Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України 26.05.1999 № 34/166/131/88, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 17.06.1999 за № 387/3680 (в ред. від 26.05.1999). *Сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0387-99

355. Право на повагу до приватного і сімейного життя: ключові рішення ЄСПЛ щодо України / Укладачі Фулей Т. І., Кучів О. М. Київ: НШСУ, 2019. 136 с. URL: http://www.nsj.gov.ua/.

356. Приградов-Кудрин А. И. Брачное право и наследование. *Еженедельник советской юстиции*. 1932. № 12. С. 2–4.

357. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо права фізичної особи на зміну по батькові: Закон України від 03.11.2020 № 942-IX. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/942-20#n13

358. Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо майна, що є особистою приватною власністю дружини, чоловіка: Закон України Закон України № 4766-VI від 17.05.2012. *ВВР*. 2013. № 15. ст.100.

359. Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України: Закон України від 22.12.2006 № 524-V. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/524-16

360. Про внесення зміни до статті 61 Сімейного кодексу України щодо об'єктів права спільної сумісної власності подружжя: Закон України № 2913-VI від 11.01.2011. *ВВР*. 2011. № 31. ст. 298.

361. Про державну реєстрацію актів цивільного стану: Закон України № 2398-VI від 01.07.2010. *Сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2398-17&new=1&p=1280767346901773

362. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 5 лютого 2015 року № 157-VIII (у ред. 14.05.2020). *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text

363. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон від 13.01.2005. № 2342-IV (в ред. від 08.08.2020). *Сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2342-15

364. Про застосування судами деяких норм Кодексу про шлюб та сім'ю України: Постанова Верховного Суду України від 12.06.1998 № 16. *Сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0016700-98

365. Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів: постанова Пленуму Верховного Суду України від 15.05.2006 № 3. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-06.

366. Про затвердження Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні: наказ Міністерства юстиції України від 18.10.2000 № 52/5 (у ред. наказу Міністерства юстиції України 24.12.2010 № 3307/5), зареєстровано в Міністерстві юстиції України 18.10.2000 за № 719/4940. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-00.

367. Про Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки та план заходів з реалізації її І етапу схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів

України від 09.08.2017 № 526-р. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-%D1%80?lang=en.

368. Про Порядок укладання шлюбного контракту: постанова Кабінету Міністрів України від 16.06.1993 № 457. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/457-93-%D0%BF.

369. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав: Постанова Верховного Суду України від 30.03.2007 № 3. *Сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon2.rada.gov. ua/laws/show/v0003700-07.

370. Про склад керівників робочих груп з питань підготовки проектів Житлового, Господарського (Торговельного), Кримінально-виконавчого та інших кодексів України: розпорядження Кабінету Міністрів від 17 червня 1994 р. № 466-р. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-94-%D1%80

371. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю: Закон України від 21.06.2001 № 2558-III (у ред.01.01.2020). *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text

372. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 № 333-р. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text.

373. Проблеми теорії держави і права / Автор-упор. М. В. Кравчук. Тернопіль: Екон. Думка, 2002. 420 с.

374. Проблемы теории государства и права. Учебник / Алексеев С. С., Дюрягин И. Я., Исаков В. Б., Корельский В. М., и др.; под ред. Алексеева С. С. Москва: Юрид. лит., 1987. 448 с.

375. Проект Закону про внесення змін до Сімейного кодексу України (щодо збільшення мінімального розміру аліментів, що стягуються на дитину з інших членів сім'ї та родичів), номер реєстрації 3881 від 17.07.2020. *Сайт*

Верховної Ради України. Законотворчість. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69527.

376. Простибоженко О. С. Гармонізація законодавства України із законодавством держав-членів Європейського Союзу щодо правового режиму спільності майна подружжя: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Київ, 2017. 20 с.

377. Протоколы заседаний Московского Юридического Общества за 1882-1883 гг. *Юридический вестник. Приложение*. 1883. С. 33–48.

378. Проценко І. М. Міжнародне сімейне право. Курс лекцій. Київ: Компринт, 2014. 128 с.

379. Прутян Д. С. Опіка за римським приватним правом та сучасним цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2007. 194 с.

380. Пчелинцева Л. М. Семейное право России. Учебник для вузов. Москва: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2000. 672 с.

381. Рабинович Н. В. Личные и имущественные отношения в советской семье / отв. ред. Л. И. Картужанский. Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1952. 157 с.

382. Рабінович П. М. Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти): монографія / П. М. Рабінович, І. М. Панкевич. Львів: Астрон, 2001. 107 с.

383. Рабінович П. М. Межі здійснення прав людини (загальнотеоретичний аспект). *Вісник Академії правових наук України*. 1996. № 6. С. 5–13.

384. Рабінович П. М. Норма права / Юридична енциклопедія в 6-т., т. 4 / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2002. С. 189–190.

385. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. Вид. 6-е. Харків: Консум, 2002. 160 с.

386. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права і держави. Вид. 5-те, зі змінами: Навчальний посібник. Київ: Атіка, 2001. 176 с.

387. Рабінович П.М. Система права / Юридична енциклопедія / ред. Ю.С. Шемшученко [та ін.]; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2003. Т. 5: П-С. С. 488–489.

388. Раевич С. И. Брачное и семейное право. Основы советского права. Учебное пособие / Войтинский И. С., Вольфсон Ф. И., Вышинский А. Я., Данилова Е. Н., и др.; Под ред.: Мегеровский Д.А. М., Ленинград: Госиздат, 1927. 520 с.

389. Резнік Г. О. Особисті немайнові права дитини (цивільно-правовий та сімейно-правовий аспекти): моногр. / за наук. ред. О. Д. Крупчана. Київ: НДІ приват. права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2015. 192 с.

390. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Подальші ініціативи в інтересах соціального розвитку» від 01.07.2000. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c58.

391. Реутов С. И. Юридические факты в советском семейном праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук, спец.: 12.00.03 «Гражданское право и гражданский процесс». Москва, 1976. 24 с.

392. Різновид. Онлайн-бібліотека українських словників «Горох». URL: https://goroh.pp.ua/%D0%A2%D0%BB%D1%83%D0%BC%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F/%D1%80%D1%96%D0%B7%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B4.

393. Рішення Великоновосілківського районного суду Донецької області від 03.07.2018 у справі № 263/15775/17. *ЄДРСР*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/75074218

394. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області

щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України, справа № 1-9/2012 від 20 січня 2012 р. № 2-рп/2012. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12.

395. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Служби безпеки України, Державного комітету нафтової, газової та нафтопереробної промисловості України, Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень пункту 6 статті 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», частин четвертої і п'ятої статті 22 Закону України «Про міліцію» та частини шостої статті 22 Закону України «Про пожежну безпеку» (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї»), справа № 1-8/99 від 3 червня 1999 р. № 5-рп/99. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-99

396. Рішення Ужгородського міськрайонного суду закарпатської області від 11.07.2016 у справі 308/2747/16-ц. *ЄДРСР*. URL https://reyestr.court.gov.ua/Review/59308161

397. Розгон О. В. Межі та обмеження права власності: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2005. С. 183.

398. Розгон О. Передшлюбні домовленості та договори. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2017. № 3 (93). С. 111–120.

399. Розгон О. В. Доцільність уніфікації та гармонізації колізійних норм у міжнародному сімейному праві. *Альманах міжнародного права*. 2017. Вип. 16. С. 67.

400. Романюк У. В. Патронат як форма влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Хмельницький, 2018. 227 арк.

401. Ромовская З. В. Защита в советском семейном праве. Львов: Изд-во при Львов. ун-те «Вища школа», 1985. 180 с.

402. Ромовская З. В. Проблемы защиты в советском семейном праве:

автореф. дис. … докт. юрид. наук 12.00.03. Харьков, 1987. 50 с.

403. Ромовська З. В. Українське сімейне право: підручник [для студ. вищ. навч. закл.]. Київ: Правова єдність, 2009. 500 с.

404. Ромовська З. В. Моральність Сімейного кодексу України // Наукові засади та практика застосування нового Сімейного кодексу України. Матеріали Круглого столу (м. Київ, 25 травня 2006 р.). Харків: Ксилон, 2007 С. 36–42.

405. Ромовська З. В. Права та обов’язки батьків і дітей. Львів: Вища школа, 1975. 145 с.

406. Ромовська З. В. Сімейне право – перспективи розвитку. *Основні напрямки реформи цивільного права в Україні*: Зб. статей та матеріалів. Вид. друге, доповнене. Відп. ред. А. Довгерт. Київ, 1997. С. 120–137.

407. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 532 с.

408. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ: Правова єдність, 2009. 500 с.

409. Ромовська З. Сімейний кодекс України: погляд в майбутнє. *Право України*. 2001. № 2. С.63–69.

410. Ростовский И. А. Советский закон о браке, семье и опеке. Москва: Юрид. изд-во НКЮ РСФСР, 1929. 72 с.

411. Рябов А. М. Личные и имущественные отношения между родителями и детьми по советскому семейному прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Воронеж, 1962. 14 с.

412. Рясенцев В. А. Семейное право. Учебник. Москва: Юрид. лит., 1971. 296 с.

413. Савченко Л. А. Особисті права та обов’язки батьків і дітей за сімейним законодавством України: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Київ, 1997. 25 с.

414. Санін Б. В. Встановлення в порядку цивільного судочинства фактів, що мають юридичне значення: автореф. дис. … канд. юрид. наук:

12.00.03. Київ, 2020. 20 с.

415. Сапейко Л. В. Правове регулювання аліментних обов'язків батьків та дітей: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2003. 187 арк.

416. Сапейко Л. В. Правове регулювання аліментних обов'язків батьків та дітей: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2003. 16 с.

417. Сафончик О. І. Правове регулювання припинення шлюбу в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2004. 20 с.

418. Сафончик О. І. Правове регулювання припинення шлюбу в Україні: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2004 206 с.

419. Свердлов Г. М. Брак и развод / Отв. ред.: Серебровский В. И. Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР, 1949. 147 с.

420. Свердлов Г. М. Материнство, брак и семья в новом законе: Стенограмма публичной лекции кандидата юрид. наук Г. М. Свердлова, прочит. 19 сент. 1944 г. в Октябрьском зале Дома союзов в Москве: / Лекционное бюро при Ком. По делам Высшей школы при СНК СССР. Москва: [б. и.], 1944. 18 с.

421. Свердлов Г. М. О предмете и системе социалистического семейного права. *Советское государство и право*. 1941. № 1. С.57–69.

422. Свод законов Российской империи. Т. X. Ч. 1. Свод законов гражданских. Петроград: Гос. типография, 1914. 498 с.

423. Семейное право Украины: учебник / [Кивалов С. В., Червоный Ю. С., Волосатый Г. С., Калитенко О. М.]; под ред. Ю. С. Червоного. Київ: Правова єдність, 2009. 640 с.

424. Семейное право: Учебник / Гонгало Б. М., Крашенинников П. В., Михеева Л. Ю., Рузакова О. А.; Под ред. П. В. Крашенинникова. Москва: Статут, 2007. 302 с.

425. Сергеев А. П. Семейное правоотношение / Гражданское право. Учебник. Часть III / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. Москва: Проспект, 1998. С. 218–262.

426. Сидоренко Д. І. Недійсність шлюбу в сімейному праві: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Хмельницький, 2019. 18 с.

427. Синайский В. И. Русское гражданское право / Редкол.: Долгов А. Г., Ем В. С. Москва: Статут, 2002. 638 с.

428. Систематизувати. Онлайн-бібліотека українських словників «Горох». URL: https://goroh.pp.ua/%D0%A1%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%BD%D1%96%D0%BC%D1%96%D1%8F/%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B7%D1%83%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B8.

429. Сімейне право України: Підручн. / За ред. Гопанчука В. С. Київ: Істина, 2002. 304 с.

430. Сімейне право України: Підручн. / За ред. Ю. С. Червоного. Київ: Істина, 2004. 400 с.

431. Сімейне право України: Підручник / Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова та ін.; За заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 264 с.

432. Сімейне право: навчальний посібник для студентів юрид. вузів та факультетів / Індиченко С. П. Гопанчук В. С., Дзера О. В., Савченко Л. А.; за ред. О.В. Дзери. Київ: Вентурі, 1997. 272 с.

433. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. С.Я. Фурси. Київ: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2008. 1248 с. (Серія «Цивілістика»)

434. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. І. В. Жилінкової. Харків: Ксилон, 2008. 855 с.

435. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): Підручник. Харків: Еспада, 2006. 776 с.

436. Слепакова А. В. Правоотношения собственности супругов. Москва: Статут, 2005. 444 с.

437. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут

мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 4. С. 692.

438. Советское гражданское право. Учебник для юрид. школ / Вильнянский С. И., Бару М. О., Гордон М. В., Бошко В.И. Москва: Юриздат НКЮ СССР, 1940. 264 с.

439. Советское гражданское право. Ч. III. / Под ред. Иоффе О. С. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1965. 448 с.

440. Советское гражданское право: учебник. Т. 1 / Братусь С. Н., Генкин Д. М., Лунц Л. А., Новицкий И. Б.; под ред. Генкина Д. М. Москва: Госюриздат, 1950. 495 с.

441. Советское семейное право / Под общей ред. д-ра юрид. наук, проф. В. Ф. Маслова и д-ра юрид. наук, проф. А. А. Пушкина. Київ: Вища школа, 1982. 224 с.

442. Советское семейное право / Под ред. В.А. Рясенцева. Москва: Юрид. лит., 1982. 256 с.

443. Советское семейное право. Учебник / Белякова А. М., Ворожейкин Е. М.; Под ред.: Орловский П. Е., Грибанов В. П. Москва: Юрид. лит., 1974. 304 с.

444. Соціологія права: Підручник для студ. юрид. спец. / М. І. Панов, Н. П. Осипова, Л. М. Герасіна та ін.; за ред. Н. П. Осипової. Київ: Видавн. Дім «Ін Юре», 2003. 276 с.

445. Спасибо-Фатєєва І. В. Корпоративні права подружжя; Право спільної власності подружжя на частку в статутному капіталі господарського товариства: за і проти / Цивілістика: на шляху формування доктрин: вибр. наук. пр. Харків: Золоті сторінки, 2012. С. 197–202; С. 202–209.

446. Спасибо-Фатєєва І. В. Цивілістика: на шляху формування доктрин: вибр. наук. пр. Харків: Золоті сторінки, 2012. 694 с.

447. Співак В. М., Гопанчук В. С. Законодавство України про шлюб і сім’ю. Київ: Наук. думка, 1998. 238 с.

448. Способин А. Д. О разводе в России. Москва: Тип. М.Н. Лаврова

и Ко, 1881. 212 с.

449. Справа «Лазоріва проти України» (Заява № 6878/14), Остаточне, 17/07/2018. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d30.

450. Степанов Д. И. Вопросы методологии цивилистической доктрины. Актуальные проблемы гражданского права. Сб. статей. Москва: Норма, 2003. Вып. 6. С. 1–32.

451. Стефанчук Р. А. К вопросу о кодификации гражданского законодательства в части регламентации специальных (отдельных) личных неимущественных прав физических лиц Альманах цивилистики: Сборник статей. Вып. 1 / Под ред. Р. А. Майданика. Київ: Всеукраинская ассоциация издателей «Правова еднисть», 2008. С. 173–187.

452. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): Монографія / Відп. ред. Я. М. Шевченко. Хмельницький: Вид-во ХУУП, 2007. 626 с.

453. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві: автореф. дис. … докт. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2007. 41 с.

454. Стефанчук Р. О. Система особистих немайнових прав фізичних осіб у сфері сімейних відносин: до питання вдосконалення. *Університетські наукові записки*. 2006. № 2 (18). С. 107–111.

455. Стефанчук Р. О. Шляхи вдосконалення системи особистих немайнових прав фізичних осіб у сфері сімейних відносин // Наукові засади та практика застосування нового Сімейного кодексу України. Матеріали Круглого столу (25 травня 2006 р., м. Київ). Харків: Ксилон, 2007. С. 23–35.

456. Стефанчук М. О. Адикція як підстава обмеження цивільної дієздатності фізичної особи. *Університетські наукові записки*. 2006. № 3–4 (19–20). С. 173–176.

457. Стоянов А. Д. Правовий режим нерухомого майна членів сім’ї:

дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2016. 211 с.

458. Суворов Н. С. Гражданский брак. 2-е изд., доп. С.-Пб.: Изд. Я. Канторовича, 1896. 152 с.

459. Сулейменов М. К. Предмет, метод и система гражданского права: проблемы теории и практики. Основные проблемы частного права. Сборник статей к юбилею докт. юрид. наук, проф. А. Л. Маковского / Отв. ред. В. В. Витрянский и Е. А Суханов. Москва: Статут, 2010. С. 443–470.

460. Сумароков П. Обрядъ сватовства у Малороссіянъ. Свадьба и разводъ у Крымских Татаръ. Сумароков П. Досуги Крымского Судьи или второе путешествие в Тавриду. СПб., 1803. Т.1. 226 с.

461. Суральский О. М. Брак и развод в связи с семейным правом. Ленинград: Наука и школа, 1925. 177 с.

462. Сырых В.М. Основы правоведения: Учебн. Пособие. Москва: Былина, 1996. 160 с.

463. Тарновскій В. В. О делимости семейств в Малороссіи. *Журнал Министерства Внутренних дел*. 1854. № 4. С. 73–102.

464. Тархов В. А. Гражданское право. Общая часть. Курс лекций. Чебоксары: Чув. кн. изд-во, 1997. 331 с.

465. Теория государства и права. Учебник для средних специальных учебных заведений / Баланик Б.Г., Журавлев М.П., Загрядский Г.В., Иванова З.Д., и др.; Под ред.: Иванова З.Д., Курицын В.М. Москва: Юрид. лит., 1986. 328 с.

466. Теорія держави і права / А. М. Колодій, В. В. Копєйчиков та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 736 с.

467. Тертышников В. И. Защита семейных правоотношений в гражданском судопроизводстве. Харьков: Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1976. 124 с.

468. Тертышников В. И. Процессуальные средства укрепления советской семьи в производстве о расторжении брака: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1972. 18 с.

469. Типологізація. Онлайн-бібліотека українських словників «Горох».
URL: https://goroh.pp.ua/%D0%A2%D0%BB%D1%83%D0%BC%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F/%D0%A2%D0%B8%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F.

470. Тихомиров О. Д. Проблеми визначення філософських та теоретичних засад сучасних порівняльно-правових досліджень. Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: збірник наукових праць / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. П. Тихого, М. М. Цимбалюка, І. С. Гриценка; упор. О. В. Кресін, І. М. Ситар. Львів: ЛДУВС, 2012. С. 34–37.

471. Тихомиров Ю. А. Правовое регулирование: теория и практика. Москва: Формула права, 2010. 400 с.

472. Тихонина К. В. Семейное правоотношение по воспитанию детей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1989. 22 с.

473. Толстой В. С. Понятие семьи в советском праве. *Советская юстиция*. 1969. № 19. С. 5–7.

474. Толстой Ю. К. К теории правоотношений. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1959. 182 с.

475. Толстой Ю. К. Кодификация гражданского законодательства в СССР (1961–1965 гг.): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Ленинград, 1970. 33 с.

476. Томсинов В. А. Александр Иванович Загоровский (1850 – после 1909). Биографический очерк / Загоровский А. Курс семейного права / Под ред., с предисл. Томсинова В. А. Москва: Зерцало, 2003. С. XI–XVI.

477. Топольницкий Н. К. Заключение и прекращение брака по советскому семейному праву, Львов, 1956. 16 с.

478. Тріпульський Г. Я. Процесуальні особливості розгляду спорів, які зв’язані з виникненням, здійсненням та зміною особистих немайнових

правовідносин між батьками та дітьми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2008. 20 с.

479. Труба В. І. Визнання шлюбу недійсним і визнання шлюбу неукладеним за СК України. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2011. Вип. № 1. С. 108–111.

480. Труба В. І. Місце норм сімейного права в системі соціальних норм. *Правова держава*. 2020. Вип. 37. С. 117–122.

481. Труба В. І. Правовідносини між батьками і дітьми: структура і особливості. *Правова держава*. 2012. Вип. 23. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. С. 332–337.

482. Труба В. І. Проблеми правового регулювання та перспективи розвитку встановлення режиму окремого проживання подружжя. *Вісник Одеського національного університету*. 2008. Т. 13. Вип. 10. Правознавство. С. 40–47.

483. Труба В. И. Семейные правоотношения как вид общественных отношений и их место в правовом регулировании. *Альманах цивилистики: Сборник статей.* Вып.6 / под. ред. Р.А. Майданика. Київ: Алерта, 2015. С. 312–325.

484. Труба В. І. Аліментні правовідносини: види та правова природа. *Вісник Одеського національного університету*. 2014. Том 19. Вип. 3 (24) Правознавство. С. 44–49.

485. Труба В. І. Виконання батьками обов’язку з утримання повнолітньої дитини, яка продовжує навчання. *Правова держава*. Одеса. 2018. № 32. С. 146–150.

486. Труба В. І. Вплив звичаю на розвиток сімейного права // П’яті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам’яті Є. В. Васьковського: матеріали Міжнародної науково–практичної конференції (м. Одеса, 22 травня 2015 р.) / відпов. ред. І.С. Канзафарова; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. Одеса: Астропринт, 2015. С. 235–237.

487. Труба В. І. До питання про визначення сімейних правовідносин.

Вісник Одеського національного університету. 2009. Т. 14. Вип. 9. Правознавство. С. 87–95.

488. Труба В. І. До питання про необхідність законодавчого регулювання державної реєстрації шлюбних догорів. *Часопис ХУУП «Університетські наукові записки»*. 2008. № 3 (27). С. 61–64.

489. Труба В. І. Забезпечення права дітей на утримання: новели законодавства. *Правова держава.* Одеса. 2019. № 33. С. 109–115.

490. Труба В. І. Місце норм сімейного права в системі соціальних норм. *Правова держава.* Одеса. 2020. № 37. С. 117–122.

491. Труба В. І. Місце сімейного права в системі права України. *Правова держава.* 2011. Випуск 22. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. С. 331–337.

492. Труба В. І. Момент виникнення шлюбно-сімейних правовідносин // Наукова міжнародна конференція «Актуальні проблеми цивільного права та процесу: присвячена пам'яті Ю. С. Червоного». Одеса. 2011. С.16–20.

493. Труба В. І. Надання допомоги органами опіки та піклування особам у здійсненні ними своїх сімейних прав та виконанні сімейних обов'язків. *Наука і правоохорона*. 2010. №1(7). С. 166–171.

494. Труба В. І. Обов'язок матері, батька утримувати дитину та його виконання // Актуальні проблеми приватного права*:* матеріали міжнарод. наук.-практ. конф., присвяч. 93-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (м. Харків, 27 лютого 2015 р.). Харків: Право, 2015. С. 64–67.

495. Труба В. І. Особливості правовідносин з усиновлення повнолітніх. *Наука і правоохорона.* 2014. № 4 (26). С. 265–269.

496. Труба В. І. Питання здійснення права на захист сімейних прав та інтересів в судовому порядку. *Правова держава.* Одеса. 2014. № 18. С. 76–79.

497. Труба В. І. Європейське сімейне право: перспективи для України

// Дев'яті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є.В. Васьковського*:* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 17 травня 2019 р.) / відпов. ред. І. С. Канзафарова; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова; економ.-прав. ф-т; Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Одеса: Астропринт, 2019. С. 71–74.

498. Труба В. І. Питання удосконалення інституту примирення при розірванні шлюбу в сімейному праві України. *Правова держава.* 2009. Вип. 20. Ін-т держави та права ім. В.М. Корецького НАН України. С. 296–303.

499. Труба В. І. Права батьків та дітей на майно. Сімейне право України: Підручник / За ред. Ю.С. Червоного. Київ: Істина, 2004. С. 272-275.

500. Труба В. І. Про галузеву належність сімейних правовідносин. *Вісник Харківського національного університету імені В .Н. Каразіна.* Серія: Право. Спеціальний випуск. 2010. № 929. С. 404–407.

501. Труба В. І. Про сумісність приватного і публічного інтересів в сімейному праві. *Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць.* 2011. Вип. 57. Одеса: «Юридична література». С. 434–440.

502. Труба В. І. Проблеми вирішення майнових спорів подружжя при розірванні шлюбу. *Правова держава*. 2010. Вип. 21. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. С. 290–294.

503. Труба В. І. Проблеми правового регулювання та перспективи розвитку встановлення режиму окремого проживання подружжя. *Вісник Одеського національного університету*. 2008. Том 13. Вип. 10. Правознавство. С. 40–47.

504. Труба В. І. Проблемні питання визнання шлюбного договору недійсним. *«Порівняльно-аналітичне право»*. Ужгород. 2014. Вип. №8. С. 87–91.

505. Труба В. І. Проблемні питання правових підстав позбавлення батьківських прав. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція».* 2014. Вип. 12. Том 2. С. 4–7.

506. Труба В. І. Сімейне право в системі галузей приватного права. Актуальні проблеми приватного права України: Збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнецової / Відп. ред. Р. А. Майданик та О. В. Кохановська. Київ: ПрАТ «Юридична практика» 2014. С. 451–460.

507. Труба В. І. Сімейні правовідносини як вид цивільних правовідносин. Сучасні проблеми приватного права: збірник наукових праць присвячених 80-ій річниці з Дня народження Ярослави Миколаївни Шевченко / відп.ред. Н.С. Кузнецова, Р.О. Стефанчук. Київ: ВГО «Асоціація цивілістів України», Кам'янець-Подільський, ТОВ «Друкарня «Рута». 2012. С. 347–356.

508. Труба В. І. Спільне майно подружжя: проблеми правового регулювання, правозастосування і тлумачення. *Правова держава.* 2013. Вип. 24. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. С. 274–278.

509. Труба В. І. Теоретичні проблеми визначення об'єкта шлюбних правовідносин. *Вісник Одеського національного університету.* 2011. Т. 16. Вип. 19. Правознавство. С. 15–20.

510. Труба В. І. Усиновлення повнолітніх: питання законодавства і практики. *Правова держава*. Одеса. 2014. № 17. С. 72–75.

511. Ульяненко О. О. Шлюбний договір у сімейному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2003. 22 с.

512. Ухвала Верховного Суду у складі судді Другої судової палати Касаційного цивільного суду Антоненко Н.О. у справі № 344/12103/14-ц. *ЄДРСР*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79805854

513. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 27.04.2016 у справі № 344/12103/14-ц. *ЄДРСР*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/57786375

514. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 10.09.2014 за № 6-24071св14. *ЄДРСР*.

URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40484718.

515. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 12.03.2014 за № 6-52702св13. *ЄДРСР*. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37947242

516. Флейшиц Е. А. Внебрачная семья в практике Сената 1912–1913 года. *Вестник права*. Орган адвокатуры, нотариата, суда. 1915. № 22. С. 665–670.

517. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. Москва: Юрид. лит-ра, 1974. 352 с.

518. Харитонов Є. О. Предмет і метод правового регулювання та деякі інші чинники визначення місця сімейного права у системі права України. *Часопис цивілістики*. 2010. Вип. 9. С. 57–62.

519. Харитонов Є. О. Сім'я як концепт сімейного законодавства. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 58. С. 293–301.

520. Харитонов Є. О. Поняття сімейного права (законодавства) / Сімейне право України: навчальний посібник / За ред. Є.О. Харитонова. Київ: Істина, 2008. С. 6-7.

521. Харитонова О. І., Харитонов Є. О. Порівняльне право Європи. Основи порівняльного правознавства: Європейські традиції. Харків: Одіссей, 2002. 592 с.

522. Хиждеу Б. Свадьба у Бессарабскихъ крестьянъ. *Одесский Вестник*. 1845. С. 51–53.

523. Хропанюк В. П. Теория государства и права: Учебное пособие для высших учебных заведений / Под ред. профессора В. Г. Стрекозова. Москва: ИКФ Омега-Л; Интерстиль, 2003. 378 с.

524. Цивільне право України. Академічний курс. Загальна частина: підручник / за заг. ред. Я.М. Шевченко. Київ: Ін Юре, 2003. 520 с.

525. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 2: Фізична

особа. Серія «Коментарі та аналітика». Хаків: Страйд, 2009. 296 с.

526. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. Київ: Істина, 2004. 928 с.

527. Цитович П. П. Исходные моменты в истории русского права наследования. Харьков: Унив. тип., 1870. 173 с.

528. Цыпин В. А. Церковное право. Київ, 2012. 335 с. Публічна бібліотека імені Лесі Українки, м. Київ. URL: http://lucl.kiev.ua/imageos/Lavra/B06/184.pdf

529. Червоный Ю. В. Общее имущество супругов по советскому праву: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харьков: Изд-во Харьк. ун-та, 1952. 15 с.

530. Черновалюк Ю. Ю. Реалізація права на сім'ю шляхом створення дитячих будинків сімейного типу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2010. 198 с.

531. Чернышевъ Н. Бытъ крестьянъ Кіевской губерніи. Сборникъ статистическихъ свѣдѣній о Кіевской губернии Кіевъ. 1864. 38 с.

532. Чечина Н. А. Гражданские процессуальные отношения. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1962. С. 46.

533. Шевченко Я. М. Проблеми нового Сімейного кодексу України. *Проблеми законності*. 2003. Вип.63. С. 4–10.

534. Шевченко Я. Місце цивільного права в системі права України. *Право України*. 2012. № 1–2. С. 125–138.

535. Шевченко Я. Н. Теоретические проблемы соотношения гражданского и семейного законодательства / Отв. ред.: Симорот З. К. Киев: Наук. думка, 1986. 167 с.

536. Шевченко Я. М. Сім'я і сімейні правовідносини в Сімейному кодексі України // Наукові засади та практика застосування нового Сімейного кодексу України. Матеріали Круглого столу (м. Київ, 25 травня 2006 р.). Харків: Ксилон, 2007. С. 7–11.

537. Шевченко Я. Н. Имущественная ответственность за вред, причиненный детьми, по советскому гражданскому праву: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 1964. 16 с.

538. Шевченко Я. Н. Основы семейного законодательства. Київ: Вища школа, 1982. 89 с.

539. Шевченко Я. Н. Семейно-правовые формы охраны интересов личности и семьи / Охрана прав и интересов личности: гражданско-правовой аспект; Отв. ред. Я. Н. Шевченко. Київ: Наук. думка, 1992. С.47–92.

540. Шевченко Я. Н. Совершенствование законодательства о семье (Теоретические проблемы соотношения гражданского и семейного законодательства). Київ: Наук. думка 1986. 165 с.

541. Шевченко Я. Н. Правовое регулирование ответственности несовершеннолетних / Отв. ред.: Лановенко И. П. Киев: Наук. думка, 1976. 189 с.

542. Шевченко Я. Н. Теоретические проблемы правового регулирования гражданской ответственности несовершеннолетних за правонарушения: автореф. дис. ... доктора юридических наук: 12.00.03. Харьков, 1982. 32 с.

543. Шевченко Я.М. Проблеми нового сімейного кодексу України. *Проблеми законності.* 2003. Вип. 63. С. 4–7.

544. Шейко В. М., Кушнаренко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: Підручник. 4-те вид., випр. і доп. Київ: Знання, 2004. 307 с.

545. Шемшученко Ю. С. Місія порівняльного правознавства. Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: збірник наукових праць / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. П. Тихого, М. М. Цимбалюка, І. С. Гриценка; упор. О. В. Кресін, І. М. Ситар. Львів: ЛДУВС, 2012. С. 25–29.

546. Шершеневич Г. Ф. Избранное: В 6 т. Т. 4 включая Общую теорию права / Вступ. слово, сост.: П. В. Крашенинников. Москва: Статут,

2016. 752 с. (Юристы, изменившие право, государство и общество)

547. Шершеневич Г. Ф. Курс торгового права. Т. I: Введение. Торговые деятели (по изданию 1908–1912 гг.). Москва: «Статут», 2003. 480 с. (Классика российской цивилистики)

548. Шершеневич Г. Ф. Наука гражданского права в России. Казань: Тип. Имп. ун-та, 1893. 243 с.

549. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) / Вступительная статья Е. А. Суханова. Москва: Фирма «СПАРК», 1995. 556 с.

550. Шершеневич Г.Ф. Задачи и методы гражданского правоведения. Казань. Типо-литография Императорского университета 1898. 46 с.

551. Шершеневича Г. Ф. О паспортах для замужних женщин. Реферат. Проток. Засед. Казанск. Юрид. Общ. 1888, декабрь. С. 22–23; 1889, январь. С. 27–28.

552. Шимон С. І. Сімейне право: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. Київ: КНЕУ, 2004. 164 с.

553. Шохор В. М. Кулачное право в семейном быту. М.: Тип. «Красный пролетарий», 1929. 54 с.

554. Энгельман И. Е. Допустимо ли разноподданство супругов по русскому праву. *Журнал Министерства юстиции*. 1897. № 11 (апрель). С.187–194.

555. Юркевич Н. Заключение брака по советскому праву / Под ред. В. А. Рясенцев. Минск: Наука и техника, 1965. 142 с.

556. Явич Л.С. Общая теория права. Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1976. 286 с.

557. Явор О. А. Юридичні факти в сімейному праві України: усталені підходи і новітні тенденції: монографія. Харків: Право, 2016. 352 с.

558. Яковлев В. Ф. К проблеме гражданско-правового метода регулирования общественных отношений. Экономика. Право. Суд. Москва: МАИК «Наука/Интерпериодика», 2003. С. 216–237.

559. Яніцька І. А. Опіка і піклування як форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2015. 229 с.

560. Ярков В. В. Юридические факты в механизме реализации норм гражданского процессуального права. Екатеринбург: Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1990. 178 с.

561. Ухвала Апеляційного суду Івано-Франківської області від 05.10.2015 у справі № 344/12103/14-ц. *ЄДРСР*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/52092208

562. Закон 3 июня 1902 года об улучшении положения незаконнорожденных детей, с мотивами Государственного Совета / Сост. Верещагин В. А. С.-Пб.: Издание Юридического Книжного Магазина Н. К. Мартынова. Типография И. Г. Брауде и К., 1902. 47 с.

563. Гессен И. В. Раздельное жительство супругов. Закон 12 марта 1914 г. о некоторых изм. и доп. действующих узаконений о личных и имущественных правах замужних женщин и об отношениях супругов между собою и к детям и другие законоположення. С.-Пб.: Юрид. кн. скл. «Право», 1914. 184 с.

564. Декларація прав дитини: Резолюція від 20.11.1959. *Сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/ show/995_384

565. Кодекс про шлюб та сім'ю України: Закон України від 20.06.1969 № 2006-VII. *Сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon2. rada.gov.ua/laws/show/2006-07

566. Ручка А. А. Социальные ценности и нормы. Київ: Наук. думка, 1976. 210 с.

567. Бобнева М. И. Социальные нормы и регуляция поведения. Москва, 1978. 180 с.

568. Європейська соціальна хартія: Хартія Ради Європи від 03.05.1996. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062

569. Цивільний кодекс України. Проект від 25.08.1996. *Українське право*. 1999. № 1. С. 32–612.

570. Про відпустки: Закон України від 15.11.1996 № 504/96-ВР (у ред.17.03.2020). *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-%D0%B2%D1%80

571. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР (в ред. від 23.07.2020). *Сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=280%2F97-%E2%F0

572. Стенограма пленарного засідання від 12.05.2000. *Сайт ВРУ*. *Законотворчість*. URL: https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2499.html#

573. Ухвала Слідчого судді Київського районного суду м. Одеси від 10.05.2019 у справі № 520/9698/19, провадження № 1-кс/520/5266/19. *ЄДРСР*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81660557

574. Проект Сімейного кодексу, реєстр. № 4001 від 21.12.2001. *Сайт Верховної Ради України*. *Законотворчість.* Законопроекти. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=6647

575. Сімейний кодекс України: Закон від 10.01.2002 № 2947-III (у ред. 03.07.2020). *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

576. Рішення Овідіопольський районний суд Одеської області від 19.04.2016 у справі № 509/4125/15-ц. *ЄДРСР*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/57722516#

577. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 (ред. 09.08.2019). *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14.

578. У Вінницькому РАЦСІ започаткували церемонію заручин. 17.08.2004. *Міністерство юстиції України*. URL: https://minjust.gov.ua/news/ministry/u-vinnitskomu-ratssi-zapochatkuvali-tseremoniyu-zaruchin-5443.

579. В Україні набуває поширення обряд заручин. 30.08.2004. *Міністерство юстиції України*. URL: https://minjust.gov.ua/news/ministry/v-ukraini-nabuvae-poshirennya-obryad-zaruchin-5463

580. Рішення ВСУ від 11.02.2009 у справі № 6-18352св08. *ЄДРСР*. URL: http://reyestr.court.gov.ua/ Review/3136834

581. Рішення ВСУ від 11.02.2009, у справі № 6-2694св08. *ЄДРСР*. URL: http://reyestr.court.gov.ua/ Review/3136834

582. Рішення ВСУ від 11.03.2009, у справі № 6-23290св08. *ЄДРСР*. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/ Review/3268495

583. Модельний закон СНГ про виховання дітей та молоді 14.05.2009. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_l42

584. Рішення ВСУ від 30.06.2010, у справі № 6-17180св09. *ЄДРСР*. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/ Review/10397569

585. Справа «Курочкін проти України» (Заява № 42276/08) 20/08/2010. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_841

586. Рішення Дніпровського районного суду м. Херсона від 07.09.2011 у справі № 2-1437/11. *ЄДРСР*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/18324271

587. Постанова ВСУ від 28.01.2015, провадження № 6-230цс14. *ЄДРСР*. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/42576431

588. Рішення Івано-Франківського міського суду 02.07.2015 у справі № 344/12103/14-ц. *ЄДРСР*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/46087770.

589. Рішення Святошинського районного суду міста Києва від 20.05.2016 у справі № 759/13771/14-ц. *ЄДРСР*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/58111946

590. Ухвала Апеляційного суду м. Києва від 06.07.2016 у справі № 759/13771/14-ц. *ЄДРСР*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/58809785.

591. Рішення Івано-Франківського міського суду 18.06.2018 у справі

№ 344/12103/14-ц. *ЄДРСР*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/75027715.

592. Постанова Івано-Франківського апеляційного суду від 18.12.2018 у справі № 344/12103/14-ц. *ЄДРСР*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/78918449.

593. Вирок Дзержинського районного суду м. Харкова від 03.05.2019 у справі № 638/17598/18, провадження №1-кп/638/775/19. *ЄДРСР*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81548995.

594. Вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 01.07.2019 у справі № 761/23418/16-к, провадження № 1-кп/761/246/2019. *ЄДРСР*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82823871.

595. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 04.11.1950, ратифікована Законом № 475/97-ВР від 17.07.97 (зі змінами та доповненнями, внесеними Протоколом № 11 від 11 травня 1994 року, Протоколом № 14 від 13 травня 2004 року). *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

596. Постанова Київського апеляційного суду від 29.01.2020 у справі № 753/9433/17 *ЄДРСР*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87364387

597. Про медіацію: проект Закону України реєстр. № 3504 від 19.05.2020. *Сайт Верховної Ради України.* URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68877.

598. Про медіацію: проект Закону України реєстр. № 3504-1 від 04.06.2020. *Сайт Верховної Ради України.* URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69023

599. Справа «Мамчур проти України» (Заява № 10383/09). Остаточне, 16/10/2015. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a93.

600. Ухвала Слідчого судді Київського районного суду м. Одеси від 29.12.2018 у справі № 520/12977/18, провадження № 1-кс/520/8922/18. *ЄДРСР*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79020742.

601. Советское гражданское право. Т. 1. 3-е издание, исправленное и

дополненное / Под ред. О. А. Красавчикова. Москва: Высшая школа, 1985. 544 с.

602. Толстой Л. Н. Анна Каренина. Ленинград: Худ. лит-ра, 1979. Ч. 1–4. 448 с.

603. Рішення Щорського районного суду Чернігівської області від 07.07.2008 у справі № 2-233/08. *ЄДРСР*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/5702367#

604. Постановление Пленума Верховного Суда СССР № 12/8/у «О судебной практике по делам о расторжении брака» от 16 сентября 1949 г. *Сборник действующих постановлений Пленума Верховного Суда СССР 1924-1957 гг.* / Сост.: Апурин А. И., Марышева Н. И., Молчанова О. А., Смолицкий Г. Р., Чапурский В. П., Шейнина Х. Б.; Под ред.: Морозов Н. К. Москва: Госюриздат, 1958. С.168.

605. Гойхбарг А. К реформе наследования по закону. *Право*. 20 сентября 1909. № 38. Стб. 2023–2030.

606. Affaire Benhebba c. France (Requête no 53441/99) Définitif. 10/10/2003. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-65765%22]}.

607. Affaire Mokrani c. France (Requête no 52206/99), Définitif, 15/10/2003 https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-65778%22]}.

608. Amir N. Licht. Social Norms and the Law: Why Peoples Obey the Law. February 2008. Review of Law & Economics 4(3):3-3. DOI: 10.2202/1555-5879.1232. URL: https://www.researchgate.net/publication/24015694_Social_Norms_and_the_Law_Why_Peoples_Obey_the_Law

609. Bundesrecht konsolidiert: Gesamte Rechtsvorschrift für Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch: 01.06.1811, Fassung vom 31.12.2016. *Rechtsinformationssystem des Bundes*. URL: https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetz

esnummer=10001622

610. Bürgerliches Gesetzbuch: Ausfertigungsdatum: 18.08.1896, Fassung vom 02.01.2002. *Bundesamt für Justiz*. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/

611. Case of Boyle v. the United Kingdom. *HUDOC*. URL: 15/05/1992 https://hudoc.echr.coe.int/ENG#{%22itemid%22:[%22001-1755%22]}

612. Case of Kroon and Others v. the Netherlands, (Application no. 18535/91), 27/10/1994. *REFWORLD*. URL: https://www.refworld.org/cases,ECHR,584a99574.html.

613. Case of Moustaquim v. Belgium (Application no. 12313/86), 18/02/1991. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57652%22]}

614. Case of Sheffield and Horsham v. the United Kingdom (31–32/1997/815–816/1018–1019), 30/07/1998. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-58212%22]}

615. Case of Slivenko v. Latvia (Application no. 48321/99), 09/10/2003. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-61334%22]}

616. Case of Ahrens v. Germany (Application No. 45071/09) Final 24/09/2012. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-109815%22]}

617. Case of Marckx v. Belgium *(Application no. 6833/74)*, 13/06/1979. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22dmdocnumber%22:[%22695411%22],%22itemid%22:[%22001-57534%22]}.

618. Case of Mustafa and Armağan Akin v. Turkey *(Application no. 4694/03)* Final 06/07/2010. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22dmdocnumber%22:[%22865939%22],%22itemid%22:[%22001-97957%22]}.

619. Case of Schalk and Kopf v. Austria (Application no. 30141/04),

24/06/2010, Final *2/11/2010.* HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22dmdocnumber%22:[%22870457%22],%22itemid%22:[%22001-99605%22]}.

620. Case of V. D. and Others v. Russia (Application no. 72931/10), Final 09/09/2019. *HUDOC.* URL: https://hudoc.echr.coe.int/spa#{%22itemid%22:[%22001-192208%22]}.

621. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949. *Bundestag*. URL:. https://www.bundestag.de/gg.

622. Katharina Boele-Woelki, Dieter Martiny. The Commission on European Family Law (CEFL) and its Principles of European Family Law Regarding Parental Responsibilities/ ERA Forum (2007) P.125-126. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s12027-007-0

623. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. Sejm *Republic Polska*. URL: https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm

624. Legal Age for Marriage. Indicators on Women and Men United Nations Statistics Division. *Undata. A world of information*. URL: http://data.un.org/DocumentData.aspx?id=336

625. Måns Svensson. Norms in Law and Society: Towards a De□nition of the Socio-legal Concept of Norms. In book: Social and Legal Norms. Chapter: 3. Publisher: Ashgate Editors: Baier M. ResearChgate. URL: (PDF) Norms in Law and Society: Towards a Definition of the Socio-Legal Concept of Norms (researchgate.net).

626. Principles of European family law. Сайт CEFL. URL: http://ceflonline.net/principles/.

627. Social norms. Oxford Reference. URL: https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803100515327

ДОДАТКИ

Додаток 1

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації:

1. Труба В. І. Класифікація сімейних правовідносин. Одеса: Астропринт, 2020. 350 с.

2. Труба В. І. До питання про необхідність законодавчого регулювання державної реєстрації шлюбних догорів. *Університетські наукові записки*. 2008. № 3 (27). С. 61–64.

3. Труба В. І. Проблеми правового регулювання та перспективи розвитку встановлення режиму окремого проживання подружжя. *Вісник Одеського національного університету*. Правознавство. 2008. Т. 13, Вип. 10. С. 40–47.

4. Труба В. І. Питання удосконалення інституту примирення при розірванні шлюбу в сімейному праві України. *Правова держава: щорічник наукових праць.* 2009. Вип. 20. С. 296–303.

5. Труба В. І. До питання про визначення сімейних правовідносин. *Вісник Одеського національного університету.* Правознавство. 2009. Т. 14, Вип. 9. С. 87–95.

6. Труба В. І. Проблеми вирішення майнових спорів подружжя при розірванні шлюбу. *Правова держава: щорічник наукових праць*. 2010. Вип. 21. С. 290–294.

7. Труба В. І. Надання допомоги органами опіки та піклування особам у здійсненні ними своїх сімейних прав та виконанні сімейних обов'язків. *Наука і правоохорона*. 2010. № 1 (7). С. 166–171.

8. Труба В. І. Про галузеву належність сімейних правовідносин. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* Серія: Право. Спеціальний випуск. 2010. № 929. С. 404–407.

9. Труба В. І. Визнання шлюбу недійсним і визнання шлюбу неукладеним за СК України. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2011. Вип. № 1. С. 108–111.

10. Труба В. І. Місце сімейного права в системі права України. *Правова держава: щорічник наукових праць.* 2011. Вип. 22. С. 331–337.

11. Труба В. І. Про сумісність приватного і публічного інтересів у сімейному праві. *Актуальні проблеми держави і права.* 2011. Вип. 57. С. 434–440.

12. Труба В. І. Теоретичні проблеми визначення об'єкта шлюбних правовідносин. *Вісник Одеського національного університету.* Правознавство. 2011. Т. 16, Вип. 19. С. 15–20.

13. Труба В. І. Правовідносини між батьками і дітьми: структура і особливості. *Правова держава: щорічник наукових праць*. 2012. Вип. 23. С. 332–337.

14. Труба В. І. Спільне майно подружжя: проблеми правового регулювання, правозастосування і тлумачення. *Правова держава: щорічник наукових праць.* 2013. Вип. 24. С. 274–278.

15. Труба В. І. Особливості правовідносин з усиновлення повнолітніх. *Наука і правоохорона.* 2014. № 4 (26). С. 265–269.

16. Труба В. І. Проблемні питання визнання шлюбного договору недійсним. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. Вип. № 8. С. 87–91. URL: http://pap-journal.in.ua/2014-8.

17. Труба В. І. Проблемні питання правових підстав позбавлення батьківських прав. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія «Юриспруденція». 2014. Вип. 12, Т. 2. С. 4–7.

18. Труба В. І. Усиновлення повнолітніх: питання законодавства і практики. *Правова держава*. 2014. № 17. С. 72–75.

19. Труба В. І. Аліментні правовідносини: види та правова природа. *Вісник Одеського національного університету.* Правознавство. 2014. Т. 19, Вип. 3 (24). С. 44–49.

20. Труба В. І. Питання здійснення права на захист сімейних прав та інтересів в судовому порядку. *Правова держава.* 2014. № 18. С. 76–79.

21. Труба В. І. Виконання батьками обов'язку з утримання повнолітньої дитини, яка продовжує навчання. *Правова держава*. 2018. № 32. С. 146–150.

22. Труба В. І. Забезпечення права дітей на утримання: новели законодавства. *Правова держава.* 2019. № 33. С. 109–115.

23. Труба В. І. Місце норм сімейного права в системі соціальних норм. *Правова держава.* 2020. № 37. С. 117–122.

24. Труба В. И. Права родителей и детей на имущество // Право та економіка: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку: міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 30 травня 2008 р.). Одеса: Астропринт, 2008. С. 562–567.

25. Труба В. І. Окремі проблеми вирішення правового режиму майна подружжя при розірванні шлюбу // Актуальні проблеми юридичної науки: міжнародна наукова конференція «Восьмі осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 13–14 листопада 2009 р.). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2009. С. 358.

26. Труба В. І. Поділ майна подружжя після розірвання шлюбу // Актуальні проблеми цивільного права та процесу: міжнародна наукова конференція, присвячена пам'яті Ю. С. Червоного (м. Одеса, 12 лютого 2010 р.). Одеса: Фенікс, 2010. С. 134–136.

27. Труба В. І. Сутність і зміст поняття «встановлення режиму окремого проживання подружжя» // Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства: міжнародна науково-практична конференція, присвячена пам'яті В. П. Маслова (м. Харків, 25 лютого 2011 р.). Харків: Право, 2011. С. 134–135.

28. Труба В. І. Підстави виникнення шлюбних правовідносин // Перші юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського: міжнародна науково-практична конференція

(м. Одеса, 15–16 квітня 2011 р.). Одеса: Астропринт, 2011. С. 399–401.

29. Труба В. І. Момент виникнення шлюбно-сімейних правовідносин // Актуальні проблеми цивільного права та процесу: міжнародна наукова конференція, присвячена пам'яті Ю. С. Червоного (м. Одеса, 16 грудня 2011 р.). Одеса: Фенікс, 2011. С. 16–20.

30. Труба В. І. До питання про правову характеристику правовідносин між батьками та дітьми // Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства: міжнародна науково-практична конференція, присвячена 90-річчю з дня народження В. П. Маслова (м. Харків, 16 березня 2012 р.). Харків: Право, 2012. С. 79–82.

31. Труба В. І. До питання про методи правового регулювання в сімейному праві // Актуальні проблеми цивільного права та процесу: міжнародна науково-практична конференція імені Ю. С. Червоного (м. Одеса, 13 грудня 2012 р.). Одеса: Фенікс, 2012. С. 26–28.

32. Труба В. І. До питання щодо поділу спільного майна подружжя // Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвєєвські цивілістичні читання): міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 19 жовтня 2012 р.). Київ: ТОВ «Білоцерківдрук», 2013. Т. 1. С. 245–248.

33. Труба В. І. Право дитини на виїзд за межі України // Актуальні проблеми науки і практики цивільного, житлового та сімейного права: міжнародна науково-практична конференція, присвячена 91-річчю з дня народження В. П. Маслова (м. Харків, 15 лютого 2013 р.). Харків: Право, 2013. С. 50–52.

34. Труба В. І. Окремі аспекти оспорювання батьківства // Треті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського: міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 17 травня 2013 р.). Одеса: Астропринт, 2013. С. 263–265.

35. Труба В. І.Оціночні поняття сімейного права: з'ясування змісту і значення // Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного

приватного права (Матвєєвські цивілістичні читання): міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 3 жовтня 2013 р.). К.: ТОВ «Білоцерківдрук», 2015. С. 91–94.

36. Труба В. И. О семейном праве Украины // Актуальні проблеми приватного права: міжнародна науково-практична конференція, присвячена 92-й річниці з дня народження В. П. Маслова (м. Харків, 28 лютого 2014 р.). Харків: Право, 2014. С. 47–50.

37. Труба В. І. Приватно-правові і публічно-правові засади сімейно-правового механізму аліментування // Четверті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського: міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 16 травня 2014 р.). Одеса: Астропринт, 2014. С. 128–130.

38. Труба В. І. Обов'язок матері, батька утримувати дитину та його виконання // Актуальні проблеми приватного права: міжнародна науково-практична конференція, присвячена 93-й річниці з дня народження В. П. Маслова (м. Харків, 27 лютого 2015 р.). Харків: Право, 2015. С. 64–67.

39. Труба В. І. Вплив звичаю на розвиток сімейного права // П'яті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського: міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 22 травня 2015 р.). Одеса: Астропринт, 2015. С. 235–237.

40. Труба В. І. Визнання шлюбу недійсним або припинення шлюбу – складнощі вибору // Шості юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського: міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 20-21 травня 2016 р.). Одеса: Астропринт, 2016. С. 322–326.

41. Труба В. І. Суб'єкти цивільних та сімейних правовідносин – спільне, відмінне та взаємозв'язок // Актуальні проблеми приватного права: міжнародна науково-практична конференція, присвячена 94-й річниці з дня народження В. П. Маслова (м. Харків, 19 лютого 2016 р.). Харків: Право, 2016. С. 26–28.

42. Труба В. І. Право спільної власності подружжя // Сьомі юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського: міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 26 травня 2017 р.). Одеса: Астропринт, 2017. С. 142–148.

43. Труба В. І. Правовідносини з примирення в сімейному праві // Восьмі юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського: міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 18 травня 2018 р.). Одеса: Астропринт, 2018. С. 105–108.

44. Труба В. І. Проблеми поділу майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя // Право, економіка та управління: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку: міжнародна науково-практична конференція, присвячена 20-річчю економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (м. Одеса, 14–15 вересня 2018 р.). Одеса: Фенікс, 2018. С. 578–582.

46. Труба В. І. До питання найвищих інтересів дитини при вирішенні спору про визначення її місця проживання // Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав: науково-практична конференція, присвячена пам'яті професора Ч. Н. Азімова (м. Харків, 19 грудня 2018 р.). Харків, 2018. С. 52–60.

46. Труба В. І. Європейське сімейне право: перспективи для України // Дев'яті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського: міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 17 травня 2019 р.). Одеса: Астропринт, 2019. С. 71–74.

47. Труба В. І. Сімейні правовідносини як вид суспільних відносин. *Сучасні проблеми приватного права: збірник наукових праць, присвячених 80-ій річниці з Дня народження Я. М. Шевченко*. Відп. ред. Н. С. Кузнєцова, Р. О. Стефанчук. Київ: ВГО «Асоціація цивілістів України», Кам'янець-

Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута». 2012. С. 347–356.

48. Труба В. І. Сімейне право в системі галузей приватного права. *Актуальні проблеми приватного права України: збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Н. С. Кузнєцової*. Відп. ред. Р. А. Майданик та О. В. Кохановська. Київ: ПрАТ «Юридична практика». 2014. С. 451–460.

49. Труба В. И. Семейные правоотношения как вид общественных отношений и их место в правовом регулировании. *Альманах цивилистики.* 2015. Вип. 6. С. 312–325.

Додаток 2

УКРАЇНСЬКЕ
ЮРИДИЧНЕ ТОВАРИСТВО
01001, м. Київ, вул. Хрещатик, 22, а/с 59
тел.: +38 068 247-62-56
www.justice.org.ua

№ 0 0 9 1 7
25 ЛИС 2020

ДОВІДКА
про впровадження результатів дисертаційного дослідження Труби Вячеслава Івановича на тему: «Поняття та загальна класифікація сімейних правовідносин» за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право

Довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження на тему: «Поняття та загальна класифікація сімейних правовідносин» за спеціальністю 12.00.03 – «цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» видана автору, декану економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, здобувачу наукового ступеня доктора юридичних наук Трубі В. І.

Висновки, пропозиції і рекомендації, сформульовані у дисертаційному дослідженні, були використані для підготовки та викладання лекційного матеріалу з проблем застосування сімейного законодавства під час ведення судових процесів та досудового врегулювання спорів (процедур медіації) для практикуючих юристів, суддів та адвокатів.

Голова **О.В. Березюк**

Україна * Громадська організація * "УКРАЇНСЬКЕ ЮРИДИЧНЕ ТОВАРИСТВО" Ідентифікаційний код 26520702

Додаток 3

EQUITY
attorneys at law

Ukraine, 01001,
Kyiv, Rylskyi lane, 4
T/F. +38 044 277 22 22
info@equity.law

ДОВІДКА
про впровадження результатів дисертаційного дослідження Труби Вячеслава Івановича на тему «Поняття та загальна класифікація сімейних правовідносин» за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право

Довідка дана кандидату юридичних наук, декану економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова В. І. Трубі про те, що пропозиції та рекомендації, сформульовані у його дисертаційному дослідженні, були ним використані протягом 2018 р. при проведенні семінарів, тренінгів з проблем вирішення окремих категорій спорів у справах, що виникають із сімейних правовідносин, для адвокатів та помічників адвокатів.

«10» грудня 2020 року

Керуючий партнер
АО «ЕКВІТІ»
Маліневський Олег Миколайович

Додаток 4

СПІЛКА ЮРИСТІВ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ
65058, М. ОДЕСА, ПРОВ. ШАМПАНСЬКИЙ
БУД. 9, ОФ. 24
ТЕЛ. 048 – 794-76-87
САЙТ www.spilka.od.ua
ЕЛ. ПОЧТА spilka.od@gmail.com

THE LAW SOCIETY OF ODESSA REGION
65058, ODESSA, LANE SHAMPANSKIY
BUILDING 9, OFICCE 24
PHONE 048 – 794-76-87
SITE www.spilka.od.ua
E-MAIL spilka.od@gmail.com

Вих. № 228-1/0960
«09» 09. 2020 р.

ДОВІДКА

щодо впровадження результатів дисертаційної роботи

Труби В. І. на тему «Поняття та загальна класифікація сімейних правовідносин»,

виконаної на здобуття наукового ступеня

доктора юридичних наук

Результати дисертаційного дослідження Труби Вячеслава Івановича на тему «Поняття та загальна класифікація сімейних правовідносин», виконаного зі спеціальності 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право було використано при наданні консультаційної та правової допомоги громадянам щодо застосування законодавства для здійснення та захисту прав та інтересів дітей, вирішення спорів між подружжям, застосування заходів примирення у таких спорах, а також щодо вирішення ситуацій здійснення батьками батьківських прав на шкоду правам та інтересам дітей, та застосування сімейно-правової відповідальності у встановленому законом порядку.

Голова правління
ГО «Спілка юристів Одеської області» **О.М. Рябець**

Додаток 5

ОДЕСЬКИЙ АПЕЛЯЦІЙНИЙ СУД
65078, м. Одеса, вул. Івана та Юрія Лип, 24а
тел. (0482) 49 26 00, E-mail: inbox@oda.court.gov.ua

ДОВІДКА
про впровадження результатів дисертаційного дослідження Труби Вячеслава Івановича на тему: «Поняття та загальна класифікація сімейних правовідносин» за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право

Дисертаційне дослідження Труби Вячеслава Івановича на тему: «Поняття та загальна класифікація сімейних правовідносин» має важливе значення для сучасної теорії сімейних правовідносин.

Результати, яких дійшов автор під час дослідження, були використані в для організації вивчення та узагальнення судової практики у справах, що виникають із спорів про поділ спільного майна подружжя, надання права на шлюб, визнання шлюбу недійсним, визнання та оскарження батьківства, визначення місця проживання дитини та позбавлення батьківських прав.

Результати дослідження використовувались також під час проведення нарад суддів з метою здійснення інформаційно-наукового забезпечення суддів щодо розгляду справ згаданої категорії.

07.09.2020 року

В.о. заступника голови Одеського апеляційного суду,
кандидат юридичних наук, доцент **А.І. Дрішлюк**